

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської науково-практичної
інтернет-конференції*



Суми 2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКА ОБЛАСНА РАДА
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
СУМСЬКЕ МІСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН
«ФОНД ПІДТРИМКИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ «АЛГОНІКА»

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

***Збірник матеріалів
Всеукраїнської науково-практичної
інтернет-конференції***

Суми 2020

УДК 908(477.52)
С89

*Рекомендовано до друку Вченою радою Комунального закладу
Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
(протокол № 14 від 30 листопада 2020 року)*

Рецензенти:

- Дегтярьов С. І.**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Сумського державного університету
- Будянський Д. В.**, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри ОТМ, музикознавства та культурології Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка
- Єфремова Г. Л.**, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Редакційна колегія:

- Кудінов Д. В.**, Кудінов Д. В. професор кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, доктор історичних наук, доцент (відповідальний редактор)
- Клочко О. М.**, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук
- Михайліченко М. А.**, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету, кандидат історичних наук
- Оліцький В. О.**, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук
- Сидоренко Н. В.**, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук

С89 Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (відповідальний редактор), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький, Н. В. Сидоренко. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. – 409 с.

ISBN 978-617-7487-72-1

Збірник містить тези, статті та доповіді учасників Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії». Розрахований на викладачів вищих та середніх навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 908(477.52)

ISBN 978-617-7487-72-1

© Колектив авторів, 2020
© ФОП Цьома С.П., 2020

ЗМІСТ

ДОПОВІДІ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ

Коноз Наталія Володимирівна

СИСТЕМА ПЕРСОНАЖІВ СЛОБОЖАНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
КАЗКИ У КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ..... 9

Дегтярьов Сергій Іванович

Михайліченко Микола Анатолійович

ДО ПИТАННЯ ПРО НАБУТТЯ ПРАВ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА
КОЗАЦЬКОЮ СТАРШИНОЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ..... 14

Демченко Тамара Павлівна

Іваницька Світлана Григорівна

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ У КОНТЕКСТІ ДОБИ: ПОШУК
ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ БІОГРАФІЇ 18

Москалюк Микола Миколайович

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД..... 26

Цибка Веніамін Іванович

ЖУРНАЛИ СУМСЬКИХ ПОВІТОВИХ ЗЕМСЬКИХ ЗБОРІВ
ЯК ДЖЕРЕЛО ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ..... 34

Чурочкін Олександр Анатолійович

УСПЕНСКАЯ ЦЕРКОВЬ В СЕЛЕ ВОЩИНИНО..... 40

Милько Володимир Іванович

ЗЕМСЬКА ОСВІТА СУМСЬКОГО ПОВІТУ У КОНТЕКСТІ
РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТ.)..... 44

Магась В'ячеслав Олегович

ІНЖЕНЕР Ф. О. КОНДРАТЬЄВ ТА СТВОРЕННЯ НИМ
СОЮЗУ РОБІТНИКІВ ДЛЯ ЗАХИСТУ СВОЇХ ПРАВ
У ХАРКОВІ (1905–1907 рр.)..... 52

Лук'яненко Олександр Вікторович

ВИБІР ОСВІТЯНСЬКОЇ СТЕЗІ МОЛОДДЮ ПОВОЄННОЇ
СУМЩИНИ..... 57

СЕКЦІЯ 1 ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Житков Олександр Анатолійович

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ЗІНОВ'ЄВЩИНІ:
ОГЛЯД КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 62

Сусоров Віктор Дмитрович

СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ПРО
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ХЕРСОНЩИНИ (1917–1940 рр.)..... 68

Воротняк Іван Дмитрович

Воротняк Каріна Іванівна

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ РАЙМУНДА ФРІДРІХА КАЙНДЛЯ
В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ-СУЧАСНИКІВ 77

Бондар Ірина Олександрівна

ТРАДИЦІЇ ІКОНОПІСУ СУМЩИНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. 87

Векленко Віктор Олексійович

Маріна Зоя Павлівна

Ромашко Олександра Володимирівні

ПОПЕРЕДНІЙ АНАЛІЗ СТАВРОГРАФІЧНИХ ЗНАХІДОК
З ТЕРИТОРІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ 93

Сердюк Людмила Миколаївна

КОРОСТИШІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАХОВИЙ
КОЛЕДЖ ІМЕНІ І. Я. ФРАНКА: ІСТОРИЧНІ НОТАТКИ
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ..... 107

Берест Юрій Михайлович

ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА ПРО ОХТИРСЬКУ ТЮТЮНОВУ
МАНУФАКТУРУ (З НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ В. Ф. ВОЛІСА)..... 113

Шеденко Ніна Володимирівна

Шеденко Олексій Миколайович

ПРОЄКТ «АРТ-ПАМ'ЯТКИ ЛИПОВОДОЛИНЩИНИ» ЯК ЧАСТИНА
ІСТОРИОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РІДНОГО КРАЮ..... 123

Сорокін Андрій Анатолійович

ІНФОРМАЦІЯ СУМСЬКОГО ОБКОМУ КПУ ВІД 14 БЕРЕЗНЯ
1990 р. «ПРО ПІДСУМКИ ВИБОРІВ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР І МІСЦЕВИХ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
СУМСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ ВИБОРІВ 1990 РОКУ 128

Малиш Ольга Миколаївна ВОЛОДИМИР СОСЮРА І СУМИ У ПУБЛІКАЦІЯХ НАУКОВЦІВ, КРАЄЗНАВЦІВ, ПИСЬМЕННИКІВ.....	135
СЕКЦІЯ 2 БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	
Залєток Наталія Валеріївна Гуржій Олександр Іванович БРИТАНСЬКА АРМІЯ, ЖІНКИ І ВІНСТОН ЧЕРЧИЛЛЬ: ДО БІОГРАФІЇ ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА	142
Михайліченко Микола Анатолійович ІСТОРІЯ КАДЕТА ЗІ СТАРОЇ СВІТЛИНИ (НАЧЕРКИ БІОГРАФІЇ ВОЛОДИМИРА ПЕТРОВИЧА)	148
Ніколайчук Дмитрій Олександрович КИЇВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ЛІКАРСЬКИЙ ІНСПЕКТОР ІВАН ЯКОВЛЕВИЧ МОГИЛЯНСЬКИЙ-РУСОБТОВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ	151
Бровко Альона Григорівна КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: ДОВГИЙ ШЛЯХ ДО ВИЗНАННЯ	154
Донік Олександр Миколайович ПАРИЗЬКИЙ ПРОТЕСТ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА 1878 р. ПРОТИ ЗАБОРОНИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	160
Грінченко Віктор Григорович МАЛОВІДОМІ ФАКТИ БІОГРАФІЇ ТА ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ЧИГИРИНА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ).....	167
Полянська Галина Миколаївна ТАЛАНТ ЗЕМЛІ ПОЛТАВСЬКОЇ.....	174
Євдокимчик Людмила Миколаївна ЧЕХОВСКОЕ ОКРУЖЕНИЕ НА ЛУКЕ – В. Ф. ТИМОФЕЕВ	178
Капустіна Ірина Михайлівна НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ	183
Паньків Богдан Ігорович ПЕТРО СОВ'ЯК – КРАЄЗНАВЕЦЬ ДРОГОБИЧЧИНИ	187
Бордун Зоя Валентинівна ПЕТРО БОЛБОЧАН ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ЗМАГАННЯ НА ОХТИРЩИНІ У БЕРЕЗНІ-КВІТНІ 1918 РОКУ	194

СЕКЦІЯ 3 АРХЕОЛОГІЯ СУМЩИНИ

Осадчий Євген Миколайович

СМОЛДИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА СЕЙМІ..... 200

Гапченко Євгеній Анатолійович

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ..... 204

СЕКЦІЯ 4 ІСТОРІЯ ОСВІТИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Мірошниченко Надія Олександрівна

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ НА СУМЩИНІ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.) 209

Драновська Світлана Вікторівна

ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ВЧИТЕЛІВ
ІСТОРІЇ В СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
(НА ПРИКЛАДІ КЗСОІППО)..... 214

Сидоренко Наталія Володимирівна

ЄВРЕЙСЬКІ ЗАКЛАДИ ОСВІТИ М. ГЛУХОВА У 1920-Х РОКАХ 218

Клочко Оксана Миколаївна

РЕЛІГІЙНА ТА СВІТСЬКА СПРЯМОВАНІСТЬ НАВЧАННЯ
У ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ
XX СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЙ СУМЩИНИ).... 222

Абаровський Іван Кирилович

НАРОДНА ОСВІТА НА НЕДРИГАЙЛІВЩИНІ ДО 1917 РОКУ 229

Слюсарєва Євгенія Олексіївна

УЧНІВСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ ЗАЛІЗНИЧНИХ УЧИЛИЩ
СУМЩИНИ В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ (1943–1950 рр.).. 246

СЕКЦІЯ 5 ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ СУМЩИНИ

Бірьова Ольга Юріївна

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ ТА ЗАСНУВАННЯ
МІСТА СУМИ 250

Іванова Віра Олексіївна

ДО ІСТОРІЇ БЕЛЬГІЙСЬКОГО АКЦІОНЕРНОГО
ТОВАРИСТВА «СУМСЬКІ МАШИНОБУДІВНІ МАЙСТЕРНІ» 255

Кудінов Дмитро Валерійович

ДІЯЛЬНІСТЬ СУМСЬКОГО МАЛОРОСІЙСЬКОГО ГУРТКА
ЛЮБИТЕЛІВ ДРАМАТИЧНОГО ТА МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВ,
1909–1914 рр. 259

Пластун Олег Вікторович ЕКСКУРС У НІМЕЦЬКУ ОКУПАЦІЮ ПРОВІНЦІЙНОГО МІСТА СУМЩИНИ В 1941–1943 рр.	267
Чепелєв Олександр Олександрович НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРІЯ, ХРОНОЛОГІЯ, СПОГАДИ	272
Калашник Тетяна Олексіївна МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ СЕЛА ПІЩАНЕ.....	276
Валюх Сергій Михайлович Валюх Тетяна Миколаївна ДУХОВНІ СВЯТИНІ РОМЕНЩИНИ	284
Батраченко Богдан Анатолійович ЛІТОПИС ЖИТТЯ СЕЛА ШАРАПІВКА	292
Пелих Антоніна Володимирівна «ПОМІЩИЦЬКЕ ГНІЗДО» – МАЄТОК ВИНОГРАДОВА НА ОХТИРЩИНІ: КРАЄЗНАВЧА РОЗВІДКА	297
Драновська Єлизавета Олегівна ВУЛИЦІ РІДНОГО МІСТА ЯК СИМВОЛ ПАМ'ЯТІ ПРО ГЕРОЇВ АТО	301
Гордієнко Дмитрій Віталійович АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ НА ВЕЛИКОПИСАРІВЩИНІ	306
Лєпшошкіна Олена Миколаївна «У ДОЛИНІ КРЕЙДЯНИХ ГІР» (З ІСТОРІЇ СЕЛА ГІРКИ)	310
Ребенок Вікторія Русланівна ІСТОРІЯ ТА КРАЄЗНАВЧІ ВІДОМОСТІ МІСТА ШОСТКИ.....	320
Гуцал Єлизавета Юріївна ТРАДИЦІЙНИЙ ЖІНОЧИЙ ОДЯГ СЕЛА XX СТОЛІТТЯ НА ВЕЛИКОПИСАРІВЩИНІ	324
Коваленко Юрій Олександрович САКРАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ ГЛУХОВА РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ.....	328

СЕКЦІЯ 6 ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ

Артюх В'ячеслав Олексійович СУМСЬКА «ПРОСВІТА» В 1917-1918 рр.....	338
Фісун Валерій Пилипович ГРОШОВА СИСТЕМА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ ХІХ ст.	348
Оліцький В'ячеслав Олександрович УШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО НА РОМЕНЩИНІ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ	355
Букіна Ірина Василівна СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОСНИХ ГРОМАДСЬКИХ КОМІТЕТІВ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ.....	359
Онопрієнко Олена Володимирівна ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ НА СУМЩИНІ, 1944 – 1947 рр.....	366
Баглай Анатолій Володимирович ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ НА ТРОСТЯНЕЧЧИНІ.....	370
Семешин Едуард Володимирович УЧАСТЬ ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ В ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЯХ 1930-х рр. (НА ПРИКЛАДІ СПРАВИ С. І. ПАНЧЕНКО)	382
Василишина Галина Володимирівна КОНОТОПСЬКА БИТВА В ПАМ'ЯТІ НАРОДУ	392
Рогинець Олексій Анатолійович ДІЯЛЬНІСТЬ ОКУПАЦІЙНИХ ДОПОМІЖНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА СУМЩИНІ У 1941–1943 рр.....	397
Надточий Анастасія Михайлівна ПОБУТОВЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАН ЯК ОБ'ЄКТ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ТВОРЧОСТІ П. А. ЧУГУЄВЦЯ	400
Мурашко Катерина Олександрівна ПОХІДНІ ГРУПИ ОУН НА СУМЩИНІ	404

ДОПОВІДІ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ

Коноз Наталія Володимирівна

*учениця, Великописарівська спеціалізована школа I-III ступенів
імені Героя Радянського Союзу І. М. Середи, слухачка Сумського територіального
відділення Малої Академії Наук України, вихованець гуртка «Народознавство»,
Великописарівська станція юних натуралістів (сmt. Велика Писарівка)*

СИСТЕМА ПЕРСОНАЖІВ СЛОБОЖАНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ У КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Одним із маркерів національної ідентичності певного етносу є народна казка, що розкриває архаїчні нашарування колективної свідомості етносу, виявляє специфічні соціокультурні риси народу, його життєві, естетичні й моральні цінності. У своїх казках він зберігає органічне поєднання особливостей різних історичних епох від творів первісного світогляду до символічного й філософського розуміння, створюючи цікаві сюжетні лінії. Вивчення даного виду усного фольклору дозволяє з'ясувати певну національну специфіку, з огляду на центральне місце того чи іншого героя у казковому сюжеті, ідентичність персонажів народної казки з дійовими особами інших жанрів української усної народної творчості, етнічного міфологічного світогляду.

Не зважаючи на те, що в Західній Європі, США, Канаді, Росії на основі вчення З. Фрейда та К.-Г. Юнга сформувалися школи із психоаналітичного вивчення міфів і казок, в Україні така методологія все ще перебуває на периферії фольклористичної науки, хоча про доцільність вивчення казок, міфів та пісень на межі фольклору й психології свого часу писав ще український етнолог, фольклорист і літературознавець Ф. Колесса [10].

На доцільність вивчення жанру чарівної казки на межі фольклористики й психології пише сучасна українська дослідниця Н. Годзь, вбачаючи в казці одну з форм об'єктивації архетипів, акумулятор етнічної ідентичності та менталітету: *«Казка, як знакова система, будує певний позачасовий наративний простір, де наратори, за допомогою текстів, мають змогу не тільки передавати загальнокультурні константи, але й розкривати етнічно зумовлене світобачення»* [3].

Вперше термін «казка» зустрічається в праці українського письменника та церковного діяча Лаврентія Зизанія *«Лексис»* як рівнозначний до поняття *«байка»*. У словнику мовознавця Памви Беринди *«Лексікон словенороский і імен толкованіє»* (1627) [18] *«казка»* ототожнюється зі словами *«байка»* чи *«вимисел»*. Не робив різниці між байкою та казкою і

Григорій Сковорода.

Активно записувати українські народні казки дослідники почали на зламі XVIII–XIX століть, коли Петро Гулак-Артемовський, Михайло Максимович, Микола Костомаров, Осип Бородянський та ін. літератори й фольклористи започаткували збирання народної казкової прози. З середини XIX ст. цю роботу продовжили Пантелеймон Куліш, Іван Манжура, Михайло Драгоманов, Володимир Шухевич, Марко Вовчок, Василь Милорадович та ін.

Першим цілісним виданням української казкової прози було двотомне видання українського фольклориста, етнографа, письменника Івана Рудченка [19]. Наступні збірники казок опублікували Павло Чубинський, Борис Грінченко, Іван Манжура. Вони були авторами перших наукових розвідок про українську народну казку та методичних рекомендацій щодо запису текстів під час експедицій.

Збирання і вивчення фольклорної спадщини Слобідської України має давні традиції. На сьогодні найвідомішими збірками слобожанських казок є *«Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-російський край»*, зібрані відомим українським етнографом Павлом Чубинським [20], *«Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській та сусідніх із нею губерніях»* [6] та *«З уст народу. Малоросійські оповідання, казки та ін.»* українського письменника Бориса Грінченка [5] і збірка у руслі народної традиції харківського прозаїка Бориса Крауша *«Слобожанські казки»* [13]. Нарешті етнограф Павло Чугуєвець у одній зі своїх публікацій розмістив не записані раніше казки, зібрані у результаті власних польових досліджень [22].

У передмові до розділу *«Малоросійські казки»* П. Чубинський зауважив, що на той час *«усіх малоросійських народних казок»*, які публікувалися у різних виданнях, налічувалося лише близько 170 текстів. *«Збирання незначне в порівнянні із запасом казок, що збереглися в народній пам'яті; незначне – і в порівнянні з кількістю виданих великоросійських казок»*, – зауважував з цього приводу Павло Платонович [21]. Тож він не зупинився на досягнутому й продовжив пошуки. Результатом плідної праці, стала публікація в *«Працях етнографічно-статистичної експедиції»* раніше невідомі широкому загалу 296 народних казок.

Міфічні або чарівні казки складають найбільшу групу казкового епосу. Зокрема, П. Чубинським було опубліковано 146 чарівних українських народних казок [20]. Сюжети чарівного казкового епосу містять інформацію про образ розуміння світу у дохристиянську епоху, вірування у надприродні

сили на різних етапах розвитку свідомості, описи обрядів, ритуалів тощо, висвітлюючи давні форми мислення, магічно-релігійне трактування дійсності, що сучасниками сприймається як її справді фантастичні прояви.

Певну групу чарівних казок складають сюжети героїчного епосу, у центрі якого перебуває образ героя-богатиря, а описувані у них події підпорядковуються його силі, хоробрості, розуму. У казці *«Про морського царя і його дочок»* головний герой є характерником [20]. Такі казки, що виникли у передкняжий та княжий періоди вітчизняної історії [14], передають певні описи дійсних подій, згадки про притаманний тому часу суспільний устрій. Їхні головні герої, переважно билинні, мали реальних прототипів. Проте, переважна більшість творів героїчного змісту не мають конкретного історичного підтвердження, а події в них відбуваються у невизначеному часі і просторі: *«Було це за царя Панька, коли земля була тонка»*, *«Було чи не було – один Бог те знає!»*, *«У старі-престарі часи, коли ще вода від потопу навкруги буяла»* [13].

Подібно до багатьох українських народних казок, слобожанський казковий епос містить систему культурних кодів, які залишаються сталими навіть у різних варіантах певного сюжету. Вони закладені народними віруваннями, традиціями та устроєм. Одним з них є символіка чисел. У слобожанських чарівних казках народні вірування та переконання втілилися у магічних властивостях чисел, що отримували як дохристиянське, так і християнське звучання. Найчастотніше у них вживалися числа 3 і 12. Зокрема, число 3 символізує триєдиного Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого. Слов'янська міфологія передає розуміння світу у тривимірному дереві життя, де гілля – небо, стовбур – земля, коріння – потойбічний світ. У слобожанському фольклорі головний герой має 3 спроби і 3 дні на виконання завдання, 3 булави (*«Про морського царя і його дочок»*), 2 чарівних коня і 1 поганий віл (*«Про царевича Івана і царівну Марусю»*), 3 брати-лісники (*«Трьом-син-Борис»*), 3 органи – серце, печінка і мізинець – як докази заповідання смерті, триголовий кінь і 3 комори зі скарбами (*«Про Лева – купецького сина»*), 3 царівни, 3 пір'їни, 3 змієві сильні речі – щіточка, гребіночка, перчаточки, 3 стадії перемоги над змієм – загнав по кісточки, по коліна, вбив, 3 полки (*«Оленка, Івашечко та змії»*). Аби перебороти задуми чортів, які заважали людям вигатити греблю, треба було зрубати 3 дерева і покласти їх навхрест (*«Про правду і кривду»*) [20], триразовими мають бути заклинання, бої, ритуальні дії тощо.

У загальнокультурному тлумаченні число 12 має позитивну символіку і асоціюється з річним календарним циклом (12 місяців), кількістю апостолів

і найбільших річних православних свят. У казці «Про морського царя і його дочок», записаній П. Чубинським у Харківській губернії, головний герой має 12 літ, зустрічає 12 вутінок-сестер, які живуть за 12 верст одна від одної, він – 12-й козак, який перехитрив морського діда і отримав 12 кораблів з крамом, як весільний подарунок. В історії «Про царевича Івана і царівну Марусю», записаній у Лебединському повіті Харківської губернії, брат царівни, виконуючи її наказ, проходить через 12 дверей, а у казці «Зла мати та сестра Середа» головний герой, якого мати колихала 12 років, мав принести їй золоту свинку і 12 поросят [20].

Джерелом життя у казці виступає вода, яка має лікувальні й цілющі властивості, наділяє героя силою. Це мотив воскресіння, пов'язаний з уявленням про множинність душ, який відтворює стадіальність духовних субстанцій, але у зворотному напрямку: мертва вода повертає людині життєві функції, а жива – людський образ та ім'я. Живу й мертву воду в народних наративах М. Костомаров уважав відгомонам слов'янського язичницького обряду потоплення, а потім спалювання солом'яного опудала – символу зими, смерті, тобто води в стоячому стані [12]. У слобожанській небилиці «Зла мати та сестра Середа» вбитого Москаля і головного героя Середа оживляє водою з двох бутилів: цілющою – вони зцілилися, живущою – вони ожили. У цьому ж сюжеті народний світогляд сприймає смерть, як сон [20].

В українській народній казці простежується кілька типів традиційних фінальних формул. В основі першого покладено загальнослов'янський стрижневий сегмент кінцівки «стали жити-поживати», який доповнюється деталями національного побуту (традиційні страви, вбрання). У казці «Зла мати та сестра Середа» [20], зустрічається добре виражена регіональна специфіка віршованої формули-переходу, що виявляється у класичній строфічній будові з використанням традиційних поетичних образів «Живуть вони собі та хліб жують, на три комори торгують: у в одній мак, у другій – так, а в третій – перехрестя, що само вішають».

Отже, слобожанська народна казка, як частина загальноукраїнської усної народної творчості, має загальнонаціональні риси і водночас репрезентує регіонально окреслену фольклорну традицію, сюжетно-змістову лінію та художньо-виражальні засоби. У текстах слобожанських чарівних казок яскраво представлене міфологічне сприйняття світу, що трансформувалося під впливом християнства, а елементи народних вірувань стали органічною частиною казкового сюжету. Вплив демонології на сюжетно-мотивну лінію виявляється наявними у казкових фольклорних текстах демонічних істот-антагоністів: чортів, чаклунів, відьом, змія, їхніх

дій. Казковий наратив також містить опис чарівних помічників героя, предметів та їхніх магічних властивостей, які допомагають протагоністу – звичайній людині у повсякденному житті, подолати персонажів, які втілюють, за християнським світоглядом, нечисту, ворожу людині, силу. Художньо-виражальні засоби слобожанського казкового фольклору репрезентують регіональну самобутність усної народної творчості. Побудовані за традиціями давніх культів і вірувань, чарівні казки Слобожанщини зберегли нашарування найдавнішого язичницького світогляду та культово-релігійних обрядів. У казкових текстах зафіксовано регіональні ритмічні приказки, елементи замовлянь, магічних повторів, обрядових дій, недотримання чіткого виконання яких у чарівних казках призводить до небажаних наслідків.

Список використаних джерел та літератури

1. Березовський І. П. Українські народні казки про тварин. К.: Наукова думка, 1979. 44 с.
2. Возняк М. Історія української літератури. У 2-х кн. Львів: Світ, 1994. Кн. 2. 555 с.
3. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 09.00.04. Харків, 2004. 20 с.
4. Гринченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. Чернигов: Земская Типография, 1901. 488 с.
5. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с нею губерниях: рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов: тип. губ. земства, 1895. Вып. I. 308 с.
6. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с нею губерниях: рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов: тип. губ. земства, 1897. Вып. II. 390 с.
7. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. К.: Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.
8. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій. К.: КНУ, 1997. 382 с.
9. З живого джерела: Українські народні казки в записах, переказах та публікаціях українських письменників / Упоряд., літер. обробка, вступ, ст. та приміт. Л. Дунаєвської. К.: Радянська школа, 1990. 512 с.
10. Колесса Філарет. Українська усна словесність / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=208>.
11. Костомаров Н. Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова // Русская старина. 1877. С. 113–132.
12. Костомаров М. Слов'янська міфологія. К.: Либідь, 1994. 283 с.
13. Крауш Б. П. Казки Слобожанщини. Харків: Митець, 1998. 203 с.
14. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість. Навчальний посібник. К.: Знання-Прес, 2006. 591 с.
15. Лаврентій Зизаній. Лексис / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz07.htm>.
16. Народные южнорусския сказки / Издал И. Рудченко. Вып. 1–2. К.: тип. Е. Я. Федорова, 1869–1870 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archive.org/details/narodnyiaiuzhno00bilygoog/page/n9>.
17. Новиков Н. В. Образы восточно-славянской народной сказки. – Л.: Наука, 1974. 355 с.

18. Памво Беринда. Лексикон словенороський [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/berlex/be07.htm>.
19. Пропп В. Я. Морфология сказки. М.: Наука, 1969. 168 с.
20. Рудченко И. Предисловие. Народные южнорусские сказки. Вып. 1. / Издал И. Рудченко. Киев: тип. Е. Федорова, 1869. XI, III, 216, [3] с.
21. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край: Юго-западный отдел: Материалы и исслед., собр. д. чл. П. П. Чубинским. Т. 7: Малорусские сказки. СПб.: б. и., 1878. 688 с.
22. Чугуєвець П. А. На Вечерницах: Етнографічний розказ // Южний край. 1893. 1 ноября. С. 2–4.
23. Шинкаренко В. Д. Смысловая структура социокультурного пространства: миф и сказка / В. Д. Шинкаренко. М.: КомКнига, 2005. 208 с.

Дегтярьов Сергій Іванович

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії,
Сумський державний університет (м. Суми)*

Михайліченко Микола Анатолійович

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін
та країнознавства, Сумський національний аграрний університет (м. Суми)*

ДО ПИТАННЯ ПРО НАБУТТЯ ПРАВ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА КОЗАЦЬКОЮ СТАРШИНОЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Історія інкорпорації козацьких еліт до імперських структур не належить до малодосліджених питань. Лише в останні кілька років з'явилася ціла низка досліджень з даної проблематики, зокрема праці Д. Дегтярьова [10; 11; 12], В. Склокіна [7], С. Потапенко [13]. Разом із тим, залишається широке поле для досліджень окремих аспектів суспільних трансформацій кінця XVIII ст., зокрема особливостей набуття прав російського дворянства слобідською козацькою старшиною.

Найбільшим інформаційним потенціалом для вивчення регіональних особливостей набуття дворянського статусу мають документи з фондів губернських дворянських депутатських зібрань, зокрема, так звані «дворянські справи», що містять докази шляхетності роду. На жаль, більшість дворянських справ з архіву Харківського дворянського депутатського зібрання були втрачені в роки німецької окупації Харкова 1941–1943 рр. У фонді 14 «Харківське дворянське депутатське зібрання» Державного архіву Харківської області збереглися окремі справи кінця XVIII в. й опис справ, що дозволяє встановити лише імена дворян, внесених до родовідної книги у 1786–1835 рр. Разом із тим, у фонді Харківського намісницького правління (фонд 1709) Центрального державного

історичного архіву у м. Київ зберігаються 58 екстрактів доказів дворянства, датованих 1792 р. Вони є одним з небагатьох джерел, що дозволяють визначити найбільш поширені серед місцевої еліти способи доведення прав на дворянство.

Перш ніж перейти до аналізу механізму набуття дворянства слобідською козацькою старшиною, доцільно дати коротку характеристику нобілітаційної діяльності Харківського дворянського депутатського зібрання. Своє перше засідання зібрання провело в січні 1786 р., затвердивши *«Положения Харьковского дворянского общества»*. У жовтні того ж року дворянські депутати прийняли перші рішення щодо внесення до родовідної книги. Процес нобілітації був перерваний імператорським указом від 4 грудня 1796 р., згідно з яким дворянські депутатські зібрання втрачали право *«вводити в дворянское достоинство и выдавать на оное грамоты»*. Усього в період між 1786 і 1795 рр. Харківське дворянське депутатське зібрання ухвалило 1083 рішення, за якими до родовідної книги було записано 1231 дворянина, 661 з яких визначений нами як представники слобідських козацько-старшинських родів. Крім того, до родовідної книги було внесено чимало репрезентантів колишньої старшини Гетьманщини, які, за нашими підрахунками, становили не менш як 7% від загальної кількості дворян намісництва [4, с. 37; 5, с. 179].

Згідно із *«Положениями Харьковского дворянского общества»*, дворянське депутатське зібрання збиралося в повному складі один раз на рік з першого грудня по перше лютого *«или сколько нужна потребует в ... для отправления дворянских общественных дел»* [8, 5 арк. зв.]. Докази ж від прохачів надходили протягом усього року і розглянути їх у повному обсязі протягом короткого сесії було досить складно. Саме тому секретар дворянських зборів складав екстракти для подальшого розгляду дворянським депутатським зібранням.

У 58 екстрактах описані докази, надані 66 прохачами (у деяких випадках в екстрактах значаться кілька братів). Рішення про внесення до родовідної книги прийняті щодо 64 претендентів. 35 з них походили зі слобідської козацької старшини, ще 10 – зі старшини Гетьманщини [9].

Лише в трьох випадках нащадки козацької старшини змогли набути спадкове дворянство завдяки власним чинам. В інших же випадках, представники козацько-старшинських родів посилалися на старшинську службу предків. Це стосувалося й відставних прапорщиків, які отримали свій чин при виході у відставку. Згідно із сенатським указом від 18 травня 1788 р., вони отримували права особистого дворянства [6, стб. 1078]. При цьому відзначимо, що Харківське дворянське депутатське зібрання

(більшість членів якого також належало до козацько-старшинських родів) розглядало старшинські ранги, як рівні офіцерським, керуючись, очевидно, заведеною комісією Є. Щербініна практикою, коли полкові старшини отримували чин капітана або майора, а сотники – поручика [2, с. 418].

Серед доказів переважають підписані дворянами поколінні розписи і свідоцтва (19 випадків), свідоцтва від дворян про дворянську службу і благородне життя предків (11 випадків), свідоцтва повітових судів, складені на основі відомостей переписних та кампутних книг (12 випадків) та різноманітні службові документи: ордери, атестати, інструкції тощо (12 випадків), в яких згадувалися старшинські ранги предків. Зауважимо при цьому, що поколінні розписи і свідоцтва від дворян у переважній більшості випадків розглядалися не як основні, а як такі, що вказували на походження від осіб, шляхетність яких мала бути доведена більш вагомими доказами.

Так, до родовідної книги були внесені мешканці слободи Боромля «не состоящие в подушном окладе» Петро, Іван, Корній і Василь Сумцови, які спирались на наступні докази дворянства: 1) *«Запись 1701-го года в которой написано прадедъ их Семень Сумец боровянским сотником»*; 2) пашпорт 1722 р. *«даной прадеду их ахтырского полку знатному товарищу Семену Сумцу от ахтырского полковника Лесевицкого в свободном ему проезде»*; 3) підписаний дворянами поколінний розпис, згідно з яким прохачі походили від сотника Семена, підпрапорних Мирона й Марка [9, арк. 22]. Подібним чином довів свої права на спадкове дворянство столоначальник Харківської казенної палати Іван Степанович Сердюков, надавши: 1) ордер 1733 р., підписаний полковником Василем Осиповим *«в котором значит деда его Моисея Сердюка сотничих чин»*; 2) свідоцтво від дворян *«в том, что предки его служили в Сумском козаьем полку прадед Яков подпрапорным, дед Моисей сотником, а отец Степан был за болезнию был неслужащий»*; 3) поколінний розпис [9, арк. 51]. Сумський поміщик колезький реєстратор Єфрем Григорович Светлішніков довів своє походження від сумського полкового обозного Семена Голуба, надавши, крім свідоцтва від дворян і поколінного розпису, *«свидетельство 1790 года ... из сумского уездного суда в том, что по выправке того суда по переписным книгам показано 7208 года [в] Мижириче сотником Семен Голуб и [1]717-го оный же Семен полковым обозным, а [1]732 года города Сум в полковой сотне между козаками пушкарь Никифор Светличной»* [9, арк. 60].

Іншим поширеним способом отримання дворянства було доведення походження від одного предку з особами, які вже були внесені до

родовідної книги (7 випадків). Так, лебединський повітовий скарбничий провінційний секретар Василь Омелянович Перекрестов посилався на докази, надані свого часу його дядьком Степаном Григоровичем Перекрестовим «*по которым в сем собрании заключено внести его с потомством во вторую часть родословной дворянства книги*», а саме: 1) свідоцтво 1789 року Сумського повітового суду «*в том, что по переписи [1]732-го года написан подпрапорный козак Семен Дементьев сын Перекрестов 50 лет, а [1]746 года по кампутным книгам и по делу между козаками значит сотник Григорий Семенов сын Перекрестов 35 лет у него сын Степан 10 лет*» [9, арк. 40 зв–41].

До особливостей нобілітації колишньої слобідської старшини також слід віднести й той факт, що її представники, доводячи своє право на дворянство, майже не апелювали до речьпосполітського шляхетського походження. У той же час, до появи «*Жалуваної грамоти дворянству*», цей спосіб обґрунтування свого елітарного статусу був вельми характерним для представників слобідських козацько-старшинських родів [3]. Одним із винятків є дворянська справа канцеляриста Івана Федоровича Краснокутського, який довів свою приналежність до шляхетського роду Вільчківських і був внесений до четвертої («*иностранные роды*») частини родовідної книги [9, арк. 38–38 зв.].

Таким чином, практика нобілітаційної діяльності Харківського дворянського депутатського зібрання свідчить, що старшинський ранг від сотника й вище розглядався як достатній для набуття спадкового дворянства. Тому значна частина представників козацько-старшинських родів, які не могли отримати спадкове дворянство завдяки власним чинам, здобули його шляхом доведення старшинської служби своїх предків. В якості основних доказів благородства розглядалися переважно офіційні документи – свідоцтва повітових судів, складені на основі відомостей переписних та кампутних книг, а також різноманітні службові документи: ордери, атестати, інструкції тощо. Відзначимо також, що для слобідської старшини (з огляду на засновані на займанщині земельні відносини на теренах слобідських полків) малопоширеними були докази дворянства через володіння «*дворянским именем*». Поодинокими були й випадки доведення своєї приналежності до річпосполитських шляхетських родів.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Харківської області. Ф. 14. Оп. 14. 142 арк.
2. Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський Слобідський козацький полк 1659–1765 рр. К.: Наш час, 2008. 488 с.
3. Маслійчук В. Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII-XVIII ст.). Україна в Центрально-Східній Європі. 2004. № 4.

- С. 265–278.
4. Михайличенко М. А. Діяльність харківського дворянського депутатського зібрання (1786–1796 рр.). Сумська старовина. 2015. № 46. С. 36–42.
 5. Михайличенко М. А. Дворянська родовідна книга Харківського намісництва як джерело з історії козацько-старшинських родів Слобожанщини. Генеалогія. Збірка наукових праць / упорядн. В. В. Томазов (НАН України Інститут історії України; Інститут спеціальних історичних дисциплін музею Шереметьєвих). Київ, 2013. Вип. I. С. 175–180.
 6. Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1830. Т. XXII. 1168, 10 с., 2 л. табл.
 7. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ, 2019. 268 с.
 8. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 1709. Оп. 2. Спр. 860. 18 арк.
 9. ЦДІАК України. Ф. 1709. Оп. 2. Спр. 2023. 64 арк.
 10. Degtyarev S. I. Incorporation of Ukrainian Officialdom into Bureaucratic System of the Russian Empire during under the Rule of Catherine II. Bylye Gody. 2013. Vol. 27(1). Pp. 16–25.
 11. Degtyarev S. I., Mikhaylichenko M. A., Polyakova L. G., Gut J. Components of the Intra-Noble Status (Analysis of the «Eight-Class» Nobility of the Kharkiv Governorship of 1786–1799). Bylye Gody. 2019. Vol. 54. Is. 4: Pp. 1514–1523.
 12. Degtyarev S. I., Kryvosheia I. I. The incorporation of bunchukovogo partnership in part of service and social elite of the Russian Empire in the last third of the XVIII century. Bylye Gody. 2016. Vol. 42(4). Pp. 1118–1126.
 13. Svitlana Potapenko. Loyalty in Exchange for Wealth: Slobidska Ukraine Peripheral Nobility in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Century. Україна модерна. Число 25: Економічні еліти України в історико-порівняльній перспективі / Гол. ред. Г. Грінченко. Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка. Харків; Львів, 2018. С. 103–120.

Демченко Тамара Павлівна

кандидат історичних наук, доцент, незалежний дослідник (м. Чернігів)

Іваницька Світлана Григорівна

доктор історичних наук, доцент, незалежний дослідник (м. Запоріжжя)

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ У КОНТЕКСТІ ДОБИ: ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ БІОГРАФІЇ

Багаторічне дослідження життєвого шляху С. Єфремова дає підстави для припущення: можливо, ключом до наукового трактування складних явищ і подій минулого, з'ясування важливих подробиць історичного процесу, розвінчування міфів можуть стати біографії тих особистостей, які по праву вважаються інтелектуальною елітою українського народу.

Безумовно, подібний підхід далеко не новий. Його успішно реалізують в усьому світі сотні років, а життєписи великих/видатних постатей завжди користувалися популярністю. За радянських часів правляча партія тракту-

вала історико-біографічну літературу як засіб комуністичної пропаганди. Трагічного для України 1933 р. у Москві була започаткована серія «*Жизнь замечательных людей*». Хоча в ній і з'являлися життєписи «нових героїв», (Олекса Довбуш, Устим Кармалюк, Артем (Федір Сергєєв), Євгенія Бош), але «*біографія перебувала в тісних лещатах ідеологічного диктату*» [3, с. 36–37]. Перед авторами витриманих у більшовицькому дусі книг ставили за мету виховувати радянських людей на прикладах героїв із відповідно препарованою біографією. Про українських діячів, звичайно, не йшлося, їх переважно зараховували до «*українських буржуазних націоналістів*». С. Єфремова віднесли до останніх. Відтак вітчизняна історія була обезлюднена, вона розглядалася як необов'язковий, малоцікавий додаток до «*історії СРСР*».

Між тим, Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) – це одна з найяскравіших зірок на небосхилі української гуманітаристики, журналістики, культурно-громадського й політичного рухів. Відомий історик літератури, публіцист, громадський діяч, він пройшов у літературознавстві шлях від критика до творця першої фундаментальної «*Історії українського письменства*», від журналіста – до академіка Всеукраїнської Академії наук (ВУАН); у політиці – від члена семінарської громади до лідера Української демократично-радикальної партії, згодом Української партії соціалістів-федералістів; на початковому етапі Української революції був заступником голови Центральної Ради.

Сергій Єфремов – унікальна особистість ще й тому, що кожний період його життя отримав свій окремий «*документ доби*» – щоденник, мемуари, епістолярій, публіцистику, суголосний тому чи іншому етапу української історії. В них правдиво, всебічно й щиро окреслено злами, закрути в долі автора, які фіксуються в поєднанні з ще крутішими поворотами суспільно-політичного життя. Щоправда, сюжети особистого плану, за винятком юнацького щоденника, вкрай рідко потрапляли на сторінки мемуарів, щоденника 1920-х років, але то був усвідомлений вибір людини, не схильної до надто великої відвертості. Зате всі, навіть не надто успішні проекти й неприємні аспекти громадської роботи, журналістики, політичної й наукової діяльності, розкриваються повною мірою.

С. Єфремов, як і М. Грушевський, Б. Грінченко, Є. Чикаленко, П. Стебницький, О. Лотоцький, М. Славінський та багато інших представників українських кіл своєю громадською діяльністю, творчістю, особистими якостями й внеском у розбудову національної культури й державності заслужили на те, щоб бути почутими й належно оціненими нащадками. Прикро, що це відбувається запізно, але все ж таки славна

когорта «будителів» народу, творців ідеології, спрямованої на здобуття незалежності, вже вийшла із тіні і стала важливим фактором громадського-політичного та духовного життя сучасної України.

Як відомо, за доби хрущовської «відлиги» засуджені у справі «СВУ» не підлягали реабілітації. Лише у 1989 р. прокурор УРСР направив до Верховного суду протест з вимогою скасувати вирок усім засудженим по вищеназваній справі і закрити її за відсутністю складу злочину. Відтоді в Україні вже на «легальних» засадах приступили до вивчення життя, громадсько-політичної діяльності та творчості С. Єфремова.

Після проголошення незалежності України з'явилася нагальна потреба заповнити вакуум історичних знань. Це було не просте завдання, бо доводилося «переучуватися» й історикам. В Україні «входження» постаті С. Єфремова в простір гуманітарних студій відбулося наприкінці 1980-х років. Біографічний, літературознавчий, суспільно-політичний аспекти діяльності вченого одними з перших почали розглядати А. Болабольченко, В. Верстюк, М. Жулинський, Г. Касьянов, Ю. Левенець, Р. Міщук, М. Наєнко, В. Поліщук, Е. Соловей, Ю. Шаповал, В. Шмельов, Н. Шумило... Як бачимо, це були історики й літературознавці, історики літератури, навіть юристи. З початку 1990-х років нечисленними окремими виданнями та уривками у друкованих ЗМІ виходили вибрані праці вченого: публіцистика, академічні літературознавчі дослідження, щоденники 1923–1929 рр., мемуари, епістолярій. В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ було задекларовано проект видання 8-томника його наукової спадщини (також тут засновано внутрішньоінститутську літературну премію імені С. Єфремова). У краї, де народився видатний історичний діяч, на базі Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького з ініціативи професорів М. Наєнка та В. Поліщука було започатковано Всеукраїнські Єфремовські читання, видано декілька збірок праць. У 2006 р. з нагоди 130-річчя вченого було видано Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Сергія Єфремова». Національна бібліотека ім. В. Вернадського організувала наукову конференцію, присвячену ювілярові.

Одним із першовідкривачів і популяризаторів «єфремовської» тематики став юрист за фахом А. Болабольченко, перші публікації якого з'явилися ще в роки горбачовської перебудови. Автор приділив найбільше уваги драматичним моментам життя С. Єфремова, зокрема, його останньому арешту та процесу у справі «СВУ». Цю ж тему успішно досліджували на підставі розсекречених документів ОГПУ–НКВД–КГБ В. Пристайко і Ю. Шаповал. Останньому з названих вчених, крім низки наукових статей, належить два змістовних історико-біографічних нариси

про С. Єфремова. С. Білокінь до другого тому свого *«Масового терору...»* включив багате на фактографію дослідження про процес *«СВУ»*. Сучасні історики літератури одностайні з істориками в тому, що судовий процес у Харківському оперному театрі, інспірований *«червоними жандарями»* (за висловом С. Єфремова), відбувався *«за логікою геноциду: для знищення нації спочатку потрібно відібрати в неї мозок. Далі відрубуються «руки» (колективізація і голодомор невдовзі відберуть життя у мільйонів українських селян). Для останнього ж етапу залишаються усі інші...»* [5, с. 540].

І. Гирич приділив увагу з'ясуванню місця і ролі С. Єфремова в українському національно-визвольному русі кінця XIX – початку XX ст. В. Верстюк очолив колектив істориків, які підготували до друку *«революційну»* публіцистику С. Єфремова у двох томах, створив ґрунтовну передмову до видання, йому належить також низка наукових розвідок про ставлення публіциста до українських держав та їхніх лідерів, більшовицької навали. С. Іваницька видала монографію про публіцистичну спадщину одного з провідних вчених-гуманітаріїв [1]. Згідно з концепцією авторки, доробок С. Єфремова у цій царині має історіографічне й джерельне значення, не кажучи вже про вплив на тогочасні події громадсько-політичного життя. Відтак праці з єфремовознавства включаються у коло історичних напрацювань.

Нещодавно у Парламентському видавництві в серії *«Політичні портрети»* побачила світ наша спільна книжка про Сергія Єфремова [2], яка є першим науковим і водночас популярно написаним дослідженням життя й творчості цієї знакової постаті. У ній висвітлюються формування його світогляду, різнопланова діяльність, ставлення до політики російської імперської влади та більшовизму, з'ясовуються непрості стосунки з сучасниками. Показано контроверсійність оцінок доробку С. Єфремова в науковій і публіцистичній літературі. Особливу увагу приділено справі *«Спілки визволення України»* (1929–1930 рр.), зокрема сумнозвісному харківському процесу, 90-річчя якого припало на перше півріччя поточного року. Книжка базується на широкому колі джерел (публіцистика, мемуари, щоденники, епістолярій, документи тощо), проілюстрована матеріалами, що зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Центральному державному історичному архіві України в Києві, Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного, Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського.

У фокусі вищеназваної студії – не лише біографія і суспільно-політична діяльність Сергія Єфремова, але й головний інтелектуальний його

здобуток: публіцистика й *«Історія українського письменства»*. С. Єфремов був професійним українським журналістом, а це в дореволюційній дійсності було винятковим явищем. Публіцистичні тексти – такий же рівноправний *«герой»* нашої оповіді, як і *«життя й діла»* їхнього автора. Публіцистика в класичному розумінні дає вихід на значно ширші кола населення, ніж академічні праці чи створення різних гуртків, навіть партій. Щоправда, для цього в суспільстві повинна існувати більш-менш вільна періодика, потужна мережа засобів масової інформації. Єфремов це добре розумів і тому завжди відстоював право на вільну думку як гарантію інших громадянських прав і свобод.

Найбільш складною проблемою було створення оптимальної структури книги, яка б поєднала в собі проблемно-хронологічний та тематичний принципи. Ми прагнули представити Сергія Єфремова в усіх іпостасях та гранях його таланту, показати неповторність особистості, висвітлити інтелектуальний спадок, систему політичних і етичних цінностей. Хотілося б, щоб була поліфонія доби, щоб лунав живий голос героя, впліталися в контекст думки його приятелів і опонентів, друзів та ворогів. Бажано було органічно поєднати науковість і популярність, уникнути зайвої ідеалізації й гіперболізації. Непростим завданням була візуалізація тексту, вибудовування символічно-ілюстративного ряду, покликаного слугувати кращому сприйняттю тексту.

Герой цієї книги менше всього схожий на традиційних героїв – на баскому коні попереду переможного війська, чи в ролі *«батька нації»*, чи воїна, який жертвовно кидається на амбразуру ворожого дзоту. Його *«героїзм»* особливого роду. До речі, С. Єфремов у своїй *«Історії українського письменства»* звернув увагу на такий рід жертвовного героїзму, як героїство відданої, тривалої, майже непомітної, але потрібної праці на службі вибраній ідеї. *«Блиснути величним учинком, усе навкруги осяянувши відразу, – писав він, – не важко тому, хто має на це силу: досить на це одного тільки пориву, одного величного творчого розмаху. Але знітити навіть бажання такого вчинку, але з дня на день тягнути ярмо буденної праці, але не бачити ні в минулому, ні в майбутньому нічого, окрім довгої низки таких самих сірих днів – це справжній героїзм, це незмірний подвиг, бо все життя зводить на один суцільний подвиг. І не впасти під вагою такого подвигу – то найвищий ступінь, до якого тільки може піднятися людина, бо вимагає це майже надлюдської сили»*. Це оцінка життєвого шляху Б. Грінченка, але Євген Онацький в однойменній статті в *«Українській малій енциклопедії»* (перше видання якої побачило світ у Буенос-Айресі у 1957–1967 х рр.) зазначив: *«До таких*

героїв самовідданої праці належав і сам С. Єфремов, який зрештою закінчив своє життя як мученик і герой московських концентраків...» [4, с. 234].

Дійсно, відповідальності й почуття обов'язку у Сергія Олександровича було з надлишком, і ці риси поєднувалися з скромністю та невибагливістю: сидіти в президії він не любив. Упродовж 60 років після арешту й 50 – після передчасної смерті у тюрмі знакової постаті української науки, журналістики й громадсько-політичного життя на публічне згадування його ім'я було накладено табу. Для радянського читача в цей час науковий доробок С. Єфремова був недоступним. Щоправда, навіть у ті роки директор академічного Інституту літератури Олександр Білецький давав молодим ученим читати заборонені книги з власної бібліотеки – праці О. Огоновського, І. Франка, М. Грушевського, Д. Чижевського, С. Єфремова, М. Возняка [8, с. 12]. В майбутньому вони стали відомими літературознавцями, істориками літератури, хоча, звичайно, зміст проскрибованих книг не виходив за межі дуже вузького кола інтелектуалів.

Студіювання всього доступного із величезної спадщини Сергія Єфремова справило потужний вплив на авторів цієї книги. Ми були буквально зачаровані його багатим духовним світом, глибиною розуміння сучасних йому подій і явищ минулого, відданістю національній ідеї, безкорисливою працею заради загальної справи, ставленням до друзів, однодумців, стійкістю у невимовно важких умовах. Навіть деякі особливості його «твердого», як писали його сучасники й відзначають нинішні дослідники, характеру, впертої вдачі теж приваблюють, бо дають доказ, що перед нами особистість з повним набором людських рис, а не лик святого. А ще вражає багатство й довершеність його мови. Давно підмічено: «*Стиль – це людина*». Стиль Сергія Єфремова – публіциста, автора численних наукових розвідок, рецензій, мемуарів, щоденникових записів – це простота й чіткість викладу, відвертість і відкритість до дискусій, а ще здатність писати доступно про складні речі, ерудиція й глибокі знання в царині гуманітарних наук. Хотілося, щоб якомога більше людей познайомилися з цими джерелами. Вони варті того, щоб їх читали. У цьому, мабуть, і полягає головна мета цієї книги: Сергій Олександрович Єфремов своїм життям і працею на ниві української науки й культури, безумовно, заслуговує на те, щоб про нього знало якомога більше людей. Саме його життя та культурологічний доробок можна вважати найбільшим внеском С. Єфремова і в процес формування української нації, і в політичні рухи за її державність: коли мова, культура, церква, традиції, історія набувають статусу засадничих умов у боротьбі за незалежність.

С. Єфремов, як уявляється, здатний зацікавити всіх: людськими рисами, громадською, політичною, науковою роботою, досягненнями у книгодрукуванні, журналістиці, літературознавстві, зокрема, й історії української літератури. У 1919 р. Єфремов, пересиджуючи з друзями чергову напасть на хуторі Чорного Мина під Києвом, у розмовах з А. Ніковським та П. Стебницьким сформулював свої думки щодо проблеми *«слави й забуття»*, традиції й майбутнього: *«А проте ми якраз свідки тому, що з малого виходить велике. Не тільки кирило-мефодіївці тому доказ, але й початки нашої, власне, моєї з товаришами, Доманицьким, Лотоцьким, Дурдуківським роботи в літературі та книжковій справі. І ми, починавши колись із невеличких книжечок, насмілившись потім на серію поважних видань, і не думали й не мріяли, що ще на наших очах менше як за десять літ повиростають українські видавництва, преса, чимала книжна продукція, з'явиться український читач і передплатник української преси, цей герой, якщо зважити всю репресію з боку царського режиму на демократію взагалі і на українську суцього й особливо»*. І далі С. Єфремов з'ясовує стимули свої власні та кола однодумців: *«Річ проста: ми починали й робили свою справу в глибокій свідомості своєї правоти, правди нашого діла, і нас не здивуєш несподіваними успіхами, як і не спиниш на шляху до здійснення усіх наших ідеалів. А бралися ми за свою роботу, пам'ятаючи, що ще перед нами і за гірших і чорніших часів були люди, що нам заповіли велику твердість духа і безмежну самопожертву. Пригадуються мені багато з них, незнаних героїв, що не полишили в літературі і в пантеонах славних ніякого сліду. Були вони якісь характерні, незвичайні і тим незабутні, що слово з ділом у них ніколи не розходилося, і ніколи вони ні в житті, ні в прийдешньому не допоминалися якогось приємного й вигідного становища»* [7, с. 573–574]. Чимало уваги в своїх текстах він приділив ровесникам, з якими пройшла його юність, молодість, буремні дні революцій. Він би проаналізував, якщо не досягнення та злети, то принаймні особливості й наступного покоління, коли б радянська цензура не унеможливила писати правду. Гордий академік відмовився від співпраці з комуністичною пресою, зосередившись на наукових проблемах, а для душі в нього був щоденник і вузьке коло довірених друзів.

С. Єфремов залишив нащадкам ґрунтовні й самобутні наукові праці, пресові статті, щоденники, мемуари, змістовний епістолярій; безпосередньо долучився до творення нової української журналістики як самостійної сфери національної культури. Сподіваємося, що нині мало в кого повернеться язик, стверджувати, що доробок і ідеї, які сповідував

Сергій Єфремов, залишений ним та поколінням «Молодої України» культурний капітал є застарілими, непотрібними в умовах незалежної України чи занадто далекими від політичних цілей і реалій сьогодення. Але попри значний поступ єфремовознавства за останні десятиріччя, існують проблеми, які потребують подальшого студювання. Давно назрілими є підготовка на широкій джерельній базі його наукової біографії, створення хроніки життя й діяльності, студії над родоводом Охрименків-Крамаренків. Перспективним може бути подальше вивчення його обопільних стосунків із сучасниками, епістолярної комунікації, соціальної рецепції й рецензування його спадщини на сторінках періодичних видань початку ХХ ст., сприйняття фахівцями й аматорами, опонентами й пошанувачами його великої «Історії...» та інших літературно-критичних й науково-популярних праць. Можливо, варто детальніше вивчити персоналістичну й культурологічну публіцистику 1917–1920 рр. (крім «Книгаря»), включаючи й ту, зі шпальт «Нової ради», що вже надрукована в упорядкованому під керівництвом В. Верстюка двотомнику пресових праць Єфремова й одностомнику М. Цимбалюка. Потребує археографічного опрацювання, наукового коментування й видання епістолярій, що зберігається переважно в ЦДІА України в Києві, Інституті рукопису НБУВ та Відділі текстології та рукопису Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ. Як одне з перспективних завдань подальшого удоступнення творчого доробку С. Єфремова бачиться підготовка академічного зібрання його творів. Багатий джерельний потенціал містять єфремовські пресові публікації 1900–1910-х років на суспільно-політичні теми, яких може назбиратися не на один том. Майже не вивченим є його творчий доробок 1920-х рр. (передмови до збірок художніх творів різних письменників, аналітичні студії, історико-біографічні ескізи) та перекладацька діяльність.

Добре відомий вислів, що «рукописи не горять» (насправді їх палили з часів середньовіччя і по ХХ сторіччя включно). У світлі життєвого шляху С. Єфремова, цей афоризм, можливо, означає невмирущість шляхетної справи «пробудження» нації. Завжди знаходяться продовжувачі, які створюють нові рукописи, напишуть нові книги, відшукають та прокоментують манускрипти минулих століть, зроблять ідеї попередників зрозумілими й близькими для своїх сучасників... Тому М. Слабошпицький у четвертому томі своїх спогадів у списку найшанованіших українських істориків літератури й літературних критиків на перше місце поставив С. Єфремова [6, с. 213]. Тож не буде перебільшенням твердження, що Сергій Єфремов і сьогодні не тільки залишається в «літературному ландшафті» ХХ-го і ХХІ століть, але й на політичній арені виступає у першій шерензі борців за

українську справу.

Список використаних джерел та літератури

1. Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Видавн. дім «Гельветика», 2018. 596 с.
2. Іваницька С., Демченко Т. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». К.: Парламентське видавництво, 2020. 568 с. (Серія «Політичні портрети»).
3. Маслійчук В. Л. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. Харківський історіографічний збірник. Харків: НМЦ «СД», 2003. Вип. 6. С. 33–41.
4. Онацький Є. Українська мала енциклопедія: У чотирьох т. / Упоряд. та наук. ред. С. Білокінь. К.: Унів. вид-во «Пульсари». 2016. Т. 1: А–І. 576 с.: портр.
5. Панченко В. Повість про Миколу Зерова. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 624 с. (Серія «Постаті культури»).
6. Слабошпицький М. З присмеркового дзеркала. Те, чого ви не прочитаете в історії літератури: спогади. К.: Ярославів Вал, 2020. 664 с.: іл.
7. Стебницький П. Вибрані твори / упорядкув. та вступ. ст. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. 632 с.
8. Фалько Я. Портрет історика в інтер'єрі часу та довгої «битви за київську спадщину»: 31 травня виповнюється 100 років від дня народження вченого-медієвіста Л. Є. Махновця // Голос України. 2019, 4 червня. С. 12.

Москалюк Микола Миколайович

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка (м. Тернопіль)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Історії зародження промислового розвитку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено небагато праць. Історіографію з даної проблеми умовно поділено на: 1) дореволюційну; 2) радянську; 3) сучасну.

Аналізуючи дореволюційну літературу, варто відмітити, що значний вклад у вивчення історії промисловості вніс М. А. Толпигін. Після закінчення Петербурзького технологічного інституту він деякий час служив у Смілянському помісті графів Бобринських, де дослужився до директора заводу. На основі доставлених власниками заводів даних, щорічно складав підсумкові доклади про цукрову промисловість країни. Значна увага приділялась аналізу виробництва.

Важлива інформація, яку містять статистичні щорічники Російської імперії, складені М. А. Толпигіним, серед яких його праця *«Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг.»* [32] не

має аналогів серед інших джерел по цій галузі. Але і це джерело не позбавлене недоліків. Так, відомості для щорічників, збиралися способом розсилання і заповнення відповідних статистичних формулярів, які, хоч і заповнювалися під наглядом чиновників акцизного управління та обліковців, але статисти роботу виконували не дуже старанно. Тому статистичні дані М. А. Толпигіна необхідно доповнювати матеріалами з інших джерел.

Значну увагу розвитку промисловості було приділено у праці І. С. Аксакова «*Исследование торговли на украинских ярмарках*» [1]. У своєму дослідженні автор торкається дуже важливої теми, зокрема, ярмарків, які у внутрішній торгівлі України відігравали важливу роль.

Регіональні аспекти досліджуваної проблеми є у дослідженні А. Братчикова «*Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях*» [3]. У даній праці автор наводить багато цінної інформації відносно промисловості у Волинській губернії.

Важлива інформація для характеристики становища і розвитку харчової промисловості є у дослідженні М. Г. Новинського «*Винокуренная промышленность Волынской губернии*» [24]. Автор показує значення винокуріння та його вплив на промисловість України, наводить дані по випуску продукції винокурних заводів Волині, характеристику матеріально-технічної бази заводів та сировини, яку використовували на заводах для випуску продукції.

Цінне дослідження зробив А. Демьяненко «*Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы*» [14], який був секретарем Подільського губернського статистичного комітету. У своїй праці автор наводить статистичні дані, які характеризують промисловість Подільської губернії у 1860-х роках.

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії також ґрунтовно вивчався В. К. Гульдманом. Результатом цього стала поява наприкінці ХІХ ст. об'ємної праці «*Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания*» [11], присвяченій питанням промисловості та сільського господарства регіону, кількості та обсягом виробництва місцевих заводів і фабрик. На початку ХХ ст. зв'являється ще одне дослідження В. К. Гульдмана «*Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаров*» [12], в якій систематизовано багатий краєзнавчий матеріал.

Досліджуючи промисловий розвиток України, слід назвати наступні праці: В. Н. Варгина «*Удобрение*» [4], А. Чорного «*Чем повысит урожай*

на полях нечерноземной полосы России» [33], Г. Величка «Пашні буряки» [5] та М. Байєра «Земельна реформа і основи земельної політики на Україні» [2].

Фундаментальною також є праця «Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации» [9], яка детально наводить статистичні дані по всіх губерніях Російської імперії, враховуючи навіть і повіти.

Підсумовуючи дореволюційну історіографію, слід зауважити, що для неї характерним було насичення статистичним матеріалом, багато робіт носило описовий характер, був відсутній глибокий історичний аналіз.

Досліджуючи радянську історіографію, слід звернути увагу на таких дослідників, як І. Є. Душинський «Сахарное производство в русской технической литературе» [17], А. А. Стольгане «Костяная мука как удобрение» [26], С. Городецький «Сільське господарство Поділля перед світовою війною» [10] та М. Є. Слабченко «Матеріали до економіко-соціальної історії України XIX століття» [25].

Вагомий внесок у комплексне дослідження історії розвитку цукрової промисловості вніс К. Г. Воблий. Найкращим дослідженням з історії виникнення і розвитку галузі в Україні у XIX ст. є відомі праці К. Г. Воблого, серед яких варто назвати «Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості» [6–7]. Він зібрав і опрацював досить великий матеріал, що стосується історії розвитку техніки і технології цукрового виробництва. У наступному монографічному дослідженні К. Г. Воблого «Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР» [8], зокрема, перший том, автор присвячує дослідженню цукрової промисловості. Даний том охоплює період розвитку цукрової промисловості до падіння кріпосного права. Це період поміщицької, вотчиної, кріпосної цукрової фабрики. Роботи К. Г. Воблого потребують доповнень у питаннях формування буржуазії, робітників і технічної інтелігенції, технічних і технологічних вдосконалень внутрішньої і зовнішньої торгівлі цукром.

Також потрібно згадати і праці С. Г. Струмиліна, зокрема, «Очерки советской экономики» [27], «Очерки экономической истории России и СССР» [28] та В. Т. Чунтулова «История народного хозяйства СССР» [34], дослідження яких є дуже корисними для теми нашого дослідження.

Важливими подіями у вивченні історії розвитку промисловості є роботи теоретичного характеру. До них можна віднести працю О. О. Нестеренка «Развиток капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на початку XX століть» [23]. Автор у своїй праці показує промисловість України на всіх основних етапах її розвитку.

О. О. Нестеренко багато уваги у своєму дослідженні приділяє історії мануфактурного суконного виробництва. Він вказує на те, що феодально-кріпосницька система була головною перешкодою на шляху технічного прогресу в сукноробстві. Також, поряд із цим, дуже багато уваги приділено автором у своєму дослідженні проблемі розвитку важкої промисловості, її значенню та впливу на економічний потенціал та розвиток України в контексті Російської імперії.

Фундаментальною є праця П. І. Ляценка *«Історія народного господарства»* [21], у якій учений присвятив окремі сторінки проблемі промислового розвитку України та промислового перевороту. Ігноруючи машинобудування в Росії, він вбачав головну роль у перебудові вітчизняної промисловості на машинній основі іноземного довозу, який швидкими темпами зростав у 1840–1850-х роках. Перетворення російської мануфактури у фабрику примушувало власників міняти кріпосницьку основу праці на вільнонайману. П. І. Ляченко підкреслює, що в Росії промисловий переворот, порівнюючи із розвинутими країнами Західної Європи, проходив із значним запізненням і тривалий час.

В монографії І. О. Гуржія *«Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX століття»* [13] на широкому колі архівних і друкованих матеріалів висвітлюється комплекс питань про розширення і зміцнення українсько-російських економічних зв'язків у 1860–1890-х роках. Зокрема, автор показує розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Росії. Також науковець характеризує гуральництво. І. О. Гуржій вказує на низький його технічний рівень, яке в дореформений період знаходилося виключно в руках поміщиків. Застосування пари в технології виробництва спирту на більш значних винокурнях не змінило їх соціальної структури і загального характеру як підприємства мануфактурного типу, заснованих на застосуванні примусової праці. Велику увагу приділено українській внутрішній торгівлі, що була складовою частиною всеросійського ринку, визначено місце України в зовнішній торгівлі Росії, досліджено питання про розвиток транспорту в Україні і його значення в зміцненні економічних зв'язків з іншими районами Російської імперії. Також на широкому колі документальних джерел автор показує роль України в експортній та транзитній торгівлі Росії, з'ясовує значення українських портів і сухопутних митниць в імпорті Росії. І. О. Гуржій у своєму дослідженні висвітлює такі питання, як створення залізничної мережі в Україні і значення її в розширенні економічних зв'язків з різними районами Росії, дальший розвиток річкового і морського транспорту України і їхня роль у

всеросійському внутрішньому ринку.

На початку 1970-х років глибокі і аргументовані висновки зроблені в монографічному дослідженні Л. Г. Мельника «*Технічний переворот на Україні у ХІХ столітті*» [22]. У монографії автором ґрунтовно висвітлюється історія здійснення технічного перевороту в Україні як нерозривної частини загальноросійських процесів; показана специфіка переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх сферах суспільного виробництва – на транспорті та у сільському господарстві; характеризуються соціально-економічні явища і процеси, що супроводили становлення великої машинної індустрії. Л. Г. Мельник, досліджуючи технічну революцію в Україні в перші пореформені десятиліття, приділяє певну увагу процесу формування промислової буржуазії, характеризує соціальний і національний склад окремих груп промисловців. Поряд із цим, потрібно відмітити, що у дослідженні автор наводить загальні дані по промислового розвитку України, але без поділу на окремі галузі, що не прояснює дану сторону проблеми.

У колективному монографічному дослідженні під керівництвом І. І. Лукінова «*Історія народного господарства Української РСР*» [18], яка складається із 3-х томів і 4-х книг, зокрема, у першому томі, який є цінним для нашого дослідження, висвітлюються вузлові проблеми розвитку народного господарства Української РСР на різних історичних етапах. У праці в історичній послідовності досліджуються процеси створення економіки та ліквідації капіталістичних форм виробництва, побудови матеріально-технічної бази.

У монографії Т. Лазанської «*Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.)*» [20] досліджується індустріальний розвиток України та пов'язаний з ним процес формування торгово-промислової буржуазії, яка у післяреформену добу стала діяльним суб'єктом модернізації усього суспільного життя. Також аналізуються форми державного втручання в економіку, соціальні і національні джерела поповнення буржуазії, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва.

Слід відмітити і монографічне дослідження Н. Р. Темірової «*Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція*» [30]. На основі вивчення різноманітних джерел досліджені зрушення в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене

пристосування поміщицьких господарств до ринку, привернута увага до стосунків поміщиків і селян, які мали неоднозначний характер.

У монографії О. М. Доніка *«Родина Терещенків в історії доброчинності»* [16] досліджено доброчинну діяльність представників відомої української родини підприємців-поміщиків Терещенків. Особливу увагу приділено висвітленню їхньої діяльності як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. Аналогічним у цьому плані є монографічне дослідження О. В. Ткаченко *«Підприємницька та меценатська діяльність родини терещенків в Україні кінця XIX – початку XX ст.»* [31].

Досліджуючи важку промисловість України, потрібно звернути увагу на монографічне дослідження В. В. Крутікова *«Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період»* [19], в якій автор розглядає тривалий і складний процес формування гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського району, її національний і соціальний склад, становлення та оформлення першої представницької організації великого капіталу України – з'їздів південних гірничопромисловців. Основна увага приділена впливу підприємців регіону на найважливіші напрямки соціально-економічної політики південних гірничопромислових з'їздів.

В цьому контексті дослідження цінною є монографічна праця І. В. Довжука *«Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)»* [15], присвячена дослідженню історії промислового розвитку Донецького басейну післяреформеного періоду в контексті еволюції економіки України, що перебувала під владою Російської імперії.

Досліджуючи різні галузі промисловості України, слід звернути увагу на працю В. А. Студінського *«Паперова промисловість України: XVI–XX ст.»* [29], в якій автор здійснює спробу комплексного показу розвитку целюлозно-паперової промисловості України в історичному плані. Розкриваються економічні, господарські, технологічні та інші аспекти розвитку галузі, дано оцінку сучасного стану та розглянуто перспективи розвитку вітчизняного папірництва.

Для праць радянських істориків була властива марксистська методологія, а звідси й заідеологізованість досліджень. Промисловий розвиток розглядався через призму формаційного підходу, зокрема, акцентувалася увага на розвиток капіталістичних відносин, виділялася так звана імперіалістична стадія розвитку. Позитивним було залучення значної частини матеріалів, які публікувалися вперше, а також вдалі спроби

історичного аналізу. Авторам вдалося на основі зібраного фактичного матеріалу не лише окреслити розвиток основних галузей промисловості України, але й чітко простежити їх безпосередній зв'язок з ринком, шляхи отримання та реалізації продукції, залежність внутрішнього ринку від рівня виробництва.

Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом історіографія в 1950–1980-х роках добилася значного поступу у вивченні дореволюційного минулого промисловості. Значно була розширена база досліджень, почали впроваджуватися нові математичні методи, вчені активно вивчали становище робітничого класу, роль монополістичних об'єднань в економіці країни тощо.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап дослідження розвитку історії та економіки. Під новим кутом зору почали розглядатися багато питань історії нашої країни, зокрема, і той період, коли історія та економіка розвивалися в рамках ринкових, товарно-грошових відносин.

В літературі 90-х років ХХ ст. переглядаються і погляди радянських істориків, економістів та діяльність промисловців. Від різко негативної оцінки капіталістів, як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, дослідники перейшли до висвітлення ролі підприємців в організації виробництва, фінансування ними закладів культури, освіти тощо. Зокрема, потребують вивчення ряд проблем щодо даного дослідження. Щоб виконати такий великий обсяг роботи потрібно, на нашу думку, спочатку зробити регіональні дослідження. Вивчення особливостей соціально-економічного розвитку промисловості в Україні у зазначений період залишається актуальним і на початку ХХІ ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с.
2. Байєр Микола. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні. К., 1917. 47 с.
3. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. 1. Житомир, 1868. 129 с.
4. Варгин В. Н. Удобрение. СПб., 1897. 100 с.
5. Величко Григорій. Пашні буряки. Львів, 1916. 34 с.
6. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: В 3 т. К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. Т. 2. 245 с.
7. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: В 3 т. К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. Т. 3. 270 с.
8. Воблий К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.). М.: Издание правления сахаротреста, 1928. Т. 1. 412 с.
9. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. 1897. 3399 стб.

10. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. 210 с.
11. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 414 с.
12. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольский, 1903. 897 с.
13. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
14. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский, 1865. 69 с.
15. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Луганськ: В–во СНУ ім. В. Даля, 2003. 312 с.
16. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 314 с.
17. Душинский И. Е. Сахарное производство в русской технической литературе. Вып. 1. Издание сахаростреста. К., 1922. 48 с.
18. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкін, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.
19. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: В–во ДДУ, 1992. 172 с.
20. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
21. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: В 2 т. Госполитиздат. М., 1956. Т. 2. 728 с.
22. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. К.: В–во Київського університету, 1972. 240 с.
23. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
24. Новинский М. Г. Винокуренная промышленность Волынской губернии (Оттиск из Трудов Киевского Агрономического Общества). К.: Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1913. 12 с.
25. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття: В 2 т. К.: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 280 с.
26. Стольгане А. А. Костяная мука как удобрение. М., 1919. 15 с.
27. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. М.: Наука, 1966. 514 с.
28. Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1928. 498 с.
29. Студінський В. А. Паперова промисловість України: ХVІ–ХХ століття / За ред. Б. І. Андрусина. Житомир: «Волинь», 2004. 268 с.
30. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.
31. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст. – Переяслав-Хмельницький: «Вісник Переяславщини», 2000. 208 с.
32. Толпыгин М. А. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг. Вып. I. К., 1908. 297 с.
33. Черный А. Чем повысит урожай на полях нечерноземной полосы России. СПб., 1912. 52 с.

34. Чунтулов В. Т. История народного хозяйства СССР. Дооктябрьский период. К.: Издательство Киевского университета, 1964. 212 с.

Цибка Веніамін Іванович

голова Сумського міського об'єднання громадян «Фонд підтримки інформаційних проектів «Алгоніка» (м. Суми)

ЖУРНАЛИ СУМСЬКИХ ПОВІТОВИХ ЗЕМСЬКИХ ЗБОРІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Складовою частиною документальної бази з історії Сумського повіту Харківської губернії є журнали Сумських повітових земських зборів (далі – Журнали) та доповіді Сумської повітової земської управи Сумським повітовим земським зборам (далі – Доповіді). У друкованих журналах Сумських повітових земських зборів доповіді Сумської повітової земської управи Сумським повітовим земським зборам наводяться у якості додатків до журналу засідання земських зборів.

Журнали і Доповіді збереглися у фондах декількох архівних установ, музеїв та бібліотек: у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського, у науково-довідкових бібліотеках Державного архіву Сумської області та Сумського обласного краєзнавчого музею, у Російській державній бібліотеці (м. Москва, Російська Федерація) тощо [13]. Оригінали указаних матеріалів за окремі роки можна знайти у Державному архіві Сумської області в Ф. 2: Сумська повітова земська управа.

У Журналах та Доповідях міститься інформація різного характеру: політичного, економічного, соціального, освітнього та іншого завдяки чому вони можуть слугувати історичним джерелом для різних студій з історії сумського краю [14; 15; 16]. Але окремо можна виділити можливість використання цих документів як додаткового джерела для генеалогічних досліджень селянських, козацьких та дворянських родів. Тобто вказані джерела можна віднести до *генеалогічних документальних джерел*, себто таких джерел, що містять у собі генеалогічну інформацію. Під *генеалогічною інформацією* слід розуміти інформацію про *генеалогічні події* конкретного роду. До генеалогічних подій, що мають певне значення для відновлення родоводу та складання історії конкретного роду відносяться наступні зміни: *народження, реєстрація імені, укладання шлюбу, розлучення, смерть та згадка*. Структура опису генеалогічної події містить декілька складових: дата події, прізвище ім'я, по батькові особи, учасника

події, місце події, обставини події, інше¹.

Інформацію щодо *родинного зв'язку* конкретних осіб також слід вважати генеалогічною.

Генеалогічну інформацію, що сприяє відновленню родоводу та відображається на реконструйованому генеалогічному дереві, можна назвати *основною генеалогічною інформацією*. *Допоміжною генеалогічною інформацією* слід визначити інформацію, що сприяє у генеалогічному дослідженні (відкриває нові, додаткові напрямки архівного пошуку для виявлення основної генеалогічної інформації) та є достатньо цінною для написання історії досліджуваного роду. Допоміжна генеалогічна інформація стосовно окремого представника роду може набувати поняття *біографічна інформація*.

Розглянемо декілька зразків генеалогічної інформації у журналах Сумських повітових земських зборів та доповідях Сумської повітової земської управи Сумським повітовим земським зборам.

Приклад перший. На зборах Сумського повітового земства 20 вересня 1884 року був заслухана доповідь земської управи про кошти, витрачені на похорон колишнього голови земської управи І. І. Смагіна². *«Въ октябрѣ мѣсяцѣ прошлаго года, какъ извѣстно гг. гласнымъ, умеръ въ г. Ялтѣ бывшій предсѣдатель земской управы И. И. Смагинъ. Семья покойнаго пожелала перевезти тѣло его, для погребенія на родинѣ – въ с. Токоряхъ»*, – зазначено у тексті [11, с. 35–37]. Актовий запис № 54 про смерть 25 жовтня 1883 року гвардії штабс-капітана у відставці 69 річного Івана Івановича Смагіна *«отъ органическаго порока сердца и воздушной опухоли легкихъ»* виявлено в метричній книзі Успенської церкви с. Аутка³ Ялтинського повіту Таврійської губернії. Як зазначено у актовому записі, померлий був похований 27 жовтня священиком Михайлом Григор'євим, якому допомагав виконуючий обов'язки псаломщика Іваном Григор'євим, на місцевому цвинтарі. Примітки щодо відправки тіла покійного на батьківщину у метричній книзі немає [7, арк. 131 зв. – 132]. Актового запису про поховання І. І. Смагіна у метричній книзі церкви Іоанна Предтечі с. Токарі Сумського повіту за 1883 не виявлено [4].

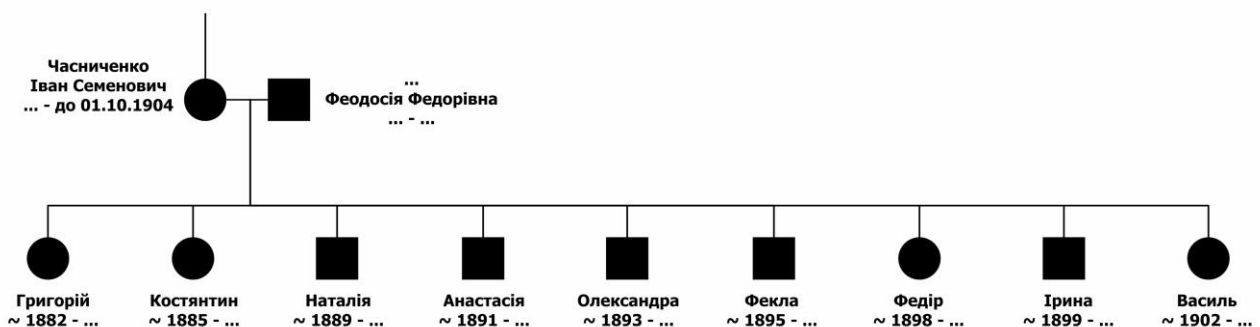
Приклад другий. На засідання чергових Сумських повітових земських зборів 13 вересня 1898 року прибули голова зборів, маршалок дворянства

¹ Розширена характеристика поняття генеалогічної події, класифікація генеалогічних подій, структура опису генеалогічної події – все це потребує окремих студій та публікацій.

² Смагін Іван Іванович – гвардії штабс-капітан у відставці, земський діяч. Гласний Харківського губернського земства (1868–1883), голова Сумської повітової земської управи (1868–1874, 1877–1883). Землевласник – володів понад 800 дес. землі у Сумському повіті [17, с. 412].

³ Аутка – західне передмістя м. Ялта. З 1945 по 1965 рік – селище міського типу Чехове, яке було підпорядковане Ялтинській міськраді.

Сумського повіту Ілля Дмитрович Траскін, 29 гласних, депутат від духовного відомства протоієрей Василь Никольський та член Сумської земської управи Олександр Олександрович Лінтварьов. Перед засіданням була відслужена панахида по померлим гласним В. В. Де-Коннор та Д. О. Величко [9, с. 1]. Точні дати смерті земських гласних у Журналі не зазначені, але з огляду на те, що вони були присутні на попередньому засіданні земських зборів 21 листопада 1897 року [8, с. 3], то, з великою вірогідністю можна констатувати, що їхня смерть припадає на 1898 рік. І дійсно, статський радник Василь Валеріанович Де-Коннор помер 22 травня 1898 року у віці 60 років від «паралича серця» та через два дні був похований священником Іоанном Виноградським, дяком Семеном Подольським та псаломщиком Олексієм Ястремським «въ церковной оградѣ» по резолюції харківського єпископа № 1660 від 9 травня 1898 року. Про це свідчить актовий запис № 24 у метричній книзі Дмитрівської церкви с. Стецьківка Сумського повіту за 1898 рік [2, арк. 126 зв. – 127]. І це не поодинокий випадок згадки у документах повітових земських зборів про смерть тієї чи іншої особи. На вечірнім засіданні 15 листопада 1909 року надзвичайних повітових земських зборів був затверджений текст телеграми Лебединському повітовому земству, в якій «Сумское Чрезвычайное Земское Собрание выражает глубокое сожалѣніе о смерти маститого земского дѣятеля Якова Владимировича Кучерова» [12, с. 49].



Фрагмент родоводу сумських міщан Часниченків, відновленого за матеріалами Сумських повітових земських зборів.

Приклад третій. На засіданні 1 жовтня 1904 року чергових Сумських повітових земських зборів розглядалося питання про відміну лікарняної плати за лікування окремих приватних осіб: селянина Лебединського повіту, працівника лікарні Святої Зінаїди Григорія Артемовича Меша, сумського міщанина Івана Семеновича Часниченка, дворянина, студента Харківського університету В'ячеслава Олександровича Єрмолаєва, а також

осіб, які перебували під наглядом поліції Сергія Новікова і Олександра Вороніна [10, с. 12, 169–170]. У доповіді стосовно неспроможності родини померлого І. С. Часниченка сказано: *«после смерти означеннаго Часниченка осталась небольшая пустопорожня усадьба в г. Сумахъ на Бриджъ, неприносящая никакого дохода, другого же имущества никакого не имъется. Семейное его положеніе состоитъ: изъ жены Феодосіи Федоровой, сыновей: Григорія 22 лѣтъ, Константина 19 лѣтъ, Федора 6 лѣтъ и Василя 2 лѣтъ, дочерей: Наталіи 15 лѣтъ, Анастасіи 13 лѣтъ, Александры 11 лѣтъ, Феклы 9 лѣтъ и Ирины 5 лѣтъ, которые живутъ на квартирѣ и добываютъ средства къ существованію поденнымъ заработкомъ»* [10, с. 169–170]. Наведений у доповіді склад родини померлого дозволив реконструювати фрагмент родоводу Часниченків, з зазначенням приблизних років народження, вирахованих за віком (див малюнок 1).

Для оцінки достовірності згаданої інформації щодо родини І. С. Часниченка було здійснено вибірккову перевірку окремих генеалогічних подій. Як виявилось, у метричній книзі церкви Різдва Богородиці м. Суми за 1895 рік є актовий запис про народження 23 вересня та хрещення 24 вересня 1895 року у *«отставного рядового Іоанна Симеонова [сына] Частниковского и законной жены его Феодосіи Федоровой [дочери]»* дочки Фекли [5, арк. 201 зв. – 202]. У метричній книзі Миколаївської церкви м. Суми за 1902 рік виявлено актовий запис про народження 25 лютого та хрещення 26 лютого 1902 року у *«запасного рядового, изъ крестьянъ Сумского уѣзда слободы Хотѣни Івана Семенова [сына] Частниковского и законной жены его Феодосіи Федоровой [дочери]»* сина Василя [3, арк. 129 зв. – 130]. Перевірка метричних книг Успенської церкви с. Хотінь за окремі роки підтвердила місце *«дислокації»* роду Час(т)никовських у цьому селі, а виявлений актовий запис про народження у хотіньського селянина Давида Семеновича Часниковського (ймовірно, брат Івана Семеновича) сина Петра опосередковано підтверджує як справжнє прізвище, та і по батькові померлого І. С. Часниченка [1, арк. 422 зв. – 423].

Приклад четвертий. Під час надзвичайних зборів Сумського повітового земства 16 листопада 1909 року було зачитано прохання удови померлого фельдшера 1-ї медичинської дільниці Катерини Войцехівни Глобіної про призначення їй з сином пенсії [12, с. 24]. У своєму проханні безутішна вдовиця розповідає про своє горе: *«30-го октября сего 1909 года позже восьми часовъ вечера мужъ мой Андрей Евгеньевичъ Глобинъ чрезъ внезапную болѣзнь госпожи Берестовской былъ потребованъ для дачи ей медицинской помощи и по осмотрѣ которой потребовались*

необходимые медикаменты, хранящиеся при Сумском волостном Правленіи въ земской аптекъ, куда необходимо было явиться по службѣ для отпуска лѣкарствъ и въ сопровожденіи посланного человека ея, Берестовскою, вошли во дворъ Сумского Волостного Правленія и моментально неизвестными злоумышленниками были нанесены тяжелымъ тупымъ орудіемъ тяжкіе безчеловѣчные и звѣрскіе побои, которыми разбитъ черепъ на головъ, перебито переносье, выбитъ правый глазъ, побита грудь, руки и ноги, кромѣ этого острымъ орудіемъ нанесено нѣсколько ранъ на головъ, лицъ, шею и по всему организму, даже отрубленъ палець на лѣвой рукѣ, отъ которыхъ тяжкихъ побоевъ и ранъ не приходя в сознаніе 2 ноября сего года скончался и таковой участи постигъ названный служащій Берестовскою и два сторожа Сумского Волостного Правленія, охранявшіе кассу» [12, с. 85–86]. Чи можливе документальне підтвердження зазначеної генеалогічної події – смерті 2 листопада 1909 року Андрія Євгенійовича Глобіна? Так, можливе – у метричній книзі Троїцької церкви м. Суми за 1909 рік виявлено актовий запис № 87: «Въ больницѣ. Курской губерніи Суджанского уѣзда Крениченской волости, села Кричного крестьянинъ Андрей Евгениевъ Глобинъ» помер 2 листопада «отъ раненія головы» у віці 33-х років. За відношенням судового слідчого по важливим справам Сумського окружного суду № 394 померлий був похований 3 листопада 1909 року священником сумської Троїцької церкви Олексієм Мігуліним з дяками Іоанном Сіромахіним та Василем Рождественським на парафіяльному цвинтарі [6, арк. 139 зв., 143, 144]. Попередні, 85-й та 86-й метричні записи надають інформацію про інших потерпілих¹ описаного розбійного нападу: 31 жовтня померли 20-річний білопільський селянин Яків Іванович Скляр «отъ перелома основанія черепа» та 43-річний сумський селянин Григорій Федорович Лазоренко «отъ разможженія мозгового вещества». Померлі були поховані першого листопада 1909 року за відповідними відношеннями судового слідчого причтом Троїцької церкви на парафіяльному цвинтарі [6, арк. 139 зв., 140–142, 144].

Наведений приклад – яскраве свідчення того, що документи повітових земських зборів можуть містити не тільки відомості про дату, місце генеалогічної події «смерть особи», а й про обставини цієї генеалогічної події, як складової частини її опису. Відповідно, журнали Сумських

¹ На думку дослідника, зазначені нижче особи є постраждалими сторожами Сумського волостного правління. Можливо, актовий записи про смерть згаданого робітника пані Берестовської слід шукати в метричних книгах інших церков.

повітових земських зборів та доповіді Сумської повітової земської управи Сумським повітовим земським зборам можуть слугувати додатковими генеалогічними документальними джерелами. Присутня в них генеалогічна інформація, здебільшого, відноситься до такої генеалогічної події як смерть. Стосовно такої генеалогічної події як народження, то, інколи, є інформація щодо приблизної дати народження, яка, найчастіше, вирахована за віком зазначеної особи. Більш цінною для генеалогічного дослідження є інформація стосовно складу родини на момент, зокрема, подання прохання земським зборам про матеріальну допомогу фамілії. Слід звернути увагу ще на один момент: Журнали і Доповіді містять генеалогічну інформацію, яку можна охарактеризувати як *несистемну*, як *неповну* і як інформацію *обмеженої достовірності*. Це як раз і робить згадані у статті документальні джерела лише *додатковими (допоміжними) генеалогічними джерелами*.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Сумської області (ДАСО) Ф. 744. Оп. 1. Спр. 336. 655 арк.
2. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 158. 321 арк.
3. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 196. 634 арк.
4. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 329. 298 арк.
5. ДАСО. Ф. 744. Оп. 5. Спр. 11. 376 арк.
6. ДАСО. Ф. 744. Оп. 5. Спр. 23. 549 арк.
7. Державний архів Автономної республіки Крим. Ф. 142. Оп. 1. Спр. 159. 469 арк.
8. Журнал Сумского чрезвычайного земского собрания 21 ноября 1897 года, с приложениями. Сумы: Типолитография К. М. Пашкова, 1898. II + 42 с.
9. Журналы заседаний Сумского очередного уездного земского собрания 13, 14, 15, 16 и 17 сентября 1898 года, с приложениями. Сумы: Типолитография К. М. Пашкова, 1899. VIII + 284 с.
10. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 30 сентября, 1, 2, 3 и 4 октября 1904 года, с приложениями. Сумы: Типолитография К. М. Пашкова, 1905. VIII + 389 с.
11. Журналы Сумского очередного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884 года и чрезвычайного 20 октября 1884 года с приложениями. Харьков: Типография губернского правления, 1885. IV + 198 с.
12. Журналы Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 15-16-го ноября 1909 года с приложениями. Сумы: Типография И. Г. Ильченко, 1910. VI + 121 с.
13. Каталог друкованої продукції 1861–1917 рр., створеної друкарнями Сумського краю: (Матеріали до бібліографічного репертуару). Вид. 2-е, змін. і доп. / Укладач Н. С. Подоляка. Суми: СВС Панасенко І. М., 2016. 138 с.
14. Кравченко Анатолій. Загальна характеристика освіти в Сумському повіті та будівництво і відкриття училища першого розряду в с. Старому – першому поселенні Герасима Кондратьєва (1886–1888 роки) // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2018. № 1 (75). С. 46–54.
15. Кравченко Анатолій. Охорона здоров'я в Російській імперії, Сумському повіті і с. Старому // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2018. № 3 (77). С. 121–131.
16. Рожкова Л. І. Благодійність в роки першої світової війни (на матеріалах Сумщини) //

Сіверщина в історії України. 2015. Випуск 8. С. 248–253.

17. Смагіни // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. 608 с.

Чурочкін Олександр Анатолійович

науковий співробітник, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль», благочинний церков Путивльського округу, кандидат богослов'я (м. Путивль)

УСПЕНСКАЯ ЦЕРКОВЬ В СЕЛЕ ВОЩИНИНО

Исторический Путивльский уезд занимал значительную часть современной Сумщины. Еще столетие тому назад его территорию украшали около пятидесяти каменных и деревянных православных храмов (не считая городские церкви). Беспощадный к церковной старине XX век стер с лица земли большинство из них, оставив более-менее сохранившимися чуть больше дюжины.

Утраты нашего наследия колоссальны, именно поэтому необходимо беречь то немногое, что у нас осталось. Тема целенаправленного уничтожения объектов культурного и духовного достояния в XX веке раскрыта во множестве исследований, статей и очерков. Наряду с этим, и в наши дни мы продолжаем безвозвратно терять шедевры народной архитектуры. К числу таких объектов, находящихся буквально на грани уничтожения, относится Успенская церковь в селе Вощинино.

Сведения по истории многих приходских церквей зачастую запутаны и противоречивы, и мы не всегда знаем, когда именно появился первый храм в том или ином селении. Вощининская церковь в этом отношении представляет редкое исключение.

Первоначально жители села Вощинино относились к приходу Успенской церкви села Берюх (ныне – Руднево). Инициаторами строительства отдельного храма и обособления деревни Вощинино в самостоятельный приход выступили местные помещики *«Никифор Петров сын Щечков»* и *«Исаий Васильев сын Вощинин»*, которые 16 мая 1733 года подали в Синодальный казённый приказ прошение следующего содержания: *«в Путивльском уезде в Подгородном стану имеем мы деревню Вощинину, в которой имеется ... 53 двора, да в близости к той деревни Вощининой деревня Щетинина, да деревня Мочулищи, и в оных деревнях ... 51 двор»* [9, с. 72]. Далее просители сообщали, что они сами, а равно и жители поименованных деревень, относятся к приходу

берюховской церкви, от которой *«стали быть в дальнем расстоянии, а именно в 20 верстах и больше»* [9, с. 72].

У каждого, кто хоть немного знаком с географией Путивльской земли, подобное утверждение не может не вызвать улыбку, ведь на самом деле расстояние между вощининской и берюховской церквями едва достигает 5 км. Чем был обусловлен такой прямой подлог помещиков Щечкова и Вощинина, пока установить не удалось. Переписка и согласование длились без малого год, и 1 апреля 1734 года из Синодального казённого приказа была выдана храмозданная грамота [9, с. 72].

Строительство церкви длилось почти два года. 23 января 1736 года дворянин Яков Вощинин сообщил в приказ, что *«построенная деревянная церковь Успения Пресвятой Богородицы к освящению совсем изготовлена»* [9, с. 74]. Антиминс и указ об освящении храма были выданы 4 февраля 1736 года на имя игумена Путивльского Молченского монастыря Феодосия. Скорее всего (согласно тогдашней практике), чин освящения первой вощининской церкви совершал лично игумен Феодосий.

В документах тип храма не указан, поэтому даже приблизительно мы не можем представить себе его облик. Как известно, дерево – материал недолговечный; оптимальный срок службы деревянной церкви (без капитальных ремонтов и переделок) – полтора-два века. Первый вощининский храм простоял около 130 лет, а в середине XIX началось возведение каменной церкви, сохранившейся до наших дней.

В *«Курских Епархиальных Ведомостях»* за 1874 год (№ 10) было напечатано *«Слово в день освящения вновь построенного храма в селе Вощинине, в честь Успения Божие Матери»*, сказанное села Вощинина священником Иоанном Ревским. В *«Слове»* отец Иоанн, обращаясь к прихожанам, говорил: *«всякому из нас известно, с какими препятствиями начиналась и производилась постройка нашего храма.... Не было ни средств нужных к построению, ни источников, откуда было бы можно почерпать эти средства на наше дело, так, что многие из нас, нужно признаться, почти раскаивались в начатии самого дела»*. Далее, настоятель новопостроенной церкви отмечал заслуги ктитора, к сожалению, не указывая его имени: *«наш храмоздатель – маститый старец, при скудных средствах сторонних, одними почти собственными, с редким терпением, ... продолжал и окончил всю работу храма, своим великолепием и красотой превосходящего многие другие»* [8, с.503–504]. Судя по всему, этим старцем был один из местных помещиков, чьё имя ещё предстоит выяснить. До нашего времени на своде лестничного хода на колокольню сохранилась следующая надпись: *«в 1866 года*

22 декаб[ря] было посвящение сего храма Успение Пресвя[тыя] Бог[ородицы]».

Перейдем к описанию самого храма: «Успенская церковь – каменная, снаружи и внутри оштукатурена и окрашена клеевой краской; покрыта железом, окрашенным масляной зеленой краской. ... На церкви имеется одна большая глава. ... Церковь холодная. ... Колокольня в один ярус» [7, л. 57].

Дадим слово патриарху истории отечественной архитектуры Виктору Вечерскому. По своему архитектурному типу церковь «принадлежит к трёхнефным четырёхстолпным однокупольным храмам. ... Внешние объёмы и формы церкви традиционны для «русско-византийской» стилистики второй половины XIX века. ... В интерьере хорошо сохранился комплекс масляной росписи конца XIX века. ... По стилистике эта роспись близка к ранним церковным росписям выдающегося русского художника М. В. Нестерова» [2, с. 500–501].

Как бы ни было заманчиво приписать вощининские росписи кисти великого Нестерова, полагаю, что на данном этапе исследования, это недоказуемо. После окончания росписей в киевском Владимирском соборе, мотивы орнаментов и сюжетных композиций этого всемирно известного храма стали воспроизводиться в стенописи многих церквей на просторах необъятной империи. Ввиду этого, появление отдельных элементов и сюжетов в сельском храме на Путивльщине не должно нас удивлять.

Сменяя друг друга, в приходе Вощининской церкви трудились многие священники, самым известным из которых можно считать отца Николая Прохорова, который был настоятелем с 1915 по 1928 год. Пройдя аресты и лагеря, в 1945 году он (после смерти супруги) был пострижен в монашество с именем Иларион и рукоположен во епископа Сумского и Ахтырского [5].

Надвигались страшные для Церкви и верующих 1930-е годы. В путивльской районной газете «Ленинский путь» от 12 января 1933 года читаем: «Врагам народа пощады быть не может! Просим РИК (Райисполком) закрыть церкви, в которых перепрятывается кулацкий хлеб и барахло (путивльская Благовещенская и Вощининская) и приспособить их под культурные очаги – колхозник Чернобровкин» [6, с. 2].

Поводом к такому требованию послужил тот факт, что некоторые из зажиточных крестьян, входивших в церковный совет, действительно спрятали на колокольне несколько мешков с зерном. Вся тяжесть ответственности пала на настоятеля, иеромонаха закрытой на тот момент

Глинской пустыни Патрикия (Тверитинова). Согласно действовавшим на тот момент нормам и законам, вся власть в храме была сосредоточена в руках старосты и членов церковного совета. На суде отец Патрикий пытался оправдаться тем, что у него никогда не было доступа к ключам от храма, поэтому к найденному зерну он не может иметь отношение. Тем не менее, приговором тройки его приговорили к десяти годам ИТЛ «с поражением в правах» [1, л. 43 об.]. Дальнейшая судьба о. Патрикия неизвестна, а храм был закрыт и почти десять лет использовался в качестве зернохранилища. Иконостас был утрачен, а настенную роспись не тронули.

С началом немецкой оккупации церковная жизнь оживилась. Пользуясь разрешением новых властей, верующим удалось открыть многие храмы. Под престолом вощининской церкви до недавнего времени сохранялся простой деревянный крест с карандашной надписью следующего содержания: «Церковь Успения Пресвятыя Богородицы освящена 1943 года 12 июля, иеромонах отец Македоний Шечков, священник Валерий Бритиков». Интересно отметить, что первый из указанных духовных лиц был уроженцем Вощинина, а второй – Берюха.

Точно неизвестно, до или после указанной даты освящения, в здание храма попал авиационный снаряд, в результате чего была снесена колокольня и проломан свод в юго-восточном углу храма.

В начале 1951 года уполномоченный по делам РПЦ в своём отчёте сообщал, что «община Успенской церкви с. Вощинино Шалыгинского р-на, несмотря на запрещение проводить богослужения в церкви в связи с угрозой обвала, никаких мер не принимает к ремонту» [4, л. 58].

С момента окончания войны не прошло и десяти лет, люди жили в страшной бедности, поэтому к ремонту храма приступили при появлении таковой возможности. Починка была осуществлена минимальная: проломленный свод закрыли досками, а колокольню не восстановили. Центральный купол возобновили в упрощённой конусообразной форме. Именно в таком виде храм и сохранился до начала XXI века.

Согласно данным переписи 2001 года, в Вощинино проживало 63 человека [3], сейчас (осень 2020) осталось всего 2. Храм, оставленный людьми, открыт всем ветрам. Кладобискатели разорили и выломали дубовый престол, охотники за металлом унесли все железные детали, не побоявшись даже срезать цепь для паникадила в центральном куполе. Около 2015 года ветром окончательно снесло ветхие конструкции купола. На сводах вырос березовый лес. В 2010 году была сделана попытка организовать при храме подворье-скит ставропигиальной Глинской

пустыни, но в силу многих обстоятельств дело по спасению храма так и не сдвинулось с мертвой точки.

Список использованных источников и литературы

1. Архив Главного Управления Национальной Полиции Украины в Сумской обл. Ф. 6. Д. 6099. 50 л.
2. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. 586 с.
3. Вощинино (Путивльський район) / [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Вощинино_\(Путивльський_район\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Вощинино_(Путивльський_район)).
4. Государственный архив Сумской области Ф. 2196. Оп. 3. Д. 37. 125 л.
5. Иларион Прохоров. Древо. Открытая православная энциклопедия / [Электронный ресурс]. Режим доступу: <https://drevo-info.ru/articles/19810.html>.
6. Ленинский путь, 12 января 1933. С. 2.
7. Российский Государственный Исторический Архив. Ф. 15. Оп. 26. Д. 113. 12 л.
8. Ревский Иоанн, свящ. Слово в день освящения вновь построенного храма в селе Вощинине, в честь Успения Божией Матери // Курские Епархиальные Ведомости (КЕВ) 1874, 15–30 мая, часть неофициальная.
9. Холмогоров В. И. Материалы для истории церквей Курской, Харьковской, Орловской, Черниговской и Воронежской губерний, городов и станиц Донской области по приходным окладным книгам жилых данных церквей патриаршего Казенного приказа 7136 (1628) – 1746 гг. М.: Типография Русского Товарищества, 1913. 198 с.

Милько Володимир Іванович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії України НАН України (м. Київ)

ЗЕМСЬКА ОСВІТА СУМСЬКОГО ПОВІТУ У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТ.)

У Сумському повіті, як і в більшості інших, початок діяльності земських установ відноситься до 1865 р. – тобто наступного після затвердження реформи 1864 р. Новостворена управа, у першу чергу, звернула увагу на розвиток медицини (міська лікарня в Сумах перейшла у її підпорядкування вже у 1866 р.) і дорожньої інфраструктури, натомість у сфері освіти спочатку лише збиралася інформація про стан справ: рівень грамотності, кількість навчальних закладів та чисельність учнів. Особливе занепокоєння викликав стан шкільних приміщень і матеріальне забезпечення сільських вчителів, незадовільне виконання педагогічних обов'язків приходськими священиками. *«Майже у всіх сільських школах навчанням займаються сільські священики, але віджилий метод навчання, якого більша частина з них дотримується, церковні треби, для відправлення яких вони щодня відволікаються, спричиняють повільний розвиток грамотності серед*

сільського населення, а в деяких місцях, як це особисто доводилося чути, і невдоволення батьків і навіть громад» – зафіксували земські діячі у протоколі засідання від 2 жовтня 1866 р. Утім, у розписі фінансових витрат на 1867 р. освіті поки що місця не знайшлося [12, с. 78–81].

На той час подібне було характерне для більшості українських повітових земств. Чи не єдиним винятком у Харківській губернії став Старобільський повіт, де відразу було запроваджено спеціальний податок для потреб освіти. Сусідні Чернігівську та Полтавську губернії недоцільно використовувати у якості порівняння, оскільки вони займали лідируючі позиції у всій Російській імперії з огляду на високий рівень соціальної відповідальності тутешніх дворянських родів, нащадків колишньої козацької старшини, які брали активну участь у діяльності земських установ [13, с. 209–210].

У 1868 р. до переліку земств Харківської губернії, які почали опікуватися освітою, принаймні на рівні здійснення підготовчої роботи, крім згаданого Старобільського, додалися ще два південні – Зміївське та Ізюмське. У повітах Західної Слобожанщини органи самоврядування почали поступово підключатися до цієї справи на зламі 1860–1870-х років. Так, у 1869 р. Лебединська земська управа витратила 390 руб. на шкільні субсидії та доплати вчителям, 721 руб. – на нововідкрите жіноче училище, 75,15 руб. – на діловодство училищної ради. Ця сума виявилася більш, ніж вдвічі меншою, порівняно із тією, яку передбачалося асигнувати згідно затверджених у 1868 р. планів (тоді було зафіксовано майже 2,6 тис. руб.) [17, с. 14]. Для порівняння, в Ізюмському повіті справа загальмувалася і у 1871 р. тутешнє земство все ще продовжувало вивчати ситуацію. Однак у наступному 1872 р. на утримання вчителів було витрачено майже 4 тис. руб. [15, с. 31]

1870-ті роки стали періодом активізації уваги органів місцевого самоврядування до проблем початкової освіти і вирізнялися практично повсюдним ростом обсягів відповідних асигнувань. Однак за цими показниками, а також за рівнем матеріального становища сільських вчителів, Харківська губернія тривалий час відставала, порівняно з більшістю інших українських регіонів [16, арк. 30]. У регіоні, у різних повітах, проявлялися суперечливі результати у цій сфері. Кореспондент журналу *«Народна школа»* зафіксував наступне: *«у той час, як сумське, вовчанське та старобільське [повітові земства] беруть на себе повне утримання усіх сільських шкіл своїх повітів, решта земств турбуються про народну освіту сільського населення, обмежуючись наданням йому незначної допомоги, а зміївське земство не дає на школи нічого»* [18, с. 64].

Значно більша увага приділялася середній освіті. Сумське земство ще у 1869 р. клопотало про реорганізацію повітового училища у прогімназію, зобов'язуючись при цьому утримувати її із незначною субсидією від казни (10,5 тис. руб. та 2,11 тис. відповідно). Новостворений у 1870 р. заклад через три роки було перетворено на гімназію, яка щороку потребувала 11,34 тис. руб. із земського бюджету. До заслуг тутешнього земства відноситься і відкриття у тому ж 1873 р. жіночої гімназії та реального училища. На побудову приміщень для трьох названих закладів освіти були витрачені небачені суми. Увесь капітал, сформований із земських джерел, приватних пожертв і міської казни Сум, складав близько 216 тис. руб. (реальне училище – 92 тис., чоловіча гімназія – 79 тис., жіноча – 45 тис.). Значно менше коштів виділялося на сільські школи, причому тут фінансова участь була розділена порівну із місцевими громадами. У 1876/77 навчальному році на 25 навчальних закладів цього типу земство витратило 5,8 тис. руб. [5, с. 19–23]

У 1874 р. вже згадуваний журнал *«Народна школа»* в публікації авторства О. Журавльова детально описав стан початкової освіти у Сумському повіті. Автор особисто відвідав кілька сільських шкіл і зафіксував реальний стан справ – брудні приміщення, розбиті вікна, відсутність педагогічного інвентарю. Найбільше критики припало на заклади освіти у таких волосних центрах як Степанівка, Верхня і Нижня Сироватки, а також с. Бобрик і с. Шпилівка [2–3]. Водночас кілька шкіл мали зразковий вигляд, наприклад у с. Вири. Тутешнє повітове земство володіло цією інформацією, однак обмежені фінансові ресурси не дозволяли відразу взяти на повне утримання всі школи, відремонтувати приміщення і підвищити зарплати вчителям. Відповідна робота проводилася поступово, однак швидше, ніж у більшості інших у регіоні, де, як вже зауважувалося, сільська освіта перебувала у вкрай кризовому стані. Навіть у центральному (в адміністративно-політичному і економічному відношеннях) Харківському повіті земство працювало настільки мляво і непродуктивно, що на це звернув увагу публіцист Д. Мордовцев, відзначивши відсутність ініціативності і панування *«сонного спокою»* на місцевих зборах. Детальний аналіз становища завершився справедливим докором автора у відсутності коштів на школи (лише одна із 40-ка місцевих фінансувалася земством повністю) при їх наявності на такі статті як утримання 12 грудних вовчегат (*«відбитих у вовчиць і, за розпорядженням управи, вбитих»*) чи виплата премії для домашньої прислуги [15, с. 155–157, 162–163].

Інша картина спостерігалася у відділеному від губернського центру Сумському повіті, який незмінно тримався у трійці лідерів за розміром

освітнього бюджету. У 1878 р. він склав майже 26 тис. руб., але із цієї суми для потреб тутешніх 26 початкових шкіл виділено лише чверть – 6,415 тис. руб., решта пішла на навчальні заклади інших типів (насамперед міські гімназії), училищну раду, діловодство, тощо [20, арк. 16]. На початку 1880-х років ці витрати збільшилися до 10,57 тис. руб. За цими показниками Сумський повіт поступався лише Вовчанському (15,7 тис. руб.) та Старобільському (20,3 тис. руб.). Натомість більш, ніж у 4 рази меншою була відповідна стаття витрат у сусідньому Охтирському повіті – 2,4 тис. руб. [19, с. 74–75].

Таблиця 1

Витрати Сумського повітового земства на початкову освіту

Рік	Чисельність земських шкіл	Фінансування (тис. руб.)
1876/77 навчальний	25	5,8
1884 календарний	37	13,7
1889/90 навчальний	40	17,4
1898/99 навчальний	42	27,3

Досить цікаве і нестандартне бачення тутешньою управою ролі сільської освіти та її майбутніх шляхів розвитку представлено у доповіді земському зібранню за 1882 р. Аналізуючи причини зростання кількості учнів, починаючи з середини 1870-х років, допускався вплив на ці показники не стільки прагнення стати грамотними, скільки права на скорочення військової повинності на 2 роки у випадку закінчення школи, що було запроваджено реформою 1874 р. Далі у доповіді критикувалося надмірне захоплення селян релігійною літературою, виданнями «духовного і казкового змісту», які сприяли формуванню різноманітних небилиць та забобон, нехтування елементарними природничими, господарськими й медичними знаннями. Подолати ці негативні явища пропонувалося шляхом збільшення терміну навчання у сільських школах, розширення програми, скасуванням обов'язковості міністерського схвалення книг для читання, створенням мережі ремісничих училищ, влаштуванням недільних читань, тощо [11, с. 145–158]. Ці міркування досить яскраво відображали загальний прогресивний характер земської освіти, що неминуче штовхало її на шлях боротьби із парафіяльними і міністерськими навчальними закладами.

Попри постійний ріст кількісних показників (чисельність шкіл та обсяги фінансових витрат), у 1880-х роках земські діячі регулярно звертали увагу на відсутність помітного прогресу. Щороку фактично відкривалося по 1–

2 сільські школи, витрати зростали на сотні рублів (у окремі роки і на кілька тисяч), а середній відсоток учнів, які закінчили повний курс навчання, зберігався на рівні не більше 10% [8, с. 138]. Причинами цього були як об'єктивні (слабка зацікавленість селян у освіті), так і суб'єктивні фактори: низький рівень інспекторського нагляду та матеріальної мотивації вчителів.

До кінця XIX ст. Сумський повіт зберігав лідерство за кількістю земських шкіл, порівняно із сусідніми Лебединським та Охтирським. У 1877 р. в Сумському повіті діяло 25 закладів освіти цього типу проти 20 й 17 відповідно. До 1898 р. це число зросло до 42, тоді як у сусідніх Лебединському – до 35, а у Охтирському – лише до 25. У всій Харківській губернії Сумський повіт незмінно займав друге місце, після Вовчанського, за процентною часткою освітніх витрат у загальному кошторисі: у 1877 р. – 21,7% всього бюджету, у 1890 р. – 27,1%. У 1901 р. ця цифра перевищила третину всіх витрат – 34,8%. На той час у регіоні більшими показниками могло похвалитися лише земство Вовчанського повіту [1, с. 719, 724].

У сфері середньої освіти перманентні непорозуміння виникали у зв'язку із відсутністю у земства належних важелів контролю за коштами, які воно виділяло на потреби Сумської гімназії. Неодноразово висловлювалося незадоволення тим, що міністерство поклало на нього обов'язки щодо забезпечення матеріального утримання, залишивши при цьому за собою не лише всі повноваження у сфері регулювання навчально-виховного процесу, а й господарських витрат. *«Даючи кошти на утримання гімназії, Сумське земство вважало, що має право призначати і розмір учнівської плати за навчання»* – обурювалася земська управа. Її занепокоєння викликало самовільне збільшення адміністрацією закладу тарифу із 20 до 24 руб. на рік. *«У Сумського земства відносно своєї гімназії є лише одні, досить тяжкі обов'язки, але ніякими правами воно не користується; і дійсно: для приміщення гімназії земство вибудувало на свої кошти будівлю, яка коштувала до 100 000 руб., ремонтує його, щорічно страхує від вогню, дає кошти на утримання особового складу та ін., але, водночас, не має права зупинити найбільш непродуктивне витрачання спеціальних коштів гімназії, та і дізнається про такі витрати згодом зі звіту за уже минулий рік»* – узагальнювалося у доповіді. Річний бюджет Сумської гімназії перевищував 30 тис. руб., тож *«земство не могло не бути зацікавленим у правильному, ощадливому і доцільному витрачання коштів»* (його частка складала приблизно третину) [11, с. 189–199]. Однак у відповіді харківського губернатора на клопотання про *«деякі зміни у завідуванні [Сумською] Олександрівською гімназією»* вказувалося, що профільне міністерство визнало його таким,

що «не підлягає задоволенню» [6, с. 153]. Зазначимо, що попри актуальність цієї проблеми для усіх земських регіонів, у подальшому ситуація жодним чином не змінилася, профільне відомство та місцева адміністрація ніяк не погоджувалися обмежити власні повноваження на користь представників місцевих громад.

Крім розширення мережі сільських шкіл та фінансової участі в утриманні гімназій у Сумах, тутешнє земство кілька років обговорювало питання про відкриття у повіті ремісничого училища. Листування про його необхідність велося із губернською управою з початку 1880-х років. Кілька років «боротьба» за право відкрити училище йшла між двома єдиними у повіті містами – Сумами та Білопільям. Невизначеності додавало і те, що місцеве земство розробило власну програму навчання і відстоювало Суми, а міська дума Білопілья погоджувалася на фінансову участь. Утім, на відповідні потреби вона могла виділити незначну суму – 1000 руб. одноразово і 200 руб. щорічно. Натомість Сумське земство у 1882 р. розробило план відкриття ремісничого училища, який передбачав витрати на побудову будівлі у розмірі не менше 13 тис. руб. і 3,8 тис. руб. на щорічне утримання [11, с. 158–162]. Початок його реалізації затягувався, оскільки певний час відповідні розрахунки допрацьовувалися і затверджувалися повітовими зборами. Потім очікували на дозвіл Харківського губернського земства, яке ще раніше задекларувало свій обов'язок надати фінансову підтримку і тепер вирішувало чи можна виділяти кошти, якщо заклад має власну, більш ширшу, а не типову програму навчання.

Ключові для цієї справи події відбулися у 1887 р. Спочатку у лютому Харківська земська управа надала дозвіл на відкриття у Сумах ремісничого училища за власною програмою. Після цього, 27 серпня, тутешня дума прийняла рішення про виділення земельної ділянки для побудови будівлі закладу. Очевидно дізнавшись про це, вже на наступний день Білопільська міська дума зробила останню спробу вирішити питання на свою користь і надіслала клопотання повітовій земській управі з черговим обґрунтуванням доцільності вибору їхнього населеного пункту. У документі наводилися такі аргументи як: дешевизна проживання і харчування у Білопільлі, порівняно із Сумами, що було важливим фактором для дітей незаможних ремісників повіту; а також – сприятливе територіальне розташування по відношенню до більш, ніж 12 волостей [10, с. 166–174].

7 вересня 1887 р. міський голова Олексій Кононенко прибув на засідання земських зборів, щоб особисто переконати гласних у доцільності відкриття ремісничого училища саме у Білопільлі. Вказавши на велику густоту населення міста та навколишніх територій він «додав, що за весь

час свого існування земство нічого не зробило, щоб зрушити народну освіту у м. Білопілья». Під час обговорення більшість гласних підтримали О. Кононенка, а в якості аргументів, крім уже зазначених, говорилося про наявність депо у місті, яке стане джерелом фахівців для підготовки учнів та насиченість Сум навчальними закладами. У результаті земські збори змінили свої плани і прийняли рішення про відкриття ремісничого училища у Білопільлі, із виділенням на побудову приміщення не більше 10 тис. руб. [10, с. 26–29]. Ця епопея, продовженням якої у наступні роки була відмова попечителя Харківського навчального округу затвердити «Статут» закладу освіти через його невідповідність типовим штатам і статутам, завершилася урочистим відкриттям і освяченням 24 січня 1893 р. Утримувалося училище з бюджетів губернського (1,76 тис. руб.) і повітового (1,7 тис. руб.) земств, із додаванням вже згадуваної невеликої субсидії від міста (200 руб.) [9, с. 193].

Вже через кілька років проявилася низка проблем, пов'язаних як із матеріальним становищем нововідкритого ремісничого училища, так і навчально-виховним процесом. Мова йде, по-перше, про кількарічні затримки у виплаті вказаних коштів Білопільською міською думою та їх несвоєчасне виділення губернським земством. Стосовно другого, у 1896 р. спеціальна ревізійна комісія зафіксувала низку порушень у дотриманні навчальної програми та викладанні практичних предметів [7, с. 302–303]. За кілька років усі недоліки вдалося виправити, хоча у доповіді Сумської земської управи 1900 р. все-таки говорилося про «невдалиий вибір місця на околиці повіту» і невиконання училищем свого головного завдання, оскільки більшість випускників влаштовувалися працювати на залізниці, фабрики чи заводи, а не залишалися в селах [4, с. 175].

На початку ХХ ст. Харківська губернія, разом із Полтавською, вийшла у лідери за обсягами витрат повітових земств на освітні потреби серед усіх українських. У 1895 р. на тутешні успіхи звернув увагу навіть імператор Микола II під час вивчення річного звіту губернатора. На той час у регіоні функціонувало 454 народні училища, а обсяг освітніх витрат сягав 250 тис. руб.

Таким чином, в останній третині ХІХ ст. Сумське повітове земство у сфері розвитку освіти демонструвало значно кращі успіхи, ніж більшість інших у Харківській губернії. Поступово збільшуючи обсяги видатків на цю статтю та відкриваючи нові навчальні заклади воно стикалося із такими проблемами як низький рівень зацікавленості селян у освіті, недосконалість і віддаленість навчально-виховного процесу від практичних проблем, прагнення міністерства перекласти на органи місцевого

самоврядування фінансовий тягар і обмежити їх контрольно-ревізійні обов'язки. Незважаючи на незначну територію та відсутність потужних торгово-економічних підприємств, які могли б виступити у ролі важливих джерел прибутків, земство Сумського повіту вийшло на високі позиції за основними показниками: чисельність сільських училищ, відсоткова частка витрат на школи у загальному бюджеті, не забуваючи при цьому про асигнування на користь міських гімназій та розвиток ремісничої освіти.

Список використаних джерел та літератури

1. Веселовский Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Т. 1. СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. 725 с.
2. Журавлев А. Начальные школы уезда и города Сум (окончание) // Народная школа. 1874. № 11 (ноябрь). С. 48–57.
3. Журавлев А. Начальные школы уезда и города Сум (окончание) // Народная школа. 1874. № 12 (декабрь). С. 61–72.
4. Журналы заседаний Сумского очередного уездного земского собрания 21–24 сентября 1900 года с приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1901. VIII, 290 с.
5. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22-го сентября 1877 года. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1878. [2], 302 с.
6. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 16, 17, 18, 19 и 20 сентября 1886 года, с приложениями. Харьков: Тип. Губ. правления, 1887. [2], V, 222 с.
7. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 года, с приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1897. XII, 476 с.
8. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884 года и чрезвычайного 20 октября 1884 года, с приложениями. Харьков: Тип. Губ. правления, 1885. [2], IV, 198 с.
9. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1894 года, с приложениями. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1895. [2], VI, 224 с.
10. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 5, 6, 7, 8 и 9 сентября 1887 года, с приложениями. Харьков: Тип. Губ. правления, 1888. [2], VI, 233 с.
11. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания бывшего 25, 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1882 года, с приложениями. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1883. [2], IX, 241 с.
12. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, бывшего: 25, 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1882 года, с приложениями. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1883. [2], IX, 241 с.
13. Журналы Сумского уездного земского собрания с 20 сентября по 3 октября 1866 года. Харьков: Тип. И. Д. Гинзбурга, 1866. [2], 82, XXVIII с.
14. Коляда І. А., Ковальчук Т. В. Участь повітових органів земського самоврядування в розвитку початкової освіти України (друга половина 1860-х рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2017. Вип. 27. С. 206–216.
15. Л. Народное образование в Изюмском уезде Харьковской губернии (из письма редактору) // Народная школа. 1873. № 8 (август). С. 30–32.
16. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства, 1864–1875. СПб.: Тип. А. А. Краевского, 1877. [2], II, VI, 374 с.
17. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Оп. 254. Спр. 62: О доставлении сведений о расходах земства на народное образование в 1873 году. 98 арк.

18. Отчет Лебединской уездной земской управы земскому собранию за 1869 год. Харьков: Тип. К. Счасни, 1870. 99 с.
19. Педагогическая хроника // Народная школа. 1879. № 1 (январь). С. 51–69.
20. Разные известия // Народная школа. 1881. № 5 (май). С. 74–76.
21. Державний архів Харківської області. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 70: Сведения о состоянии народного образования в уездах. 42 арк.

Магась В'ячеслав Олегович

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук,
Житомирський військовий інститут ім. С. П. Корольова (м. Житомир)*

ІНЖЕНЕР Ф. О. КОНДРАТЬЄВ ТА СТВОРЕННЯ НИМ СОЮЗУ РОБІТНИКІВ ДЛЯ ЗАХИСТУ СВОЇХ ПРАВ У ХАРКОВІ (1905–1907 рр.)

Упродовж 1905–1907 рр. значну політичну активність проявляли харківські робітники, які долучилися до діяльності революційних партій та створювали власні громадсько-політичні організації. До останніх належав, зокрема, Союз робітників для захисту своїх прав (СРЗСП). Він діяв на Харківському паровозобудівному заводі і був цікавим прецедентом самоорганізації робітництва, а також спробою відійти від впливу партійної соціал-демократичної агітації.

У радянський період історіографії політична спрямованість Союзу робітників для здійснення своїх прав не вписувалася в загальну концепцію розвитку робітничого руху, оскільки засвідчувала створення у 1905–1907 рр. альтернативних соціалістичних робітничих організацій. У зв'язку з цим він не досліджувався. Для відновлення повної картини робітничого руху в Харкові важливе значення мають спогади техніка Ф. О. Кондратьєва [4], які довгий час зберігалися в сімейному архіві, а нещодавно були оприлюднені його онуком харківським істориком-краєзнавцем Ю. В. Д'яченком.

У першій половині 1905 р. безпартійний технік Ф. О. Кондратьєв разом із групою активних членів Товариства взаємодопомоги робітників Паровозного заводу та робітників-друкарів організував громадсько-політичну організацію – Союз робітників для захисту своїх прав. До кінця 1905 р. Союз тісно взаємодіяв з меншовиками та більшовиками та діяв за програмою-мінімум соціал-демократичної партії. У другій половині 1905 р. діяльність організації ускладнювало те, що її керівника Ф. О. Кондратьєва у вересні 1905 р. мобілізували до війська; з фронту російсько-японської війни він повернувся тільки у грудні того ж року [1].

У своєму складі Союз робітників для захисту своїх прав мав значну

кількість членів – понад 3000 робітників [1; 3, с. 3]. Крім того, керівник організації Кондратьєв входив до бюро Харківського відділення Союзу інженерів і техніків та підтримував тісні зв'язки з Партією соціалістів-революціонерів [8, арк. 53].

Після поразки грудневого збройного повстання в Харкові у Федеративній Раді Харківських комітетів РСДРП виник розкол, внаслідок чого вцілілі після арештів члени *«Районного комітету РСДРП на паровозобудівному заводі»* в середині грудня 1905 р. увійшли до Союзу робітників для захисту своїх прав, котрий вийшов з усіх спільних органів з РСДРП. Згодом до нього приєдналися інтелігенти-меншовики, котрі не побажали поповнити склад Харківського об'єднаного комітету РСДРП [10, арк. 12].

Отже, безпосереднім приводом і каталізатором для початку самостійної діяльності Союзу робітників для захисту своїх прав стало придушення харківського збройного повстання, що продемонструвало всі небезпеки насильницького шляху трансформації суспільно-політичного ладу. Однією з головних причин виходу зі спільних з РСДРП органів стала незгода керівництва СРЗСП з тактикою бойкоту Державної думи, яку пропагували соціал-демократи [5, арк. 105 зв.].

До керівництва організації, окрім Ф. О. Кондратьєва, наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. належав робітник Б. П. Чаєвський. До активу Союзу робітників для захисту своїх прав входили також С. І. Єгоренко, М. П. Постніков, П. Савельєв, М. І. Махов, М. В. Зверєв та О. Т. Грунєва. Секретарем був обраний М. А. Нікітін, касиром організації – М. Яхновський. Він займався збором пожертв для висланих адміністративним шляхом членів організації та на утворення фонду СРЗСП з відрахуванням добровільного збору у страйковий фонд [10, арк. 13 зв.].

У низці документів організації відтворено оригінальну ідеологію, що характеризувалася ідеалістичним характером і частково відбивала народний світогляд. У розробленій СРЗСП брошурі вказувалося, що зміна соціально-економічного становища робітничого прошарку неможлива лише шляхом створення професійних спілок. Необхідною умовою для цього мала стати зміна державного устрою [9, арк. 200 зв. – 201]. Відповідно до іншого документу – *«Проекту Маніфесту»* – організація прагнула *«безміністерської безпартійної народної монархії»*, при якій призначені міністри та партії поступляться місцем виборним від народу і шануватимуться принципи, проголошені Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Саме такий устрій, на думку засновників організації, здатний *«заспокоїти всю Росію»* [9, арк. 201 зв.].

У тактичному відношенні СРЗСП для втілення своїх цілей рекомендував використовувати агітацію (усну та письмову), а екстремними заходами визнавав страйки та демонстрації. Загалом же, діячі організації вважали, що, по можливості, слід притримуватися культурної та мирної спрямованості та всіяко перешкоджати грабункам і насиллям «чорної сотні» та іншим безладам [9, арк. 200 зв. – 201 зв.].

Союз планував брати широку участь у передвиборній агітації до Державної думи, Установчих зборів, у громадських зібраннях, з'їздах і конференціях з метою підвищення свідомості та згуртованості робітників [9, арк. 201–201 зв.]. На відміну від революційних партій, Союз виступив зі зверненням до робітників м. Харкова не бойкотувати вибори до Державної думи, а навпаки – проводити до неї якнайбільше своїх представників, а також об'єднуватися у широку мережу професійних спілок задля вчинення організованого та координованого тиску на владу [10, арк. 12 зв.].

Як вже зазначалося, технік Ф. О. Кондратьєв був також членом бюро Харківського відділення Всеросійського союзу інженерів і техніків. На початку січня 1906 р. Начальник Харківського охоронного відділення направив директору Департаменту поліції клопотання про необхідність арешту всіх членів бюро означеної організації [6, арк. 1 зв.]. Зрештою, 26 січня 1906 р. Ф. П. Кондратьєва разом з іншим членом бюро Харківського відділення Союзу інженерів і техніків П. П. Литвиновим заарештували на місячний термін з утриманням в Харківській губернській тюрмі. Причиною ув'язнення стало володіння ними зброєю без належного дозволу [2, арк. 1].

Передвиборча активність Союзу спричинила негативну реакцію з боку Об'єднаного комітету РСДРП, який 30 січня 1906 р. випустив прокламацію, в котрій у різких виразах засудив заклик СРЗСП до робітників брати участь у виборах до Державної думи. Керівників організації за заклик до порядку та участі в виборах звинуватили в служінні самодержавству та захисті інтересів підприємців. Крім того, в прокламації називалися прізвища головних керівників Союзу [9, арк. 202]. У відповідь Союз робітників для захисту своїх прав встиг випустити прокламацію, у якій обґрунтовано звинуватив опонентів у непорядності та провокативних методах ведення політичної боротьби [9, арк. 201 зв. – 201].

Наприкінці лютого 1906 р. таємна поліція заарештувала низку діячів керівних органів Союзу робітників для захисту своїх прав. Серед них було багато членів робітничої комісії паровозного заводу, котрі намічалися кандидатами в виборщики в Державну думу від Союзу робітників для захисту своїх прав. Двоє з заарештованих (Чаєвський і Зверєв)

висувалися робітниками паровозобудівного заводу в якості майбутніх уповноважених від заводу при виборах по робітничій курії, призначених на 25 лютого 1906 р. [3, с. 3]

Ф. О. Кондратьєву підготували вирок за організацію Союзу робітників та участь у Союзі інженерів і техніків, за яким він засуджувався до трирічної висилки у Наримський край. Однак у квітні 1906 р. його та інших членів Союзу, котрі знаходилися у в'язниці, обрали виборщиками до Державної думи. За клопотанням Партії Народної Свободи їх усіх звільнили без вироку [4].

Після виходу на свободу більшості членів Союзу і відмови прокурорського нагляду порушити переслідування в зв'язку з відсутністю в програмі організації ознак злочину, робітники продовжили свою політичну діяльність. У квітні 1906 р. вони почали тісніше співпрацювати з Партією соціалістів-революціонерів та перенесли свою роботу в сільську місцевість, де разом з Селянським союзом пропагували підтримку Трудової групи Державної думи. Так, 4 червня 1906 р. у с. Рогань Харківського повіту та губернії за участю членів Союзу робітників для захисту своїх прав Б. П. Чаєвського та І. М. Дегтярьова відбулася сходка, на якій розбирався лист депутата-трудолика від Харківської губернії в І Державній думі Д. І. Назаренка. Присутніх на зібранні селян переконували підтримувати Трудову групу, а також бути готовими до збройного виступу [7, арк. 149–149 зв.].

Після визволення з-під арешту Ф. О. Кондратьєв відійшов від роботи в Союзі робітників для захисту своїх прав та в середині 1906 р. долучився до легальної діяльності зі створення робітничого споживчого товариства «Труд». До даної громадської ініціативи також пристала низка соціал-демократів та соціалістів-революціонерів, які перебували в новоутвореній кооперативній установі у приблизно однаковій кількості. У зв'язку з цим головою товариства було обрано безпартійного Кондратьєва; на цій посаді він пробув до початку 1908 р. [4].

Союз робітників для захисту своїх прав наприкінці 1906 р. брав участь у виборах до II Державної думи, утворивши в м. Харкові блок для передвиборчої агітації з лівими політичними силами, що не бойкотували вибори. Кожна з політичних сил намітила свого кандидата в члени Думи. Від СРЗСП кандидатом обрали робітника Харківського паровозобудівного заводу В. Є. Шурканова [11, арк. 25], який не став депутатом II Державної думи [1, арк. 711].

У грудні 1907 р. Харківською губернською нарадою дізнання проти робітників-членів Союзу робітників для захисту своїх прав повністю

припинили за браком доказів щодо антиурядової діяльності організації [9, арк. 152–152 зв.]. Тоді ж жандармські органи поновили справу техника Ф. О. Кондратьєва, пригадавши його наміри кінця 1905 – початку 1906 рр. об'єднання робітників та селян для збройної боротьби з урядом у випадку ігнорування ним вимог парламенту. Кондратьєва знов заарештували [12, арк. 90 зв.]. У лютому 1908 р. Міністерство внутрішніх справ заслання в Наримський край на три роки замінило на висилку за межі Харкова на той же термін [4].

Таким чином, Союз робітників для захисту своїх прав перейшов від співпраці до конкурентної боротьби з соціал-демократами в Харкові. Його діячі розробили оригінальну програму перебудови державного устрою та ухвалили рішення про участь у виборах до Державної думи. З огляду на наївний монархізм програми СРЗСП та на прихильність його членів до легальних методів боротьби влада припинила переслідування організації, однак вислала за межі міста її засновника. Загалом, Союз, діючи в умовах реакції та конкурентної боротьби з РСДРП, не встиг набути широкої популярності та організаційно вийти за межі Харківського паровозобудівного заводу.

Список використаних джерел та літератури

1. Государственная Дума Российской империи, 1906–1917: энциклопедия / Редкол.: В. В. Шелохаев (отв. ред.) и др. М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. 735 с.
2. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 1281. 16 арк.
3. Местная жизнь // Будущее. 1906. № 9. 21 февраля. С. 3.
4. Ф. А. Кондратьев: автобиография / Публикация Ю. В. Дьяченко // LiveJournal [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ngeorgij.livejournal.com/117139.html>.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 304. Оп. 1. Спр. 120. 286 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 137. 34 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 140. 259 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 918. 230 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1718. 220 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2416. 32 арк.
11. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 51. 58 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 293. 120 арк.

Лук'яненко Олександр Вікторович

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

ВИБІР ОСВІТЯНСЬКОЇ СТЕЗІ МОЛОДДЮ ПОВОЄННОЇ СУМЩИНИ

Мотивація професійного вибору зазвичай досліджується у межах соціології та психології. В останні роки поява такого курсу як професіологія у вищій школі орієнтує на глибше вивчення стимулів, що рухають молодь до обрання того чи іншого фаху. Ці науки спираються на методи інтерв'ю, анкетування, спостереження та аналіз персональних даних абітурієнтів вишів та випускників шкіл. В історичній ретроспективі відтворити професійну мотивацію людини важче. Більшість умовиводів робляться на з урахуванням багатьох «але». В основі пошуку лежить використання методів біографічного аналізу [12]. Залучення біографічного підходу (life history) дозволяє використовувати зібрання его-документів для відтворення соціальної дійсності певного історичного періоду.

Визначення мотивів приєднання студентів до педагогічних вишів у повоєнний час відбувалося на основі автобіографій молоді, заяв до вишів, творчих робіт, архівних документів інститутів та повідомлень періодичної преси.

Молодь керувалася здебільшого внутрішніми індивідуально та соціально значущими мотивами. Поновлення у педвишах після закінчення бойових дій свідчило на користь утвердження того, що обраний фах відповідав здібностям та нахилам молодих людей. Зауважимо, однак, що часто географія відновлення не співпадала з переднім місцем навчання у вишах. Причини були різні: втрата житла у війні [1], закриття чи злиття вишів [2], переведення факультетів в інші міста тощо [3]. Так, колишні вихованці Сумського педагогічного та Лебединського учительського інститутів опинилися у числі тих, хто продовжував освіту у Полтаві [4; 5].

Абітурієнти з перевагою внутрішніх індивідуальних мотивів складали більшість. Вони часто вказували в заявах про вступ значення педагогічного фаху для їхнього розумового розвитку, творчого самовиявлення та задоволення потреби у спілкуванні з дітьми. Відзначимо домінування внутрішнього соціально значущого мотиву у долученні до колективу педвишів особливо у 1943–1953 рр. Це виявилось у формулюванні молоддю розуміння соціальної значущості освітянина (особливо у селі), наголошенні на потребі нести користь соціалістичній Батьківщині.

У 1958 р. у Сумському педінституті працював центр роботи з

обдарованою молоддю. Через мережу гуртків та спецсеминарів інститут підшукував собі мотивованих абітурієнтів [20]. Мотивація бути вчителем мала б заступити всі інші потреби та бажання. Ідеалом мав стати спеціаліст, який нехтував навіть рідною сім'єю заради професії. Для цього у періодиці почали змальовувати образ молодої людини, яка уже з інститутської лави готувала себе до роботи за учительським столом. Приклади знаходили по всій території УРСР. У Сумському ДПІ такою виявилася Шура Титаренко, яка швидко стала загальною улюбленицею учителів і дітей Рожковицької восьмирічки у Середньо-Будському районі Сумщини. Четвертокурсниця, окрім освітньої роботи, ще керувала танцювальним гуртком. Її слова мали стати дороговказом для інших: *«Це любов до обраної професії, праця за покликанням, за велінням серця. А це – основа в будь-якій справі»* [17].

Чому проблема вибору студента стала такою актуальною у середині 1950-х? Напевне, демократизація суспільства брала верх і дозволила говорити вголос про за давнені негаразди. Школи довгий час комплектувалися не лише з випускників педінститутів, але й з класичних університетів [15]. З іншого боку, навіть ті вихованці педагогічних вишів, що цілком обдуманно обирали своє майбутнє, уже за учительським столом констатували таку ж безпорадність, яка була притаманна вихованцям університетів. Наприклад, випускник СумДПІ 1956 р., а на той час уже учитель Коржівської середньої школи Роменського району Сумщини, писав у жовтні 1957 р., що в перші тижні роботи самотужки виправляв помилки та заповнював прогалини у знаннях. Він витратив багато часу й енергії, бо підготовка випускника інституту була недостатньою. Проблема була саме у площині практичного. У виші мало проводили екскурсій, не знайомили із сучасною технікою, промисловим та сільськогосподарським виробництвом тощо [18].

Серед членів студентського колективу були й ті, хто приєднувався до нього за зовнішніми позитивними мотивами. Це люди, яким вища освіта (не залежно від фаху) допомагала отримати краще оплачувану роботу, навчання у педінституті дозволяло жити недалеко від дому або ж давала можливість переїхати в обласний центр з глибинки.

Проблема ж подальшого розподілу в село, яке так намагалися рекламувати владні органи, насправді була не такою райдужною. Аби не відлякувати людей від роботи у селі, молодий спеціаліст мав відчувати себе там потрібним. Принаймні, до початку роботи в реальних умовах. Влада рекламувала це як могла. Наприклад, у липні 1960 р. педагогічному загалу повідомлялося про черговий випуск Київського педінституту. Того року 274 кваліфікованих учителів фізики, мови й літератури, з яких

40 студентів були з дипломами відзнакою, мали поїхати на роботу в Сумську, Полтавську, Чернігівську та Черкаську області. І, як переконувала дирекція, куди б вони не приїхали, їх із задоволенням приймали учительські колективи, бо «в інституті вони здобули добру, ґрунтовну підготовку для виховання нового комуністичного покоління» [11]. Насправді ж звіти по розподілу демонстрували, що студенти СумДПІ [8], як і з інших вишів типу КримДПІ [19] та Харківських педінститутів, намагалися уникнути «еміграції в провінцію» [9].

Не сприяла тязі працювати у селі і пам'ять про педагогічну практику. Ті, хто потрапляв у село, були змушені працювати за трьох. Так, Професор СумДПІ С. Дорошенко теж зауважував, що його підопічні були перевантажені роботою. Студенти Іван Заводня та Борис Недбайло з фізмату мали 37 та 38 годин на тиждень відповідно. Студент природничого факультету Борис Мірошніченко у Корощинській восьмирічці Олевського району Житомирщини, викладав хімію, ботаніку, історію та німецьку мову. А його однокурсник Іларіон Богаренко в Миколаївській області до цього додав ще фізику та тригонометрію [10]. З виходом же на реальну роботу у сільській школі ситуація нерідко погіршувалася.

Найменша кількість молодих людей, що здобували освіту педагога, обрали професійний шлях, керуючись зовнішніми негативними мотивами. Найголовніший з них – педінститут був єдино можливим варіантом в обставинах, що склалися (причиною було погіршення стану здоров'я під час навчання в іншому виші, інвалідність після війни, відносна дешевизна педагогічної освіти у порівнянні з іншими напрямками підготовки в умовах економічної скрути родини тощо) [16].

В таких умовах багато хто ішов працювати у партійні організації. Вони ж вимагали специфічної підготовки. Не дивно, що випускник СумДПІ В. Яценко жалівся, що виш не підготував його до активної агітаційно-пропагандистської роботи [22].

Серед «учителів по неволі» були й ті, хто опинявся у стінах педвишів волею долі, а вірніше, рішенням владного перста [14]. Наприклад, Микола Лушпин був прийнятий на історичний факультет Київського держуніверситету за квотою демобілізованих із лав РСЧА. Юнак склав іспити, та виявилось, що він став «зайвим» за кількістю виділених Міністерством місць. Тому управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР надіслало хлопця спочатку у розпорядження СумДПІ, а згодом і Полтавського ДПІ. Так вояк-історик став філологом за рішенням влади [5].

Жоден зі вступників не мотивував свою появу у педінституті вибором батьків, вступом «за компанію» та престижністю професії.

Окреме питання – приєднання до лав студентів-освітян на заочному відділенні. Так, викладачі СумДПІ зауважували, що часто на заочні відділи потрапляли люди, які не мали відношення до педагогічної роботи. Серед таких «освітніх зайд» були студенти, які працювали в редакціях журналів, у відділеннях банку або в галузі медицини. Педагоги Сум визнавали, що могли мати місце окремі випадки, коли в процесі трудової діяльності людина відкривала в собі здібності з тієї чи іншої галузі знань. Проте, дивлячись на ситуацію в освіті доби десталінізації, мова йшла про наявність великої кількості випадкових людей у педвишах, відірваних від педагогічної діяльності. На фізматі, за спостереженнями викладачів, було безліч навіть тих, хто слабо орієнтувався в математиці [7].

Не сприяла мотивації заочника виходити на роботу у школу після навчання відмінність у ставленні, що різнила його зі студентом стаціонару. Заочні відділи ставали додатком до вишів, що демонструвала їхня слабка матеріальна база. Як не дивно звучить для закладів сьогодення, заочні відділи часто не могли претендувати на площі та прилади очного відділу. Це збіднювало навчальний процес [13]. Враховуючи такий жалюгідний стан заочної освіти, влада все ж повернулася обличчям до відділів, створених, аби допомогти країні швидше просвітити широкі маси трудящих, не відриваючи їх від виробництва надовго. Уже у січні 1957 р. преса ніби звітувала про покращення навчального простору заочника в УРСР. Прикладом був фізмат СумДПІ. Завідувач кафедри вищої та елементарної математики водив кореспондентів по приміщенням, спеціально відведеним для проведення практикумів заочників. Там були окремі робочі місця у виробничих майстернях, тут же проводили виставки кращих наочних посібників, зроблених заочниками під час сесій [7].

Та часто наявність необхідного обладнання у вищому педагогічному навчальному закладі була не стільки показником уваги держави, скільки зацікавленості однієї єдиної людини-професіоналам. Такою була ситуація в СумДПІ. У січні 1964 р. преса повідомила, що сум'янин Віктор Сарафанов став першим кандидатом наук по кафедрі фізики й заходився майструвати необхідні прилади, готувати посібники, облаштовувати лабораторії та кабінети. Він спільно зі школярами допоміг створити у середній школі № 28 м. Суми два спеціалізованих класи програмістів з підвищеною програмою занять. Для того, аби забезпечити власні лабораторії необхідним приладдям, науковець проводив госпрозрахункові роботи для сумського заводу електротехнічних мікроскопів та електроавтоматики [21]. Знову самопожертва освітян висвітлювалася як чеснота. Бюрократична машина, як і нині, уміло перекладала на плечі педагогів турботу про власний робочий простір у державному навчальному закладі.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (АПНПУ). Ф. 1. Особові справи студентів. Оп. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр відділ. Стаціонар № 363–397. Спр. Бірковська Марія Павлівна. 2 арк.
2. АПНПУ. Ф. 1. Оп. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр відділ. стаціонар №363–397. Спр. Онищенко Ганна Андріївна. 6 арк.
3. АПНПУ. Ф. 1. Оп. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр відділ. стаціонар №363–397. Спр. Решетилівська Оксана Лавронівна. 4 арк.
4. АПНПУ. Ф. 1. Оп. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ стаціонар. Спр. Довгополий Микола Михайлович. 12 арк.
5. АПНПУ. Ф. 1. Оп. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ Стаціонар, Спр. Лушпина Микола Федорович. 5 арк.
6. АПНПУ. Ф. 1. Оп. Випуск 1950 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стаціонар. Спр. Гаврик Віра Гаврилівна, 38 арк.
7. Голуб А., Чертков Й. Заочне навчання на фізико-математичних факультетах педінститутів // Радянська освіта. 1957, 25 січня. С. 4.
8. Держархів Сумської області. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 225. 109 арк.
9. Держархів Харківської області. Ф. Р-4293. Оп. 2. Спр. 483. 27 арк.
10. Дорошенко С. Доброї путі! // Радянська освіта. 1963, 24 серпня. С. 2.
11. Ігнатенко П. В добру путь // Радянська освіта. 1960, 9 липня. С. 2.
12. Лук'яненко О. В. Біографічні документи як джерело відтворення повсякдення освітян УРСР // Біографічні документи в освіті: теорія і практика: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2017 р.) [наук. ред. Л. В. Литвинюк]. Полтава: ПОІППО, 2017. С. 98–101.
13. Лук'яненко О. В. Заочні відділи у структурі провінційних педагогічних вишів доби «наступу соціалізму» (1930-ті роки) // Молодий вчений. 2017. № 8.1. С. 26–29.
14. Лук'яненко О. В. Педагоги «за примусом долі»: професійний вибір студентів-освітян 1940-1950-х років // Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 15 грудня 2017 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2017. Вип. 5. С. 124–129.
15. Лук'яненко О. В. «Мій характер не підходить для вчителювання»: професійне покликання студентів педагогічних вишів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць, 2015. Вип. 99. С. 48–51.
16. Лук'яненко О. В. «Щоб не пропало моє учіння»: мотивація зміни освітнього профіля студентами педагогічних інститутів УРСР 1940–1950-х років // Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 1–2 грудня 2017 р.), Одеса: ГО Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2017. С. 30–34.
17. Науменко І. Коли ти учитель за покликанням // Радянська освіта. 1964, 4 січня. С. 1.
18. Стухіставець В. Слово до вузів // Радянська освіта. 1957, 16 лютого. С. 3.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 170. 23 арк.
20. Чертков Й., Ляшенко Л. Підказане досвідом інституту // Радянська освіта. 1958, 22 листопада. С. 4.
21. Чертков Й., Панфіленко Л. Науковець і педагог // Радянська освіта. 1964, 18 січня. С. 2.
22. Яценко В. Удосконалювати підготовку майбутніх учителів // Радянська освіта. 1957, 4 травня. С. 4.

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Житков Олександр Анатолійович

*доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира
Винниченка (м. Кропивницький)*

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ЗІНОВ'ЄВЩИНІ: ОГЛЯД КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

За підрахунками учених, які базувалися на порівнянні даних переписів населення 1926–1937 рр., демографічні втрати у період голодомору в Україні сукупно склали близько 5 млн осіб [13, с. 516]. Найбільше постраждали Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська та Житомирська області. Статистика засвідчує, що тут загинуло 52,8% усіх громадян, а смертність у 8–9 разів перевищувала загальноукраїнський рівень. Чорною смугою проліг голодний мор через степовий край, промисловим та культурним центром якого було колишнє повітове місто Єлисаветград, перейменоване 1924 року на честь більшовицького діяча Г. Зінов'єва (Г. Радомишльський) у Зінов'євськ (1924–1934 рр.). Територія, що зберігала економічні й культурні зв'язки з Єлисаветградом є період від 1924 по 1934 рр., означувалася у суспільній лексиці радянської доби як Зінов'євщина. Демографічні втрати у 1932–1933 роках тут були найбільшими серед регіонів, які відзначалися високою урожайністю зернових культур. Наведені у дослідженнях краєзнавців викладки вказують на використання специфічних методів колективізації, що мали місце в Центральній Україні, зокрема, на Зінов'євщині. Завдання науковців, з урахуванням сучасних тенденцій переосмислення проблеми, полягає в уточненні оцінок джерелознавчих та історіографічних складових вивчення голодомору 1932–1933 рр. у зазначеному регіоні Центральної України.

Процес пізнання теоретичних і практичних аспектів історії голодомору розвивався надзвичайно динамічно. Зі створенням Асоціації дослідників голодомору-геноциду в Україні 1932–1933 рр. та залученням у дослідницький процес вчених академічних установ почалося формування загальнодержавного банку даних про жертви Голодомору при Українсь-

кому інституті національної пам'яті. Фактично, ця робота завершилася зі створенням Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Однак, уточнення даних про випадки смертності, даних про занесення на «чорну дошку» сіл, де не виконувалися хлібозаготівельні плани, виявлення постраждалих верств і груп громадян, урешті-решт, створення повної демографічної мапи втрат в Україні із урахуванням жертв голодомору на рівні окремих областей, районів і міст потребує чималих і невідкладних зусиль краєзнавців [14].

Усна історія про Голодомор на Зінов'євщині була введена у медійний простір головою обласного осередку Національної спілки письменників України (НСПУ) В. Бондарем на початку 1990-х років. Спогади очевидців публікувалися ним на сторінках місцевих газет, озвучувалися у програмах обласного радіо, обговорювалися у виступах на суспільних каналах обласного телебачення. На основі матеріалів записаних інтерв'ю, які розкривали сторінки історії окремих селянських родин, «сільських кутків», або, навіть, цілих сіл, винищених голодом, В. Бондар опублікував документально-художнє видання «Голоси із 33 (Голодомор на Кіровоградщині)» [8].

У формування джерельної бази Голодомору вагомий внесок було зроблено краєзнавцями у співпраці із службовцями Державного архіву Кіровоградської області (далі – ДАКО). Видані матеріали висвітлювали роль більшовицьких партійних організацій, радянських органів виконавчої влади як організаторів радянських Голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 років в селах та містах Кіровоградської області. Так, у документальному дослідженні «Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1932–1933 рр. на Кіровоградщині» Т. І. Бабак та Н. Ф. Ліхач надали ґрунтовні коментарі стосовно змісту окремих документів, у яких розкривалися антиколгоспні настрої селянства в період здійснення хлібозаготівельної кампанії на Зінов'євщині восени 1932 року [1]. У подальшому дослідникам вдалося опублікувати тематичні збірки, у яких фіксувалися спогади громадян про події 1932–1933 років, були представлені документи, що висвітлювали найбільш типові факти реквізицій у селян «буксирними командами», «бригадами комсомольців» та активістами від комітетів незаможних селян насіннєвого фонду, робочої худоби та продуктів харчування. Увага авторів концентрувалася на встановленні взаємозв'язку хлібозаготівельної кампанії, здійснення колективізації та Голодомору.

У зібранні матеріалів, упорядкованих науковцями та працівниками ДАКО, що вийшло з друку 2003 року, містилися звіти про обстеження стану населення м. Зінов'євська на предмет «недоїдання», публікувалися

реєстри втрат від голодної смерті містян (учнів, службовців, робітників заводу «*Ельворті*»), наводилися свідчення репресій щодо селян-куркулів. Так, у Новопраському районі, згідно змісту опублікованих документів, у 1932 році з колгоспів було виключено 540 господарств, репресовано 375 селянських родин. У збірник увійшли матеріали, що характеризують роль органів влади у боротьбі з голодом із одного боку, та злочинну діяльність органів Державного Політичного Управління у регіоні, з іншого боку (усього 170 документів) [4].

На окремий аналіз заслуговують документально-тематичні збірники «*Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині*» та «*Імена повернуті із забуття*» (обидва 2008 р.). «*Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині*» – найповніше видання, де вміщено 159 оригінальних документів, а також спогади очевидців, матеріали газетних публікацій, які висвітлюють репресивну політику радянської влади щодо селянства у вимірах регіональної історії. Збірник має науковий апарат: перелік назв документів, перелік залучених фондів, іменний та географічний покажчики, що зумовлює зручність використання його матеріалів у дослідницькій та викладацькій роботі [7].

Збірник «*Імена повернуті із забуття*» укладено на ґрунті матеріалів судових засідань над «*ворогами колгоспного ладу*» в період сталінських репресій 1929–1950 років. Вивчення карних справ 182 засуджених селян фактично за однією і тією ж статтею Карного кодексу 54\10 (антирадянська агітація), дозволило упорядникам зробити висновки, що існували не лише поодинокі прояви спротиву, а також масові – виходи селян з колгоспів, зрив хлібозаготівельних планів, підпали колгоспного майна, яке було реквізоване владою у селян. Вражає жорстокість реакції радянської судової системи. На вказану кількість справ (182) було винесено 22 «*розстрільні вирoki*». Три особи з числа засуджених через «*передчасну смерть*», певне, через тортури, застосовані слідчими ОДПУ, так і не почули подібні неправдиві вирoki [11].

Накопичення масиву джерел та постійне підживлення досліджень новими матеріалами забезпечувало розвиток документально-публіцистичного жанру історії голодного мору на Зінов'євщині. Зокрема, поєднанням архівних та усних джерел з історії голодомору характеризується праця В. Доценка «*Вихід. Дума про голод*». Дана розвідка була першою спробою осмислення трагічних події на прикладах сіл Гаївської сільської ради Кіровоградського району. Автор книги багато уваги приділив проблемі колективізації, але найретельніше ним розглянуто штучний голод 1932–1933 років, що став найбільшим виявом геноциду українців за часів

російсько-комуністичної окупації України. Уперше автором було укладено мартиролог жертв Голодомору 1932–1933 років та сформовано списки репресованих комуністичною владою осіб у 1923–1937 роках в межах Гаївської сільської ради. Дослідник намагався донести до конкретної людини факти, які показують страждання саме її рідних та близьких, створив загальний образ: горе України – це її особисте горе [9].

У книзі І. Петренка *«Відібране життя. (Розкуркулення на Кіровоградщині)»* висвітлено надзвичайно трагічний, складний і багатогранний процес в історії Кіровоградщини, відомий як розкуркулення. На думку автора, така тема, як розкуркулення, у межах нинішньої Кіровоградської області досліджена фрагментарно. Методика узагальнення статистичних даних дозволила І. Петренку встановити за достовірними джерелами імена 22370 жертв голодомору 1932–1933 рр. [16, с. 283]. На жаль, цілісна картина розкуркулення, каральних заходів, що супроводжували злочинні дії влади у селах Зінов'євщини зазначеного часу, так і не вималювалася. До певної міри *«білі плями»* у дослідженнях регіональної тематики компенсувалися локальними розвідками голодомору в окремих районах. Зокрема, статистика голодомору в межах Олександрівського району нинішньої Кіровоградської області була наведена у праці В. Білошапки та І. Петренка *«Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір»*. Автори надали відомості про втрати населення у 29 селах району, які склали 4152 особи, але правомірно зауважили, що вони не є вичерпними та потребують корекції у бік збільшення показників [5, с. 9].

На початку 2000-х років помітною стала участь місцевих краєзнавців у роботі міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, симпозіумів з аграрної історії України, започаткувалося видання перших наукових розвідок. Проблеми дослідження голодомору на Зінов'євщині були представлені на конференціях ґрунтовними доповідями Н. Бокій, О. Житкова, О. Бабенка, В. Колечкіна, інших науковців. Висвітлюючи економічні причини виникнення голодомору, науковці відзначали, що під час проведення хлібозаготівельної кампанії на фоні загальної неорганізованості та штурмівщини, допускалися неприпустимі помилки. Зокрема, уповноважені з хлібозаготівлі вдавалися до системи поручництва, присвоєння реквізованого майна, необґрунтованого, навіть у спотвореній системі радянських цінностей, втручання в особисте життя громадян, господарську діяльність селянської родини. Згодом, широке застосування насилля щодо селянства було завуальовано й назване у партійних та радянських документах *«деякими захопленнями апарату»*.

Так, у повідомленні дослідниці Н. Бокій на Міжнародній конференції «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» (Будапешт, 8–10 грудня 2003 р.) простежено шлях до голодоморів через хлібозаготівлі й примусове створення артілей. Увагу було приділено недостатньо вивченій історичній проблемі хлібозаготівельної кризи 1928/1929 господарчого року. Доведено, що перші прояви голоду, спричинені грабіжницькою політикою хлібозаготівель, з'явилися на Зінов'євщині вже восени 1929 року. Показано як поширення примусової колективізації та реквізицій призвели до остаточного знищення економічного потенціалу сільськогосподарського виробника й небаченого голодомору. Висвітлено найбільш поширені форми опору колективізації: нищення селянами господарського реманенту, забій робочої і продуктивної худоби, підпали колгоспних будівель та інші протести [6].

Історик О. Житков навів статистичні дані про вияви ознак хронічного голодування населення Зінов'євщини. Норми харчування працюючого колгоспника в середньому становила 200 гр хліба, який доповнювався рідкою їжею на основі сої або макухи. Члени сімей колгоспників узагалі не забезпечувалися продовольством. Типовою для того часу була картина запустіння сіл. У селі Високі Байраки з 405 будинків залишилося заселеними 226 будинки, у селі Сасівка із 518 – лише 193. Із серпня 1932 по липень 1933 р. голод охопив всю територію України. У доповідній записці начальника Зінов'євського міського відділу ДПУ від 7 червня 1933 р., зокрема, повідомлялося про зменшення продовольчої позики населенню на 41% та поширення смертності у селах району. Особливо складним було забезпечення продовольством і боротьба з голодом у таких селах як Грузьке, Аджамка, Лелеківка, Губівка, Високі Байраки, Клинци, Велика Мамайка. Аналіз документів свідчить, що більшість постраждалих – селяни, які працювали у колективних господарствах. Так, обстеження сімей колгоспників Покровської сільської Ради виявило станом на 25 лютого 1933 року 266 осіб, які «потребували допомоги», а насправді хворіли на дистрофію у важкій формі [10].

Науковці О. Бабенко та В. Колечкін виявили нові дані, що вказують на причини спротиву колективізації селян Зінов'євщини в 1929–1930 рр., які у часі мали динаміку «куркульського реагування» 1547 та 1427 випадків [2, с. 195]. Головною причиною провалу т. зв. «плану колгоспного будівництва» й, відповідно, голодомору був примусовий характер колективізації, вважають автори. Основу хлібозаготівельної кампанії склали реквізиції зерна господарств селян-одноосібників. Так у 1930 році в Зінов'євській окрузі було заплановано заготовити 10 млн 785 тис. пудів

зерна. У підсумку було заготовлено 13 млн 453 тис. збіжжя в основному за рахунок індивідуального сектору (9 млн 900 тис. пудів) [3, с. 228]. Не відкидалися дослідниками природні складові виникнення голоду: недорід зернових культур 1928–1932 рр., тривала посуха 1932–1933 рр., інше [12].

Нарешті, потрібно віддати належну оцінку зусиллям багатьох дослідників, які зібрали, впорядкували та підготували до друку відповідний том видання *«Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область»*. Вона містить перелік сорока двох тисяч імен наших земляків, котрі загинули страшною смертю від голоду. Це видання було заслужено визнано серед кращих на загальнодержавному рівні [15]. Однак, вважати роботу великого колективу краєзнавців завершеною – передчасно. Загальна чисельність втрат населення від штучного голоду, організованого КП(б)У на Зінов'євщині, потребує уточнення. Слід всебічно показати множинність форм опору селянства тотальному насиллю з боку влади наприкінці двадцятих та початку тридцятих років, показати місце і роль владних структур та конкретних особистостей у регіональному літописі голодомору, виявити його демографічні й соціальні наслідки як найбільшої гуманітарної катастрофи двадцятого століття.

Список використаних джерел та літератури

1. Бабак Т., Ліхач Н. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1932–1933 рр. на Кіровоградщині. Кіровоград, 1992. 86 с.
2. Бабенко О. Голодомор на Зінов'євщині: передумови виникнення, причини та наслідки. // Студії з історії Центральної України. Збірник статей та матеріалів. Вип. 1. Кропивницький, [Б. в.], 2020. С. 190–201.
3. Бабенко О. Колективізація та голодомор на Зінов'євщині // Студії з історії Центральної України. Збірник статей та матеріалів. Вип. 1. Кропивницький: б. в., 2020. С. 225–232.
4. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр. Збірник документів і матеріалів / Автори-упорядники: О. Житков, В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна. Кіровоград, 2003. 195 с.
5. Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір / В. Білошапка та І. Петренко. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2006. 296 с.
6. Бокій Н. М. Примусова колективізація як головна передумова 1932–1933 рр. (за матеріалами Кіровоградщини) // Міжнародна історична конференція голодомор в Україні 1932–1933 рр. (8–10 грудня 2003 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/011_ukran_11.htm.
7. Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів / Держархів Кіровоград. обл.: упоряд. О. Житков, Л. Равська, О. Трибуцька, Т. Чвань. Кіровоград: б. в., 2008. 398 с.
8. Голоси із 33-го (Голодомор на Кіровоградщині): документально-художнє видання / упоряд. В. Бондар. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1993. 176 с.
9. Доценко В. Вихід. Дума про голод. Лозуватка: Vlesoslav, 2003. 102 с.
10. Житков О. А. Політика більшовиків в українському селі першої третини ХХ століття: на матеріалах Центральної України. Будапешт: Агрофірм, 2003. С. 34–37.

11. Імена повернуті із забуття. За матеріалами справ репресованих селян 1929–1950-х рр. Збірник документів і матеріалів / Держархів Кіровоград. обл.: упоряд. О. Житков та ін. Кіровоград: б. в., 2008. 129 с.
12. Колєчкін В., Бабенко О. Недорід 1928–29 рр. у Зінов'євській окрузі. // Студії з історії Центральної України. Збірник статей та матеріалів. Вип. 1. Кропивницький: б. в., 2020. С. 236–242.
13. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. К.: Темпора, 2013. 628 с.
14. Марочко В. І. Територія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: етнорегіональний та соціально-демографічний аспект // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. К., 2013. С. 99–105
15. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 32–33 років в Україні. Кіровоградська область. – Український інститут національної пам'яті України. Кіровоградська обласна державна адміністрація. Кіровоградська обласна рада. Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. 920 с..
16. Петренко І. Відібране життя. (Розкуркулєння на Кіровоградщині). Кіровоград, б. в., 2009. 312 с.

Сусоров Віктор Дмитрович

доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії, політології та українознавства, Херсонський національний технічний університет (м. Херсон)

СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ПРО РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ХЕРСОНЩИНИ (1917–1940 рр.)

У 20–30-ті роки минулого століття поряд з вирішенням загальнонародних завдань розвитку промисловості та сільського господарства не менш важливим було і питання розвитку культури, яке новою владою було проголошене культурною революцією. Українська культура будувалася національною за її мовою, формою та матеріалом, а також колективістською й інтернаціональною за її змістом. Уперше в історії людства оволодіння знаннями перестало бути особистою справою громадян, воно стало справою загальнодержавною. Саме в цьому значною мірою полягає особливість української культури 1920–1930-х років. У даному повідомленні через визначений обсяг сторінок автор прагне проаналізувати сучасну історіографію та джерелознавство щодо обраної проблеми, свідомо уникаючи аналіз архівних матеріалів, періодичної преси та мемуарів.

Основні практичні завдання щодо соціалістичної перебудови освіти і насамперед її демократизації були визначені вже в перші тижні існування нової влади. У 1920–1930-ті роки, коли відбувалися корінні зміни, становлення економічних та організаційно основ радянської влади, а відтак необхідність модернізації освіти та культури була очевидною.

У соціалістичному суспільстві необхідно було перевиховати людину, у якій почуття, виховані хижачьким індивідуалістичним суспільством, повинні були замінені почуттям солідарності й поваги до суспільства. У той період не було дітей привілейованих і простих – усі вони були однаково рівні для радянської влади. Бібліотеки, загальноосвітні школи, школи для дорослих, школи грамоти, народні будинки, курси, лекції, театри були основним елементом духовного та інтелектуального розвитку трудящих мас. Процес соціалістичних перетворень у краї в зазначені роки розвивався в рамках загальних закономірностей, хоча і мав свої особливості.

З утвердженням радянської влади на території краю, як і в цілому в Україні, проводилася реорганізація народної освіти, в основу якої був покладений декрет про запровадження єдиної трудової політехнічної школи. Набирала масового характеру політико-просвітницька робота. Її вогнищами ставали народні будинки, різноманітні курси, театри і кінотеатри, хати-читальні, школи грамотності, селянські будинки, музеї та гуртки. Серйозним засобом інформаційно-політичного виховання слугувала тогочасна періодична преса.

Сьогодні багато говориться про переосмислення нашої історії, про її нове бачення, нові підходи. *«Головне тут, – зазначав голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців П. Т. Тронько, – не піти хибним шляхом механічної зміни плюсів на мінуси і навпаки. Мистецтво пізнання минулого у тому й полягає, щоб розуміти ту психологічну ауру, в якій та чи інша подія відбувалася... Покоління, які вступають у життя, мають знати минуле в усій його складності та неоднозначності... Очорнення минулого, як і замовчування фактів, які на нинішньому відтинку часу є «невигідними» з погляду політичної кон'юнктури - злочин перед прийдешніми поколіннями... Історію потрібно бачити такою, якою вона була, а не переписувати її, як-то кажуть, «з нуля» [1, с.83].*

Радянська культура, багаті духовні цінності суспільства – результат невтомної праці працівників культури, самодіяльності трудящих. Вивчення величезного досвіду культурних звершень у 1917–1940 роках привертала і привертає увагу науковців, істориків, краєзнавців як України, так і Херсонщини.

У 1920–1930-х роках вивчення історії культурного процесу відбувалося досить активно. Загалом у двадцяті роки вийшло декілька одноосібних праць [2], присвячених питанням культурного будівництва та деякі статті [3]. Хоч ці праці не позбавлені помилкових положень, однак вони були першою спробою висвітлення історії радянської культури. У них зібрано значний матеріал, що має загальнокультурне значення. На

розвиток історичної науки негативно позначилися певні обмеження в 1930–1940-ві роки. Так, систематичне дослідження історії української культури в 1930-х роках майже не проводилося. У 1931 та 1940 роках з'явилися праці про минулу та тогочасну культуру України, а також про розвиток культури за часів радянської влади [4]. У повоєнний час історики, мистецтвознавці продовжували вивчати історію духовного життя трудящих і дослідження в цій галузі дещо активізувалося. У працях, написаних до ХХ з'їзду партії, помітний вплив культу особи, недостатня джерельна база, слабо висвітлювалася роль керівництва республіки та місцевих органів влади процесом культурного розвитку тощо.

Розвиток історичної науки в Україні і на місцях у світлі партійних рішень ХХ з'їзду, підвищення вимог до публікацій сприяли поглибленню дослідницької роботи в галузі культурного розвитку республіки. Більш активно вивчення проблем культури розпочалося з середини 1950-х і особливо 1960-х років. В Україні вийшла з друку низка фундаментальних досліджень [5], підготовлених колективом авторів науково-дослідних інститутів та викладачів кафедр вузів.

На основі літератури та різних джерел дослідники показують роботу керівних органів на місцях, молоді, профспілок, студентів, учителів, представників жіночих відділів по втіленню у життя рішень уряду з ліквідації неписьменності, наводять цікавий фактичний матеріал про організацію шкіл лікнепів, у тому числі і для дорослих. У роботах розкриваються основні питання початкового етапу культурної революції в Україні, створення соціальної системи народної освіти, політико-виховної і культурно-просвітницької роботи та інші.

До указаних праць близькі за змістом і наукові статті, які висвітлюють різні аспекти культурного життя в республіці [6]. У них дається аналіз розробки даної проблеми, чи окремих її питань, форми і методи їх здійснення в період довоєнних п'ятирічок. Усі процеси показані як єдиний поступальний процес, а діяльність уряду та місцевих органів влади серед різних класів та верств населення, як необхідну суб'єктивну умову культурно-освітнього та фізичного керівництва по здійсненню кардинальних питань культурної революції. У деяких роботах дана історіографічна оцінка стану розробки проблеми. Дослідження свідчать про те, у якій мірі використовувалися раніше невідомі джерела, статистичні дані, які недоліки й упущення мали місце в дослідженнях та як стверджувалися нові загальноприйняті погляди та оцінки.

Практичне значення мають і монографії, що вийшли у 1970–1980-ті роки [7]. На великому фактичному матеріалі в них показано ліквідацію

неграмотності, розвиток народної, середньої спеціальної та вищої освіти, труднощі і складність, піклування уряду про вчителів, викладачів, бібліотекарів.

Важливе значення і науковий інтерес для розробки проблеми мають наукові статті 1970–1980-х років [8; 9], публікації, що вийшли у 1990-х роках [10] та не меншої уваги заслуговують дослідження початку XXI століття [11; 12]. У них проаналізовані основні аспекти і особливості реалізації програми ліквідації неписьменності, зокрема на теренах Західної України. Також розкрита специфіка духовного розвитку громад етнічних меншин на етапі здійснення українізації. Аналіз праць істориків з даного питання підводить до висновку, що ліквідація неписьменності і малописьменності за порівняно короткий період була визначним досягненням, оскільки вона створила одну з вирішальних умов для дальшого піднесення культурного рівня робітників і селян, для отримання ними загальної, середньої спеціальної та вищої освіти.

Санітарна служба на початку 1920-х років у зв'язку з надзвичайно складним становищем епідеміологічної ситуації посідала одне з провідних місць у системі радянської охорони здоров'я трудящих. Діяльність санітарних служб та її місцевих закладів охорони здоров'я в Україні неодноразово ставали предметом історичних досліджень. Ще в 1930-ті роки цій проблемі була присвячена монографія І. Лібермана [13]. У сучасний період вийшли монографія [14] та наукові статті [15], автори яких розглядають формування і розвиток закладів охорони здоров'я, становлення санітарної служби в Україні та основні напрями її діяльності.

Фізична культура і спорт у 1920–1930-ті роки набувала соціальну значимість, яку вона не мала до цього. Вони все більше проникали у життя трудящих, особливо молоді, виконували важливі соціальні функції, були вагомим засобом охорони і зміцнення здоров'я людини, її фізичного вдосконалення, раціональної форми поведінки і організації вільного часу, засобом спілкування. Усі зусилля державної влади і місцевих органів у зазначений період були спрямовані на те аби дати юнакам, дітям здорове духовне і фізичне виховання, привчаючи їх до праці, розвиваючи в них почуття відповідальності перед своїм народом і державою. Автором для висвітлення урядових матеріалів та нормативних актів з проблем фізичної культури та спорту використано деякі дослідження радянських науковців [16]. Заслуговують на увагу збірники документів і матеріалів 1950–1970-х [17].

Отже, вітчизняна історична наука має велику літературну та джерельну базу, присвячену різним аспектам культурної спадщини 1917–

1940 років. Однак, досліджувана проблема в масштабах України до останнього часу спеціально не досліджувалася.

Певний внесок у розробку досліджуваної проблеми внесли історики, краєзнавці Херсонщини, працівники обласного державного архіву. З нагоди ювілею, 40-річчя радянської влади, була опублікована стаття, у якій побіжно містяться дані про культурні здобутки трудящих Херсонщини [18]. Велику допомогу у вивченні питань культурного розвитку в краї подають матеріали Херсонської області, що входить до серії багатотомної історії міст і сіл Української РСР, а також нариси історії обласної партійної організації та деякі інші [19].

У роки незалежності України були опубліковані солідні монографії, котрі в тій чи іншій мірі характеризують культурний розвиток Херсонщини у 1920–1930-ті роки [20]. Вміщені у них матеріали представляють для даної проблеми виняткову цінність. Не можна обійти увагою і книги та брошури про історію міст, сіл, підприємств, інститутів, у яких, крім економічних проблем краєзнавчого характеру, автори фрагментарно, чи побіжно показують культурний розвиток окремих населених пунктів у зазначені роки [21].

Останнім часом з'явилися солідні праці і наукові статті, що безпосередньо присвячені питанням охорони здоров'я та санітарному стану Херсона у 1920–1930-ті роки. Уперше здійснено комплексне дослідження з історії створення та діяльності Херсонської державної санітарно-епідеміологічної служби [22]. На жаль, автору не вдалося виявити яке-небудь дослідження з історії фізкультури та спорту на Херсонщині у досліджуваний період.

Великий фактичний масив документів і матеріалів взято мною зі збірників документів і матеріалів, які були опубліковані в різні часи і мають відношення до даної проблеми [23]. Особливу цінність становить збірник документів і матеріалів, присвячений культурному будівництву на Херсонщині в 1921–1987 роках.

Маловідомий матеріал з даної проблеми можна використати з тогочасної періодичної преси краю, зокрема, газет *«Известия»*, *«Херсонский коммунар»*, *«Червоний селянин»*, *«Рабочий»*, *«Новая зоря»*, *«Наддніпряньська правда»*, а також сучасних обласних, районних газет та інші. У названих газетах інколи міститься не лише важлива, але й нерідко унікальна інформація з історії культурного розвитку краю.

Останнім часом я опублікував деякий матеріал щодо становлення та розвитку просвітницької, культурно-освітньої роботи серед населення, формування мережі культурних закладів та стан духовного розвитку

трудящих Херсонщини у досліджуваний період [24].

Багатоплановість даної проблеми, її значні хронологічні рамки виключають можливість дати більш глибокий і детальний огляд всього того, що вже зроблено попередніми дослідниками у плані культурного розвитку України і Херсонщини. І все ж підкреслюю, що на даний час ще недостатньо вивчено питання розвитку народної освіти, середньої спеціальної та вищої освіти, масової, ідейно-виховної та культурної роботи. Це стосується також діяльності хат-читалень, селянських будинків, клубів, театрів, музичних закладів серед робітничих і селянських мас. Нерівномірно показана дослідниками культурно-освітня та масова робота місцевих органів влади, громадських організацій. Більш глибокого аналізу потребує вивчення всіх різнобічних та різнопланових форм і методів роботи серед трудящих мас, діалектики їх зміни та поєднання.

Список використаних джерел та літератури

1. Тронько П. Т. Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку // Український історичний журнал. 2004. № 2. С. 82–93.
2. Равич-Щербо Е. Переподготовка работников просвещения // Шлях освіти. Харків, 1924. № 3; Ерте Д. И. Неграмотность и борьба с ней. Харьков, 1926; Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за Х років революції. Харків, 1927; Полторацький О. Ради в культурному будівництві. Харків, 1929.
3. Смолич Ю. Український театр за десять років Жовтня // Нове мистецтво. 1927. № 21. С. 4–7.
4. Козаченко А. Українська культура. Її минувшина і сучасність. Харків, 1931; Розвиток української культури за роки радянської влади. В двох томах. Т. 1. К.: «Держполітвидав», 1940. 367 с.
5. Грищенко М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. К.: Тов-во «Знання», 1957. 44 с.; Довженко В. Д. Нариси з історії української радянської музики: в 2-х ч. Ч. 1. К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літ-ри УРСР, 1957. 237 с.; Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 207 с.; Колосова К. А. Радянська школа – улюблене дітище. К., 1959; Мілюкова Н. К. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928–1932 рр.). К., 1960; Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.). К., 1961; Михайлов О. О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва 1929–1941. К., 1963; Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. К., 1963; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні: 1921–1932 рр. К., 1965; Грищенко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР: 1917–1965. К., 1966; Золотоверхий І. Д. Історія радянської культури. Короткий нарис. К., 1966; Зак Л. М. Вища школа Української РСР за 50 років. Ч. 1. (1917–1941 рр.). К., 1967; Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967; Радянське мистецтво 1917–1945 років. Т. 5. К., 1967; Афанасьев В. В., Ветров В. А., Канавенко С. А. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.). Харків, 1968; Михайлов О. О. Допомога міста селу в піднесенні культури (1929–1941 рр.). К., 1968; Історія культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.). Харків, 1968.
6. Олійниченко О. К. Бібліотечне будівництво на Україні в 1921–1923 рр. // Український історичний журнал. 1963. № 5. С. 91–95; Башевой В. Ф. Підготовка виробничо-технічної інтелігенції у вузах і технікумах УРСР // Український історичний журнал.

1964. № 6. С. 89–93; Башевой В. Ф. Про інженерно-технічну підготовку керівних кадрів, висунутих з робітників у 1933–1937 рр. // Український історичний журнал. 1967. № 4. С. 95–97; Бондар А. Д. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади // Український історичний журнал. 1967. № 11. С. 23–32; Носов Л. І. Система державного керівництва мистецькими і культурно-освітніми установами УРСР (1917–1967 рр.) // Український історичний журнал. 1967. № 9. С. 22–28; Кугот А. А. Дослідження з історії української радянської культури // Український історичний журнал. 1968. № 1. С. 25–31; Леценко М. Н. З історії становлення радянської системи народної освіти на Україні (жовтень 1917 – 1920 рр.) // Український історичний журнал. 1968. № 1. С. 78–86; Лозова І. Про участь міських і селищних Рад України в культурному будівництві // Український історичний журнал. 1968. № 2. С. 89–92; Шевчук Г. М. Етапи розвитку української радянської культури // Український історичний журнал. 1968. № 5. С. 31–41; Попова Т. М. Роль преси у піднесенні суспільно-політичної активності робітників і селян (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. 1968. № 5. С. 87–94; Леценко Н. М. З історії народної освіти на Україні в роки відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. 1969. № 4. С. 79–84.
7. Ангелов Г. В., Зубрик К. К., Овчаренко Т. А. Деятельность КПСС по руководству народным образованием и культурой (на материалах Украинской ССР). Одесса, 1972; Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917–1937 рр.). Харків, 1974; Історія Української РСР. В восьми томах. Т. 6. К.: «Наукова думка», 1977. 544 с.
8. Степаненко Т. Л. Підвищення технічного рівня робітників машинобудівної промисловості України в 1933–1935 рр. // Український історичний журнал. 1971. № 4. С. 80–85; Пучко О. А. Творча активність раціоналізаторів і винахідників у верстатобудівній промисловості в роки довоєнних п'ятирічок // Український історичний журнал. 1973. № 1. С. 93–95; Сторчило В. С. Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню професійно-технічного рівня молоді в роки другої п'ятирічки // Український історичний журнал. 1973. № 8. С. 107–111; Паніотов І. І. Комуністична партія України на чолі боротьби за розвиток народної освіти (1932–1941 рр.). // Український історичний журнал. 1974. № 1. С. 149–150; Михеев С. П. Більшовики України у боротьбі за вчительську інтелігенцію в роки громадянської війни (1918–1920) // Український історичний журнал. 1974. № 4. С. 112–116; Спиридонова Д. С. З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти в Донбасі (1921–1929 рр.) // Український історичний журнал. 1974. № 8. С. 51–56; Вовк Л. П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917–1941 рр.) // Український історичний журнал. 1975. № 11. С. 81–84; Мороз А. В. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921–1925 рр. // Український історичний журнал. 1976. № 8. С. 111–116; Сас І. Х. Партійне керівництво здійсненням культурної революції на Україні (1917–1937 рр.) // Український історичний журнал. 1976. № 11. С. 135–143; Онипченко В. П. Повышение квалификации женщин в годы второй пятилетки // Український історичний журнал. 1977. № 1. С. 81–88; Пшегодський С. В. Розвиток творчої активності молоді на початку соціалістичного будівництва (1926–1927 рр.) // Український історичний журнал. 1977. № 1. С. 88–94; Юрченко А. В. Розвиток мережі сельбудів і хатчиталень на Україні (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. 1978. № 11. С. 95–100; Проценко В. Й. Роль культурно-освітніх установ у розвитку соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки // Український історичний журнал. 1979. № 12. С. 93–96.
9. Чумак В. М. Про діяльність комнезамів півдня України по підвищенню політичної активності незаможного селянства (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. 1983. № 2. С. 51–54; Алещенко М. І. Участь комнезамів України в ліквідації

- неписьменності серед незаможного селянства (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. 1984. № 2. С. 82–86; Рижева Н. О. З досвіду партійного керівництва створенням структури вищої технічної школи (1921–1928 рр.) // Український історичний журнал. 1987. № 5. С. 88–96; Майборода В. К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917–1928 рр.) // Український історичний журнал. 1987. № 5. С. 96–102; Кліцаков І. О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчительства (1917–1927 рр.) // Український історичний журнал. 1988. № 3. С. 90–100; Пучко О. А. Роль робітфаків у формуванні контингенту інженерно-технічних учбових закладів України (1921–1941 рр.) // Український історичний журнал. 1988. № 6. С. 63–68.
10. Мірошниченко М. І. Мірошниченко В. І. До початків формування робітничо - селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки // Український історичний журнал. 1993-№ 10. С. 53–62; Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // Український історичний журнал. 1999. № 1. С. 41–55; Данильченко О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. // Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 74–88.
 11. Політична історія України. ХХ століття: в 6-ти т. Т. 3. Утвердження радянської влади в Україні (1921–1938). К.: Генеза, 2002. 445 с.; Політична історія України. ХХ століття: в 6-ти т. Т. 4.: Україна в Другій світовій війні (1939–1945). К.: Генеза, 2003. 581 с.; Литвин В. Історія України. К.: Наукова думка, 2009. 791 с.; Вища педагогічна освіта і наука України: історія сьогодення та перспективи розвитку. Херсонська область. К.: Знання України, 2010. 448 с.
 12. Зуляк І. С. Реалізація «Просвітою» програми ліквідації неписьменності в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 103–112; Якубова Л. Д. Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924–1935 рр.) // Український історичний журнал. 2006. № 2. С. 74–88; Рябченко О. Л. Чистка студентського складу вищих навчальних закладів радянської України (1920-ті рр.) // Український історичний журнал. 2010. № 5. С. 136–152.
 13. Ліберман І. Охорона здоров'я у п'ятиріччі. К.: Господарство України. 1931. 64 с.
 14. Ціборовський О. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини та охорони громадського здоров'я. К.: Фант, 2010. 687 с.
 15. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.: Міжвідомч. зб. наук. праць. К., 2007. Вип. 17. С. 345–375; Ткаченко І. Організація санітарної служби та головні напрямки діяльності санітарних закладів України // Гілея: Науковий вісник. К., 2008. Вип. 15. С. 60–67; Захарченко М. Лікувальна мережа та медико - санітарна справа в українському селі в доколгоспний період // Український селянин. 2015. Вип. 15. С. 48–50; Адамська І. Медико-санітарна пропаганда в УСРР у 1920-х роках // Гілея: Науковий вісник. К., 2015. Вип. 93. С. 44–49; Товкун І. Наради і з'їзди санітарно - харчових лікарів у 20–30-х роках ХХ ст. та їх внесок у розвиток гігієни харчування в Україні // Переяславський літопис. 2015. Вип. 8. С. 125–136.
 16. Теппер Ю. Н., Тритиниченко В. І. Спорт в высшей школе. К.: Вища школа. 1980. 128 с.; Шевченко А. А., Перевошиков Ю. А. Основы физического воспитания. К.: Вища школа, 1984. 182 с.
 17. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. док. у двох томах. Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). К.: Держполітвидав УРСР. 1959. 582 с.; Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927. К.: Наукова думка, 1979. 666 с.
 18. Брякова П. Д. Соціалістичне будівництво на Херсонщині в довоєнні роки // 40 років Радянської влади на Херсонщині (1917–1957): Збірн. стат. Херсон: Облвидав, 1957. С. 74–107.

19. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Херсонська область / Ред. кол. тому: О. Є. Касьяненко (гол. редкол.), М. М. Авдальян, П. М. Балковий, П. Є. Богданов, О. С. Ведмідь (заст. гол. редкол.), П. Г. Власенко (відп. секр. редкол.), І. І. Гайдай, М. Й. Давидов, М. А. Даниленко (заст. гол. редкол.), А. П. Дяченко, О. І. Катушкіна, П. П. Кир'ян, О. Н. Корольова, М. Ф. Лисенко, І. Д. Ратнер, І. Х. Рой, П. Т. Цвеліх. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 688 с.; Очерки истории Херсонской областной партийной организации. Симферополь: Таврия, 1981. 278 с.; Ушкаренко В. А., Мартинова Т. Д. Херсонский государственный аграрный университет. Исторический очерк. Херсон, 1999. 180 с.
20. Белий Д. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині 1917–1920 рр. Херсон: Вид-во «Персей», 2002. 76 с.; Беляєв Ю. І., Мішуков О. В., Федяєва В. Л., Самсакова І. В. Херсонський державний університет. Історичний нарис 1917–2007. Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. 348 с.; Коротецький А. Летопись Херсона. Херсон: ЧПМ «Штрих», 2004. 284 с.; Сусоров В. Д. Пусть время расскажет, какими мы были... Из истории комсомола Херсонщины (1900–1990 гг.). Херсон: ЧМП «Штрих», 2006. 476 с.; Сусоров В. Д. Революційні події та визвольна боротьба трудящих Херсонщини у 1917–1920 роках. Херсон: Айлант, 2008. 414 с.; Сусоров В. Д. Херсонщина в 20–30 роки ХХ століття. Херсон: Айлант, 2014. 550 с.; Ходаковський В. Ф. Морський літопис (1834–2014). Від училища торговельного мореплавання до Херсонської державної морської академії. Херсон: ХДМА, 2014. 304 с.; Ходаковський В. Ф. Херсонський державний морський інститут. Херсон: Олди-плюс, 2007. 324 с.; Цибуленко Л. О., Водотика С. Г., Батенко Г. В., Кузовова Н. М., Павленко В. Я., Цибуленко Г. В. Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. Херсон: ФОП В. С. Вишемирський, 2017. 418 с.
21. Безух Ю. Нариси з історії Сірогозщини. Нижні Сірогози: Райдрукарня, 1996. 147 с.; Белый Д. Херсонские украинцы в 1917 году. Херсон: Вид-во «Константы», 1995. 62 с.; Чистіков В. Каланчак. Історичний нарис. Каланчак: Райдрукарня, 2003. 44 с.; Давидова А. Твій рідний край (Історія села Великі Копані в оповідях). Херсон: ВАТ «ХМД», 2005. 84 с.; Дідан В. Бехтери. Історичний нарис. Херсон: ВАТ «ХМД», 2006. 36 с.; Бабенко І. Й., Бабенко Н. О. Комишанський край: історія та сучасність. Херсон: ВАТ «ХМД», 2007. 176 с.; Сусоров В. Д. Бобровий Кут (1807–1970 рр.). Історичний нарис. Херсон: Айлант, 2007. 260 с.; Заводяний В. Д. Калінінське у літописах і спогадах. Херсон: ВАТ «ХМД», 2008. 344 с.
22. Зубрис Г. І., Ремыга Л. Т. Бессмертны добрые деяния. Больнице имени А. и О. Тробиных – 85 лет. Херсон: Айлант, 1999. 40 с.; Історія та сьогодення Херсонської державної санітарно-епідеміологічної служби. До 135-річчя санітарної організації на Херсонщині // Авт. упор. Б. Ю. Могилевський, Л. В. Жмуцький. Херсон: Наддніпряночка. 2010. 363 с.; Марквас К. Санітарний стан міста Херсона у 20-х роках ХХ століття // Scriptorium nostrum: Електрон. історичний журнал. 2016. № 1(40). С. 164–174.
23. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918–1941 рр.): Зб. док. і матер. Вип. 1. (1918–1925 рр.). Херсон: Облвидав, 1957; З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918–1941): Зб. док. і матер. Вип. Ш. 1930–1941. Херсон: Облвидав. 1959; Херсону 200 лет. 1778–1978. Сборн. док. и матер. К.: Наукова думка, 1978. 406 с.; Культурное строительство на Херсонщине, 1921–1987. Сборн. док. и матер. Симферополь: Таврия, 1988. 271 с.
24. Сусоров В. Д. Становлення та розвиток культурно-просвітницької роботи на Херсонщині (1917–1924 рр.) // П'яті Череванівські наукові читання. Тези всеукр. наук.-конф. 18–19 березня. Полтава, ПНПУ. 2020. С. 57–69; Сусоров В. Д. Культурно-освітня робота серед населення Херсонщини (1925–1929 рр.) // Україна доби модернізації ХІХ–ХХ ст.: соціум цінності, життєві практики. Тези всеукр. наук.-

практ. конф. 30 квітня. Херсон: ХДУ, 2020. С. 93–101; Сусоров В. Д. Розвиток мережі культурних закладів Херсонщини на початку 30-х років ХХ століття // Ціннісний вимір політичної діяльності. Тези V1(X) Всеукр. наук.-практ. конф. 26 червня. Херсон: ФОП В. С. Вишемирський, 2020. С. 104–105; Сусоров В. Д. Стан духовного розвитку трудящих Херсонщини (перша половина 30-х років ХХ ст.) // Ціннісний вимір політичної діяльності. Тези V1 (X) всеукр. наук. практ. конф. 26 червня. Херсон: ФОП В. С. Вишемирський, 2020. С. 106–107.

Воротняк Іван Дмитрович

кандидат історичних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (м. Чернівці)

Воротняк Каріна Іванівна

студентка II курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (м. Чернівці)

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ РАЙМУНДА ФРІДРІХА КАЙНДЛЯ В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ-СУЧАСНИКІВ

Раймунд Фрідріх Кайндль належить до тих особистостей, які викликають захоплення своїм ентузіазмом, працьовитістю, відданістю науці і здатністю керуватися принципами гуманізму. Світового визнання вчений-історик набув ще за життя. Специфіка наукового та історичного світогляду Р. Ф. Кайндля сформувалася під впливом його захоплення етнографією, інтересу до історії етносів. Його студії народної культури українців Карпат і Прикарпаття здобули високу оцінку сучасників. Дмитро Дорошенко називав його *«...найзаслуженішим і найпродуктивнішим німецьким дослідником життя українського народу в Австро-Угорщині»* [13, с. 270].

Батько новочасної української етнології професор Федір Вовк рекомендував розвідки Кайндля про гуцулів, поряд із новинками європейської етнографії, молодому дослідникові Володимирові Гнатюку. Пізніше той уже сам відзначав передусім серйозну джерельну базу праць Р. Ф. Кайндля і їхній вихід, у силу тодішнього статусу німецької мови, на широку міжнародну наукову аудиторію: *«Важні вони тим, що подається в них фактичний матеріал із першого жерела, без ніяких видумок та фантазій, і робиться його доступним ширшим ученим кругам через німецьку світову мову»* [20].

З-поміж багатьох аспектів наукової та громадсько-політичної діяльності відомого історика, етнографа та краєзнавця Р. Ф. Кайндля мало дослідженим залишається питання оцінки його наукової діяльності українськими вченими-сучасниками. Свого часу до даної теми зверталися львівський дослідник М. Мороз [14], який вперше у новітній вітчизняній

історіографії дав об'єктивну оцінку наукової діяльності та творчої спадщини вченого, чернівецькі історики О. Масан [12], який у післямові до українського видання книги «*Гуцули. Їх життя побут та звичаї*», подає розгорнутий біографічний нарис про життя та наукову діяльність вченого, у тому числі розглядає окремі епізоди його співпраці з українським науковцями, а також М. Чучко, який висвітлив питання наукової співпраці Р. Ф. Кайндля та буковинського парафіяльного священника, етнографа-аматора О. Манастирського [21]. Однак саме співпраця Р.Ф. Кайндля з українськими науковцями в даних статтях висвітлена не повністю, тому дане питання залишається актуальним для вивчення і служить метою нашої статті.

Р. Ф. Кайндль був в особистих контактах із західноукраїнськими істориками та етнографами. Збереглися його листи до членів Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка (членом якого був і сам науковець) І. Франка та В. Гнатюка, які свідчать про приятні взаємини поміж ними. Так, у листуванні з І. Франком другої половини 1890-х рр. порушено питання підготовки на основі матеріалів адресата етнографічно-фольклорного збірника українською мовою, який планувалось видати в серії публікацій Наукового товариства імені Шевченка. З невідомих причин до цього не дійшло, але добірку матеріалів І. Франко все ж надрукував у п'ятому томі «*Етнографічного збірника*» [14, с. 198].

І. Франко та В. Гнатюк, а також інші українські історики та етнографи позитивно оцінювали внесок Р. Кайндля в українську етнографію. У рецензії на його статтю «*Етнографічні поїздки у Східні Карпати*» В. Гнатюк, високо оцінивши дослідження, заохочує автора до подальших студій, висловлює побажання, щоб частіше появлялися такі матеріали, які приносять честь автору, а чужинців ознайомлюють з побутом українського народу [14, с. 198].

В. Гнатюк вказав на важливу грань наукової діяльності Р. Кайндля. Його статті про українців, опубліковані у відомих австрійських та німецьких народознавчих журналах, призначалися головно для зарубіжних учених – з них вони черпали відомості про населення Західної України та Буковини [14, с. 198].

Листи Р. Ф. Кайндля до М. Грушевського та Ф. Вовка показують, що він постійно знайомив західноєвропейський науковий світ з працями українських вчених: М. Грушевського, І. Франка, О. Колесси, В. Гнатюка, В. Охримовича, В. Шухевича, А. Вахнянина та ін. [15, с. 341].

Необхідно зазначити, що Р. Кайндль прорецензував п'ятитомне видання «*Гуцульщина*» В. Шухевича. Він справедливо відзначив, що в багатьох питаннях В. Шухевич, наслідуючи його праці про буковинських,

галицьких і угорських гуцулів, став найкращим знавцем саме галицьких гуцулів. Цікаво, що сам В. Шухевич заявляв, що не використовував праць Р. Кайндля, бо вони в багатьох питаннях неточні і якщо його праця і містить деякі відомості, що є у Р. Кайндля, то тільки тому, що вони теж були відомі [6, с. 26]. Огляд етнографічної діяльності обох вчених свідчить, що В. Шухевич не мав рації, коли не визнавав значення праць Р. Кайндля для своєї роботи. У статті-рецензії «*Гуцули*» Р. Кайндль спочатку відзначає свої заслуги у справі вивчення Гуцульщини, а потім дає високу оцінку праці свого послідовника В. Шухевича та детально переповідає зміст основних розділів його книг. Він підкреслює, що В. Шухевич теж переконливо доводить, що гуцули – це українці, хоча в їхній культурі помітні незначні впливи – німецькі, румунські, мадярські. Далі Р. Кайндль наголошує, що в праці В. Шухевича дуже цінним є пояснення про будівництво народного житла, заняття гуцулів, відомості про народні промисли, докладний опис звичаїв і вірувань (про народження і хрещення дитини, весілля, похорони), музичних інструментів гуцулів, календарно-обрядових свят, зокрема різдвяних з великим числом коляд, танців, а також подача фольклорного матеріалу (численні казки, легенди, загадки, оповідання) та словника народних термінів. Закінчуючи аналіз праці В. Шухевича, Р. Кайндль відзначає, що його твір заслуговує на повне визнання [6, с. 26].

Своїми працями Р. Ф. Кайндль популяризував історію та етнографію Буковини серед широкого кола читачів, а в багатьох напрямках вказав нові напрями у дослідженні краю [5, с. 236]. *«Він був такою відомою постаттю у наших селах, що називано його «гуцульським німцем».* Кайндль дав безперечно основні роботи до пізнання українців і причинився до цього, що далеко в Європі присвячено їм увагу [5, с. 238].

Позитивно описували методику науково-дослідницької діяльності Р. Ф. Кайндля його українські колеги-науковці: *«Спокійно і в звичайною у него об'єктивністю описує він замітний рух тверезості на Буковині (О. М. – О. Маковей?)»* [4. – 1896. – 3 падолиста. – с. 219]. *«Хата і прочі будинки з їх складовими частями, піч, запічок, лава, прилавок, домашня посудина, особливо дерев'яна, господарські знаряди, як віз, плуг, борона, упряж, відтак знаряди для корчування – се все переговорено як найдокладніше»* [8, с. 106].

В україномовних часописах краю публікувалися відгуки на нові наукові розвідки вченого. Зокрема про спільну працю Р. Ф. Кайндля і О. Манастирського *«Русини на Буковині»* (1889) в одному з номерів *«Буковини»* читаємо наступне: *«Се цінний додаток до рускої етнографії заслуговує на щире подяку зі сторони Русинів для авторів».*

Редактор рекомендував цю працю *«кождому русинові що знає німецький язик»* [1. – 1889. – ч. Ч. 26 (21 грудня). – с. 7]. На шпальтах цієї ж газети подибуємо цікавий факт: працю Р. Ф. Кайндля і О. Манастирського взяв до своєї бібліотечної колекції сам цісар. І далі від редакції: *«як зачуваємо працює п. Р. Ф. Кайндль над обширним ділом про Гуцулів. Виглядаємо з цікавостію сего твору талантливого автора»* [1. – 1890. – Ч. 16 (2 серпня). – с. 5].

Доволі схвально відгукнувся про *«Історію Чернівців»* Р. Кайндля відомий науковець Мирон Кордуба, який зокрема відзначив, що з історії міста це перша праця, і саме в цьому є беззаперечна заслуга автора, який опрацював велетенський масив писемних джерел. Разом з тим, вчений вказує на деякі спірні факти з історії Чернівців, проявляючи сумнів у тому, що територію Буковини можна включати до складу римської провінції Дакії. Крім того вказувалося на те, що дослідник пишучи про козацькі часи, не згадує про походи на Буковину загонів С. Наливайка і Г. Лободи (1593-1594 рр.) (як з'ясувалося згодом все ж таки Р. Ф. Кайндль мав рацію з цього приводу – *І. В., К. В.*), не зовсім вірно інтерпретує топографію околиць міста [2. – 1909. – 6 січня].

Цікаві факти про наукову діяльність та етику Р. Ф. Кайндля знаходимо у змістовній рецензії на низку наукових праць автора М. Кордуби, який зокрема вказує, що коли в німецькій науковій літературі з'явилася необ'єктивна інформація про гуцулів таких вчених як Діфенбах, Бюхнер, Гельвальд, Р. Ф. Кайндль *«вважав своїм обов'язком запротестувати прилюдно проти него»* [11, с. 2]. Мова йде про статтю під назвою *«Правда про гуцулів»* (Die Wahrheit über die Huzulen, 1894), в якій він систематизує всю хибну інформацію про гуцулів і дає їхню об'єктивну характеристику. Як писав М. Кордуба, *«хоч чужинця діткнуло єго таке нехтованє нашого народу і прикладанє до него таких описів, які мож лише оправдати крайним незнанєм»* [11, с. 2].

Слід зазначити, що М. Кордуба дав неоднозначну оцінку науковій діяльності Р. Ф. Кайндля. У супровідному листі до однієї з рецензій на праці цього автора він писав М. Грушевському: *«Про Кайндля годі було що довше писати, бо, з одного боку, єго статті подавали з малими виїмками лиш сирий матеріал і про се годі розводитись, з другого – він жадна така знаменитість»* [16, с. 164]. Приблизно такої ж думки дотримувався і сам Грушевський та й інші українські дослідники, що вказували на не цілком вдалий добір українського матеріалу у багатьох працях Кайндля і незрілість та непереконливість деяких його висновків із питань етнокультури українців [16, с. 164].

Аналізуючи зміст статті «Галицько-русинські різдвяні традиції» (Galizisch-ruthenische Weinachbräuche), М. Кордуба зауважує, що автор подає неповний перелік різдвяних звичаїв, зокрема відсутня інформація про святвечірні колядування і щедрування, не вказано які звичаї є спільними для всієї української частини Галичини, а які носять локальний характер. Говорячи про статтю «Народнозвичаєве право русинів і гуцулів» (Die volksthümlichen Rechtsanschauungen der Ruthenen und Huzulen), рецензент зазначає, що не зовсім доречним є використання терміну «гайдамаччина» по відношенню до східних капатських країв (опришків – *I. B., K. B.*), хоча в цілому констатує, що стаття базується на глибокому знанні народних звичаїв і сумлінному дослідженні, тому вона може бути порівняна до найкращих праць з місцевої етнографії [11, с. 3–4].

Аналізуючи статтю «Метеорологічна магія русинів і гуцулів» (Die Wetterzauberei bei den Ruthenen und Huzulen), відзначаючи її змістовність і наукову цінність, зауважує що доречно було б вказувати, з якої місцевості взята інформація, а також населені пункти, де вони практикуються. Позитивним за змістом є відгук на статтю про бабу Явдоху. Рецензент лише зауважив, що варто було б порівняти аналогічні звичаї, що були поширені серед багатьох племен і народів [11, с. 5–6].

В статті «Уявлення про місце перебування душі після смерті у народних віруваннях русинів та гуцулів» (Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach dem Tode im Volksglauben der Ruthenen und Huzulen), автор на думку рецензента приділяє недостатньо уваги переказам про упирів (опирів), досить поширених в краї. Також він несправедливо вбачає в оповіданні про те, що в потойбічному світі пани будуть смажитися на повільному вогні, а хлопи підкладатимуть дрова – якусь селянську гордість. Швидше навпаки: за даними рецензента селяни говорили з цього приводу наступне: «*так то паничу, й на тамтім світі мусить хлоп панови служити!*» [11, с. 6].

Критично оцінив М. Кордуба спільну наукову розвідку Р. Ф. Кайндля і О. Манастирського «Русини на Буковині». Зокрема він вказав на помилки фактологічного характеру, а саме, що автори пишучи про слов'янські племена сербів, поміщують їх на південно-східних схилах Карпат, хоча, як зауважує рецензент, вони жили в районі р. Лаби (Ельби). Норманську теорію автори викладали «*як ще за добрих часів*». Етнографічна частина книги отримала загалом схвальну оцінку, але при цьому було суттєве зауваження, що автори описали становище жінки чорними фарбами. На справді ж, за словами автора рецензії це стосувалося старих часів. Далі уточнюється інформація щодо календарних свят і обрядів, а саме: свято Маланки не припадає напередодні Йордана, а перед Новим роком.

Вислови «щезби» або «ух святий при нас» – це не імена чорта, як вважав Р. Ф. Кайндль. На нашу думку варто навести оцінку, яку дав рецензент праці «*Гуцули*» (Відень, 1894): «*ціна її для етнографічної науки велика а для нас тим більша, що таких описів ми ще не мали*» [11, с. 7–9].

Праця Р. Ф. Кайндля «*Буковина у 1848 і 1849 роках*» (Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849) за висловом І. Франка, «*подає декілька важних причинків до історії Буковини, опертих по частині на архівних студіях, почасти на визисканю сучасних часописей, брошур, памфлетів та живої традиції*» [19, с. 24]. З-поміж п'яти розділів, І. Франко наголошує на важливості останнього, котрий присвячений ватажку буковинських опришків – Л. Кобилиці. Рецензент зазначає, що автор на основі автентичних свідчень спростував тезу, що повсталі селяни займалися грабунком і мародерствами, а також подає народну пісню про Кобилицю, записану ним [19, с. 25].

Перу І. Я. Франка належить рецензія на статтю Р. Ф. Кайндля «*Нові причинки до історії німців Галичини*» (Neue Beiträge zur Geschichte der Deutschen in Galizien, 1909) [18, с. 210]. На відміну від схвальних рецензій В. Гнатюка, І. Франко досить критично оцінив публікацію науковця, вказуючи на серйозні фактологічні помилки, що стосувалося антропонімікону німецького і українського населення Галичини, а також походження вертепу, який за твердженням Кайндля походив з Німеччини. На справді ж, як писав про це свого часу І. Я. Франко польські «*яселка*», перша згадка про які датується XIV ст., походять не з Німеччини, а з Італії. Далі рецензент подає аналіз антропонімів Галичини, зазначаючи при цьому, що не дивлячись на наявність німецьких прізвищ серед жителів с. Нагуєвичі, їх носії з діда-прадіда були українцями, хоча сам І. Франко не відкидав можливості німецьких коренів згаданих селян [18, с. 210].

Різкій, критиці піддав І. Франко монографію теоретичного характеру Р. Ф. Кайндля «*Народознавство, його значення, його цілі і методи, з особливим акцентом на його зв'язок з історичними науками*» (Die Volkskunde, ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode, mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften, 1903). Автор констатує наявність в книзі неясності в основних поняттях, безсистемність викладу, багато балачок про потребу і важливість фольклору, відсутність власного розуміння предмету, яке замінюється цілим набором цитат, часто підібраних недоречно. Цю обставину науковець намагався компенсувати відсилаючи читачів до праць інших дослідників та загалом бібліографією, хоча «*й тут видно скрізь пильного збирача, аматора, але ніде не видно справжнього вченого, що панує над своїм предметом*». Завершив свою рецензію І. Я. Франко наступними

словами: *«проф. Кайндль – гарний збирач і в певних спеціальних обсягах добрий етнолог; його досліді над матеріальною культурою Гуцульщини запевняють йому (обік його історичних праць) видне місце в науці. Але він не теоретик і не фольклорист і для того було помилково з його боку брати ся до оброблення теми невідповідної для нього. Націнніше в його книжці, се богата, хоч не повна і не зовсім систематично дібрана бібліографія, а особливо пильна увага, яку звернув автор на славянські етнологічні та фольклорні праці, звичайно ігноровані німецькими вченими»* [17, с. 33–34].

Досить високо цінував праці Р. Кайдля відомий український етнограф В. Гнатюк, який в більшості випадків і рецензував публікації вченого: *«на його праці може кожний покликувати ся сміло, будучи певним, що не найде в них нічого тенденційного, ані фалшивого, що на жаль у других учених не українсько-руської народности часто лучало ся в їх наукових дослідях над українсько-руським народом. Др. Кайндль звертає надто при своїх дослідях увагу навіть на дрібні річи, котрі не оден поминув би мовчанкою, уважаючи їх зайвими»* [10, с. 30]. Однак не варто думати, що В. Гнатюк бачив у працях Р. Кайдля тільки позитивні моменти. Зокрема рецензуючи його статтю *«Скотарство і тваринницька магія у Східних Карпатах»* (Viehzucht und Viehzauber in den Ostkarpaten) він вказує на неарґументованість висловлювання автора про румунський вплив на гуцулів, цілком слушно зауважуючи, що для цього потрібно представити більше доказів, аніж декілька фрагментів слів, з-поміж яких деякі можна було б і записати в запитальнику, наводячи як приклад слово *«ватра»*, що є і у сербській мові [10, с. 31].

Про статтю *«Гуцули»*, вміщену у колективній монографії *«Австро-Угорська імперія у слові і картинках»* (Die Huzulen // Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina, 1899) В. Гнатюк пише досить стримано, зазначаючи, що вона на приносить нічого нового, написана в популярній формі, з однією метою – дати широкому колу читачів загальне уявлення про гуцулів і становить своєрідне резюме попередніх праць автора. Зовсім іншою є оцінка рецензентом статті, присвяченої магічним віруванням гуцулів (Zauber Glaube bei den Huzulen, 1899), які він вважає важливим джерелом для маюлодослідженої частини фольклору, *«без якого обійти ся або його поминути нікому не буде можна, хто схоче на тім поли працювати»* [7, с. 39].

Рецензуючи працю *«Етнографічні мандрівки у східні Карпати. Причинки до вивчення житлового будівництва в Австрії»*. (Etnographische Streifzüge in den Ostkarpathen. Beiträge zur Hausbauforschung in Osterreich,

1898), автор зазначає, що Р. Ф. Кайндль подає порівняльну характеристику одягу і народної архітектури гуцулів з-над Прута і Черемоша. Вивчаючи побут жителів Закарпаття, дослідник констатував низький рівень соціального розвитку [7, с. 39]. Завершуючи бібліографічний огляд праць Кайндля, рецензент висловив сподівання, що «автор буде й далі вести свої студії над нашим фльклором, які приносять честь йому, а з нами познайомлюють Захід» [7, с. 40].

Аналізуючи зміст статті «Гуцули», опублікованої в «Австро-угорському огляді» (1897), В. Гнатюк вказує, що вона носить більше інформаційний, ніж власне науковий характер і розрахована на іноземців. Рецензент критикує Кайндля в його намаганнях визначити етнографічні межі гуцулів. Він зазначав, що авторові варто було б звернутися до наукового доробку Я. Головацького, а відтак доповнити і розширити інформацію свого попередника [9, с. 46].

Говорячи про вивчення Р. Кайндлем способу життя гуцулів, рецензент відзначає широту охоплених аспектів матеріальної та духовної культури гуцулів, зазначаючи при цьому, що авторові варто було б звернути увагу на гуцульські замовляння [9, с. 46].

У 1896 р. за підтримки антропологічного товариства у Відні Р. Ф. Кайндль досліджував гуцулів в долині Прута, результати якого були опубліковані в наступному році («Bei den Huzulen im Pruththal. Ein Beitrag zur Hausforschung in Osterreich», 1897). В. Гнатюк наголошує на тому, що численні фотографії і малюнки зроблені Кайндлем, значно полегшують перегляд і сприйняття тексту [9, с. 47].

Досить високо оцінив В. Гнатюк три статті дослідника, що поєднуються між собою тематично, в яких мова йде про мисливство гуцулів («Die Jagd bei den Huzulen», 1897; «Das Wild und der Wildglaube der huzulischen Jäger», 1898; «Jagdaberglauben und Jagdheimnisse bei den Huzulen», 1898). У цих публікаціях автор описав ловецьке приладдя гуцулів, вірування і оповідання гуцулів про диких тварин і птахів, гуцульські стрілецькі забобони [9, с. 47–48].

Далі рецензент цілком позитивно оцінює статті, які Р. Ф. Кайндль присвятив рибальським заняттям гуцулів, побуту гірських жителів Закарпаття, демонологічним віруванням жителів буковинського підгір'я [9, с. 48–50]. Насамкінець В. Гнатюк робить дослідникові зауваження, на які радить звернути увагу. Перше: він не робить принципової різниці між звуками е- и, та и – і. При передачі руських (українських слів) дослідник вживає польський правопис, при тому, що чеський правопис більш відповідний. Друге: Кайндль послуговувався польськими топонімами,

пишучи про Гуцульщину, що не могло повністю відтворювати наявну інформацію [9, с. 51.]

Позитивно відгукнувся В. Гнатюк про статтю «*Дім і двір у гуцулів. Причинки до дослідження житла в Австрії*» (Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Beitrag zur Hausforschung in Osterreich), зазначивши, що вона написана бездоганно і їй не можна зробити жодного закиду [10, с. 31], більше того, він наголошує на тому, що в праці описані всі знаряддя і хатнє начиння, яке тільки можна зустріти в гуцулів. Описи супроводжуються докладними малюнками, що надзвичайно збільшує вартість самих описів [10, с. 34].

Не менш схвально відгукнувся рецензент про статтю, присвячену житлобудівництву руснаків «*Будинок і двір у руснаків*» (Haus und Hof bei den Rusnaken, 1896). Акцентуючи увагу на тому, що дослідник пояснює походження терміну «*руснак*», що на його думку було досить важливим для вітчизняної етнографічної науки. Далі вже сам В. Гнатюк виклав свою теорію щодо походження даного терміну [10, с. 34–35]. Доволі детально рецензент зупинився на такому питанні, як вживання Р. Ф. Кайндлем терміну «*русини*» (ruthenen). В процесі етнографічного вивчення культури та побуту гуцулів і подолянами (мова йде про жителів рівнинної частини Буковини – *І. В., К. В.*) дослідникові не сподобалася назва «*подоляни*», тому він вирішив вжити термін «*ruthene*». Таким чином назва набрала подвійного значення: 1) українця-русина; 2) подолянина. Однак згодом сам Р. Ф. Кайндль переконався, що таке використання термінології може носити певні труднощі [10, с. 35]. В одному з листів до членів Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка він писав з цього приводу: «*там, де я кладу Ruthene побіч Huzule, розумію через се Русинів в тіснійшій значіню – Руснак, себто мешканця долини, коли навпаки Huzule мешканця гір. В першій значіню Ruthene – загально русинів, так само мешканців гір як і долин*» [11, с. 2].

Позитивно оцінюючи етнографічні праці Р. Кайндля, В. Гнатюк звернув увагу на неправильне вживання в них етнічної та історичної назви українців Буковини і Галичини. Мешканців прикарпатських місцевостей Р. Кайндль називає «*підгіряними*» на відміну від горян – гуцулів, бойків та лемків. В усіх працях про українців західного регіону, включаючи й Буковину, Р. Кайндль протривається вживанню етноніма «*українці*» або навіть «*Русь-Україна*», терміна, якого дедалі частіше в 1890-х років уживано, зокрема, у виданнях Наукового товариства імені Шевченка. Українці, на його думку, – це тільки мешканці Наддніпрянщини. Галицьке й буковинське населення він називає офіційним австрійським терміном «*русини*» (die Ruthenen). Р. Кайндль визнавав існування в карпатському регіоні трьох етнографічних

груп гуцулів, бойків, лемків. Для окреслення мешканців низинних околиць Галичини вживає термін «*русини*» (die Ruthenen). Під цю назву він підводить Покуття, Поділля. Така непослідовність і дала підставу В. Гнатюкові твердити, що Р. Кайндль не може дати собі ради з назвами населення Західної України [14, с. 200].

Варто зазначити, що рецензії на твори Р.Ф. Кайндля публікувалися також в Росії, зокрема в часописі «*Живая старина*», що видавався В.І. Ламанським. Рецензент, який підписався криптонімом Г. И. (Г. І. Купчанко?), стисло охарактеризував зміст статті «*У гуцулів прутської долини. Причинки до дослідження житла в Австрії*» (Bei den Huzulen im Pruththal. Ein Beitrag zur Hausforschung in Österreich, 1897). Як зазначалося в рецензії, опис зовнішнього і внутрішнього облаштування гуцульської оселі, як і господарських будівель, відзначається великою ґрунтовністю. Автор не обмежився простою схематизацією тих чи інших прийомів гуцульського житлобудівництва, але й вказав конкретні умови, реальну обстановку, в якій здійснюється будівництво. Дослідник активно послуговувався порівняльним методом, співставляючи особливості зовнішнього і внутрішнього облаштування прутських гуцулів з аналогічними будівлями східних гуцулів. В результаті дослідник дійшов висновку, що екстер'єр та інтер'єр житла всіх гуцулів приблизно однаковий [3, с. 276].

Загалом підсумовуючи вище викладене можна стверджувати, що до наукових праць Р. Ф. Кайндля постійно існував інтерес його українських колег. Вони ретельно ознайомлювалися з статтями та монографіями вченого, про що свідчать газетні публікації та багаточисельні ґрунтовні рецензії, вміщені переважно на сторінках авторитетного фахового видання «*Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*», та й прізвища рецензентів були відомі в середовищі української гуманітарної еліти західноукраїнського регіону. Більшість рецензій на праці як і власне саму науково-збирацьку роботу вченого носила позитивний характер за винятком лише рецензії на книгу, в якій Р. Ф. Кайндль на теоретичному рівні намагався викласти своє бачення та окреслити перспективи розвитку фольклористики та етнографії.

Список використаних джерел та літератури

1. Буковина. 1889–1890.
2. Додаток до числа 6-го «Буковини». 1909.
3. Живая старина. Периодическое издание Отделения Этнографии Императорского Русского Географического Общества. Спб, 1899. Вып. I.
4. Неділя. Ілюстрований додаток «Буковини». 1896. 3 падолиста.
5. Р. Ф. Кайндль [некролог] // Записки НТШ. Т. СLI. Львів, 1931. С. 235–240.
6. Арсенич П. Збірка Володимира Шухевича «Гуцульщина» в оцінці українських та зарубіжних вчених // Народна творчість та етнографія. 2004. № 6. С. 23–27.

7. В. Г. Бібліографія // Записки НТШ. Львів, 1901. Т. ХLI. С. 38–40.
8. Вол Е. Німець-приятель // Календар «Рускої Бесіди» на рік 1902. Чернівці, 1901. С. 105–107.
9. Гнатюк В. Бібліографія // Записки НТШ. Львів, 1898. Т. XXVI. С. 45–51.
10. Гнатюк В. Бібліографія // Записки НТШ. Львів, 1898. Т. XXI. С. 29–37.
11. Кордуба М. Розвідки Дра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії рускої // Записки НТШ. Львів, 1896. Т. XI. С. 1–10.
12. Масан О. Приятель українського народу (Р. Ф. Кайндль та його «Гуцули») // Кайндль Р. Ф. Гуцули: їхнє життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 2003. С. 159–197.
13. Масіян Н.Б. Історик, етнограф, археолог і педагог Раймунд Фрідріх Кайндль (за документами Державного архіву Чернівецької області) // Архіви України. 2016. № 5–6. С. 270–278.
14. Мороз М. Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХІІІ. Праці Секції етнографії та фольклористики. Львів, 1992. С. 197–205.
15. Наулко В. Листи Раймунда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали ІІ міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання». Чернівці, 28–29 травня 2005 р. Чернівці: Прут, 2005. С. 340–347.
16. Піх О. До джерел науково-бібліографічної діяльності Мирона Кордуби // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Вип. 2. Львів, 2007. С. 158–71.
17. Франко І. Бібліографія // Записки НТШ. Львів, 1904. Т. LX. С. 33–34.
18. Франко І. Бібліографія // Записки НТШ. Львів, 1910. Т. ХCV. С. 209–215.
19. Франко І. Я. Бібліографія // Записки НТШ. Львів, 1902. Т. XLVIII. С. 24–25.
20. Чеховський І. Казковий світ «Таємничого маленького народу вершників-гуцулів» / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=441>.
21. Чучко М. Історико-етнографічна праця Р. Ф. Кайндля та О. Манастирського про буковинських українців // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці: Прут, 2004. Т. 2 (18). С. 103–112.

Бондар Ірина Олександрівна

*кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник,
Комунальний заклад Сумської обласної ради
Сумський обласний краєзнавчий музей (м. Суми)*

ТРАДИЦІЇ ІКОНОПISУ СУМЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Від давнини до сьогодення Церква на Сумщині була центром культурного життя, визначною пам'яткою старовини і скарбницею творів мистецтва, зберігала таємниці минулих століть, естетично й етично організовувала духовний світ людини. Церковне мистецтво невіддільне від ікони, що має власну онтологічну, гносеологічну, психологічну та історичну сутність. За допомогою образу і символізму іконопису виражається спосіб пізнання людиною світу, оскільки вона є видимим зображенням неви-

димого. Безумовно, ікона має бути повніше зрозумілою віруючою людиною. Проте процес вивчення та розкриття її найглибшої суті не є спрощеним і легким, а без всебічної підготовки є практично загальмованим. Протягом останніх двох століть український іконопис є об'єктом вивчення як релігійними діячами, так і науковцями – знавцями української архітектурної та мистецької спадщини. Примітно, що початкові спроби релігієзнавчого аналізу православної іконографії зроблено у середині XIX ст.

Метою даного дослідження є аналіз різноманітних праць священнослужителів та прихожан, істориків-краєзнавців та мистецтвознавців, що стали підґрунтям для наукового вивчення іконографії в Україні у XX – на початку XXI ст. Історіографічний аналіз творів даної проблематики є важливим для подальшого вивчення та виявлення особливостей іконописних традицій, притаманних Сумщині.

Перші згадки про іконопис в українських землях знаходимо у Києво-Печерському патерику, де зазначається, що разом із будівельниками кам'яного Успенського собору у Лаврі, були прислані до Києва *«изъ того же Константинополя иконописцы»* для *«украшенія церкви»* і *«сам Господь дивними знаменіями и чудесами помогаль имъ»* [2, с. 62, 63]. У *«Патерику»* наводяться численні приклади чудес, що супроводжували майстрів при виконанні робіт, а також згадується, що в іноземців перебував *«въ ученіи и одинъ изъ Печерскихъ подвижниковъ, преподобный Алипій»* – перший вітчизняний майстер іконопису [2, с. 64].

Більшість знаних на сьогодні шедеврів іконописного малярства, що мають значну цінність та займають центральне місце в експозиціях та колекціях провідних музеїв України, були зосереджені в Центральній та Західній Україні. На Сході іконографія має меншу кількість зразків, оскільки історично землі степової зони були освоєні значно пізніше.

На Слобожанщині, з часів її інтенсивного заселення, починаючи з XVII ст. періодично відбувалися знайдення за досить специфічних обставин низки ікон. Першою зафіксованою в історичних джерелах згадкою є опис про Чудотворну ікону Охтирської Божої Матері, яка була явлена 2 липня 1739 р. Серед українського козацтва та гусарів Охтирського полку ця ікона володіла особливою пошаною; на військових штандартах вона знаходилася поряд з образом Спасителя. Унікальність і значимість іконописного образу Охтирської Божої Матері привертала увагу дослідників починаючи з середини XIX ст. Так одним з перших події, пов'язані зі знайденням та визнанням цієї ікони чудотворною, описав історик та архієпископ Філарет Гумілевський [6, с. 12–20]. Загалом, цей дослідник, очолюючи єпископські кафедри у Харкові та Чернігові, підготував та видав

багатотомні історико-статистичні описи очолюваних єпархій. Зібраний ним первинний матеріал є в достатній мірі систематизований, на сучасному етапі має велике значення для вивчення як історії церкви взагалі, так і церковних реліквій, зокрема.

Через майже півстоліття, у 1904 р., аналогічну збірку з назвою «Довідникова книга для Харківської єпархії» з описом священства й церков сумського регіону видав колезький радник, прихожанин Успенського собору м. Харкова (з 1910 р.), секретар Харківської духовної консисторії (1902–1914 рр.) Іван Йосипович Самойлович (1864–?) [5]. Автор подав відомості про «церкви, приходи, штати причтів, ... короткі історичні відомості про ... монастирі, чудотворні і місцево-шановані ікони, хресні ходи, Харківської єпархії» [5, с. 31, 37, 125, 447]. У 1908 р. було здійснено друге видання цього довідника.

На території України за приблизними підрахунками наприкінці ХІХ ст. існувало близько 340 чудотворних ікон Божої Матері. Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. з православними богородичними іконами, що мали прояви чудес та були особливо шанованими на території колишньої Російської імперії, в тому числі і в українських землях, знайомили на сторінках книжкових видань Софія Снессорева та Євгеній Поселянин (Погожев) [1; 3; 4].

Софія Іванівна Снессорева (нар. Руновська) (1816–1904) – письменниця, перекладач, мистецтвознавець. В 1891 р. було опубліковано її головну працю – книгу *«Земне життя Пресвятої Богородиці і описи святих чудотворних її ікон»*. Авторка з любов'ю й неймовірною ретельністю збрала та узагальнила відомості про чудотворні образи Божої Матері і пов'язані з нею свята, розмістила на сторінках книги оповідь про її життя. У сучасних виданнях цієї книги авторський текст збережено, а зображення ікон оновлені і доповнені.

Спочатку Снессорева простежила земний шлях Пресвятої Богородиці, а потім навела свідчення її вшанування, звеличуючи Божу Матір, оповідаючи про чудесні явлення Цариці Небесної людям, у іконописних образах також [1, с. 7–88]. Авторка описала богородичні ікони за хронологічним принципом, щомісячно, у відповідності з датами їхнього вшанування, визначеними Синодом, причому диференційовано на такими розділами:

- 1) *«Дни празднества Пресвятой Богородице в честь ее чудотворных икон, чтимых православной церковью, по месяцам и дням всего года, с указаним времени их явления или перенесения в Россию»* [1, с. 89–397];
- 2) *«Празднества иконам Пресвятой Богородице в переходящие по*

пасхалии дни» [1, с. 398–407];

3) «*Сверх сего еще изображения Пресвятой Богородицы, коих точное времяявления и дни празднества не впоене известны»* [1, с. 408–434].

У Санкт-Петербурзькому виданні Снеессоревої 1891 р. загальна кількість вивчених авторкою ікон становила 293, а у другому виданні 1898 р. – 364 [1, с. 1]. Звісно, авторка не оминала увагою загальновідомі чудодійні богородичні ікони, які перебували на той час на території, яка сьогодні входить до Сумської області. Представляю їхній перелік:

А. 12.02. – Іверська – в Софронієвій пустині (1713 р.) [1, с. 106];

Б. 6.03. – Ченстохівська – в Сироватці (1817 р.) [1, с. 113-114];

В. 24.04. – Молченська – в Молченській Софронієвій пустині (1636 р.) [1, с. 140-141];

Г. 2.05. – Путивльська – Печерський чоловічий монастир Курської єпархії (1238 р., болото Молче) [1, с. 146];

Д. 2.07. – Охтирська – Покровська церква (1739 р.) [1, с. 204-206];

Е. 23.08. – Михайлівська – у Великій Писарівці (1819 р.) [1, с. 294-295];

Є. 8.09. – Різдва Пресвятої Богородиці – у Глинській пустині (початок XVI ст.) [1, с. 309-310];

Ж. 13.09. – Дубовичська – с. Дубовичі Кролевецького повіту Чернігівської губернії (початок XVI ст.) [1, с. 321].

Джерелами для розповідей Снеессоревої слугували усні перекази, народні традиції, церковні книги. Значна частина ікон мала детальних опис іконографії, що авторкою було зроблено вперше. Цінними для читача є зображення в даній книзі переважної кількості описаних ікон, хоч вони й досить різної якості. Наприкінці книги подано алфавітний покажчик по всіх іконах [1, с. 435–446].

Додамо, що вищевказані дослідження Софії Снеессоревої є значними і ґрунтовними. Сучасних істориків, краєзнавців, мистецтвознавців особливо зацікавлять згадки авторки про ті ікони, які вже наприкінці XIX ст. були втрачені, але ще пам'ятались у спогадах вірян.

Євгеній Миколайович Поселянин (Погожев) (1870–1931) відомий як православний духовний письменник і публіцист, канонізований православною церквою як мученик. Іконопис представлений у таких його творах, як «*Икона пресвятыя Богородицы Владимирския»* (СПб., 1912 р.) та «*Богоматерь. Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее жизни чудотворных икон»* (СПб., 1914 р.).

У радянську добу твори Поселянина не публікувалися, але зацікавили громадськість через століття. Так, у 2002 р. вийшло друком репринтне двотомне видання його іконописного довідника [3; 4]. Зміст цієї праці

складається з передмови, 9 глав, у яких зазначені основні етапи життєвого шляху Богоматері:

Глава 1. Різдво. Дитинство. Юність. Заручини.

Глава 2. Благовіщення. Відвідування праведної Єлизавети. Йосип-Обручник.

Глава 3. Різдво Христове. Стрітення. Втеча в Єгипет.

Глава 4. Назарет. Дитячі та юнацькі роки Христа.

Глава 5. Виступ Христа на проповідь. Страждання Його.

Глава 6. Життя Богоматері після Вознесіння Христове.

Глава 7. Успіння Богоматері.

Глава 8. Шанування Богоматері.

Глава 9. Сліди Богоматері на землі.

Важливою складовою змісту книги Поселянина є наступний розділ – «Сказання про чудотворні ікони Богоматері», де оповідання подані за хронологічним принципом від 1-го січня до 9-го листопада, в березні, квітні та травні додатково подано опис «ікон Богоматері, святкування яких здійснюється в дні минуці по Пасхалії».

Серед Богородичних ікон, наявних на території сучасної Сумщини, Є. Поселянин називав:

- 1) «Утамуй мої печалі» в скиту св. Іоанна Предтечі Молченській Софронієвої пустелі Курської губернії;
- 2) «Стягнення загиблих» в селі Червоному Конотопського повіту Чернігівської губернії;
- 3) Ченстоховську ікону в слободі Верхній Сироватці Харківської єпархії;
- 4) Феодоровську ікону в слободі Ворожба Харківської єпархії;
- 5) Іверську ікону в Молчанського Софронієвої пустелі Курської губернії;
- 6) Іверську ікону у селі Пушкарному Охтирського повіту Харківської губернії;
- 7) Молченську ікону в Богородице-Різдвяній Софронієвій чоловічій пустині;
- 8) Путивльську ікону в місті Путивль Курської губернії;
- 9) Володимирську ікон в містечках Ямполі та Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії,;
- 10) Дубовичську ікону в селі Дубовичах Чернігівської губернії;
- 11) Мельнинську ікону в селі Мельня Конотопського повіту Чернігівської губернії;
- 12) Охтирську ікон в Покровській церкві в Охтирці Харківської губернії;
- 13) Охтирську ікону в Покровській церкві села Межиріч Лебединського повіту;
- 14) Охтирську ікону в селі Рясне Охтирського повіту;
- 15) Охтирську ікону в селі Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії;

- 16) Казанську ікону у с. Чупахівка Лебединського повіту Чернігівської губернії;
- 17) Казанську ікону в Покровському храмі у с. Ворожба Лебединського повіту Чернігівської губернії;
- 18) Донську ікону в Софронієвій пустині;
- 19) Михайлівську ікону в Успенському храмі села Велика Писарівка Богодухівського повіту Харківської губернії;
- 20) Ікону Різдва Богородиці в Глинській пустині;
- 21) Курську ікону «*Знамення*» в місті Сумах Харківської губернії;
- 22) Корсунську ікону в Покровській церкві с. Шпилівка Сумському повіті Харківської губернії;
- 23) ікону Богоматері «*Всіх скорботних Радість*» в місті Охтирці Харківської єпархії.

Зауважимо, що описи богородичних ікон і у Снеессоревої, і у Поселянина побудовані за аналогічною структурою. Важливим для популяризації іконографії серед пересічних віруючих є те, що ці фундаментальні видання розраховані для широкого кола читачів, мають енциклопедичний формат, написані простою і зрозумілою мовою. Вищезазначений довідниковий доробок С. Снеессоревої та Є. Поселянина, що мав здебільшого аматорський та публіцистичний характер, відіграв значну роль у формуванні наукових історичних та мистецтвознавчих концепцій першої чверті ХХ ст.

Звісно, перелік імен видатних дослідників українського іконописного мистецтва у даному наративі не вичерпаний. Дослідження потребує подальших зусиль. Виявлення й повернення до наукового обігу, подальша систематизація й узагальнення творчої спадщини вітчизняних дослідників не втрачає своєї актуальності, продовжує залишатися важливим джерелом вивчення церковних пам'яток Слобожанщини, сприятиме подальшому розвитку української історичної науки та мистецтвознавства.

Список використаних джерел та літератури

1. Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных ее икон, чтимых Православной Церковью, на основании Священного Писания и церковных преданий, с изображениями в тексте праздников и икон Божией Матери / Сост. С. Снеессорева. (Текст печатается по 2-е изд., доп. Спб., 1898). Ярославль: Верхняя Волга, 1999. 460 с.
2. Кієво-Печерський патерикъ, или сказанія о жити и подвигахъ Святыхъ Угодниковъ Кієво-Печерской Лавры. (Репринтне відтворення з третього видання 1903 р.) К.: «Либідь», 1991. 256 с.
3. Поселянин Е. Богоматерь: Описание Ее земной жизни и чудотворных икон. Т. I. М.: АНО «Православный журнал «Отдых христианина», 2002. 686 с.
4. Поселянин Е. Богоматерь: Описание Ее земной жизни и чудотворных икон. Т. II. М.: АНО «Православный журнал «Отдых христианина», 2002. 703 с.

5. *Самойлович И. Й Справочная книга для Харьковской епархии. Харьков: Типо-Литография И. М. Варшавчика, 1904. 471 с.*
6. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. М.: В типографии В. Готье, 1857. 603 с.

Векленко Віктор Олексійович

*директор Громадського історико-етнографічного ставрографічного
Музею Хреста (м. Дніпро)*

Маріна Зоя Павлівна

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та
архівознавства, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
(м. Дніпро)*

Ромашко Олександра Володимирівні

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та
архівознавства, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
(м. Дніпро)*

ПОПЕРЕДНІЙ АНАЛІЗ СТАВРОГРАФІЧНИХ ЗНАХІДОК З ТЕРИТОРІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

Ставрографічне розуміння української Слобожанщини тільки починає утворюватись. При цьому потрібно розуміти, що ця територія, яка складається з Сумської і Харківської областей досить неоднорідна і має певну специфіку утворення, бо та ж Сумська область має в своєму складі райони Полтавщини, Харківщини й Чернігівщини, що наклало свій відбиток на ставрографічну картину регіону. Територія Слобожанщини істотно насичена як міграційними хвилями Московії-Російської імперії кінця XVI–XVIII ст., так і українців з Правобережної України XVII ст. Завдяки розвідкам І. В. Голубевої на Харківщині, сьогодні визначено археологічно дві культурні традиції (московська і черкаська) [19, с. 28–31], проте ставрографічні матеріали цих земель залишаються мовчазними свідками етноісторичних процесів. Загальна проблема міститься в нечисленності знахідок хрестів в матеріалах археологічних розкопок, а також в потужному впливі російської ставрографічної традиції, яка відносить низку категорій натільних (нагрудних) хрестів до предметів старообрядницького вжитку [20, с. 118–119; 23, с. 157–158]. При цьому слід розуміти, що комплекси натільних і нагрудних хрести досить-таки чітко відображають реальне становище на території етнічних українських земель (рис. 1).

Істотним проривом в українській ставрографії виявилися дослідження на території Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу, які склалися не тільки з класичних шурфів і розкопів, але й з

інтенсивного обстеження території за допомогою металодетектора [21; 22]. Внаслідок цих досліджень було здобуто до 300 виробів культової пластики, які дозволили зробити перші визначення щодо етнічної належності тих чи інших культових знахідок. Зокрема були визначені українські жіночі (барокові або барочні), запорозькі хрести, а також кілька різновидів хрестиків Середнього Подніпров'я [13, с. 46–52, 60–61, 63–67; 15].

У 2010 р. почали формуватися попередні колекції майбутнього Музею Хреста. Зокрема, до його фондозбірні потрапили комплекси з Хмельницької і Харківської областей. Як і у випадку із Новобогородицькою фортецею – Старосамарським ретраншементом, ставрографічні матеріали були інтерпретовані за допомогою писемних джерел, які засвідчили різноманітні міграційні процеси на досліджуваних територіях.

Найцікавішим в зазначеному контексті публікації, є комплекс з околиць с. Липці Харківського району Харківської області [6]. Село Липці (Харківський район Харківської області) розташовано в долині річок Харків і Липець, в 30 км на північ від м. Харків. У 1655 р. було засноване вихідцями з Правобережної України, а вже в 1658 р. стало сотенним містечком. Його населення в 1779 р., згідно *«Ведомости, ись какихъ именно городовъ и уездовъ Харьковское наместничество составлено и сколько было въ нихъ душъ на 1779 годъ»*, було достатньо численним: 1431 *«військовий обиватель»*, 48 циган, 136 *«владельческихъ подданныхъ мелкопоместныхъ помещиковъ»* та 13 однодворців поручика Петра Черняка (враховувалися виключно чоловіки, оскільки оподаткування рахувалося на них). Таким чином, Липці на той рік були другим за розмірами населеним пунктом Харківського повіту (1641 ч.), поступаючись тільки військовій слободі Деркачі (2433 ч.) [24].

Ставрографічний комплекс нараховує 341 знахідку і охоплює, за невеликим виключенням період XVII–XIX ст. Найцікавіші в даному контексті є хрести, які впевнено можна віднести саме до української традиції. Жіночі натільні хрести – найчисленніша група, яка нараховує 134 знахідки. Як і на Богородицькій фортеці, група представлена трьома розмірами – великим, середнім і малим; причому, маленьких хрестиків (близько 3 см заввишки з вушком) – найбільше. Певна відмінність від вищезгаданого комплексу полягає у більшому розмаїтті форми знахідок (від класичної до видовженої) та особливостях внутрішнього планування (частина знахідок із заглибленим основним хрестом). Чоловічі натільні хрести – друга за численністю група. До її складу віднесено 124 тільники з достатньо великою варіативністю написів на лицевому боці (рис. 2. 1, 2). Статтева відмінність у хрестах визначається за формою. Якщо чоловічі – прямі

латинські за зовнішнім хрестом із восьмикінцевим внутрішнім на Голгофі із списом і тростиною, то жіночі відрізняються додатковим оздобленням, насиченим рослинними елементами. «Гендерність» належності культових виробів здійснено за аналогіями старовірських виробів. І саме в цій площині полягає головна розбіжність бачення проблеми із російськими дослідниками, які подібні знахідки відносять до старовірського обігу і, відповідно, до російського.

Проте, слід зазначити, що в номенклатурі литих з кольорових металів виробів старовірських майстерень Центральної Росії кінця XIX ст. подібні хрестики (чоловічі і жіночі) розмірами близько 5–5,3 см мають назву «козацькі» [23]. Але тільки один етнос тогочасної Російської імперії (а до цього – Московського царства), – український, – називався народом козаків.

Щодо старовірських громад північної Гетьманщини, то перші подібні осередки з'явилися тут на нетривалий час в 1669 р. [18, с. 47–67], і лише з середини 1680-х років міграція старовірів набула більш-менш помітних масштабів. Головними причинами для них тут була близькість до польських земель (можливість швидкої подальшої еміграції) та відсутність утисків та прискіпливого контролю влади. В 1715–1718 рр. на Стародубщині в 13 слободах нараховувалось 3813 чоловік мешканців. На Харківщині ж нараховувалося лише кілька невеликих старовірських поселень навколо самого міста, а також на Чугуївщині [6, с. 188]. Через те, що історія міграції старовірів на Слобожанщину вимагає ґрунтовнішого дослідження, ми продовжуємо наполягати на належності подібних виробів саме українському населенню. При цьому не виключається можливість широкого розповсюдження подібних тільників старовірського виробництва на українських землях з кінця XVIII ст. через високий попит на них в традиційному українському суспільстві. Слід зазначити, що на Поділлі, звідки походить ще один комплекс культової пластики, кількість старообрядців також була нечисленною і проіснувала відносно недовго [7]. У Новобородицькій фортеці та Старосамарському ретраншементі (відроджена Новобородицька фортеця з кінця 1730-х років) старообрядців не було взагалі.

Спостереження показали, що подібні хрести як масове явище зустрічаються саме на тих землях, де в населенні переважали українці. Певним підтвердженням цього є етнографічна карта Європи 1916–1918 року [1]. Це джерело було створене Центральною Бібліотекою Національностей у Лозанні під керівництвом Ю. Габриса і опубліковане швейцарським картографічним видавництвом Kummerly and Frey у 1918 р. (рис. 1). За допомогою статистичних даних, а також довідкових книг Катеринославської

єпархії було підтверджено домінування або великі зони компактного розселення саме українського населення на зазначених територіях.

Крім вищезазначених типів натільних хрестів, на Слобожанщині знаходять достатньо велику кількість хрестиків, котрі побутували в певних регіонах України. Справа в тому, що на сьогодні вже зроблені спроби районувати культові вироби. Попередньо вичленовані хрестики Лівобережного Полісся, Середнього Подніпров'я тощо [2; 5; 8; 10–12]. Зрозуміло, що ареали побутування культових виробів накладалися і перетиналися своїми межами, що обумовило знахідки тих чи інших різновидів не на своїх «канонічних» територіях. Також слід брати до уваги міграційні процеси, відгомін яких ми зустрічаємо і в ХХ столітті.

До класичних явищ центральної України, які знаходять як на території Сумської, так і Харківської областей, ми, попередньо, відносимо розмаїття невеликих хрестиків (рис. 2. 3–9). На початковому етапі визначень ставрографічних матеріалів з Новобогородицької фортеці – Старої Самари подібні вироби були віднесені до предметів закордонного походження (католицьких) [13, с. 60–61]. Але деякі археологічні знахідки в інших регіонах дозволяють припустити належність таких хрестиків до української традиції кінця XVII–XIX ст. і використання їх як деталі хрестових намист. На Сумщині такі хрестики зафіксовані в Конотопському, Лебединському, Охтирському, Роменському та інших районах [3].

В якості прикрас використовувались також хрестики із скляними вставками [9.]. Їхній ареал розповсюдження охоплює, переважно, Лівобережну Україну; їх багато і на території Харківської, і на території Сумської областей, зокрема – Охтирський, Путівльський, Сумський і Роменський райони (рис. 2. 10, 11). Також, як у якості деталей намист, так і окремих прикрас слугували і «*рясні хрести*» (або ж «*прості*» – за визначеннями фахівців РЕМ) [25, с. 94–95]. Виготовлені зі срібла чи латуні, вони також могли утворювати цілі хрестові намиста, їх було «*рясно*» на жіночих чи дівочих грудях. При цьому, також вони могли використовуватися і в якості натільних (рис. 3. 1, 2).

Крім того, на території Сумщини (Ямпільський р-н та інші) подекуди зустрічаються перехідні форми від поліських зразків до зразків Середнього Подніпров'я, коли лицевий бік тяжіє саме до традиції Полісся, а зображення на зворотному боці частіше фіксуються вже на землях південної Київщини і Полтавщини (рис. 3. 7, 8).

Кістяні хрести (рис. 3. 3) схожі на Валаамські, – паломницькі вироби майстерень Києво-Печерської Лаври другої половини XIX ст. (визначення С. В. Гнутової), – походять з Куп'янського р-ну Харківської обл. Разом з

тим, є знахідки, котрі потребують додаткових визначень через брак накопичених експонатів і археологічних та етнографічних свідчень (рис. 3. 4–6).

На території Слобожанщини, зокрема – Харківської області, крім класичних «московитських» XVII ст. [14] та «загальноімперських» XVIII ст. зустрічається велика кількість «запорозьких» хрестів [4; 13, с. 63–67; 16], передусім на землях, наближених до сучасної Дніпропетровщини (колишніх Вольностей Війська запорозького), а також місцевої регіональної традиції.

Запорозький хрест виготовлявся в техніці вирубання з металевої платівки з подальшим нанесенням карбованого візерунку на лицеву поверхню платівки (рис. 3. 9–15; 4. 1–5). Його характерними особливостями є: значне лінійне розширення напівбалок та трикутне їх закінчення. В певній частині випадків закінчення напівбалок має трикутно-ступінчастий характер (рис. 3. 9, 10, 14; 4. 5). Знахідки походять: №№ 9 і 10 – з території Барвінківського р-ну, №№ 11 і 13 – з Ізюмського, №№ 2 і 4 – з Куп'янського, № 1 – з околиць с. Нововолодимирівка Сохновщинського р-ну, № 5 – з околиць с. Пересічна Дергачівського р-ну (скоріш за все, це вже запорозька традиція), № 15 – вірогідно з Барвінківського р-ну, №№ 3, 12, 14 – з території Харківської області.

Датування подібних хрестів дуже умовне. За нашими спостереженнями, на території Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу вони з'являються в середині-другій половині XVIII ст. Є також припущення, що такі хрести, але із карбованими штампом візерунками у вигляді п'яти- чи шестипелюсткових квіточок по кінцях напівбалок (рис. 3. 11–13; 4. 1–4) можуть датуватися і першою половиною XIX ст. Причина подібної невизначеності – у відсутності знахідок подібних хрестів під час «класичних» археологічних досліджень у чітко визначеному культурному шарі. Це не дозволяє, на сьогодні, визначити архетипи запорозьких хрестів, а також первинність чи вторинність форм закінчень напівбалок.

Певним продовженням запорозької традиції вважаємо широке розповсюдження штапованих латунних (рис. 4. 6, 7) і срібних тільників у другій половині XIX ст. Тотожність форми розширення та закінчення напівбалок, імітація карбованого візерунку дозволяють припустити розвиток і спрощення базових форм запорозьких хрестів у цей період та значну популярність цього різновиду дрібної культової пластики серед населення українських земель.

Також на території Сумської і Харківської областей відстежується значне розповсюдження власне місцевих, регіональних слобожанських хрестів. Найпростіший тип слобідських хрестів походить від запорозьких

[4; 17, с. 149–151]. Якщо запорозький хрестик – вирізаний із металевої платівки, має лінійні трапецієподібні розширення напівбалок та їхнє ж підтрикутне закінчення, то слобідський – без підтрикутного закінчення, литий і з накладним чи відлитим разом з основою Розіп'ятим Господом (рис. 4. 8–14) [25, с. 16, 67–71]; зовнішні кути середохрестя прикрашені променями, – від одного до п'яти, – які в цілому утворюють форму коло чи квадрата. Подібні предмети виготовлялися впродовж XIX ст. Варто зазначити, що в експозиціях і фондах Музею Хреста присутні перехідні форми від запорозького до слобідського хреста – як саморобні вироби із викарбуваними написами та зображеннями, так і комбіновані із накладенням Розп'яття. За нашим припущенням, такі хрести почали з'являтися з кінця XVIII ст. і вони вживалися, щонайменше, до кінця XIX ст. Також ми припускаємо, що за способом носіння вони були переважно нагрудними, тобто прикрасами.

В експозиціях і фондах Музею Хреста на сьогодні нараховується понад 50 подібних експонатів, які знайдені як на території Слобожанщини, так і в інших регіонах, в тому числі й фрагментовані. Частина з них (рис. 4. 8–10), що походять з Ізюмського (№№ 8 і 9) та Барвінківського районів. Фактично, відрізняються від запорозьких хрестів тільки формою закінчення напівбалки. Вірогідно, що пізніше, в першій половині XIX ст. на формування обрисів цього різновиду слобожанських хрестів вплинули і традиції Середнього Подніпров'я. Це знайшло свій відбиток у появі на хрестах підквадратного розширення у зовнішніх кутах середохрестя (рис. 4. 11), котре, в свою чергу, трансформувалося у пелюсткові чи променеві конструкції.

Паралельно з цим, на межі XVIII–XIX ст. на хрестах з'являється постать Розіп'ятого Господа. На початковому етапі вона – накладна і фіксується на основній конструкції завдяки приклепуванню (рис. 4. 12, 13). Серед експонатів Музею Хреста це підтверджується надходженнями з Ізюмського р-ну, околиць с. Липці, Барвінківського р-ну (3 екз.) та Боровського р-ну. У XIX ст. технології спрощуються і подібні хрести відливаються цілком з латуні чи бронзи, іноді вкриваються позолотою (рис. 4. 14).

Ще один з різновидів слобожанських хрестів знаходиться під питанням в контексті походження архетипу (рис. 5.5). Чи не найрозповсюдженіша знахідка – бронзовий (латунний) литий хрест із Розіп'ятим Господом. Форми закінчень напівбалок тяжіють до трійчастої, але повна схожість відсутня і візуально стиль закінчень може визначатися як мушлеподібний. Якість литва – різна, проте більшість знахідок схожі на зразки вторинного чи третинного копіювання. Цей різновид також знаходять у великих

кількостях на території Харківщини, Сумщині, а також на інших українських землях. В Музеї Хреста присутні знахідки подібних предметів з Дніпропетровщини, Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Волині та Поділля. Слід зазначити, що в двох останніх регіонах подібні вироби частіше відливалися в двобічних формах, що може свідчити про походження первинних форм саме з цього регіону. На користь подібного твердження виступає і вигляд розташування нижніх частин ніг розп'ятого Спасителя, тотожний зображенням на гуцульських хрестах.

Ми припускаємо, що подібні хрести могли використовуватися і в якості натільних, і як нагрудні, а в окремих випадках – як частини хрестових намист, про що свідчить комплекс з приватної колекції В. Фісуна.

До регіональних ставрографічних особливостей Слобожанщини належать і нагрудні хрести просічного лиття, котрі виготовлялися у двох різновидах – мереживний із скляними вставками і мереживний ажурний цільнометалевий з опуклими імітаціями скляних вставок (рис. 5.1). Обидва різновиди відомі під назвою *«Яблуневий Спас»*. Скоріш за все, подібну назву дали хресту через схожість із яблунею під час цвітіння. Він являє собою розвиток різновидів краплеподібних хрестів, в якому скляні вставки замінені на металеві імітації. Загальний вигляд – варіант квітучого хреста. Архетип, скоріш за все, походить з території Московського царства.

Мереживний із скляними вставками тяжіє ще до візантійської традиції, коли хрест виготовлявся із коштовних металів та прикрашався дорогоцінним камінням. Точка зору російських фахівців полягає в тому, що такий самобутній різновид виник як заміна дукачу, коли замість монети в центрі композиції з намист і коралів був особливої форми ажурний хрест. Подібні знахідки (з фондів Російського етнографічного музею) походять з Харківської, Луганської, Полтавської, Дніпропетровської (Перещепине), Курської (РФ) областей.

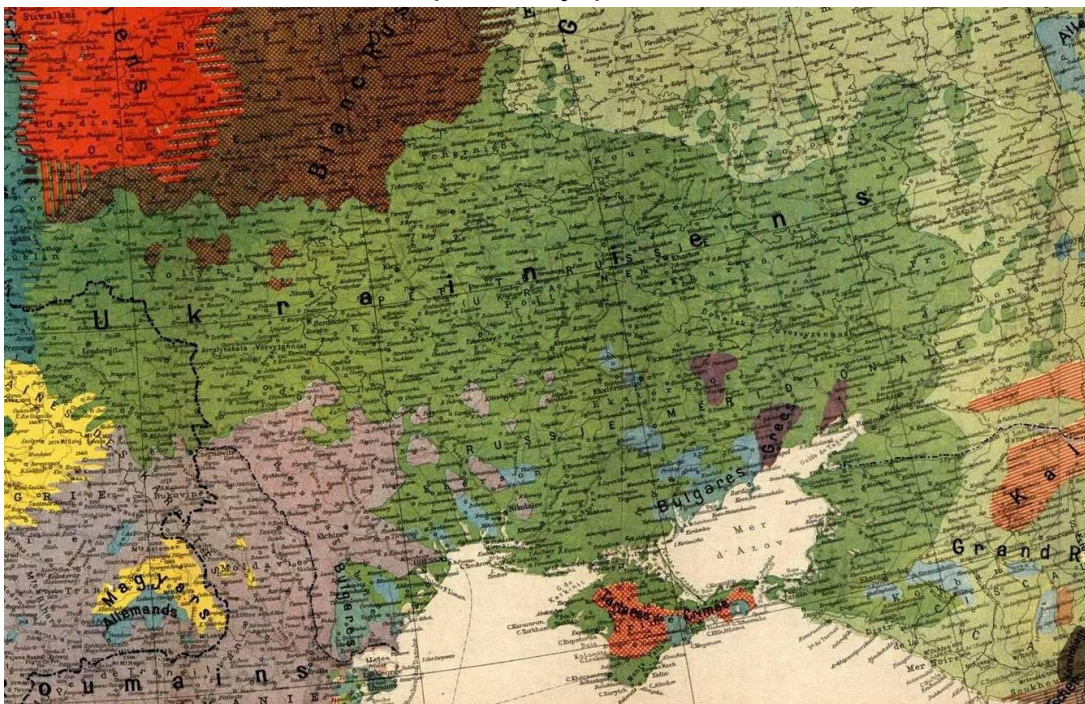
Напівбалки цих мереживних хрестів майже одразу від середохрестя переходять у пишні бутони. Кути середохрестя також заповнені бутонами. Серцевина квітки у наверхші, як і середина кінців хреста або ж кути його середохрестя, декоровані кольоровими скельцями, вставленими в округлі касти. На поверхні, зазвичай, зображене Розп'яття, показаний Голгофський хрест із списом і тростиною, а вище, біля верхнього кінця – символ Всевидячого Ока.

Російські колеги вважають, що форма й іконографія таких хрестів є дуже близькою до ажурних московських хрестів XVII–XVIII ст., тоді як наверхші характерне саме для дукачів [25, с. 16–17]. Форма наверхшів деяких таких хрестів дійсно подібна до дукачевих – це підтверджують і

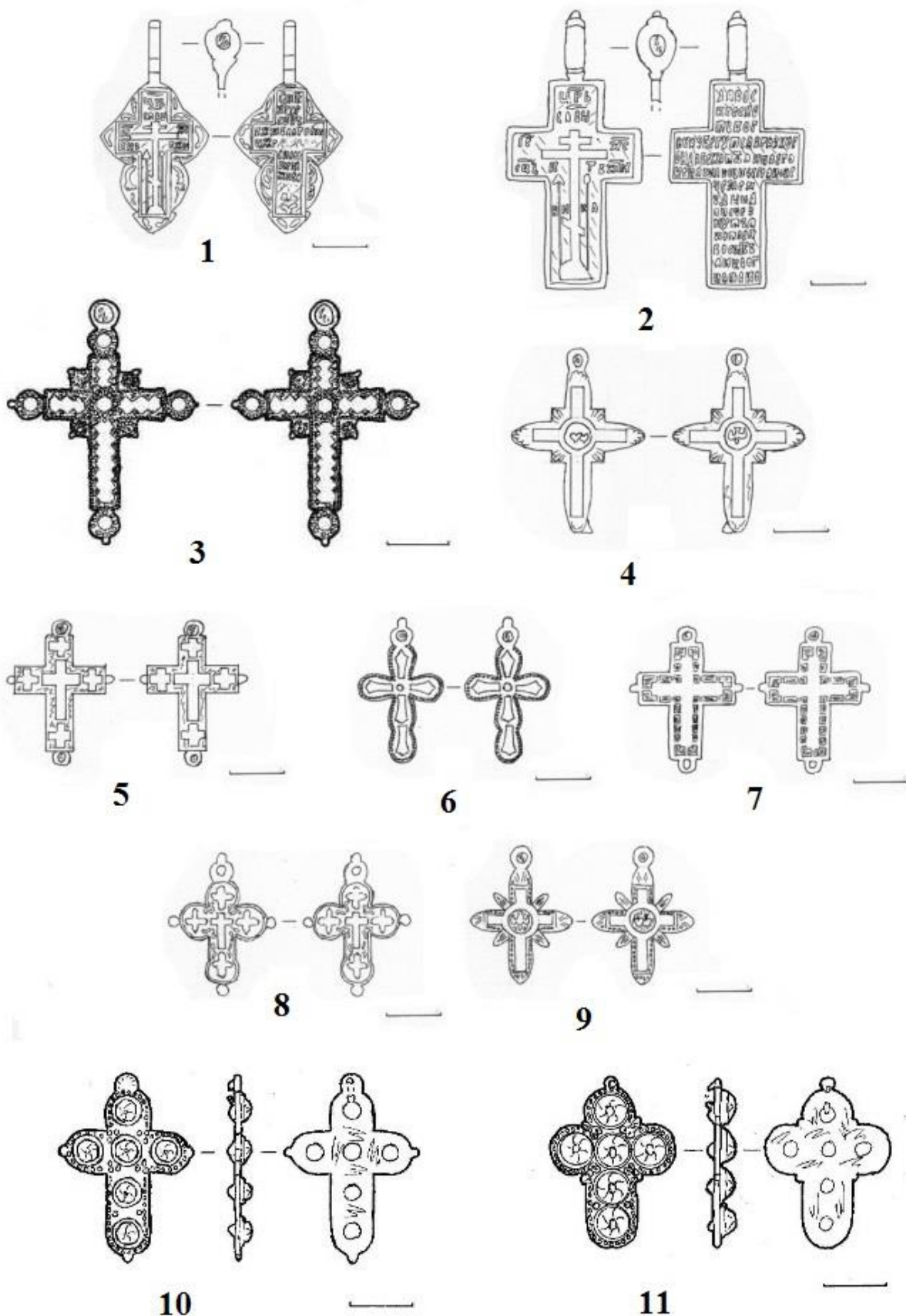
матеріали Національного музею історичних коштовностей України [17, с. 151], проте, на нашу думку, загальна форма виробу абсолютно не є тотожною російським виробам і питання про базовий архетип залишається відкритим. Як варіант, за базовий архетип можемо спробувати взяти краплеподібний хрест кінця XVII–XVIII ст. [26, с. 84]. В переважній більшості подібні хрести із вставками виготовлялися із зображенням восьмикінцевого хреста, в окремих випадках – із Розп'яттям Господнім.

Певним поєднанням запорозької і слобожанської традицій є знахідка з Куп'янського р-ну Харківщини (рис 5.3), де загальна форма тяжіє до запорозьких, а опуклості по кінцях лопатей, обрамлені великими цятками – до слобожанських.

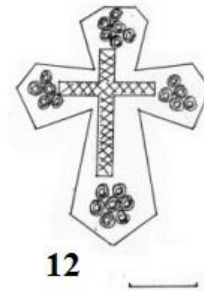
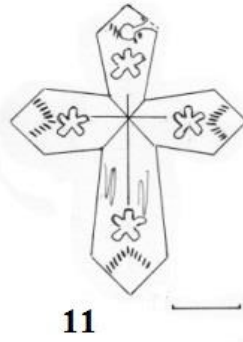
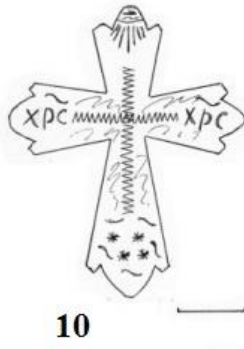
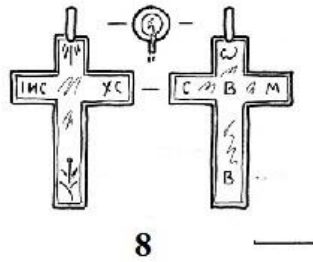
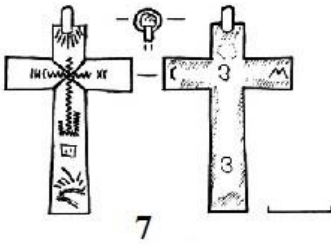
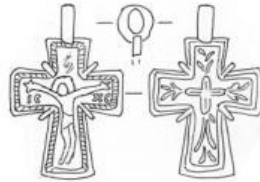
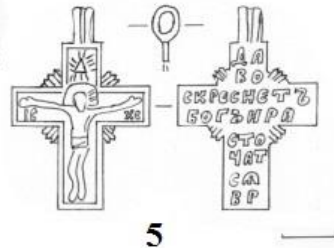
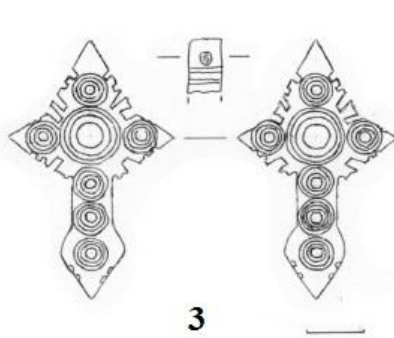
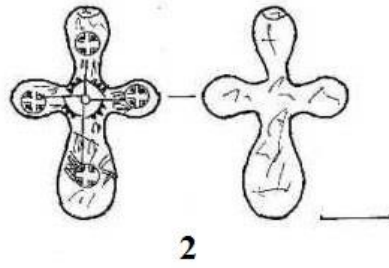
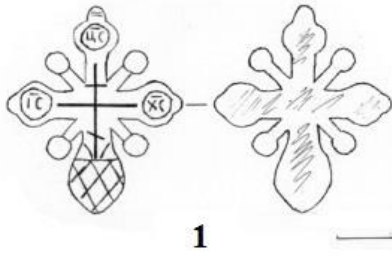
На Харківщині й Сумщині, а також в інших регіонах у великій кількості побутували великі за розмірами нагрудні (6–7,5 см) хрести, частина з яких містить зображення Розп'яття (рис. 5.6), а частина – восьмикінцеві хрести із цатами (рис. 5.4). Якщо перший варіант все ж таки ближчий за стилістикою зображення Христа до української традиції, то другий – до класичної традиції центральної Московії. Оскільки міграційні процеси недостатньо досліджені, а ставрографічна база Музею Хреста не є достатньою для визначень, то питання класифікації подібних знахідок відкладене до подальших часів. Тим більше, що постає інше питання щодо визначення походження класичних для XVII ст. натільних і нагрудних хрестів: оскільки православний канон тогочасної Московії був досить жорстким, то поява «прикрас» у зовнішніх кутах середохресть (промінці, кульки і т.п.) може мати зовнішнє походження, зокрема – українське.



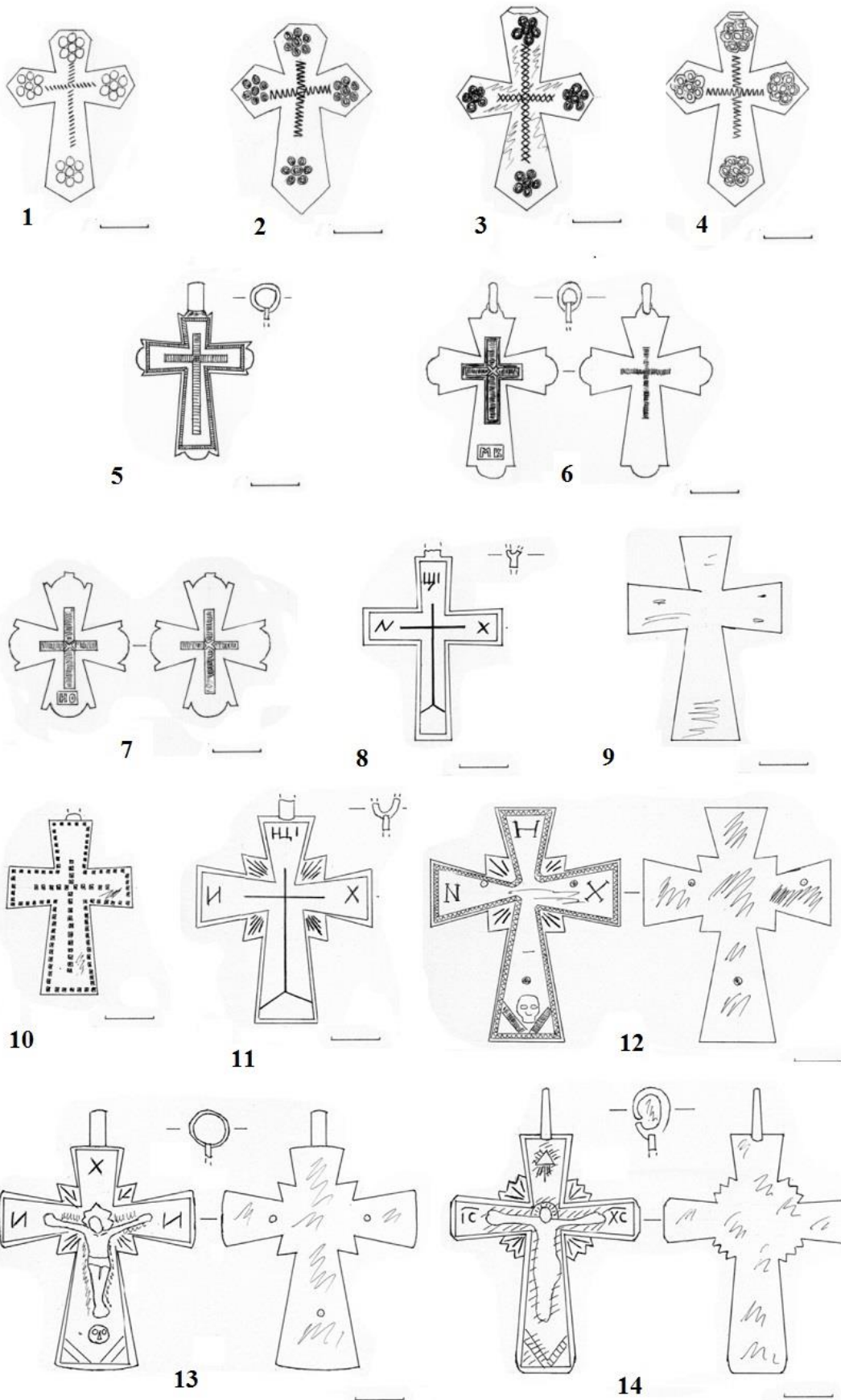
Фрагмент Етнографічної карти Європи 1918 ст.



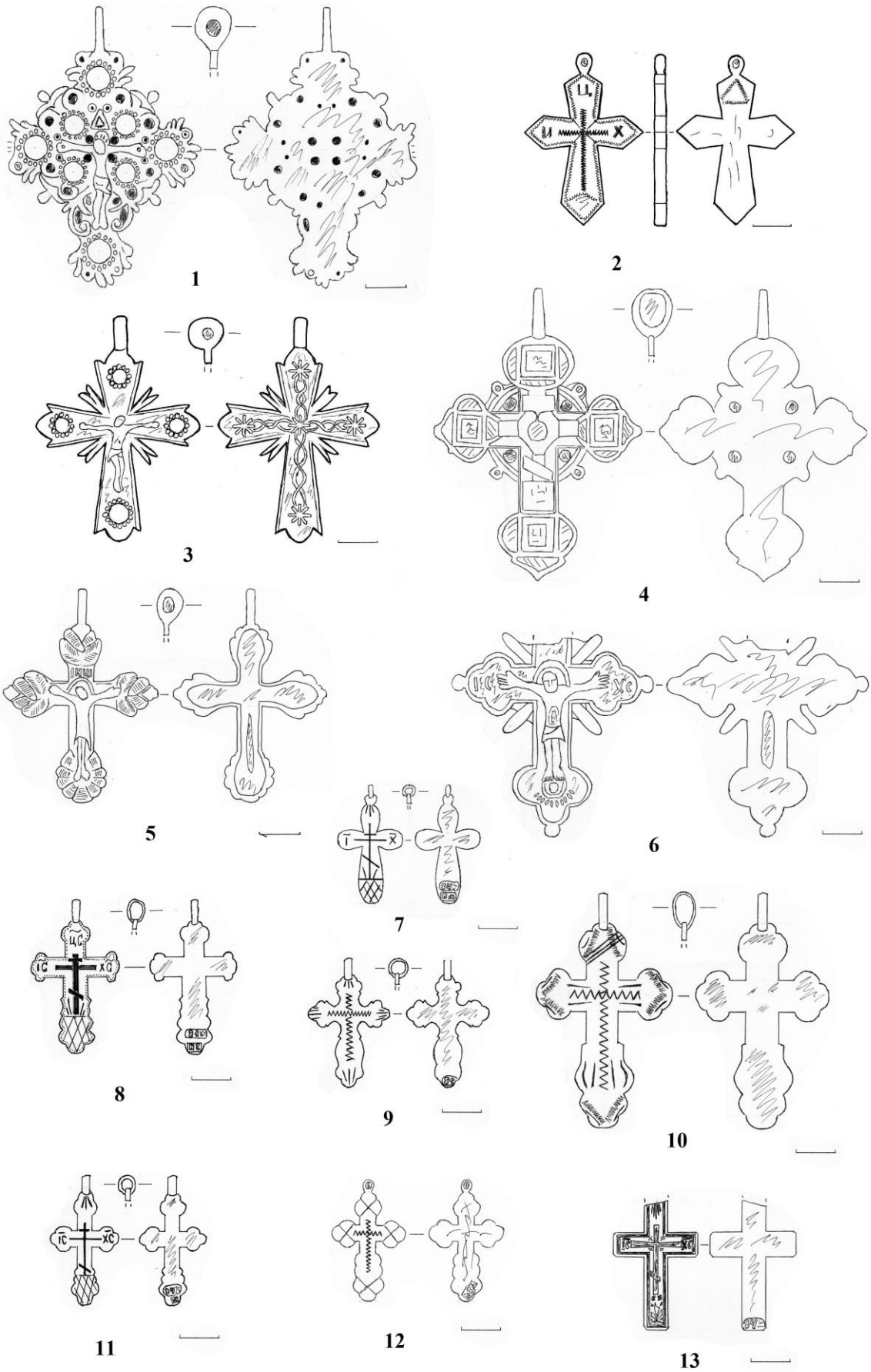
Українські хрести XVII–XIX ст.



Розмаїття українських хрестів XVIII–XIX ст.



Хрести запорозькі, запорозької традиції і слобожанські



Українські хрести XIX– початку XX ст.

На українських землях взагалі і на Слобожанщині зокрема, зафіксовано велику кількість ювелірних виробів культового характеру. Проблеми дрібного виробництва натільних і нагрудних хрестів висвітлені недостатньо в царині вивчення форм, пошуку архетипів, ареалів побутування, локалізації археологічних знахідок тощо. Однією з причин цього явища є належність переважної кількості таких знахідок до ХІХ ст., оскільки цей період археологічно майже не досліджується, а етнографічними розвідками межі ХІХ–ХХ ст. не було охоплено деталізацію цієї теми. Тим не менш, бодай на рівні гіпотез, це питання має бути попередньо озвученим і започатковано новий напрямок ставрографічного вивчення.

Перш за все лепслід відзначити тяглість форм до запорозької чи іншої регіональної традицій. Свідченням цього можуть виступати і срібний хрест з Охтирського р-ну (рис. 5. 2), і виготовлений з такого ж металу хрест із закругленими закінченнями з околиць м. Люботин (рис. 5. 7). Слід також зазначити що виготовлені з мідних сплавів хрести із закругленими закінченнями походять переважно із Валківського і Нововодолазького р-нів Харківської обл.

Різноманітні «*трийчасті*» хрести межі ХІХ–ХХ ст. (рис. 5. 8–12) за зовнішньої формою близькі до загальноімперських зразків, але ґратчасте карбування на нижній лопаті, кутове чи перехресне на всіх тяжіють до запорозької традиції (рис. 5. 7, 8, 10, 11), а сяйво на кінцях напівбалок – до поліської (рис. 5.9). Такі ж місцеві особливості спостерігаємо на інших формах хрестів (рис. 5. 13).

Українське ставрографічні розмаїття Слобожанщини не обмежується вищезазначеними категоріями, оскільки процес накопичення інформації триває. Цілком вірогідним може відбутися занесення до цієї групи хрестиків ХІХ ст. із закругленими закінченнями і карбуванням на лицевому боці і деякі інші різновиди.

У цілому, ставрографічні матеріали виступають репрезентативним свідченням міграційних процесів регіону. Крім того, на цій території яскраво представлені зразки як загальноукраїнської традиції натільних і нагрудних хрестів, так і місцевої регіональної. Подальше дослідження культових виробів етнографічного характеру зможе розширити наше бачення культурної дифузії не тільки вищеописаної області, але й інших українських земель.

Разом з тим маємо зазначити, що колекції дрібної культової пластики жодної області чи етнорегіону зараз не в змозі повністю висвітлити місцеві і загальні етноісторичні процеси через свою нечисленність. Досвід створення фондових колекцій Громадського історико-етнографічного

ставрографічного Музею Хреста і виставкового концепту «Хрести України: Надпоріжжя» (Дніпропетровщина), який нараховує понад 1170 експонатів з території однієї області показав, що мінімально достатнім обсягом є, щонайменше, 2–2,5 тисячі хрестиків, які повинні бути якнайретельніше локалізовані на місцевості і мають охоплювати період від Київської Русі по початок ХХ століття, або всю історію залюднення території від початку християнізації Русі.

Список використаних джерел та літератури

1. Байцар А. 1918 р. Українські етнічні землі на карті Юозаса Габриса (Carte Ethnographique de L'Europe) / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://baitzar.blogspot.com/2017/09/1918-carte-ethnographique-de-leurope.html>.
2. Векленко В. Волинські хрести козацької і посткозацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2019. Вип. 28. С. 135–144.
3. Векленко В., Ромашко О. До питання визначення деяких різновидів українських хрестоподібних прикрас XVIII–XIX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2020. Вип. 29. С. 120–132.
4. Векленко В., Салуха М. До питання про трансформацію запорозьких натільних хрестів // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2018. Вип. 27. С. 71–79.
5. Векленко В., Маріна З. Нарис української ставрографії Харківщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2019. Вип. 28. С. 148–158.
6. Векленко В. Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 184–188.
7. Векленко В., Мігульов О. Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2011. Вип. 20. Ч. 1. С. 143–147.
8. Векленко В. Українська етніка регіональної ставрографії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2016. Вип. 25. С. 137–142.
9. Векленко В., Маріна З. Українські жіночі хрестоподібні прикраси XVIII–XIX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2020. Вип. 29. С. 110–120.
10. Векленко В. Українські хрести Лівобережного Полісся XVIII–XIX ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2017. Вип. 26. С. 99–105.
11. Векленко В., Христян Г. Українські хрести Середнього Подніпров'я XVIII–початку XIX ст. (попередній огляд) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2017. Вип. 26. С. 105–115.
12. Векленко В., Виборний В. Хрести і мощовики Поділля XVIII–XIX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2019. Вип. 28. С. 144–148.
13. Векленко В. А. Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости: монографія. Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010. 216 с.
14. Векленко В. А. Русские нательные кресты второй пол. XVII – нач. XVIII вв. в находках из Новобогородицкой крепости // Научно-практический семинар по сохранению, использованию, популяризации и государственной охране объектов культурного наследия имени А. Г. Векслера / Сб. мат. М., 2018. С. 22–27.
15. Векленко В. О. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д. І Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. К., 2003. Вип. 12. С. 38–44.
16. Векленко В. О. Запорозькі натільні хрести XVIII ст. з території Середнього

- Присамар'я // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. К., 2009. Вип. 18. С. 100–107.
17. Векленко В. О. Ставрографічні матеріали з експозицій і фондів Музею Хреста як джерело до етнічної історії України // Софійський часопис. Харків, 2017. Вип. 1. С. 147–158.
 18. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. 312 с.
 19. Голубєва І. В. Дві культурні традиції на Слобожанщині козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К., 2009. Вип. 18. С. 28–31.
 20. Зотова Е. Я. Медное художественное литье XVIII – начала XX вв. старообрядческих мастерских г. Москвы: Источниковедческое исследование: дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.09. Москва, 2003. 245 с.: ил. – РГБ ОД, 61 03-7/756-6.
 21. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. Вип. 1. 108 с.
 22. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Харитонов О. В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Дніпропетровськ: Ліра, 2013. Вип. 2. 176 с.
 23. Об истории литейного дела икон и крестов медно-литейного заведения Серова Петра Яковлевича с. Красное Костромской области // Русское медное литье. Сб. статей. М., 1993. Вып. 2. С. 155–160.
 24. Описания Харьковского наместничества конца XVIII в. Описательно-статистические источники. К.: Наук. думка, 1991. 284 с.
 25. Православные кресты народов Украины и Грузии в собрании Российского этнографического музея: [альбом-каталог / авт.-сост. О. В. Карпова, Л. С. Гуцян, А. Б. Островский; отв. ред.: Э. А. Корсун; предисл.: В. М. Грусман]. СПб.: Изд-во «Арт-Палас», 2013. 212 с.
 26. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея. СПб.: Изд-во «Арт-Палас», 2007. 348 с.

Сердюк Людмила Миколаївна

викладач соціально-економічних дисциплін, Коростишівський педагогічний фаховий коледж імені І. Я. Франка (м. Коростишів)

КОРОСТИШІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ ІМЕНІ І. Я. ФРАНКА: ІСТОРИЧНІ НОТАТКИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Коростишівський педагогічний фаховий коледж імені І. Я. Франка – найстаріший навчальний заклад Житомирщини із 150-річною історією; перший осередок з підготовки вчителів на теренах нашої області.

Час невпинно гортає листки календаря: відходять у минуле і стають історією події прожитих років. У далекому 1869 році в місті Києві була заснована Вчительська семінарія Південно-Західного краю, яку в 1873 році переведено до Коростишева. Навчальному закладу судилося стати потужною кузнею педагогічних кадрів, складовою розвитку інтелек-

туального потенціалу української нації.

Семінарія, вищі педагогічні курси, технікум, педшкола, училище, коледж. За славною історією навчального закладу стоїть напружена творча праця, величезний педагогічний і життєвий досвід багатьох поколінь його викладачів і випускників.

Стіни альма-матер пам'ятають першого директора, кириломефодіївця І. Я. Посяду, викладача, вченого зі світовим ім'ям М. Кудрицького, наполегливого, допитливого семінариста С. В. Панасенка, який став відомим українським письменником Степаном Васильченком, учня пед-технікуму Тимофія Левчука, чиї режисерські роботи є окрасою національного кіномистецтва, випускника Євгена Шаблівського, у майбутньому відомого наукового діяча в галузі літератури, шевченкознавця.

Гордістю коледжу є тисячі творчих, ініціативних педагогів-ентузіастів, що працюють в освітянській галузі, виконуючи важливу місію духовного відродження українського суспільства.

Як і сьогодні, у середині ХХ століття навчальному закладу приходилося працювати у складних суспільно-політичних умовах. У цей період відчувалась гостра нестача вчителів. З липня 1945 року проводилася підготовка кадрів на денній і заочній формах навчання. Функціонував у навчальному закладі лише шкільний відділ, де слухачі здобували професію вчителя початкових класів на денній та заочній формах навчання. Долаючи труднощі, доводилося працювати педагогічному колективу, який з 31 серпня 1945 року очолив колишній фронтовик Дєєв Олександр Федорович.

Об'єктивні потреби розвитку господарства, науки, необхідність збереження високого воєнного потенціалу та економіки диктували відповідну політику держави і в галузі освіти.

Починаючи з 1953 року, в Україні було впроваджено обов'язкове семирічне навчання дітей. Для цього споруджувались нові шкільні приміщення, додатково готувались учительські кадри. Тому збільшився набір студентів у педагогічні навчальні заклади держави, у тому числі, і у Коростишівське педагогічне училище. У цей час тут уже навчався 301 учень.

У грудні 1958 року в країні був прийнятий Закон *«Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»*. Стратегічним напрямком було визначено політехнізацію. З цією метою в школах вводилося виробниче навчання. Нові суспільні потреби спонукали й колектив Коростишівського педагогічного училища до значних змін у навчальній та виховній діяльності. В училищі було відкрито відділ праці, на якому в 1959–1960 навчальному році навчалось 120 слухачів, у той час, як на шкільному відділі їх було лише 90.

Заступником директора по навчальній частині в 1954–1960 роках був Л. Л. Макаренко. 3 грудня 1960 року Леоніда Лукича Макаренка призначено на посаду директора Коростишівського педагогічного училища. Молодий педагог, відзначений багатьма орденами і медалями за мужність і доблесть, проявлені в роки Великої Вітчизняної війни, Леонід Лукич і на посаді керівника одного з найстаріших навчальних закладів України залишався вимогливим до себе і до колег, цінував дисципліну й порядність, прагнув зробити колектив творчим та ініціативним, колективом однодумців, яким доручено справу навчання і виховання майбутніх педагогів.

Невтомна творча праця, сповнена постійного вдосконалення педагогічного процесу, позначена злетом навчального закладу і ушавленням його в усій Україні, – заслуговують на окремий розділ оповіді про особистість Л. Макаренка, його стиль і методи керівництва, бо в них віддзеркалювався тривалий період історії навчального закладу.

Понад 25 років він перебував на посаді директора. За цей час педагогічний колектив разом із усім студентством досягли високих результатів. Випускників училища з великим задоволенням зустрічали в усіх куточках Радянського Союзу, особливо – у різних областях України. Глибокі знання та практичні навички, широку ерудицію, уміння спілкуватися з людьми різного віку, традиції національної культури несли в життя випускники Коростишівського педагогічного училища.

Неодноразово навчальний заклад відзначався урядовими нагородами, преміями, грамотами, дипломами. Так, на честь 100-річчя від дня заснування 22 жовтня 1969 року навчальний заклад було нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради СРСР; на честь 60-річчя утворення СРСР за перемогу у Всесоюзному змаганні колектив училища був нагороджений Почесним Червоним Прапором МО СРСР та ЦК працівників освіти, вищої школи і наукових установ, а за сільськогосподарські роботи – Дипломом Ради Міністрів УРСР.

У шістдесяті роки в педагогічній науці і практиці відбулась орієнтація на посилення різних форм трудового виховання. Колектив педагогічного училища з розумінням зреагував на суспільну потребу: площа садиби педучилища збільшилась до 3 га, упорядковано дослідні ділянки; було вирощено фруктовий сад, ягідники; збудовано теплицю площею 28 м². Студенти під керівництвом викладача біології Дегтярьової Ніни Григорівни, безмежно закоханої в свою професію, а понад усе – у землю, прикрашену людськими руками, проводили досліді та вирощували диво-рослини.

Протягом 1962–1963 навчального року в педагогічному училищі навчався 491 слухач, у тому числі, дві групи однорічного навчання.

Зростала й чисельність викладачів: уже 39 високоосвічених фахівців передавали вихованцям складне мистецтво інженерів людських душ.

Як підґрунтя культури і духовності, народна освіта в 1960-ті роки перебувала в стані постійного експериментування, пристосування до потреб країни. У 1964–1965 роках в училищі функціонували відділення з підготовки спеціальностей *«Викладання в початкових класах школи»* та *«Викладання праці в 5-8 класах загальноосвітньої школи»*. Усього тоді навчалось 465 слухачів, зокрема, на шкільному відділі – 300, на відділі праці – 165.

Напружено та плідно працювала бібліотека, яку очолювала впродовж багатьох років Шклярук Ольга Олександрівна, а з 1978 року керівником бібліотеки стала А. І. Кравчук, людина особливої вдачі. Здається, вже й не можна уявити нашу бібліотеку без Алевтини Іванівни, для якої і нині книга – живе, цілюще джерело, напиваючись з якого, душа стає багатою, щедрою і прекрасною. Завдяки старанням завідуючої книжковий фонд бібліотеки на початку 1980-х років становив 28543 примірники, підручників 16374. При бібліотеці було обладнано читальний зал на 35 місць.

Планово і наполегливо створювались умови для всебічного розвитку студентів. Вони могли займатися в різних гуртках, яких було на той час дванадцять. Серед них педагогічний, природничий, електротехнічний, історичний, духовий, хоровий, домровий та інші.

Окрасою всіх свят у місті Коростишеві та за його межами завжди були виступи хорового колективу, учасників духового та домрового оркестрів, якими керували у 1960-ті роки вболівальники за долю національної музичної культури – С. Захожий, А. Голумбіовський, Г. Мосійчук, Б. Бойко, В. Гордієнко.

Виконуючи замовлення держави, училище в той час направляло своїх випускників в усі куточки країни. Так, з випуску 1965 року шкільного відділу у школи Кустанайського краю (Казахська РСР) було відправлено 13 випускників, у Павлодарську область (Казахська РСР) – 20, Хмельницьку – 37, Київську – 3, Рівненську – 20, Житомирську – 52.

Викладачі педучилища творчо співпрацювали з учителями району, передаючи колегам свій досвід, методичні здобутки, спільно зі студентами готуючи методичні розробки, організовуючи спільні практичні конференції. Заслуженим авторитетом користувались серед учителів району та області викладачі О. Гребенюк, Н. Мицик, Д. Бахмацький, Н. Вдовенко та інші.

У 1967 році педагогічний колектив зріс до 41 викладача. Життя вирувало і в студентському колективі. Тут частими гостями були кращі вчителі району, виробничники, учасники Великої Вітчизняної війни, поети і

письменники, науковці, працівники культури та мистецтва.

Починаючи з 1966–1967 навчального року у школах республіки розпочався перехід на нові навчальні програми, який планувалося завершити через 10 років. Педагогічний колектив, який у цей час зріс кількісно і якісно, звернув велику увагу на підготовку випускників до роботи в школах за новими програмами. Уперше в училищі здійснювалася підготовка вчителів креслення, розширювалися функції відділу праці, чим були обумовлені кадрові зміни. У 1970 році першим завідуючим відділом підготовки вчителів праці і креслення було призначено Федора Герасимовича Сидиницю. Нарешті, введено навчальні курси філософії та політекономії, об'єднані в спеціальний предмет – суспільствознавство. Викладачем нового предмета стала Л. Пономаренко.

З кожним роком зростали потреби в освітянських кадрах, і, як наслідок, – збільшувався набір учнів до педучилища. У 1970 році тут вже навчалося 738 учнів (на шкільному відділі – 467 учнів і на відділі праці – 271). Педагогічний колектив нараховував 60 викладачів. Продовжувалася робота з удосконалення навчально-виховного процесу з метою якісної підготовки вчителів до самостійної педагогічної діяльності.

Від 1971 року розпочато підготовку вчителів початкових класів з додатковою спеціалізацією *«Старший піонервожатий»*, відповідно до рішення Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, Міністерства освіти УРСР та ЦК ВЛКСМ.

Першочерговими завданнями, над якими працював педагогічний колектив, було створення морально-психологічної атмосфери співтворчості викладачів і учнів на основі глибокої поваги до людської гідності, довір'я, доброзичливій вимогливості, а також всебічний розвиток особистості, її індивідуальних можливостей, нахилів і здібностей з глибоко усвідомленою громадянською позицією. Проблемними темами в ці роки були: *«Піднесення якості і ефективності уроку»*, *«Удосконалення кабінетної системи»*. У навчальному закладі в цей час працювало сім предметно-методичних комісій. Число учнів становило 866 осіб.

Протягом 1973–1974 роках на базі педагогічного училища вперше працювали республіканські курси підвищення кваліфікації вчителів праці і креслення (два потоки) та обласні курси вчителів 1–3 класів.

За багато років діяльності в училищі склалися свої традиції: посвята в учні педагогічного училища, традиційні зустрічі з випускниками, свято останнього дзвоника, лінійка перевірки готовності студентських загонів до 3-го трудового семестру.

У січні 1986 році директором педагогічного училища призначено Бориса Євтихійовича Талька, досвідченого педагога, чудового організатора, високоінтелектуальну особистість, відмінника народної освіти України та СРСР. Зміна директорів відбулася на зіткненні двох систем. Перебудова соціально економічних відносин, кардинальні зміни у політичному житті, зрештою, зміни суспільного ладу і державного устрою вимагали адекватних підходів до процесу виховання нової людини.

За ініціативою директора на державному рівні було погоджено програму реконструкції навчального закладу: генеральним планом передбачено збудувати новий навчальний корпус, їдальню на 240 місць. Намічено програму соціального розвитку: збудувати 8-квартирний будинок для викладачів, побудувати 6 квартир господарським способом.

На жаль, будівництво їдальні загальмувалося на половині реалізації проекту, житлового будинку – на самому початку, а інші планові споруди до сьогодні відкладено *«на віддалену перспективу»*. За таких умов адміністрація училища прийняла рішення привести до належного стану навчальні корпуси, приміщення, навіть ті, що згідно генерального плану підлягали знесенню.

Протягом 1986–1988 років кількість студентів училища щорічно збільшувалась. Зокрема, річний контингент студентів у 1988 році становив близько 1300 осіб. У зв'язку з цим оперативно вирішувались питання про організацію та оснащення нових навчальних кабінетів. Силами викладачів переобладнано у відповідності до нових вимог 22 навчальні кабінети та майстерні. Замінено понад 60% меблів новими, що відповідали санітарно-гігієнічним та естетичним вимогам.

На базі училища стали частіше проводитись міжрегіональні методичні об'єднання; активізувалась поглиблена фахова перепідготовка викладачів інших навчальних закладів, особливо – стажування викладачів споріднених училищ.

Сьогодні Коростишівський педагогічний фаховий коледж імені І. Я. Франка працює над новими завданнями розбудови освітянської ниви незалежної України. На перспективу виноситься завдання відкриття нових спеціальностей, розвиток міжнародної співпраці та неперервне підвищення педагогічної майстерності викладачів.

Список використаних джерел та літератури

1. Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Збірник наукових праць / За ред. Єршова В. О. Житомир: Волинь, 1999. 448 с.
2. Альбом про Коростишівське педагогічне училище. Кабінет № 2, 1983. С. 5 зі спогадів Л. Л. Макаренка. 1983. С. 5–10.

3. Архівні матеріали Коростишівського фонду. Ф. 330. Оп. 1. Спр. 86. Житомирської області. Звіт про роботу Коростишівського педучилища за 1969–1970. I р. Арк. 6–7; II р. Арк. 9–10.
4. Архівні матеріали Коростишівського фонду. Ф. 330. Оп. 1. Спр. 142. Житомирської області. Годовой отчет о результатах деятельности Коростишевского педучилища за 1978–1979 учебный год. II р. Арк. 3–5; III р. Арк. 10–11.

Берест Юрій Михайлович

науковий співробітник, Охтирський міський краєзнавчий музей (м. Охтирка)

ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА ПРО ОХТИРСЬКУ ТЮТЮНОВУ МАНУФАКТУРУ (З НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ В. Ф. ВОЛІСА)

Для наукової спільноти ім'я Вільяма Фроїмовича Воліса пов'язане з історією дослідження Охтирського слобідського полку. Як співробітник Охтирського музею він переважно займався вивченням козацького минулого Охтирщини [1, с. 294–299; 4; 5].

У кінці 1950-х років науковець долучився до вивчення історії першої в Україні тютюнової фабрики, яка виникла в Охтирці на початку XVIII століття. Результатом цієї роботи стало написання ним історичної розвідки *«О судьбе табачной мануфактуры в Ахтырке в первой половине XVIII века»*.

В Охтирському міському краєзнавчому музеї зберігається машинопис цієї розвідки та один із випусків місцевих *«Краєзнавчих записок»*, у якому була надрукована дана наукова робота у 1961 році. На жаль, *«Краєзнавчі записки»* мали мізерний тираж і тому це дослідження не було доступним для більшості істориків [2; 3, с. 126–141].

Зауважимо, що машинописний текст розвідки дещо відрізняється від друкованого ротапринтного – він суттєво доповнений. Наприклад, у преамбулі були додані передумови виникнення тютюнового мануфактурного виробництва у Московському царстві за часів правління Петра I та зазначені причини пом'якшення законів щодо заборони розведення та вживання тютюну тощо.

Збільшення обсягу статті можна пояснити тим, що протягом часу, який пройшов від написання машинопису і до його публікації в *«Записках»*, автор продовжував свої наукові пошуки, використовуючи додаткові джерела, які окрім монографій включали в себе і нові архівні матеріали.

І якщо у першому машинописному варіанті розвідки Віллі Воліс посилається виключно на харківські архівні фонди (ХФЦДІА УРСР та інші), то у варіанті, поданому до *«Краєзнавчих записок»*, науковець уже оперує

архівними даними всесоюзного значення (РДАДА), для аналізу яких виділено значну частину тексту остаточного друкованого варіанту.

Під час роботи з архівними джерелами, з якими свого часу працював В. Воліс, треба насамперед враховувати те, що деякі із цих архівних установ за 60 років, які пройшли з часу публікації, реорганізувалися чи влилися до інших. Так, наприклад, з 1969 року ХФЦДІА УРСР було ліквідовано, а його фонди було об'єднано з фондами ЦДІА УРСР м. Київ.

Порівнюючи два різні варіанти розвідки знаходимо, що у другій редакції науковець уточнює кінцеву межу існування мануфактури з 1736 на 1759 р. та робить обережні висновки про можливість початку фактичної діяльності мануфактури не з року видання указу про її заснування у 1718 р., а з наступного.

І якщо у машинописі, зазначаючи використані історіографічні джерела, В. Воліс вказує їх незначну кількість, більше акцентуючи увагу на виявленні недоліків схожого дослідження охтирського краєзнавця О. Твердохлібова, то вже в остаточному варіанті – суттєво доповнює список використаних наукових робіт, виділивши їх окремо. Окрім того, науковець повністю скоротив частину тексту із власними твердженнями щодо статті Твердохлібова, залишивши тільки посилання на нього.

І хоча В. Воліс у своїй статті вказував на цілий перелік передумов зародження тютюнової мануфактури в Охтирці, наводячи як приклад існування у Слобідській Україні досить розгалуженої системи промислів та розповсюдження на цій території тютюноводства він, можливо із цензових міркувань, вилучив із поданого на друк тексту згадку про привілеї козацтва у традиційній для нього промисловій діяльності. Скоріше за все, під час роботи з московськими архівами в РДАДА, Воліс опрацював і рукописну мапу розміщення пасік на Охтирщині у середині XVII століття, яку віднайшов та досить прискіпливо перемалював [6].

У разі, якщо В. Воліс, з тих чи інших причин, не зміг опрацювати архівні матеріали, які подавав у своїй статті, наприклад із фондів ЦДІА Ленінграда чи ДАФКЕ, він вказував посилання, звідки ним було процитовано. Все це характеризує його як непересічного дослідника та професійного історика.

Науковий доробок Воліса, хоча і дещо застарів та має певні вади тогочасної радянської історіографії, на кшталт цитування класиків марксизму-ленінізму, але, безумовно, має право на існування.

Незначний тираж у 250 примірників першого випуску «Краєзнавчих записок», надрукованого у Києві, стали причиною того, що історична розвідка Вільяма Воліса зосталася маловідомим джерелом з історії виникнення та діяльності Охтирської тютюнової фабрики.

Зважаючи на наукову цінність роботи В. Воліса, нижче наводимо ротапринтний варіант тексту у авторському викладенні, а у дужки внесений видалений текст машинопису (Додаток 1).

Умовні скорочення:

ДАФКЕ (ГАФКЭ) – Державний архів феодально-кріпосницької епохи, таку назву мав РДАДА у період 1931–1941 рр.;

ОМКМ – Охтирський міський краєзнавчий музей;

РДАДА (ЦГАДА) – Російський державний архів давніх актів у м. Москва (РФ), у 1941 – 1992 – Центральний державний архів давніх актів (ЦГАДА);

ПЗЗ РІ (ПСЗ) – Повне зібрання законів Російської імперії;

ХФЦІДА УРСР (ХФЦГИА УССР) – Харківський філіал Центрального державного історичного архіву УРСР;

РДІА (ЦГИА Ленінграда, ЦГИА ССРСР в Ленінграді) – Російський державний історичний архів Санкт-Петербурга, ЦГИАЛ (1941–1961) та ЦГИА СРСР (1961–1992)

Список використаних джерел та літератури

1. Берест Ю. М. Дослідник козацької історії Охтирщини Віллі Воліс // Нові дослідження козацьких пам'яток в Україні. Випуск 29. Ніжин. 2020. С. 294–299.
2. Воліс В. О судьбе табачной мануфактуры в Ахтырке в первой половине XVIII века. Охтирка: ОМКМ. 1956. 8 арк. [Машинопис].
3. Воліс В. О судьбе табачной мануфактуры в Ахтырке в первой половине XVIII века // Краеведческие записки. Вып. 1. Охтирка: Охтирський краєзнавчий музей. 1961. С. 126–141.
4. Воліс В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII–XVIII вв.) / Вилли Воліс; Ред. Андрей Федорович Парамонов. Харків: Харьковский частный музей городской усадьбы: ВД «Райдер». 2007. 214 с.
5. Маслійчук В. Віллі Воліс та його розвідка з історії Охтирського слобідського полку // Збірник ХІФТ. Харків. 2004. Т.10. (Нова серія). С. 277–280.

ДОДАТОК

О СУДЬБЕ ТАБАЧНОЙ МАНУФАКТУРЫ В АХТЫРКЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

В числе 176 крупных промышленных предприятий, возникших в России в эпоху Петра I [43, с. 18], была табачная мануфактура в полковом казачьем городе Ахтырке, основанная в 1718 году [9, с. 277].

«В экстракте в нынешнем 1723 году в Сенате, из Камер, из Комерц и из Мануфактур-коллегии, и из главного магистрата доношений» указано: «...к тому же табачный казенный завод, который заведен в 1719 году в Киевской губернии в Ахтырке» [36].

Надо полагать, что 1718 год – год издания указа об основании табачного завода, 1719 – год его фактического основания.

Недолговечной была судьба этого табачного предприятия – просуществовав 18 лет, оно в 1759 году было упразднено, что впрочем, произошло и с некоторыми другими предприятиями и начинаниями петровского времени.

История ахтырского табачного завода представляет несомненный интерес не только потому, что он был первым в России табачным предприятием, но и с точки зрения выяснения социально-экономической природы в производственной организации мануфактуры первой половины XVIII века.

Сведения об ахтырском табачном заводе помещены в специальной литературе по истории табачного производства в России [1, с.1–8; 3, с. 23; 4, с. 79 –83; 4, с. 477 – 478; 15, с. 8–12; 16, с. 1–20; 27, с. 112–113; 46, с. 41– 44; 8, с. 229; 20, с. 178–182].

Однако эти сведения не выходят за рамки сообщения фактов и, можно сказать, недостаточно или вовсе не раскрывают причин, в силу которых табачная мануфактура в г. Ахтырке прекратила свое существование.

Наше сообщение так же не может претендовать на исчерпывающее и всестороннее освещение вопроса, но привлечение некоторых архивных материалов дает нам возможность несколько полнее и глубже рассмотреть историю табачного производства в Ахтырке в первой половине XVIII века.

Разведение табака и его обработка в России находятся в связи с общим направлением экономической политики Петра I, с его стремлением освободить страну от импорта табака, потребление которого к концу XVII века значительно возросло. В своих соображениях относительно разведения табака в России, поданных в Сенат, Мануфактур-коллегия так определила задачу своей деятельности: *«опервые трудиться, чтоб делать дома все которых материю во всех государствах найтится могут»* [37].

Петровский указ от 1 февраля 1697 года снимал запрет с торговли табаком и разрешал его повсеместное употребление, до того сурово преследовавшееся законодательством и церковью.

Финансовые соображения оказались сильнее доводов церковной оппозиции и повеление было *«всяких чинов людям табаком торговать свободно»* [17]. О выгоды разведения табака в России указывал и идеолог эпохи петровских преобразований Иван Тихонович Посошков, который писал. Что *«нам так мочно размножить, что миллионная прибыль будет, а на таких землях он родиться, каких земель у нас премножество»* [45].

Объем проектируемого табачного производства в России должен был покрыть импорт в качественном и количественном отношении, который в начале XVIII веке составлял 600 тонн ежегодно [18].

Выбор места для организации отечественного производства табака именно в Ахтырке не был случаен, ибо он обусловлен наличием здесь всех необходимых предпосылок, как-то: благоприятные почвенные и климатические условия, удовлетворяющие культуре табака (мягкий, влажный климат, тучный чернозем), широко развитая промысловая деятельность, связанная с переработкой сельскохозяйственного сырья.

Традиционными промыслами на Слободской Украине были пасечничество, винокурение, селитряное, поташное и мельничное дело, но и выращивание и производства табака не было для слобожан новыми непривычным занятием, оно было им издавна известно и принесено с их старой родины Поднепровской и Заднепровской Украины, где еще при владычестве польских магнатов разведение табака не запрещалось и осуществлялось в больших количествах [44].

«Родится табаку довольно в Малороссии» [37]. Люлька у казака – такая же необходимая принадлежность, как и заветная дедовская сабля. Табаководство на Слободской Украине не было стеснено запретом еще и в допетровское время, являясь *«старочеркасской обычностью»*, признанной русским правительством. Таким образом, промысловая деятельность слобожан послужила основой для организации мануфактурного производства. В этой связи весьма важно высказывание Маркса, что *«мануфактура лишь очень частично овладевает национальным производством и всегда покоится на широко развитом ремесле домашнеподсобной промышленности сельского населения»* [11].

В 1716 году Петр I высказал мысль о необходимости наладить производство табака на Слободской Украине и позаботился о приискании в Голландии опытного табачного мастера, который бы взял на себя и которому можно было доверить дело. Петр писал в Амстердам послу Соловьёву: *«Понеже у нас в Черкасских городах довольно табака родится, только не умеют строить на такую манеру, как из Голландии отвозят в расход для продажи на Остзей и для того приищи в Голландии нанять на нашу службу на три года подмастерья или доброго работника и смотри, чтоб был трезвый, трудолюбивый и не старой человек, а именно, чтоб не более сорока лет, и, наняв такого человека, пришли сюда»* [10].

Начало табачному заводу в Ахтырке было положено в 1718 г. В деле Ахтырской полковой канцелярии сохранилась расписка полкового судьи Боярского о получении указа от 14 октября 1718 года об основании табачного производства, а так же контракт, заключенный в 1718 году полковой канцелярией с мастером-иностранцем Жаном Андре Жизи в 1718 году *«О заведении первоначально табака»* [21].

Мануфактур-коллегия, в ведении которой находился табачный завод, направила в Ахтырку специальное оборудование из Москвы и Тулы и выделила необходимые средства – *«табачные деньги»*.

Прошедшего 9 дня 1725 г., указом его величества из Государственных Мануфактур-коллегии прислана на ахтырские табачные заводы его величества денежная казна для *«подъёму табаку»* [29].

В 1725 году в Ахтырку был прислан новый мастер-иноземец Корнелиус Брон в сопровождении русских учеников, из которых должны были подготавливаться свои национальные кадры. В указе мануфактур-коллегии от 30 августа 1725 года, присланной в Ахтырку на имя комиссара табачного завода Степана Павлова, говорилось: *«В нынешнем 1725 году августа 30 дня в Мануфактур-коллегии с табачным мастером иноземцем Корнелиусом Броном сочинен контракт, что быть ему в службе ее императорского величества пять лет и работать, где повелено будет, и тому мастеру из Мануфактур-коллегии выдано жалованье по октябрь месяц сего 1725 года и по выдаче того жалованья тот мастер отправлен в Москву в контору и при нем ученики Василий Крылов, Иван Поповский, Иван Посадной, Гаврило Иванов, Федор Суханов (Григорий Иванов, Василий Суханов) и при них послано табачных инструментов четыре клоша, а по прибытии того мастера и учеников велено из конторы отправить немедленно к тебе на ахтырские табачные заводы, дав им пристойное число подвод и прогонные деньги из табачных денег, ибо ему, мастеру, ныне в Москве делать нечего, понеже табак, который привезен был в Москву с ахтырских табачных заводов, и оной Камер-коллегия принимает за деньги. А коликое число и каких инструментов требовал оной (мастер) о том с поданного ево реестра Мануфактур-коллегии в контору послана копия и из оных токмо пресс со всеми принадлежностями в Москве или Туле выслать, а прочие сделать на заводах, а иное купить возможно из табачных денег»* [28].

На Ахтырском заводе было установлено два табачных прессы, один из которых был в 1726 году выписан из Голландии *«... для делования рульной табаки на галанский манер»* [23].

«Мануфактур-коллегия обещает из тех табаков строить картузные против заморского, також и стертый» [37]. Надо полагать, что и второй пресс был привезен из-за границы. Более примитивные приспособления могли быть изготовлены в Туле, Москве, или на месте в Ахтырке.

Из приведенного выше документа видно, что табак, изготовленный на ахтырском заводе, сбывался для общероссийского потребления через Камер-коллегию, которая его скупала.

В 1722 году Камер- и Камерц-коллегии высказались за запрещение импорта табака, ввиду того, что отечественное производство, при условии его дальнейшего

расширения, вполне может удовлетворить спрос «внутри Великая Россия»: «*Табаков голландского и английского, рульных и листовых надлежит вывоз запретить... понеже и кроме оных российских и черкасских табаков удовольствоваться можно*» [35].

В 1723 году на Ахтырском табачной заводе «как Мануфактур-коллегия объявляет за расходом на лицо 16 901 пуд 33 фунта» выработанного табака Мануфактур-коллегия указывает перспективу расширения производства табака в Ахтырке: «*Вышеописанный ахтырский табачный завод в здешнем государстве может умножиться, понеже на тех заводах, табак родится повсягодно*» [37].

Правительство было обеспокоено вопросом ограждения отечественного табачного производства от конкуренции иноземных табаков и от табака, повсеместно изготовляемого на Украине. Мануфактур-Камер и Камерц-коллегии высказали по этому вопросу своё мнение Сенату, которое сводится к необходимости распространения на табачную промышленность протекционистской политики. Мы приводим здесь рассуждения по этому вопросу указанных коллегий:

«... *Лучших табаков, которые высокоценны, а именно: картузного виргинского, конастр в рулях, мирошенного испанского и португальского надлежит из-за моря вывоз уволить с наложением на оныя акциза*» [35].

Единодушно высказывается мнение о необходимости высоких акцизов и пошлин на ввозные табаки «*того ради, чтобы в продаже российских табаков, которые строятся на казённых заводах не происходило от вывозу дешёвых табаков какого препятствия, понеже подлый народ всегда покупает, который дешевле. От вышеописанных дорогих табаков заводскому казённому табаку препятствия быть не может, потому что такого табаку с наложением акциза по низкой цене продавать не будут*» [36].

Коллегии высказали опасения, что свободная продажа черкасского табака может подорвать казённое производство: «...*чтоб той продаже заводского табаку препятствия не было, понеже Мануфактур-коллегия объявляет, что черкасский табак качества весьма плоше и в цене становится дешевле заводского, а заводской табак качеством превосходит черкасский. Да того ради вольную продажу тех русских и черкасских табаков с акцизов позволить опасно, что под видом явочного будто с платежом акциза, неявленных табаков продавать будут*» [37].

«*Тот завод в Ахтырке не испровержется, но больше умножиться, понеже... заморскую пошлину наложить высокую, а с черкасского понижее, а с ахтырского и гораздо малую... понеже, где дешевле ту больше будут и покупать, а особливо искать*» [38].

Но уже в первые годы своего существования ахтырский табачный завод оказался убыточным и часто не располагал средствами, необходимыми для продолжения производства. Ахтырский табак оказался значительно дороже привезённого морем из-за границы, ввиду больших накладных расходов, связанных с перевозкой его по далёкому и плохому пути из Ахтырки в Петербург [2]. По указанию Камер-коллегии, весь табак, изготовленный в Ахтырке в 1719 и 1720 гг. был перевезен в Петербург на 101 ямской подводе, что стоило 420 рублей, что почти равно сумме годового содержания мастеров, учеников и переводчика [40].

Высокая цена ахтырского табака затрудняла его сбыт. Росли запасы нереализованного табака. Мануфактур-коллегия по этому поводу писала: «...*Не только сие ахтырской и ещё есть залежалые табаки довольно... едва не в наклад табак продаётся, а надлежит, когда уволено будет продажа в народ, то впервых оной залежалый табак распродан с торгу, хотя и без прибыли, ибо лучше в народ продать, нежели даром погноить*» [39].

Комиссар ахтырского табачного завода вынужден был довольно часто обращаться в Мануфактур-коллегию с просьбой о присылке необходимых денег. Однако

Мануфактур-коллегия располагала весьма ограниченными денежными средствами и с большими переборами финансировала подведомственные ей промышленные заведения. В переписке Мануфактур-коллегии мы часто встречаем указание на то, что *«оньы как мастера, так и ученики и работники от недачи жалования такую нужду претерпевают, что голодом тают... ежели ныне показанного капитала определено не будет, то мастера и ученики разбегутся»* [6].

Мануфактур-коллегия возлагала большие надежды поправить свои финансовые дела за счёт доходов от *«табачные мануфактуры»* на Украине, но эти надежды не оправдались [7]. Ахтырская табачная мануфактура оказалась в силу ряда причин экономического и социального порядка нерентабельным предприятием.

По тем временам Ахтырский табачный завод был значительным предприятием, хотя его производственные помещения были скромных размеров. Они состояли из горницы с комнатой, 16 хат с коморами, 4 деревянных комор, крытых соломой. Оборудование состояло из двух прессов железных с медными гайками; молота железного, восьми пар колёс железных для прядений *«рульного табаку»*, семи ножей *«для крошения табаку»*; трёх железных молотков, ступы медной *«на картузы»*, семи решет кожаных для просеивания табака; котла медного [41].

По организации производства Ахтырский табачный завод представлял собой мануфактуру с характерным для неё разделением (и кооперацией) труда. Об этом свидетельствует современник, генеральный подскарбий Яков Маркович, который в своём дневнике писал под 17 марта 1727 года: *«Приездил к нам заводу табачного досмотрщик Степан Федоров сын Павлов, за которым ездилемо до оного заводу, где по избам многие работники, а которых одни папуши разбирают по листу и с листов коренцо вытягивают тие в довгие трубки делают, крутячи оние колами железными, третьи трубки тие (в) стовпчики скручуют, якие рулями называют а покрплюют оние юшкою, в якои варено черносливы з придатком соли, а четверти тие стовпчики в прессе железном вытискают сок з оних горький, последнии таковыи стовпчики рушут нарочно сделаними сеялками (сечками) стальными и в картузы кладут. Стовпчики нерезанные, а целые важат по 4 и по пол 5 фунта, а в картузах по фунту»* [5].

Табачное производство, как и вся промысловая деятельность на Слободской Украине, было связано с земледелием и землевладением. Яков Маркович свидетельствует в своём дневнике (нам): *«А табачным семенем засевают так великие левады, же вмещается 50 десятин, а в десятине должины 60 сажен, а ширины 40 сажен. Работников в лете бывает до 500 человека и больш, збирают табаку буде урожай до 7 000 пудов и меньше, и такие заводы в Ахтырке (Ахтирце)»* [5, с. 128].

Таким образом, табачные плантации на ахтырском заводе занимали большую площадь – 48 гектаров.

На плантациях ахтырского завода высевались семена, главным образом нюхательных табаков, привезенных из Голландии и английских колоний в Америке [19].

Земля под плантации табака выделялась из полкового земельного фонда. В письме из мануфактур-коллегии на имя бригадира Слободских полков и ахтырского полковника Федора Осипова указывалось: *«Писаху в Санкт-Петербурге плац-майору Егору Кологривову, что к табачному разводу по осмотру табачного мастера отведены удобные два места в Ахтырке»* [31]. В деле харьковской губернской канцелярии *«О присылке в Санкт-Петербург имевшихся в Ахтырке табачных инструментов»* говорится, что *«фабрика табачная в городе Ахтырке, где табак сеян, на занятых тогда обывательских, а не казенных землях, койми (коиими) и ныне обыватели владеют»* [22].

Необходимость выделения земель под табачные плантации из полкового фонда, ущемляла интересы казачьего общества и, естественно, не могло не вызвать его недовольство.

Часть расходов по содержанию табачного завода была переложена на Ахтырскую полковую канцелярию, которая должна была обеспечить мастеров, учеников и солдат хлебом жалованьем за счет отписанных в казну и отданных в ведение полковой канцелярии земель бывшего полковника Ивана Ивановича Перекрестова. По этому поводу ахтырский полковник Лесевицкий в своем донесении на имя Петра I от 1 января 1725 года писал: *«Сего 1724 года декабря 30 дня в Указе Вашего императорского величества из канцелярии Белгородской провинции ко мне в Ахтырку написано по присланному в оную канцелярию из государственной Мануфактур-коллегии Вашего императорского величия указу велено на дачу на Ахтырском табачном заводе служителям жалованья по окладу хлеб иметь на описных перекрестовских деревнях из надлежащих доходов»* [31].

Но ввиду того, что земли бывшего полковника были захвачены полковой старшиной, последняя с большим нежеланием должна была поступиться частью доходов с этих земель.

И вследствие этого персонал Ахтырского табачного завода (табачных заводов – мастера, ученики и солдаты) часто не получал положенного им хлебного жалованья и при систематических задержках в получении денег из казны попадал в весьма стесненные обстоятельства. Мануфактур-коллегия сообщала комиссару ахтырского табачного завода Степану Павлову, что *«сего 1725 года марта 22 дня в мануфактур-коллегию в присланном донесении оных табачных заводов мастеров, учеников и солдат написано, что они денежного жалованья не получили за прошлой 1724 год, хлебного на сей 1725 год им не выдано и чтоб им выдаче того жалованья указ учинить»* [33].

Рабочие табачного завода делились на две неравные по численности и по положению группы. К первой принадлежали мастера, руководившие производством, нанятые по контракту, а также причисленные к заводу ученики и солдаты – люди служилые, их было немного и обеспечивались они денежным жалованьем, которое не могло обеспечить прожиток и дополнялось натуральной оплатой – хлебом жалованьем.

В 1719 году оплата производилась по следующим окладам: *"иноземец-мастер I, жалованье ему и с провиантом 120 рублей, подмастерьев, учеников и солдат и прочих служителей 53 человека, жалованье им с провиантом 340 руб. 70 коп. Итого мастеру, подмастерьям, ученикам и прочим служителям жалование с провиантом 430 рублей 70 копеек в год"* [12].

В 1722 году мастеру-иноземцу Жизе было установлено жалованье 165 руб. 15 ученикам, *"которые показали, что они тому табачному заводу обучились и действовать могут"* по 10 рублей, а остальным 30 человекам по 5 рублей, переводчику 3 рубля [40].

Ко второй группе принадлежала неквалифицированная рабочая сила, занятая на полевых работах на плантациях. Эта часть работы осуществлялась принудительным трудом старшинских подданных, *"опричь казаков"*, занятых на службе. (Табачный завод в Ахтырке являлся крепостнической мануфактурой, поскольку базировался на принудительном труде старшинских подданных *«опричь казаков»*) [30].

Старшинские подданные были формально свободными людьми, фактически же они находились в полной экономической личной зависимости от старшины. Таким образом, большая часть рабочей силы, на которой базировалось производство табака в Ахтырке, была в феодальной зависимости. Правительство использовало сложившиеся на Слободской Украине феодальные отношения для обеспечения рабочей силой мануфактур, в частности, оно обязало Ахтырскую и Сумскую полковые канцелярии выделить для работы на Ахтырский табачный завод подданных [46]. Указом 1714 года "приписаны к тому заводу села и деревни бывших полковников Ивана и Данилы Перекрестовых, в них 944 двора. Доходов с них никаких не збиралось, но

только велено брать работных людей, а именно пеших на месяц по 100, с подводами по 50 человек для убирания табаку пеших на месяц по 100, для возки навозу по 2 месяца по 200 человек, к тому же Сумского полку, с подданных с 3084 дворов по 60 человек пеших в год беспрерывно [13].

1723 году заводу было приписано 552 двора [14].

Это существенно задевало интересы старшины, которая должна была отрывать своих подданных от работы на своих хозяйствах в самое страдное время. Работа на табачных плантациях была в тягость и самим подданным (которые теряли время, необходимое для работы на землях личного пользования), вынужденным оставлять своё хозяйство в самую страдную пору.

Старшина Ахтырского и Сумского полков всячески уклонялись от посылки работников на табачный завод. Так, за 4 месяца, с августа по декабрь 1723 года (старшина и монастыри Сумского полка) из Сумского полка было послано на работу в Ахтырку 156 подданных и недослано (до указанного числа) 144 подданных. С января по апрель 1724 года, выслав в Ахтырку 197 подданных, Сумская полковая канцелярия недослала 162. В январе и феврале 1725 года было выслано 84 подданных и недослано 160 (150) [34].

Становится совершенно очевидным, что ахтырский табачный завод не мог пользоваться сочувственным отношением к себе со стороны слободско-украинской старшины, ибо существенно ущемлял её экономические интересы (порождало враждебное отношение). Неся материальный ущерб, старшина совершенно была устранена от участия в доходах от продажи табака, поскольку завод принадлежал казне.

(Назначение в Ахтырку на табачный завод правительственного комиссара задевало и старшинское честолюбие, поскольку военно-административная и юридическая власть на территории полка всецело находилась в руках старшины).

Отсутствие рынка для ахтырского табака на Украине, (на которую не распространялась табачная монополия) где его повсеместно (свободно) выращивали, неконкурентоспособность заводского табака по отношению к импортному, вследствие его дороговизны (в отсутствие хороших путей сообщения для его реализации в торгово-промышленных центрах России), делали табачный завод в Ахтырке нерентабельным предприятием, в чём правительство и убедилось очень скоро.

В 1727 году было издано правительственное постановление. В котором указывалось о передаче Ахтырского табачного завода в частное содержание. Постановление предусматривало, что в случае, если никто не пожелает приобрести завод, его строения должны быть проданы, а семена розданы населению [46, 42].

Всё же нашлись люди, рискнувшие приобрести убыточное казённое предприятие. В 1729 году Ахтырский табачный завод был отдан купцу Молчану, который в свою очередь уступил его купцу Маслову, Маслов же, не успев выплатить в казну положенную сумму, умер. После этого, 17 апреля 1733 года, Сенат постановил передать завод в ведение Ахтырской полковой канцелярии, попытки которой наладить дело не увенчались успехом [42].

Земли, взятые под плантации, были возвращены их владельцам – ахтырским обывателям. В 1736 году «за бывшими многотрудными военными конъюнктурами» завод остановился, а в 1759 году и вовсе был упразднён [24; 8].

Только спустя 50 лет, после закрытия Ахтырского казённого завода, в России вновь стала создаваться табачная промышленность [16].

Строения завода были заброшены, дорогое оборудывание пришло в полную негодность, мастера и ученики разбрелись. Однако по прошествии 30 лет, после закрытия завода, в Петербурге вспомнили о прессах и другом оборудовании. 6 февраля 1766 года действительный статский советник Теплов писал из Петербурга Слободско-Украинскому губернатору Щербинину следующее письмо: «Государь мой Евдоким Алексеевич. Ея императорское величество уведомиться соизволила, что

еще при жизни блаженные и вечно достойные памяти императора Петра Великого некоторыми чужеземцами заводима была табачная фабрика в Ахтырке, для которой и выписаны были разные инструменты, а особливо пресс железный и все, что к оному принадлежит. Но как мастер тогдашний умер, а при том случилась кончина Государева, то все предприятие осталось без действия, а между тем инструменты поныне хранятся в Ахтырке, которые уповательно совсем перержавели». Далее следовало указание отправить оставшееся оборудование по санному пути в Петербург [25]. В Ахтырке так и сделали. Привезенное оборудование оказалось в полной негодности. Пресс был в таком состоянии, что Теплов в письме Щербинину заметил, что он «не стоит труда и кошту, который употреблен на перевозку его сюда» [26].

Таким образом, сочетание экономических и социальных причин, о которых мы говорили в нашей работе, предрешили недолговечную судьбу первой в России табачной мануфактуры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дандуров С. А. Справка об историческом развитии и настоящем положении русского табаководства и табачной промышленности. «Кавказское сельское хозяйство». 1898 г. № 214 /Приложение к номеру ст. 1-8/.
2. Джервис М. В. Русская табачная фабрика в XVIII – XIX вв. Л. АН. СССР. 1933, ст. 3.
3. Джервис М. В. Русская табачная фабрика в XVIII – XIX вв. Л. АН. СССР. 1933, ст. 23.
4. Джервис М. В. О ходе табачной промышленности в России «Труды Вольно-экон. общ.». 1860 г. т. 2 ст. ст. 79 – 83, 477 – 478.
5. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича /1717 – 1765/ Издание «Киевской старины». Редакция А. Лазаревского, ч. 1. К., 1893, ст. 128.
6. ГАФКЭ, фонд Сената, д. 1/1061, л. 127 / цитировано по Д. Бабурин. Очерки по истории Мануфактур-коллегии. М., 1939 г. ст. 62.
7. ГАФКЭ, фонд Сената, оп. 16, д. 1/1061, л. 141 / цитировано по Д. Бабурин. Указ. соч. ст. 203.
8. Грум-Гржимайло Табачная промышленность. т. 2, 1863 г. ст. 229.
9. Заозерская Е. И. Список мануфактур, возникших при Петре I // Исторические записки. 1946. № 19. С. 277.
10. Кулишер Очерки истории русской промышленности. Прг., 1922 г. ст. 105.
11. Маркс К. Капитал, т. I. М., 1936 г. стр. 642 – 643.
12. Материалы по истории СССР, том V, М., 1957 г. стр. 264.
13. Материалы по истории СССР, том V, М., 1957 г. стр. 264.
14. Материалы по истории СССР, том V, М., 1957 г. стр. 266.
15. Подкопаев И. Табачная промышленность до 1861 г. «Табачная промышленность» 1932 г., № 11, ст. 8 – 12.
16. Подкопаев И. Табачная промышленность в России. Подпись А. В. – «Отечественные записки» 1943 год, т. 28 № 5 – 6, ст. 1 – 20.
17. ПСЗ т. 3 № 1594, 1595.
18. ПСЗ т. 3 № 1628.
19. ПСЗ т. IX № 6371, т. VII № 3481, п. 3.
20. Твердохлебов А. Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I в г. Ахтырке // Киевская старина. т. XVI. К., 1886 г. ст.178-182.
21. Твердохлебов А. Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I в г. Ахтырке // Киевская старина. т. XVI. К., 1886 г. ст.179
22. Твердохлебов А. Указ. соч. ст. 80.
23. Твердохлебов А. Указ. соч. ст. 182.
24. Твердохлебов А. Указ. соч. ст. 179, 180.
25. Твердохлебов А. Указ. соч. ст. 179.
26. Там же. ст. 181.

27. Токарский Е. М. К вопросу о прошлом и настоящем махорочного промышленного производства. «Хозяйство Полтавщины». 1923, № 10, ст. 112–113.
28. ХФЦГИА УССР, ф. 27, е. х. 18, л. 323.
29. ХФЦГИА УССР, ф. 27, е. х. 1, л. 399.
30. ХФЦГИА УССР, ф. 27, е. х. 18, л. 218.
31. ХФЦГИА УССР, ф. 27 е. х. 2, л. 47.
32. ХФЦГИА УССР, ф. 27 е. х. сб. 8, л. 1.
33. ХФЦГИА УССР, ф. 27 е. х. 17, арк. 391.
34. ХФЦГИА УССР, ф. 27 е. х. 18, арк. 218, 232, 314.
35. ЦГАДА, ф. 248, д. 512, л. 905.
36. ЦГАДА, ф. 248, д. 512, л. 906.
37. ЦГАДА, ф. 248, д. 512, л. 907.
38. ЦГАДА, ф. 248, д. 512, л. 909.
39. ЦГАДА, ф. 248, д. 512, л. 910.
40. ЦГАДА, ф. 248, д. 512, л. 918.
41. ЦГИА в Ленинграде, ф. Мануфактур-коллегии, оп. 5, д. 34, л. 39 / Цитировано по Ф. Я. Полянский «До питання про посесійні мануфактури на Україні в XVIII ст.». «Наукові записки інституту економіки». К. 1954 р. ст. 158.
42. ЦГИА в Ленинграде, ф. 1, оп. 16, д. 64, л. 769.
43. Храмов П. А. Очерки экономики феодализма в России. Москва, 1957. С. 18.
44. Чулков М. Д. История законодательства о табачной промышленности в России до Екатерины II. Казань, 1855. С. 21.
45. Чулков М. Д. История законодательства о табачной промышленности в России до Екатерины II. Казань, 1855 С. 37.
46. Чулков М. Д. Указ. соч. ст. 41–44.

Шеденко Ніна Володимирівна

учитель української мови та літератури, учитель-методист;

Шеденко Олексій Миколайович

учитель трудового навчання та географії, учитель-методист,

*Берестівська загальноосвітня школа I–III ступенів Липоводолинської селищної ради
Сумської області (с. Берестівка, Липоводолинський район)*

**ПРОЄКТ «АРТ-ПАМ'ЯТКИ ЛИПОВОДОЛИНЩИНИ»
ЯК ЧАСТИНА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
РІДНОГО КРАЮ**

Перетворення, що відбуваються в системі загальної середньої освіти України, спричинили виникнення нового соціального замовлення на вчителя, який здатний здійснювати інноваційну професійну діяльність, та учня, який сприймає викладача як партнера та має здатність учитися впродовж усього життя.

Згідно концепції Нової української школи метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя

в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності [2]. Усе вищесказане обумовлює актуальність роботи над проектом *«Арт-пам'ятки Липоводолинщини»*.

Учасниками проєкту є учні 11 класу Берестівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Липоводолинської селищної ради Сумської області, а керівниками – учителі Берестівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Липоводолинської селищної ради Сумської області Шеденко Ніна Володимирівна та Шеденко Олексій Миколайович. Модератором проєкту виступив історик мистецтва, археолог, митець Аленінський Костянтин Володимирович.

За типом це дослідницький, творчий, практично-орієнтований учнівський проєкт. Він не може асоціюватися з одним шкільним предметом, адже охоплює технології (трудове навчання), українську літературу, українську мову, образотворче мистецтво, художню культуру, історію України, географію, математику.

Метою та завданням цього проєкту є:

Дослідити, які відомі митці мають територіальне відношення до Липоводолинщини (народилися, навчалися, жили, працювали тощо). Знайти інформацію про них, дізнатися, чи є на місцях пам'ятні знаки цим людям. (Дослідницька частина).

За відсутності розробити ескізи для створення локації, пов'язавши форму об'єкту з видом діяльності митця (Творча складова проєкту).

Виготовити макет пам'ятного знака, а потім і сам знак. Зробити та встановити арт-об'єкт для туристичного краєзнавства. Забезпечити поширення інформації про нову локацію Липоводолинщини (Практично-орієнтована частина роботи).

Партнерами проєкту виступили: вояж-компанія *«Вержиця»*, приватний музей *«Причал Одиссея»*, Сумський обласний художній музей імені Никанора Онацького. Інформаційним партнером є газета *«Наш край»*.

Актуальність проєкту:

Справжньою проблемою державного рівня є формування національно-культурної свідомості українців. Ця проблема вимагає уваги до виховання молоді шляхом засвоєння культурних цінностей нашого народу, історичної пам'яті, усвідомлення себе частинкою України, бачення причетності до української культури та долі держави.

Про необхідність формування національно-культурної свідомості школярів йдеться в законах України *«Про освіту»*, *«Про культуру»*, у

Національній стратегії розвитку освіти в Україні та Концепції національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах сучасних модернізаційних змін.

Виходячи з цього, доводимо, що виховання сучасних школярів має бути спрямоване на формування національної свідомості. Саме тому ми обрали проєкт, який розвиває національну гордість, ціннісне ставлення до малої Батьківщини, повагу до предків та розуміння своєї причетності до створення культурної спадщини українського народу.

Етапи реалізації проєкту:

- Пошук інформації в інтернеті про відомих митців Липоводолинщини.
- Збір інформації в місцевих бібліотеках (сільських, селищних та шкільних).
- Консультація з керівниками та модератором проєкту.
- Пошук інформації про пам'ятні знаки на місцях.
- Створення ескізу для пам'ятного знаку.
- Пошук місця для встановлення виготовленого пам'ятного знаку.
- Виготовлення пам'ятного знаку.
- Відкриття нового арт-об'єкту.
- Поширення інформації про нього.

Опис роботи над проєктом.

Локація 1 – пам'ятний знак Никанору Онацькому.

У ході дослідження ми з'ясували, що з Липоводолинщиною пов'язано небагато імен письменників, музикантів, художників.

Вирішили досліджувати ім'я відомого художника та письменника, фундатора й директора Сумського художнього музею, збирача української старовини, розстріляного за радянської влади як ворога народу, Никанора Онацького. Із нашим краєм його пов'язує місце народження, адже народився він 28 грудня 1874 року (за новим стилем 9 січня 1975 року) в хуторі Хоменковому (Хоменки) Гадяцького повіту (зараз це територія нашої громади). Дитинство в багатодітній родині, навчання в школах та художньому училищі.

У чому ж полягає особливість творчого доробку Никанора Харитоновича? Він активно друкувався в тижневику *«Рідний край»*, який видавала мати Лесі Українки Олена Пчілка. Його літературні твори входили до антології *«Українська муза»*. Онацький відвідував Канів, де не лише робив замальовки, а й фотографував родину Івана Ядловського – доглядача могили Кобзаря. У Сумах він створив історико-художній музей, організував у ньому цілий зал, присвячений творчості Тараса Шевченка. Товаришував із Олександром Олесем, із яким разом брав участь у міських

заходах «Просвіти». Упродовж багатьох років здійснював археологічні експедиції рідним краєм. Запроваджував активну науково-пошукову та дослідницьку діяльність, адже був уповноваженим у справі охорони пам'яток старовини, мистецтва та природних ресурсів Сумщини. Очолював комісію зі спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку в Сумах, який був відкритий 1926 року (скульптор – Іван Кавалерідзе). Багато Никанор Харитонович зробив для вивчення родинного склепу Хрущових у селі Лихвині, де свого часу зупинявся Т. Шевченко. Він є першим дослідником власне української порцеляни та художнього скла. Займався вивченням колишніх маєтків Сумщини. Художні твори митця зберігаються в державних та приватних колекціях України, Польщі, Чехії, Канади, Великобританії, США. Проте подвигницька праця коштувала музейнику життя, адже після другого арешту він був розстріляний за сфабрикованою справою.

У соцмережах ми прочитали інформацію про відсутність будь-якого пам'ятного знаку на малій батьківщині митця в хуторі Хоменкове. Оскільки територія хутора знаходиться недалеко від нашої школи, вирішили організувати там арт-локацію для проведення екскурсій та розвитку туристичного краєзнавства. Дослідивши творчість митця, почали працювати над створенням пам'ятного знаку. Для цього провели конкурс ескізів пам'ятних знаків. Основними умовами були: щоб знак можна було виготовити на уроках технологій із підручних матеріалів та щоб у формі вгадувалося, що Никанор Онацький був насамперед художником. Підсумувавши результати конкурсу, вирішили не брати за основу чийсь один ескіз, а з різних ідей створити спільний, за яким і працювати. Виготовили макет із паперу, за яким далі працювали.

Пам'ятний знак має бути з дерева твердої породи, покритий лаком. Стовпи знака мають форми олівця та пензлика. Букви вирішили робити з липи та наклеювати їх на основу твердої породи. Між надписами розміщена палітра, що ще раз нагадує про Онацького-художника. На звороті пам'ятного знаку закріпити QR-код, який дає можливість переглянути відео про діяльність Никанора Онацького. Біля знаку поставити лавку у формі кольорових олівців, що також символізуватиме творчість художника та дасть змогу туристам відпочити й помилуватися знаком.

Під час практичної роботи паралельно проводилося дослідження місця для локації. Під час екскурсії в хутір Хоменкове було виявлене приблизне місце садиби художника, проте через недоступність та неестетичність вирішено для встановлення пам'ятного знаку шукати місце поблизу, в межах хутору. Проведено бесіду з виконуючим обов'язки старости села Московське про необхідність встановлення пам'ятного

знака. Отримавши усний дозвіл, ми почали готуватися до встановлення та відкриття арт-пам'ятки.

19 вересня 2020 в хуторі Хоменкове з'явилася нова туристична локація – пам'ятний знак на честь видатного земляка, поета й художника Никанора Онацького. Розташований він у мальовничому місці на березі ставка, звідки відкриваються чудові краєвиди. Тут можна проводити пленери, споглядати краєвиди, проводити екскурсії та розвивати туристичне краєзнавство Липоводолинщини.

Арт-локація чекає туристів.

•QR-код, за яким можна переглянути відео про Никанора Онацького та покликання на це відео:

<https://www.youtube.com/watch?v=JlkGdVu2ITw>



•Покликання на матеріал у Вікіпедії, де вже вміщено інформацію про наш знак:



Список використаних джерел та літератури

1. Бібліотека українського мистецтва. Наканор Онацький / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uartlib.org/ukrayinski-hudozhniki/onatskiy-nikanor/>.
2. Концепція Нової української школи / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ussf.kiev.ua/images/news/2017.11.13/summary%209%20interactive.pdf>.

Сорокін Андрій Анатолійович
аспірант, Національний університет біоресурсів
і природокористування України (м. Київ)

ІНФОРМАЦІЯ СУМСЬКОГО ОБКОМУ КПУ ВІД 14 БЕРЕЗНЯ 1990 р. «ПРО ПІДСУМКИ ВИБОРІВ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І МІСЦЕВИХ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУМСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ ВИБОРІВ 1990 РОКУ

На сьогодні в умовах проведення чергових виборів [16] та 30-річчя з дня проведення виборів 1990 р. [15], названих в політологічних дослідженнях установчими [11, с. 74, 106; 14, с. 159], а в історичних – першими порівняно демократичними [1, с. 118; 8, с. 35], в якості однієї із проблем актуальності набуває сумська регіональна специфіка означених виборів, через що важливим завданням є виявлення та дослідження джерел з історії означених виборів, у т. ч. документів компартійних органів Сумської області у Центральному державному архіві громадських об'єднань України [19, с. 38].

Сумська регіональна специфіка виборів 1990 р. висвітлена у наукових працях А. Баламута [2, с. 91–92] та Б. Філатова, зокрема, в окремій науковій статті [17] та дисертації [19, с. 95, 139–154] останнього. Вони мають високу історико-краєзнавчу цінність, будучи одними з небагатьох праць з історії Сумської області на зламі 1980–1990-х років, проте характеризуються відсутністю [2, с. 98–99] або обмеженим використанням [19, с. 38, 168–169] компартійних документів Ф. 1 ЦДАГО України. Інформаційний потенціал останніх досліджували О. Гінзбург [6] та С. Бичек [3], не виділяючи при цьому регіональні особливості. Обидві тенденції обумовлюють необхідність подальшого [19, с. 35] вивчення недосліджених документів названого фонду, в т. ч. інформації Сумського обласного комітету Комуністичної партії України від 14 березня 1990 р. «Про підсумки виборів депутатів Української РСР і місцевих Рад народних депутатів Сумської області» № 12/131 за вх. № 928/135 від 15 березня 1990 р. [21, арк. 109–113].

Мета даної розвідки – з'ясувати значення вказаного документа як джерела для дослідження сумської регіональної специфіки виборів 1990 р.

Досліджувана інформація Сумського обкому КПУ наявна у складі справи 2746 Ф. 1 ЦДАГО України серед інформацій інших обкомів та Київського міськкому КПУ про перебіг і результати парламентських та місцевих виборів виборів 1990 р., разом розташованих за алфавітним

порядком [21, арк. 12–18, 20–23, 25–31, 34–39, 41–44, 46–53, 55–61, 63–68, 70–73, 76–82, 86–90, 93–97, 101–107, 109–113, 116–120, 122–127, 133–137, 139–142, 144–147, 149–153] і розділені невеликими аркушами із вказівками щодо отримання та ознайомлення [21, арк. 19, 24, 32, 40, 45, 54, 62, 69, 74, 84, 92, 98–99, 108, 114–115, 121, 128, 132, 138, 143, 148], довідками про причини відсутності відповідальних осіб [21, арк. 33, 75] та використання інформацій [21, арк. 91], аркушами ознайомлення [21, арк. 85, 100], а також даними Кримського обкому КПУ про голосування 4 березня 1990 р. [21, арк. 83], інформацією Херсонського обкому КПУ від 14 лютого 1990 р. № 29/02 за вх. № 621/133 від 15 лютого 1990 р. про зустріч кандидатів у народні депутати в Суворівському виборчому окрузі № 391 у м. Херсоні 11 лютого 1990 р. [21, арк. 129–131]. Як свідчить робочий план відділу організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК Компартії України в день виборів народних депутатів Української РСР і місцевих Рад 4 березня 1990 р. [20, арк. 37–40], обкоми та Київський міськком КПУ мали до 12 березня інформувати ЦК КПУ про результати виборів зі складенням додатків [20, арк. 40]. Проте вказане завдання не вдалося здійснити в повному обсязі через складну ситуацію з вихідним документообігом в обкомах КПУ [18, с. 276; 20, с. 159]. Загалом у справі 2746 Ф. 1 ЦДАГО України – 20 інформаційних зведень обкомів та Київського міськкому КПУ про вибори 1990 р. [21, арк. 12–18, 20–23, 25–31, 34–39, 41–44, 46–53, 55–61, 63–68, 70–73, 76–82, 86–90, 93–97, 101–107, 109–113, 116–120, 122–127, 133–137, 139–142, 144–147, 149–153], і вони різняться за датою створення. Так, 7 березня 1990 р. була створена інформація Полтавського обкому КПУ № 16/125 за вх. № 856/133 від 11 березня 1990 р. [21, арк. 93–97], а 9 березня 1990 р. – Одеського обкому КПУ № 112 за вх. № 852/132 від 10 березня 1990 р. [21, арк. 86–90]. 11 березня 1990 р. датуються інформації наступних обкомів КПУ: Волинського № 3–7/24 за вх. № 873/118 від 12 березня 1990 р. [21, арк. 20–23], Закарпатського № 2/181 за вх. № 901/123 від 13 березня 1990 р. [21, арк. 41–44], Запорізького № 1/40 за вх. № 875/124 від 12 березня 1990 р. [21, арк. 46–53], Ровенського № 2/23с за вх. № 890/134 від 13 березня 1990 р. [21, арк. 101–107] та Хмельницького № 81/2 за вх. № 874/189 від 12 березня 1990 р. [21, арк. 139–142] обкомів КПУ. 12 березня 1990 р. були складені інформації Вінницького обкому КПУ № 26/2 за вх. № 908/117 від 14 березня 1990 р. [21, арк. 12–18], а також низки інших, зокрема Київського обкому КПУ № 38/11 за вх. № 887/127 від 13 березня 1990 р. [21, арк. 55–61], Кримського № 7А–42/2 за вх. № 888/129 від 13 березня 1990 р. [21, арк. 76–82], Тернопільського № 1/5с за вх. № 891/136 від 13 березня 1990 р.

[21, арк. 116–120], Харківського № 01–87 за вх. № 893/137 від 13 березня 1990 р. [21, арк. 122–127], Черкаського № 45/2 за вх. № 892/140 від 13 березня 1990 р. [21, арк. 144–147], Чернівецького № 47/1 за вх. № 889/142 від 13 березня 1990 р. [21, арк. 149–153], 13 березня 1990 р. – Херсонського № 56/01 за вх. № 911/138 від 14 березня 1990 р. [21, арк. 133–137], 15 березня 1990 р. – Ворошиловградського № 053 за вх. № 937/119 від 16 березня 1990 р. [21, арк. 25–31] та Кіровоградського № 2–104 за вх. № 945/128 від 16 березня 1990 р. [21, арк. 70–73], 22 березня 1990 р. – Київського міськкому КПУ № 1/47 за вх. № 1030/126 від 23 березня 1990 р. [21, арк. 63–68]. Згадана ж інформація Сумського райкому КПУ [21, арк. 109–113] була складена в той же день, що й інформація Дніпропетровського обкому КПУ № 13/2 за вх. № 927/120 від 15 березня 1990 р. [21, арк. 34–39]. Із 20 інформаційних повідомлень 9, або 45%, створено українською мовою, а саме: інформації Полтавського [21, арк. 93–97], Волинського [21, арк. 20–23], Закарпатського [21, арк. 41–44], Ровенського [21, арк. 101–107], Хмельницького [21, арк. 139–142], Вінницького [21, арк. 12–18], Тернопільського [21, арк. 116–120] та Черкаського [21, арк. 144–147] обкомів КПУ і Київського міськкому КПУ [21, арк. 63–68], натомість 11 інформаційних повідомлень, або 55% від їх загальної кількості, було створено російською мовою, в т. ч. інформації Одеського [21, арк. 86–90], Запорізького [21, арк. 46–53], Кримського [21, арк. 76–82], Харківського [21, арк. 122–127], Чернівецького [21, арк. 149–153], Київського обкому [21, арк. 55–61], Херсонського [21, арк. 133–137], Дніпропетровського [21, арк. 34–39], Ворошиловградського [21, арк. 25–31], Кіровоградського [21, арк. 70–73] обкомів КПУ; до останньої групи належить й інформація Сумського обкому КПУ [21, арк. 109–113], що в оригіналі має заголовок *«И Н Ф О Р М А Ц И Я об итогах выборов народных депутатов Украинской ССР и местных Советов народных депутатов Сумской области»* [21, арк. 109]. З-поміж 9 україномовних інформаційних повідомлень обкомів КПУ більшість – без грифу, проте інформації Ровенського і Тернопільського обкомів КПУ мають гриф *«Таємно»* [21, арк. 101, 116], серед 11 російськомовних інформацій гриф *«Секретно»* має інформація Дніпропетровського [21, арк. 34], а гриф *«Для служебного пользования»* – якраз інформація Сумського обкому КПУ [21, арк. 109]. Всі документи з грифами наразі мають позначку *«Розсекречено»* [21, арк. 34, 101, 109, 116].

Далі – до аналізу безпосередньо інформації Сумського обкому КПУ. Загалом вона має 20 абзаців [21, арк. 109–113], які можна розподілити на наступні складові: 1) загальний висновок про перебіг виборчої кампанії

(абзац 1) [21, арк. 109], 2) повідомлення про передвиборчі заходи Сумської обласної партійної організації КПУ (абзаци 2–4) [21, арк. 109], 3) інформація про роль документів ЦК КПРС та ЦК КПУ для проведення передвиборної кампанії (абзац 5) [21, арк. 109–110], 4) відомості про соціологічні заходи та налагодження електоральної комунікації [10, с. 42–43] між компартійними організаціями Сумської області та виборцями (абзаци 6–10) [21, арк. 110], 5) повідомлення про діяльність груп підтримки кандидатів в депутати (абзаци 11–12) [21, арк. 110–111], 6) відомості про взаємодію окремих кандидатів з виборцями та голосування в окремих виборчих округах (абзаци 13–14) [21, арк. 111], 7) інформація про діяльність опозиційних організацій, кандидатів в депутати від них та вплив вказаної діяльності на результати голосування (абзаци 15–18) [21, арк. 111–113], 8) загальні висновки (абзаци 19–20) [21, арк. 113]. Разом вони мають розкривати бачення Сумського обкому КПУ щодо виборів 1990 р., проте не є вичерпними з огляду на повторне голосування 18 березня 1990 р. в Сумській області [2, с. 91–92; 17, с. 67; 19, с. 145].

1-й абзац досліджуваної інформації свідчить про прагнення показати взірцевість перебігу виборів: *«Избирательная кампания в области прошла в строгом соответствии с Законом о выборах народных депутатов УССР и местных Советов народных депутатов, в атмосфере высокой политической активности избирателей»* [21, арк. 109]. Таке проведення виборчої кампанії 1990 р. було проблематично здійснити як на теоретично-правовому, зокрема щодо забезпечення рівності умов для агітації [5, с. 274; 7, с. 362, 399; 22, с. 76] та заборони використання службового становища [5, с. 274; 7, с. 398–400], так і на практичному рівнях в умовах протистояння КПУ та опозиційних сил в Українській РСР в цілому [1, с. 83–84; 4, с. 117–134] та Сумській області зокрема, коли спостерігалось фактичне використання компартійними структурами й окремими кандидатами адміністративного ресурсу [19, с. 149–150], в т. ч. перешкодження реєстрації опозиційних кандидатів [19, с. 143]. Дискусійною проблемою є характер та ступінь активності виборців Сумської області, що характеризується Б. Філатовим неоднозначно [19, с. 141–144, 151].

Абзаци 2, 3 і 4 свідчать про прагнення компартійних структур Сумської області до врахування показових для них [19, с. 107] результатів союзних виборів 1989 р. зі змінами у передвиборчій тактиці: *«Во всех партийных комитетах были намечены конкретные мероприятия по обеспечению организованного проведения избирательной кампании. Повсеместно на партийных собраниях выработана активная позиция коммунистов в предвыборной борьбе, сформированы коллективные мнения в поддержку*

конкретных кандидатов в депутаты. Координацию всей предвыборной работы на местах осуществляли рабочие группы горкомов, райкомов партии непосредственно через партийные организации, советы трудовых коллективов, клубы избирателей, группы поддержки. На пленумах партийных комитетов с широким учетом мнения коммунистов, трудовых коллективов были приняты предвыборные платформы городских, районных, областной партийных организаций» [21, арк. 109]. Попри певну тенденційність та відсутність відомостей щодо часу проведення згаданих заходів, наведений текст є важливим, оскільки досить яскраво висвітлює характер підготовки компартійних структур Сумської області до виборів 1990 р. та містить згадку про наявність їхніх передвиборних платформ, ймовірно зосереджених серед протоколів вказаних пленумів або надрукованих в тогочасній місцевій пресі.

5-й абзац частково повторює 1-й, містячи ідеалізовану оцінку впливу центральних компартійних документів на перебіг виборів 1990 р.: *«Положительную роль в консолидации всех здоровых сил, трудящихся сыграли Обращения ЦК КПСС к советскому народу, ЦК Компартии Украины ко всем избирателям Советской Украины, предвыборная платформа ЦК Компартии Украины и Платформа ЦК КПСС к XXVIII съезду партии»* [21, арк. 109–110]. Він частково дублює тези тогочасних видань про вибори 1990 р. [13, с. 6–7].

З 6-го по 10-й абзац в інформації висвітлено заходи осередків КПУ в Сумській області із соціологічної роботи, важливої для збору інформації про настрої виборців, врахування якої здатне забезпечити успіх на виборах [10, с. 188], а також із формування [10, с. 57–58] переконань виборців. Так, у відповідних абзацах згадано про формування і закріплення за містами й районами партійно-пропагандистських груп, що склалися *«[...] из числа работников райкома партии, облисполкома, руководителей областных организаций и учреждений»* [21, арк. 110], організацію регулярних виступів *«[...] ответственных работников партийных, советских органов, хозяйственных руководителей»* [21, арк. 110], налагодження роботи *«[...] дискуссионного клуба «Политический собеседник» при областном Доме политического просвещения»* [21, арк. 110], проведення анкетування та газетних і телефонних опитувань виборців чотирьох (Буринського, Лебединського, Кролевецького та Путивльського) районів Сумської області, збір обкомом відомостей про настрої виборців зі зворотним надсиланням двох орієнтовних довідок за їх результатами, використання громадських приймалень, консультацій спеціалістів, вечорів-диспутів у м. Шостка та Білопільському районі Сумської області [21, арк. 110].

Наступні 2 абзаци розповідають про діяльність групи підтримки кандидата в депутати Верховної Ради Української РСР начальника тресту «Шостхімбуд» Ю. Сербіна у складі 30 осіб, завдяки якій саме він із числа 7 кандидатів набрав найбільшу кількість голосів [21, арк. 110–111]. Вона полягала у різнобічності агітації (листівки, фонограми, прямий телефон і телефон довіри) та надсиланні відомостей про кандидата одночасно «[...] в горрайгазету “Советское Полесье”, многотиражку “Строитель”, в газету “Правда Украины”» [21, арк. 110–111].

В тексті наступних абзацив йдеться про перебіг виборів в 2 виборчих округах до Верховної Ради Української РСР: Охтирському № 346 та Тростянецькому № 353, в яких завдяки комунікативним та особистим якостям відповідно вийшов у другий тур військовослужбовець А. Кропивка та переміг серед 3 інших кандидатів [21, арк. 111] військовослужбовець і «афганець» І. Плосконіс [19, с. 145; 21, арк. 111].

Наступною частиною інформації є відомості про діяльність опозиційних сил під час виборів та її вплив на результати останніх. Цікавою особливістю є відсутність у відомостях негативних номінацій [12, с. 119–124]. Підготовка неформальних організацій Сумської області оцінювалася в документі як нестандартна і ефективна, окремо наголошувалося на створенні влітку 1989 р. клубу «Виборець–89», пропагуванні одного з альтернативних законопроектів про вибори, зовнішніх контактах неформальних організацій Сумщини, друці методичних матеріалів, висуванні кандидатів до Верховної та місцевих Рад Української РСР [21, арк. 111–112], що збігається із тезою Б. Філатова про вибори 1990 р. як одне з головних питань для опозиційних об'єднань Сумської області [19, с. 95].

В інформації перераховуються різноманітні [5, с. 278] засоби агітації: мітинги, у т. ч. несанкціоновані, бесіди з виборцями, поквартирні обходи, агітація з використанням гучномовців [21, арк. 112], а також про висунуте гасло відставки Сумського обкому та міськкому КПУ і заклики голосувати проти певних кандидатів [21, арк. 112]. Поряд зі згадкою організованої в Сумах виставки «[...] самиздатовской печатной продукции со своими комментариями [...]» [21, арк. 112] прикметною є характеристика друкованих агітаційних матеріалів неформальних організацій: «Широко применялись листовки клеветнического содержания с призывами не голосовать за тех, кто “сидит в мягких руководящих креслах и призывает к перестройке”, кто “уничтожил в городах и селах церкви, сорвал кресты, а теперь жалуется, что в людях нет милосердия”, кто “устроил Чернобыль и до сих пор скрывает правду о его последствиях”, кто “привел к пустым прилавкам в магазинах” и т. д.» тобто значною

мірою агітація будувалася на критиці КПУ [9, с. 202]. У документі згадується про вплив вказаної агітації на підсумки голосування 4 березня 1990 р. [2, с. 91], зокрема про поразку на виборах 5 та вихід в другий тур ще 5 із 11 перших секретарів парткомів, програш секретарів 2 райкомів на виборах до відповідних райрад, невдачу на виборах до облради першого секретаря Роменського райкому та 9 голів міськрад та райрад, провал на виборах до останніх голів виконкомів Охтирського міськвиконкому та Липоводолинського райвиконкому, поразку 18 та вихід до наступного туру 4 із 41 керівників парторганізацій, відомств та апарату обкому на виборах до Сумської облради [21, арк. 112–113]. Завершується інформація підсумками про виявлення вад в партійно-політичній роботі та, з огляду на поточних досвід, вжиття заходів із підтримки «[...] *достойных кандидатов в депутаты*» [21, арк. 113].

Таким чином, досліджений документ Сумського обкому КПУ, попри певну тенденційність, є новим важливим джерелом для дослідження сумської регіональної специфіки парламентських та місцевих виборів 1990 р.

Список використаних джерел та літератури

1. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К.: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
2. Баламут А. М. Сумська обласна рада народних депутатів: від командно-адміністративної системи управління до місцевого самоврядування (1989–1991 рр. // Сумська старовина. 2012. №№ XXXVIII–XXXIX. С. 91–99.
3. Бичек С. М. Кроки до незалежності України (за документами ЦДАГО України) // Архіви України. 2011. № 4. С. 11–21.
4. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. К.: ІнПЕНД, 2002. 306 с.
5. Бучин М. А. Еволюція демократичних принципів виборів та особливості їхньої реалізації в Україні: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Національний університет «Львівська політехніка». Л., 2016. 488 с.
6. Гінзбург О. П. Документи фонду ЦК Компартії України ЦДАГО України як джерело вивчення становлення та розвитку демократичної опозиції в УРСР у роки перебудови: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К. – Переяслав-Хмельницький, 2018. 250 с.
7. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. К.: Ваіте, 2018. 908 с.
8. Кобута С., Кобута Л. Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки. Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2010. Вип. 17. С. 35–45.
9. Литвин В. М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с.
10. Макаренко Л. П. Інституційні форми політичної комунікації в демократичних процесах в Україні: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2018. 354 с.
11. Манайло-Приходько Р. Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Ужгород, 2018. 291 с.

12. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2017. 240 с.
13. Овчинникова Г. Ф. Вибори: кому довіримо мандат. К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. 32 с.
14. Остапець Ю. О. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Ужгород, 2016. 550 с.
15. Перші демократичні вибори в Україні: 30 років. Народна воля: Газета по-надвірнянськи. 2020. 6 березня / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://volya.if.ua/2020/03/pershi-demokratychni-vybory-v-ukrajini-30-rokiv/>.
16. Погребна А., Скрипняк А., Христенко Л. Місцеві вибори 2020 на Сумщині: що відбувається – текстова трансляція. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://suspilne.media/73731-miscevi-vibori-2020-na-sumsini-so-vidbuvaetsa-tekstova-translacia/>.
17. Філатов Б. С. Вибори до Сумської обласної ради народних депутатів 1990 р.: новий етап у виборчій практиці // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2018. Вип. 2, ч. 1. С. 65–68.
18. Філатов Б. С. Криза в Сумському осередку КПУ (1990–1991 рр.). Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. 2018. Вип. 92. С. 274–281.
19. Філатов Б. С. Суспільно-політичні трансформаційні процеси на Сумщині в роки перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Чернігів, 2020. 224 с.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2745. 52 арк.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2746. 155 арк.
22. Шеверева В. Є. Проблеми правового регулювання передвиборної агітації в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2011. 254 с.

Малиш Ольга Миколаївна

завідувачка відділу краєзнавчої літератури і бібліографії, Комунальний заклад Сумської обласної Ради «Сумська обласна універсальна наукова бібліотека» (м. Суми)

ВОЛОДИМИР СОСЮРА І СУМИ У ПУБЛІКАЦІЯХ НАУКОВЦІВ, КРАЄЗНАВЦІВ, ПИСЬМЕННИКІВ

Одна з маловідомих тем у літературній історії Сумщини – зв'язки знаних письменників України з нашим краєм. Серед них слід назвати і ім'я Володимира Миколайовича Сосюра.

Володимир Сосюра прожив велике і карколомне життя. Його твори увійшли в скарбницю світової культури, стали джерелом радості та естетичної насолоди для багатьох наших співвітчизників. За різними свідченнями і підрахунками, В. Сосюра був одним із найбільш знаних і популярних українських поетів ХХ ст. За словами українського поета, перекладача, літературознавця Миколи Зерова, життя якого також пов'язане з нашим краєм: *«Талановитий і справжній, інколи курйозний,*

завжди експансивний і щирий, Володимир Сосюра належить до поетів, за якими ходить популярність, яких знає, визнає й вітає «масовий», «широкий» читач» [1, с. 505].

Володимир Сосюра мав досить тісні зв'язки з нашим краєм та його людьми, вів переписку, спілкувався. Наприклад, у сутужні 1920-ті роки одне харківське видавництво звернулося за допомогою в справі творів друку В. Сосюри до Сум, і в результаті з'явилося цікаве, цінне видання «*Поезії*» 1921 року. Це – перша україномовна поетична книжка В. Сосюри. Сумчани тримали в руках невелику за об'ємом книжечку – всього 16 сторінок невідомого доти їм письменника і відчували, що стали першими свідками народження великого поета, який став їх улюбленцем. Лишається ще остаточно нез'ясованим питання, чому саме у Сумах (а не в Харкові, як планувалося) побачила світ перша збірка віршів В. Сосюри. На думку сумського краєзнавця Г. Петрова, появи Сосюриних «*Поезій*» у Сумах посприям митець Яків Мамонтов. Зважаючи на завантаженість харківських видавництв, наш земляк порекомендував молодому поетові звернутися до послуг Сумського відділення Всеукрдержвидаву. Збірка була видрукована, як вважав краєзнавець з м. Конотоп І. Рябенко, у Сумській друкарні ім. Т. Шевченка, за іншими даними – у друкарні місцевої газети «*Плужок*» (В. Сердюк). Можливо, що до видання першої поетичної книжки В. Сосюри була причетна його сестра Зінаїда.

Цікаво зазначити, що першим рецензентом цієї збірки був також уродженець Сумщини – поет Михайло Доленго (Клоков) з Лебедина. У другому номері журналу «*Шляхи мистецтва*» за 1921 рік вміщено відгук критика на цю збірку. «*Це перша збірка і, як перша, вона зацікавлює і примушує чекати од поета виправдання надій, що виникають мимоволі... Найцікавіше в збірці – поема «Червона Зіма»... Звертаю поки увагу читача на негадано глибоке й оригінальне протиставлення колективного індивідуальному: / чітко мірний крок ряди сотень хитає. / І сам собі здаюся таким міцним, міцним, / А вже глибоко сум, що вже мене немає, / Що я в житті лишив від себе тільки дим...» [2, с. 141].*

Про цей період свідчить і той факт, що в архівах письменника Якова Мамонтова було знайдено збірку Володимира Сосюри «*Сонце*» з дарчим надписом поета: «*Дорогому Якову Андрійовичу Мамонтову на згадку про 1921 рік, «Шляхи мистецтва» і початківця Донбасу. З любов'ю і повагою. Ваш В. Сосюра. 11. XII.31» [3, с. 175].*

Іван Рябенко у своїй публікації «*Співець Вітчизни*» зазначав: «...є припущення, що у виданню першої збірки віршів В. Сосюри сприяв наш земляк, уродженець Конотопа, один з перших українських поетів часів

громадянської війни Степан Овксентійович Сова-Степняк. Творчість Сосюри позитивно вплинула на розвиток таланту у поета, уродженця Конотопа Павла Петровича Коломійця, автора збірки «Партитура тривоги» (1939 р.). В. М. Сосюра підтримував творчі зв'язки і допомагав порадами, зокрема поету-журналісту Василю Олешку (псевдонім Іван Підкова), Якову Ратнеру» [4, с. 3]. 1933 року у видавництві «Плуг і молот» вийшла збірка поезій Якова Борисовича Ратнера «Відімкнені брами». На титульній сторінці якої зазначено «Пролетарському поетові Володимиру Сосюрі. Автор».

Пізніше Володимир Сосюра часто відвідував місто над Пслон, яке стало, за висловом митця, «його другою батьківщиною», зустрічався зі студентами в аудиторіях педагогічного інституту, робітниками в цехах заводів, жителями сіл Червоне (нині Старе село), Шпилівка, Великі Вільми і ін. Він був бажаним гостем у редакціях сумських газет. Зокрема з його участю у 1939 році вийшов перший номер обласної молодіжної газети «Більшовицька молодь» (відповідальний редактор Яків Ратнер), в якому було вміщено вітальний вірш В. Сосюри «Побажання». Поет також брав участь у роботі літоб'єднання, що діяло при обласній молодіжній газеті, відвідував літстудію «Початківець», яка діяла при сумській школі № 18. Серед її вихованців літератор і майбутній педагог Микола Моренець. Тут, у Сумах, жила його сестра Зінаїда і приїжджала сюди і мати поета – Антоніна Дмитрівна.

Яскравий образ Володимира Сосюри постає із спогадів сумських краєзнавців, письменників, журналістів. У фондах Сумської ОУНБ зберігаються численні публікації стосовно перебування поета у нашому краї. Перші з них розмістив на шпальтах місцевих газет відомий український краєзнавець Геннадій Петров. 1967 року надрукована його стаття «Сумський старт В. Сосюри», 1968 року «Сумська збірка В. Сосюри». Пізніше з'являються й інші публікації. Про зв'язки Сосюри з нашим краєм пишуть краєзнавці Яким Кривко «Зв'язки В. М. Сосюри з Сумщиною», Іван Рябенко «Співець Вітчизни». У книжці-довідникові Віктора Скакуна «Літературна Сумщина» вміщені дані про зв'язки Володимира Сосюри з нашим краєм, зокрема і про гостювання його у Сумах.

Високу оцінку творчості українського поета, співця української землі, неперевершеного лірика Володимира Миколайовича Сосюри свого часу дали відомі на весь світ діячі красного письменства, уродженці Сумщини: Борис Антоненко-Давидович, Остап Вишня, Олекса Ющенко, Дмитро Білоус.

Зі спогадів.

Бориса Антоненка-Давидовича

«Заплющу очі, щоб згадати його таким, як знав, як бачив на широких життєвих шляхах та роздоріжжях, і – дивна річ – це добре знайоме, дороге мені карооке обличчя з чорним, як воронове крило, чубом постане передо мною, а в заметілі років і подій, трагедій і перемог чую його голос. Грудний, трохи затихий, характерний Сосюрин голос з якоюсь наївною тональністю й граничною задушевністю. Затамовую дух, слухаючи відомий вірш «Так ніхто не кохав...». І воскресне в цих рядках Володимир Сосюра весь. Ніжний, щирий, з любов'ю в серці й мукою в душі. Тонкий лірик, що співав про одвічне кохання, про незгасну любов до свого народу, про вічну хвалу життю. Співав інколи за неможливих для лірики, для творчості взагалі обставин, бо коли ревуть гармати, тоді замовкають музи. А він усе ж співав.

Він любив епітет «солов'їний» – солов'їні далі, солов'їна пісня, його самого часто звали солов'єм України, але який же предивний цей наш соловей! Співав не тільки в мрійну пору пишнobarвної української весни, а й в осінню сльоту, бо навіть під хуртовину й мороз, коли, здавалося, застигала в жилах кров, – він усе ж співав. Бо поет знав, що однаково прийде весна... вірив, що його рідний народ вийде-таки на широкий шлях, на ті «тихі води, на ясні зорі» [5, с. 34–35].

«...Але ж як просто пише цей чорнявий юнак, що його сприймаєш як живе втілення нової поетичної України... співучої української мови! Ні витонченість образу, ні вправного наслідування відомих класичних зразків, а бере за душу. «Але в чому ж усе-таки сила Сосюрино слова?» – дошукувався я, намагаючись визволитися від дивовижного впливу на самого себе цих простих і разом незвичайних поетичних рядків. І раптом знайшов таку ж просту, як і Сосюрина поезія, відповідь: у щирості» [5, с. 38–39].

Олекси Ющенко

Олекса Якович пригадує, що рекомендацію до вступу у письменницьку сім'ю йому дав Володимир Сосюра. Він пише: «Навіть рядки його прозової рекомендації звучали для мене, як проникливий ліричний твір. Я їх теж запам'ятав: «Я давно знаю товариша Ющенко О. Я., стежив за його зростом, як поета, і вважаю, що його можна прийняти до Спілки радянських письменників України. Товариш Ющенко, за нашою допомогою і в нашому безпосередньому оточенні, зможе ще з більшою силою працювати разом із нами для щастя України, і голос його набере ще більшої барвистості в зоряному хорі поетів Батьківщини. В. Сосюра».

«Ніжний, тривожний, щирий... Звали ми його і чародієм любові – скільки глибоких трепетних віршів написав він про кохання... З його віршів можна скласти Антологію поезії кохання... Я був свідком коли саме писалися вірші: Володимир Миколайович потихеньку «музикаючи», наспівував перші слова майбутнього вірша. Були дні, коли під добрий настрій, Володимир Сосюра «виспівував» до десяти мініатюр, справжніх ліричних шедеврів...» [6, с. 75].

Ющенко згадував і про написану Володимиром Миколайовичем для нього віршовану посвяту «Співай, люби, поете мій, / І друже молодистий!... / Ти – України вірний син. / З думками золотими... / Для мене ти і друг, і брат / І син свого народу... 3.08.45. Львів» [6, 79–80], та про відвідини разом батьківщини поета м. Донецьк 1955

року. Після цього візиту Сосюра запропонував відвідати й Сумщину: «Дуже хочу побувати в Сумах – там де в 1921 році друкувалась моя перша збірка «Поезії». Невеличка зовсім, але дорога мені... В Сумах колись і вірша написав я «Псьол», та десь аркуш той загубився...» [6, с. 88].

Остапа Вишні

Остап Вишня у своїй коротенькій біографії Володимира Миколайовича Сосюри говорить: «...біля Лисичого над Дінцем, у рідній Третій Роті, під музику в садку, при одході семигодинного поїзда і народився майбутній поет наш Володимир Сосюра. Він не зразу завіршував... І школа одразу не виявила поетичного таланту Володимира. Довелося перейти ще кілька життєвих етапів... Уперше як поета Володимира Сосюру «відкрили» хлопчачи-школярі, коли він повернувся до рідного села, зайшов до школи. Погляд школярів підтримав і вчитель:

– Я не знав, що мій учень поетом,
Українським поетом зросте...» [7, с. 45, 46].

Дмитро Білоус пригадує:

«Десь, може, в п'ятому класі вчитель дав нам домашнє завдання з граматики. Дома я сів за підручник і почав виписувати приклади. Не пригадую, які саме були це рядки, але пам'ятаю, що вони справили на мене, сільського школяра, дуже сильне враження. Були то уривки з віршів Володимира Сосюри. Поетичні рядки буквально заповняли душу. Я почав шукати ще твори цього автора. Знайшов «Червону зиму», перечитував багато разів. Відтоді Володимир Миколайович став моїм улюбленим поетом. Через кілька років, я пішов на літературний вечір. І просто не вірилось, – на трибуну вийшов Сосюра і тихим голосом почав читати вірші. Аудиторія нагородила поета бурхливими оплесками, коли він закінчив читати. А читав він такі рядки:

Працювать, працювать, безумовно!
Кожній хвилі нема ж вороття!
Ні! Я зовсім іще не заповнив
Золотої анкети життя.

Під час перерви я намагався ближче роздивитись на поета. Рум'яне обличчя з зачесаним на бік чола темним чубом. Світла куртка з шалевим коміром. Таким запам'ятався він з першої зустрічі» [8, с. 210–211].

Іще один епізод пригадує Дмитро Григорович: «Володимир Миколайович був частим гостем редакції радіомовлення. В один із таких відвідувань, працівниця редакції, заклавши чистий аркуш до машинки, звернулася до Сосюри: «Що ви можете, Володимире Миколайовичу, написати на цьому папері за 15 хвилин?». Поет тут же сів за машинку і спокійно почав наклацувати. Далеко не вичерпавши регламенту, він прочитав:

Що я можу написати за п'ятнадцять за хвилин?
Що я вірний і крилатий України рідний син,
Що сім'ї я трудової і люблю її за те...
Далі йшов якийсь рядок і, здається, кінчався словами «сонце правди
золоте» [8, с. 211–212].

Василь Сердюк, кандидат педагогічних наук, учень ізостудії Н. Онацького згадував:

«Знайомство з Володимиром Миколайовичем відбулося в актовій залі Сумського педінституту... було запропоновано намалювати його портрет з натури, на що він дав згоду... Позував Сосюра природно, без будь-якого апломбу, моє прохання дотримуватися певного ракурсу (повороту обличчя) виконував без будь-якого роздратування. Коли основні характерні риси портрета були намальовані і стало вільніше, Володимир Миколайович розповідав дещо про себе... За триденне спілкування я намалював олівцем два портрети В. Сосюри. Іноді разом з В. Сосюрою, Я. Ратнером та Натаном Махліним прогулювалися містом» [9, с. 3].

Слід згадати ім'я **Романа Івановича Верещагіна**, уродженця села Гребениківка Сумського повіту Харківської губернії (нині Тростянецький район Сумської області), який увійшов у національну культуру не лише як композитор і автор різножанрових творів, а й як фольклорист, досвідчений педагог. У творчій співпраці Володимира Сосюри і Романа Верещагіна народилася низка вокальних творів, українських народних пісень «Весна», «Пісня», романсу «Я так люблю жагуче літо», дитячих музичних казок «Хитає вітер зелені віти» (слова В. Сосюри). Тому, мабуть не випадково, що неперевершений лірик української поезії Володимир Сосюра «шануючи композитора за тонкий ліричний струмінь його музики, на одній зі своїх подарованих Р. Верещагіну книжок залишив дарчий напис: «За те, що в нас однакові душі...» (матеріали надані дітьми композитора) [10, с. 3].

Важко охопити все розмаїття панорами літературної Сумщини. Вона все більше збагачується в міру наближення до наших днів, спонукає на нові дослідження та розшуки краєзнавцями, літераторами зв'язків Володимира Миколайовича Сосюри з нашим краєм. Зокрема потребує подальших пошуків історія творів В. Сосюри, пов'язаних із Сумщиною. Так поет згадує вірш «Псьол», що був написаний у Сумах і, напевне, подарований автором якійсь чарівній сум'янці (нині вірш вважається втраченим).

1968 року у Сумському обласному інституті кваліфікації вчителів була підготовлена до друку книжка-методичний порадник на допомогу вчителям-словесникам «Поети Сумщини післяжовтневої доби». Її укладачами стали Геннадій Терентійович Петров та методист інституту Марія Арсенівна Тушко. Ця книжка спонукає до розвідок про роль інституту у вивченні та популяризації скарбів літературної Сумщини.

Список використаних джерел та літератури

1. Зеров М. Володимир Сосюра – лірик і епік : з приводу роману «Тарас Трясило» // Зеров М. Твори в двох томах. Т. 2. Історико-літературні та літературознавчі праці. К.: Дніпро, 1990. С. 505.
2. Доленго М. [Рецензія] [Електронний ресурс] / Михайло Доленго // Шляхи мистецтва. – 1921. – Ч. 2. – С. 141. – Рец. на кн.: Сосюра В. Поезії. – Суми : Всеукраїнське видавство, 1921.

1921. – 16 с. // Культура України : електронна бібліотека : веб-сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=6348>.
3. Петров Г. Сумська збірка В. Сосюра // Петров Геннадій. Щоденники. Нариси. Статті: матеріали другої наук.-практ. конф. дослідників «Петровські читання» / Держархів Сумської області; упоряд.: Л. А. Покидченко (відп. упоряд.) та ін.; під. ред. Л. А. Покидченко. Суми: Коллаж-ПРИНТ, 2017. С. 175.
 4. Рябенко І. Співець Вітчизни // Радянський прапор. 1973. 17 січня.
 5. Антоненко-Давидович Б. Неповторний Володя // Голос ніжності і правди : спогади про Володимира Сосюру. К.: Дніпро, 1968. С. 34–35, 38–39.
 6. Ющенко О. Ніжний, тривожний, щирий: Володимир Сосюра // В пам'яті моїй: нариси, етюди, есеї, спогади. Кн. 3. К.: Факт, 1998. С. 75, 79–80, 88.
 7. Вишня О. Володимир Миколайович Сосюра // Голос ніжності і правди: спогади про Володимира Сосюру. К.: Дніпро, 1968. С. 45–46.
 8. Білоус Д. З золотої анкети життя... // Голос ніжності і правди: спогади про Володимира Сосюру. К.: Дніпро, 1968. С. 210–211, 212.
 9. Сердюк В. Незабутня зустріч з поетом // Сумщина. 1998. 6 січня.
 10. Верещагіна А. «Душа, залюблена у пісню» [Електронний ресурс]: до 100-річчя від дня народження українського композитора, педагога, фольклориста Р. І. Верещагіна: спогади // Сумська обласна універсальна наукова бібліотека: веб-сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ounb.sumy.ua/index.php?page=ver>.

СЕКЦІЯ 2

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Залєток Наталія Валеріївна

*кандидат історичних наук, старша викладачка кафедри філософії та історії
Навчально-наукового гуманітарного інституту, Таврійський національний
університет імені В. І. Вернадського (м. Київ)*

Гуржій Олександр Іванович

*доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії
України середніх віків та раннього нового часу, Інститут історії України НАН України
(м. Суми)*

БРИТАНСЬКА АРМІЯ, ЖІНКИ І ВІНСТОН ЧЕРЧИЛЛЬ: ДО БІОГРАФІЇ ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА

Проблема жіночої служби в роки Другої світової війни не раз виступала предметом вивчення для фахівців. До особливостей воєнної кампанії 1939-1945 рр. часто звертаються, дискутуючи про чинники, які мали суттєвий вплив на становище жінок у Великій Британії в другій половині ХХ ст. У наукових колах і досі точаться суперечки щодо правомірності залучення жінок до служби у війську, його впливу на панівні гендерні режими та патріархальні суспільні культури. Ми ж поставили собі за мету з'ясувати ставлення і політику відомого британського державного діяча Вінстона Черчилля щодо залучення жінок до служби в армії в роки Другої світової війни. Як прем'єр-міністр він мав потужний вплив на політику держави у цій царині у воєнний час, а в роки суфражистських кампаній та міжвоєнний період заробив репутацію людини, яка вельми неоднозначно ставилася до жіночої емансипації [1].

Ретельний аналіз позиції цього британського політичного діяча не лише доповнить його біографію новими відомостями, але й дасть змогу з'ясувати, у який спосіб він, як медійна особа, формував суспільний дискурс.

Під час Другої світової війни Черчилль прагнув активізувати всі можливі ресурси. За цих обставин непересічне місце в його планах із мобілізації займала жіноча частина населення країни. Відповідно до підрахунків дослідників, жіночий контингент у британській армії під час Другої світової війни становив від 300 до 600 тис. осіб [11, с. 318; 9, с. 382]. Приблизно таку саму кількість британок задіяли в цивільній обороні, ополченні, Королівському спостережницькому корпусі та жіночій

землеробській армії [11, с. 318].

На посаді прем'єр-міністра В. Черчилль виступав категорично проти надання жінкам можливості служити на тих же засадах, що й чоловікам. Власні погляди щодо можливості безпосередньої участі жінок у боях та вчинення ними насильства політик виклав ще наприкінці 1930-х років в декількох есе, головним лейтмотивом яких була думка про те, що жінки-солдати є атрибутом епохи варварства. Натомість для сучасного Черчиллю, цивілізованого, соціуму сама *«думка про допущення жінок до лінії фронту та надання їм можливості брати участь у боях є огидною...»* [7, с. 14]. Аналізуючи випадки в історії, коли жінки успішно воювали на рівні з чоловіками, політик стверджує, що подібне можна допускати лише у вигляді винятків, на яких не варто акцентувати увагу і виставляти на широкий загаль, адже, за його словами, *«очі не бачать – серце не болить»* [7, с. 17]. Ідеальний в його очах розподіл ролей між чоловіками та жінками під час війни виглядав так: *«слабка стать»* виготовляє зброю, а *«сильна»* – її використовує [6, с. 8]. Багато в чому ці погляди політик втілював на посаді прем'єр-міністра у 1940–1945 рр.

За каденції Черчилля уряд видав офіційну заборону для британок брати безпосередню участь у боях і використовувати зброю. Однак подібний захід був скоріше покликаний запобігти суспільному осуду, адже траплялися випадки порушення цього табу, які ретельно приховувалися владою від громадськості. Наприклад, є підтвердження того, що жінки, які служили у військах протиповітряної оборони, брали безпосередню участь в атаках на ворога. Цікаво, що саме В. Черчилль у вересні 1941 р. дозволив залучати британок до служби в силах ППО [17, с. 222]. Під час війни функціонували як виключно *«жіночі»* бригади (наприклад, 93-я прожекторна бригада), так і *«змішані»*, де служили й жінки, і чоловіки [13]. Здебільшого британки, що служили в таких бригадах, заряджали зброю, прикріплювали запали до артилерійських снарядів та слідкували за авіацією противника.

Надзвичайно показовим у цьому контексті є той факт, що посади, які передбачали виконання перелічених обов'язків, раніше вважалися бойовими, а в роки Другої світової їх перекласифікували та віднесли до небойових, щоб уникнути публічного осуду [5, с. 313]. Це є ще одним підтвердженням того, що офіційні обмеження для жінок в армії запроваджувалися не для захисту та комфорту самих жінок.

На додачу у липні 1940 р. за наказом В. Черчилля в країні створили Управління спецоперацій. До головних його завдань належали виконання таємних наказів, підтримання та підготовка членів руху опору в окупованих

Німеччиною країнах (Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія та інші). За даними В. Маккензі, до складу Управління спецоперацій восени 1944 р. входило приблизно 3200 жінок [15, с. 719]. З них спецагенти становили невеликий відсоток: французький сектор мав у складі 39 шпигунок, підрозділ Голістів – 11, голландське відділення – 3, а бельгійська секція – лише 2 [16, с.15]. Решта ж обіймали посади в офісі, були клерками.

Жінки-агенти проходили спеціальну підготовку, у т. ч. і тренування з використання зброї. Як згадувала колишня спецагентка Управління І. Бейсден: «повернувшись до Лондона, я вже знала багато способів вбивства» [16, с. 18.]. Ці жінки отримували різні завдання, що мали виконуватися на території Великої Британії або поза її межами. Вони гинули під час виконання місій, сутичок із ворогом, потрапляли в полон, як і їхні колеги-чоловіки.

Наведені факти про особливості служби жінок в Управлінні спецоперацій та в протиповітряній обороні категорично спростовують твердження британського уряду про те, що вони не мали доступу до зброї та не брали участі в боях. Звісно, уряд не міг не знати про ці факти. На нашу думку, замовчування випадків безпосередньої участі британок у боях, а також перекласифікування бойових посад на небойові у зв'язку із зарахуванням на них жінок цілком вписуються у висловлений Черчиллем ще у 1938 р. принцип *«очі не бачать – серце не болить»*. Приховування певних особливостей служби жінок свідчить про те, що влада намагалася в такий спосіб використати їх там, де їй це вигідно, але водночас зберегти суспільне уявлення про них як «миролюбних і слабких створінь», які вимушено потрапили до війська через нестачу чоловічого населення. Саме такими британок хотіли бачити й після війни, незалежно від того, якого досвіду вони набудуть під час неї.

На практиці подібна політика була згубною для жінок, що служили, і ще більше поглиблювала їхнє й без того непросте становище. Цей підхід ще більше ускладнював повоєнну соціалізацію, не давав їм змоги претендувати на нагороди чи відповідні соціальні виплати.

Фактично від самого початку війни члени трьох жіночих організацій – Допоміжної територіальної служби (Auxiliary Territorial Service), Жіночих допоміжних військово-повітряних сил (Women's Auxiliary Air Force), Жіночої королівської військово-морської служби (Women's Royal Naval Service) – піддавалися критиці з боку суспільства. Їх називали *«підстилками для армії»*, звинувачували в розпусті, пиятиці на службі [3, с. 62]. Крім того, не всі жінки, які обрали службу в допоміжних організаціях, були задоволені умовами, у яких їм доводилося служити. Так, наприкінці 1940 р. 30% жінок-

добровольців Допоміжної територіальної служби полишили її за власним бажанням [4, с. 151]. Постійні скарги та плітки щодо жіночих допоміжних служб дуже негативно впливали на їхню репутацію й не сприяли збільшенню кількості охочих стати їхніми членами. Якщо початку війни і впродовж двох років набір до жіночих допоміжних організацій здійснювався на добровільній основі, то станом на 1941 р. добровольців суттєво забракло. У зв'язку з цим Черчилль вкотре пішов на безпрецедентний крок і погодився вперше в історії зробити британок військовозобов'язаними. 18 грудня 1941 р. було прийнято Закон «Про національну службу (№ 2)», відповідно до якого оголошувався призов незаміжніх жінок віком від 20 до 30 років на службу в допоміжних організаціях або роботу у військовій промисловості. Вибір залишали за самими жінками. Тоді до допоміжних організацій вдалося залучити 125 тис. осіб [8, с. 130].

Паралельно з цим, для відновлення репутації жіночих допоміжних організацій, за активного сприяння В. Черчилля в лютому 1942 р. створили Комітет із питань комфорту та умов побуту в трьох жіночих службах (Committee on Amenities and Welfare Conditions in the three Women's Services) [18, с. 1040–1042]. Загалом члени комітету проінспектували 123 військові табори по всій країні і наприкінці літа опублікували звіт, у якому значилося таке: погані побутові умови та низький рівень забезпечення справді мали місце в жіночих службах на початку війни, однак станом на 1942 р. їхній рівень істотно покращився і є здебільшого середнім, а то й високим [9, р. 390].

Показово, що дочки прем'єр-міністра також пішли на службу до цих організацій: Діана – до Жіночої королівської військово-морської служби; Сара – до Жіночих допоміжних військово-повітряних сил; Мері – до Допоміжної територіальної служби [9, с. 384].

Досить часто в літературі можна зустріти згадки про те, що В. Черчилль високо оцінював участь британок у Другій світовій війні. Його колишній секретар Дж. Колвілль згадував, що Вінстон казав йому: *«Коли я думаю про те, що жінки зробили під час війни, я усвідомлюю, що вони таки заслуговують рівноправ'я»* [14]. Проте, якщо звернутися до змісту його виступів і кореспонденції стосовно демобілізації британок, які служили в допоміжних жіночих формуваннях, то виникають великі сумніви щодо наявності в політика особливої поваги до них. Коли нагальна потреба в праці цих жінок зникла, Черчилль робив усе, щоби чимскоріше відправити їх по домівках, і, найголовніше, робив це, м'яко кажучи, дуже нетактовно. Так, у секретному зверненні до Кабінету міністрів від 5 липня 1945 р. він писав, що *«з жінками не слід поводитися так само, як із чоловіками... чим*

швидше вони повернуться до своїх домівок, тим краще», оскільки практику утримання «маси високооплачуваних молодих жінок, що тиняються без діла... треба повністю виключити з нашої системи» [2].

Втративши посаду очільника уряду після виборів 5 липня 1945 р., В. Черчилль став лідером опозиції. Однак і в цьому статусі його вельми непокоїла доля жінок із допоміжних служб, які, на його думку, усе ще *«тинялися без діла»*. Під час чергових дебатів щодо демобілізації, які відбулися 22 жовтня 1945 р. у Палаті громад, він вкотре наголосив: *«...жінки не можуть конкурувати з чоловіками в той самий спосіб чи однаковою мірою... Якщо можна довести, що жінка необхідна для виконання якогось невідкладного завдання, пов'язаного з нашими зобов'язаннями або з процесом демобілізації, надайте їй дозвіл залишитися на посаді до того часу, поки вона буде потрібна... Але я кажу не про цю категорію. Я говорю про дуже велику кількість молодих жінок у трьох службах, які нічого не роблять, тиняються без діла і виконують непотрібні та химерні завдання, завдаючи клопотів собі і призводячи до невиправданих витрат для держави [курсив наш – Авт.]. Кожна жінка, яка не є незамінною на своїй теперішній службі... повинна бути звільнена з попередженням за місяць [до дати звільнення – Авт.]... Що ж до самих жінок, то багато з них хоче залишитися [курсив наш – Авт.], але, безумовно, тих, у кого немає роботи, тих, хто більше не потрібен, треба звільнити негайно» [10, стп. 1702–1703].* Припускаємо, що, якби видатний політик висловився так само про якийсь чоловічий військовий підрозділ, який також уже не виконував серйозних завдань у жовтні 1945 р., йому це так легко не зійшло б із рук.

Отже, на основі аналізу публічних висловлювань та опублікованих творів В. Черчилля, а також основних заходів його уряду щодо служби жінок, автори дійшли висновку, що він вкрай негативно ставився до офіційного надання їм можливості воювати зі зброєю в руках. Політик був переконаний, що жінки-солдати є атрибутом часів варварства, натомість цивілізоване суспільство не має такого допускати. Ідеальним Черчилль вважав розподіл ролей під час війни, коли жінки виготовляють зброю, а чоловіки – її використовують. Під час виступів у роки Другої світової війни саме працівницям заводів була приділена лєвова частка його уваги. Водночас саме за урядування Черчилля у Великій Британії були вжиті безпрецедентні заходи щодо залучення жінок до служби в допоміжних організаціях при британській армії, а саме – оголошено їхній призов. Тоді ж британкам дозволили увійти до складу протиповітряної оборони країни, а також Управління спецоперацій, де, попри офіційну заборону на

використання зброї та участь у сутичках із ворогом, частина жінок усе ж здобула бойовий досвід. Однак подібні випадки ретельно приховувалися владою від широкого загалу.

Список використаних джерел та літератури

1. Залєток Н. В., Гуржій О. І., Буглай Н. М. Вінстон Черчилль і суффражистський рух // Сторінки історії. Вип. 50 (червень). 2020. С. 99–118 / DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.50.2020.210124>.
2. A secret memorandum, entitled Man-Power, from Winston Churchill to the other members of the Cabinet. 7 July 1945. CHAR 23/14/33 // Churchill archive for schools [Electronic source]: <https://bit.ly/2Ttlwco>.
3. Allen A. T. Women in Twentieth-Century Europe. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 208 p.
4. Broad R. Conscription in Britain, 1939-1964: The Militarisation of a Generation. London: Routledge, 2006. 307 p.
5. Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // Journal of Military History. 1993. Vol. 57, no. 2. P. 301–323.
6. Churchill W. S. Women can win wars – without firing a shot // Sunday Chronicle. 27 March 1938. P. 8.
7. Churchill W. S. Women in War // The Churchillian. Spring 2012. Volume 3. Issue 1. P. 14–20.
8. Clonan T. A history of women in combat // A History of the Irish Artillery Corps. Dublin: Defence Forces Printing Press, 1998. P. 117–162.
9. Crang J. A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry // Defence Studies. 2008. Vol. 8, no. 3. P. 381–395.
10. Demobilisation (22 October 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1945. Vol. 414. cc. 1702–1703.
11. Forty G. British Army Handbook 1939–1945. Sutton Publishing, 1998. 380 p.
12. Gould J. M. The women's corps the establishment of women's military services in Britain: a thesis presented for the Degree of Ph.D / Gould Jennifer Margaret. London: University of London, 1988. 487 p.
13. Harris C. Women Under Fire in World War Two // BBC History. [Electronic source]: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml.
14. Langworth R. Nashville (3). Churchill and Women's Rights. [Electronic source]: <https://richardlangworth.com/nashville-3-rights-women>.
15. Mackenzie W. The Secret History of SOE: Special Operations Executive, 1940–1945. London: St Ermin's Press, 2000. 848 p.
16. Pattinson J. "Turning a Pretty Girl into a Killer": Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War // Gender and Interpersonal Violence Language, Action and Representation / ed. F. Alexander and K. Throsby. New York: Palgrave Macmillan, 2008. P. 11–28.
17. Pile F. Ack-Ack: Britain's Defence Against Air Attack during the Second World War. London: George G. Harrap & Co. Ltd, 1949. 410 p.
18. Women's services (Committee of inquiry) (03 February 1942) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1942. Vol. 377. cc. 1040–1042.

Михайліченко Микола Анатолійович

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства, Сумський національний аграрний університет (м. Суми)

ІСТОРІЯ КАДЕТА ЗІ СТАРОЇ СВІТЛИНИ (НАЧЕРКИ БІОГРАФІЇ ВОЛОДИМИРА ПЕТРОВИЧА)

Уже понад десяти років я колекціую старі світлини, головним чином, портрети військових. Останнім часом зміст мого захоплення з суто колекційного трансформувався у дослідницький. Я почав віддавати перевагу тим знімкам, які можуть послугуватися в якості джерела біографій зображених на них людей. Це дало поштовх для кількох статей, у одній з яких я описав окремі підходи для визначення біографічних відомостей про військовослужбовців за їх фотографіями [4]. У цій публікації я опишу випадок, коли світлина стала не стільки джерелом, скільки поштовхом для біографічного дослідження.

Фотографія – об'єкт дослідження – зроблена в Сумах у фотосалоні Павла Макашова. На знімку – кадет Сумського кадетського корпусу з відзнаками віце-унтер-офіцера. Напис на звороті літографічного бланку дозволяє встановити ім'я зображеного на знімку – Володимир та дату дарування портрету – 24 червня 1909 р. Оскільки віце-унтер-офіцери призначалися з найкращих кадетів останнього VII класу, а напис «в пам'ять сумської життя» вочевидь вказував на близьку перспективу розлуки з Сумами, логічним було припустити, що юнак завершив навчання у корпусі саме у 1909 р. [7, с. 8]. Отже, аналіз власне самого знімку дозволив з'ясувати: ім'я портретованого, його звання й рік випуску. Проте, залишалось невідомим головне, без чого неможлива подальша розвідка – прізвище кадета. І хоча у розпорядженні дослідника був список випускників Сумського кадетського корпусу 1909 р., однак він не містив ані імен, ані вказівок на звання віце-унтер-офіцера, що давало б змогу звужити коло пошуків [3, с. 114].

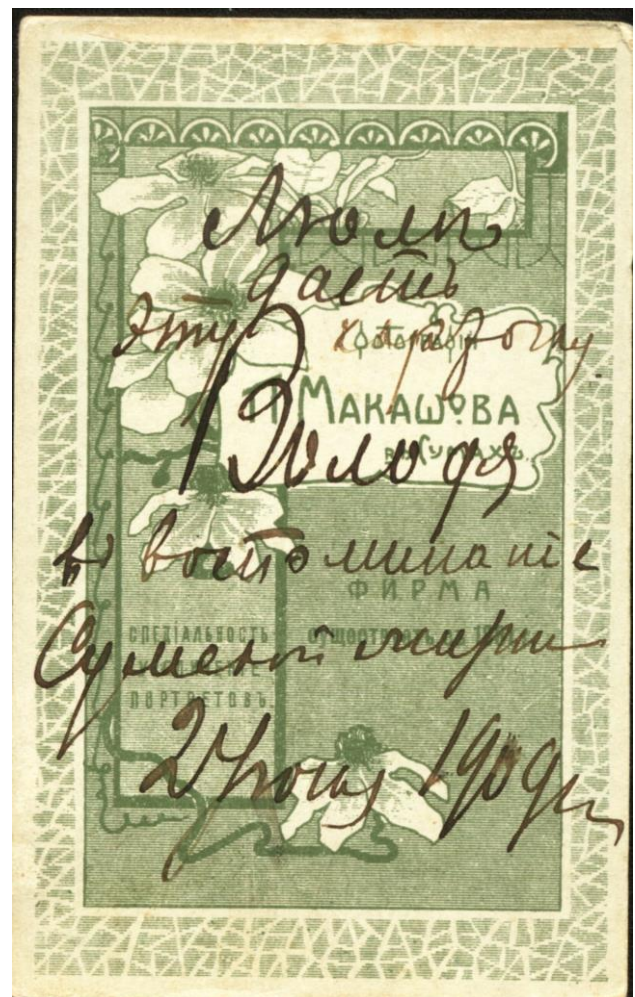
Був іще один «ключ» до розкриття особи кадета, який підказав мені колега-краєзнавець Олександр Кисельов. Він повідомив т.зв. «легенду»¹ цього фото (озвучену свого часу колекціонером Віктором Токаревим), за якою портретований був сербом. Це була зачіпка, яку я вирішив перевірити, спробувавши визначити ймовірні «сербські» прізвища зі списку випускників 1909 р. Таким мені вдалося прізвище «Пётрович». Щоб перевірити цю версію я вирішив пошукати інформацію про Володимира

¹ на сленгу колекціонерів, «легенда» – це історія, пов'язана із походженням предмету колекціонування

Петровича, серба, випускника Сумського кадетського корпусу в загально-доступних базах даних «Офицеры РИА» та «Памяти героев Великой войны 1914–1918 годов» [5; 6]. Пошук у першій не дав жодного результату. А от у другій базі даних пощастило відшукати складений наприкінці грудня 1915 р. послужний список старшого офіцера 3-ї батареї 85-ї артилерійської бригади поручика Володимира Савовича Петровича, в якому військовик був вказаний як серб за національністю і випускник Сумського кадетського корпусу [8]. Звісно, навіть після цієї знахідки не можна було вважати справу визначення особи портретованого остаточно вирішеною (оскільки його сербське походження було «легендою», а фактичні збіги із даними Петровича стосувалися лише імені й року випуску з корпусу). Проте, у мене з'явилася версія, яка видавалася досить вірогідною.



Петрович Володимир Савич



Петрович Володимир Савич зворот

Ця версія пізніше знайшла підтвердження, коли я порівняв світлину Володимира Петровича в презентаційному виданні «Суми. Пам'ять старих вулиць» із фотопортретом з моєї колекції [10, с. 258]. Хоча я й пошкодував про час, втрачений на побудову занадто складної схеми

визначення особи людини, портрет якої вже давно був опублікований, натомість я міг бути впевнений у точності атрибуції світлини віце-унтер-офіцера й без жодних сумнівів перейти до складання начерку біографії Володимира Петровича.

Отже, Володимир Савович Петрович, народився 12 грудня 1890 р. у Сербії. Православний. У серпні 1909 р. закінчив Сумський кадетський корпус і був призначений до Київського військового училища. 26 серпня 1910 р. прийняв присягу на підданство Росії. Після закінчення курсу навчання в училищі, 6 серпня 1911 р. отримав чин підпоручика і призначення у 42-у артилерійську бригаду (дислокувалася у м. Бердичев). Служив на посаді діловода 4-ї батареї. Під час Першої світової війни брав участь у бойових діях у складі бригади з 13 серпня 1914 р. по 26 травня 1915 р. 26 травня 1915 р. був відряджений у розпорядження Штабу Київського військового округу і 31 травня того ж року призначений старшим офіцером 3-ї батареї легкої артилерійської бригади №1 (з 4 червня 1915 р. – 85-а артилерійська бригада, з 13 грудня 1915 р. – 104-а артилерійська бригада). У складі цієї частини 21 липня 1915 р. вирушив на фронт. У бою 5 серпня 1915 р. поблизу м. Жослі (Литва) був контужений. Станом на 30 вересня 1916 р. продовжував службу в 140-й артилерійській бригаді в чині поручика. Нагороджений орденами: святої Анни IV ступеню з написом «За хоробрість», святого Станіслава III ступеню з мечами та бантом, святої Анни III ступеню з мечами та бантом, святого Станіслава II ступеню. Був одружений із Вірою Іванівною Шляровою, уродженкою Києва, православною. Соціальне походження дружини, як і самого Володимира Петровича, наразі з'ясувати не вдалося. 11 грудня 1912 р. у них народилася донька Олена [1; 8; 9].

На жаль, не вдалося достеменно з'ясувати, як склалася доля Володимира Петровича після грудня 1915 року. Щоправда, ім'я офіцера (без зазначення чину) Володимира Петровича згадується у базі даних «Учасники Білого руху в Росії» Сергія Волкова. З неї дізнаємося, що до травня 1922 р. від перебував у таборі «Селеміє» (Туреччина), а згодом – у Константинополі [2, с. 252]. Не виключено, що цей офіцер і колишній сумський кадет Володимир Петрович одна й та сама особа.

Список використаних джерел та літератури

1. Высочайший приказ Его Императорского Величества 30 сентября 1916 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://gwar.mil.ru/heroes/document/50000022/?page_id=50034075.
2. Волков С. В. База данных «Участники Белого движения в России» на январь 2016. Буква П.
3. Кремер С. Сумской кадетский корпус. 1900-1950. Сан-Франциско, 1955. 125 с.

4. Михайліченко М. Фотографії військовиків Російської імператорської армії як джерело для біографічних досліджень // *Collectsion*. 2020. № 13. С. 4–6.
5. «Офицеры РИА». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ria1914.info>.
6. «Памяти героев Великой войны 1914–1918 годов»: интернет-портал. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gwar.mil.ru/>.
7. Положение о кадетских корпусах. СПб: тип. М. М. Стасюлевича, 1886. 92 с.
8. Послужной список старшего офицера 3-й батареи 85-й артиллерийской бригады поручика Петровича. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://gwar.mil.ru/heroes/document/50504649/?page_id=50551225.
9. Список по старшинству 42-й артиллерийской бригады к 1-му января 1914 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gwar.mil.ru/documents/view/88000711/?parent=88000711&obraz=88000988>.
10. Суми. Пам'ять старих вулиць: зб. історико-краєзнавчих матеріалів / авт.: В. К. Шейко, С. М. Кондратенко, М. Л. Охріменко, Ю. В. П'ятаченко; гол. ред. В. К. Шейко. К.: Фолігрант, 2009. 324 с.

Ніколайчук Дмитрій Олександрович
*кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (м. Київ)*

КИЇВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ЛІКАРСЬКИЙ ІНСПЕКТОР ІВАН ЯКОВЛЕВИЧ МОГИЛЯНСЬКИЙ-РУСОБТОВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ

Створення дієвої системи охорони здоров'я населення, проведення профілактичних та проти епідеміологічних заходів потребує професійного державного управління. Водночас ефективність будь-якого адміністрування залежить від роботи й професійних якостей кваліфікованих кадрів. Вивчення історичного досвіду функціонування управлінських інститутів у сфері охорони здоров'я набуває особливої актуальності в умовах розповсюдження у світі нових, небезпечних хвороб.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у Російській імперії державне управління лікарською справою, охороною здоров'я здійснювалося Міністерством внутрішніх справ (ст. 1) [5, с. 176–177]. На губернському рівні повноваження щодо питань охорони здоров'я, лікарської справи належало лікарському відділенню губернського правління, яке очолював губернський лікарський інспектор. Посадовцями лікарського відділення також були: інспектор лікарської частини, оператор, акушер, столоначальник та його помічник [7, арк. 38–46]. Саме губернський лікарський інспектор був вищою посадовою особою яка налагоджувала й контролювала стан охорони здоров'я на місцях. Згідно іменного указу імператора Олександра ІІ Сенату «Тимчасові правила про реформування губернських установ МВС в 37-ми губерніях» (від 8 червня 1865 р.) губернський лікарський інспектор очолю-

вав лікарське відділення губернського правління і призначався міністром внутрішніх справ, а його посада відповідала 5 рангу – статський радник. Губернський лікарський інспектор входив до складу загального присутствія губернського правління, головував у тимчасових губернських нарадах з науково-медичних питань, брав участь у засіданнях губернської присутності з фабричних питань, а також у засіданнях громадських і земських установ при розгляді питань щодо санітарного стану [1, с. 633–636]. До повноважень губернського лікарського інспектора належало: регулярно здійснювати огляд всіх закладів цивільної медицини і надавати про це рапорт до Медичний департаменту МВС; слідкувати за обігом ліків, косметичних засобів, станом мінеральних вод; здійснювати огляд продуктів харчування; забезпечувати зберігання і розподіл лікарських і хірургічних інструментів; контролювати діяльності повітових лікарів та здійснювати зі затвердженням губернатора розподіл (з утвердження губернатора) обов'язків між ними у повітах, де їх було 2 і більше, а у разі злочинних дій повітових лікарів мав право відсторонювати їх від займання посади [5, с.177–179].

Типовим представником чиновника і водночас талановитого лікаря був київський губернський інспектор, доктор медицини Іван Яковлевич Могилянський-Русобтовський [2, арк. 16 зв.].

І. Могилянський-Русобтовський був предстаником дворянського роду українського походження Могилянських-Русобтовських. Рід Івана Яковлевича походить від православного священника Прокопія Русобтовського з с. Обтова, сини якого – Петро, Павло, Василь, – у середині XVIII ст. навчались у Києво-Могилянській академії [4, с. 172]. Представниця роду Могилянських-Русобтовських – Олена Михайлівна Могилянська у своїх спогадах зв'язувала навчання братів у академії з появою другого прізвища – Могилянські: *«С детства помню, что происхождение фамилии связывалось с Киево-Могилянской Академией – первое высшее учебное заведение в Украине, созданное на базе Киево-Богоявленского братства и основанной в 1631 г. Петром Могилой школы при Киево-Печерской Лавре. Но так ли это в действительности утверждать не берусь»* [3, с. 10]. У першій половині XIX ст. батько Івана – священник Яків Матвійович Могилянський надав докази, що його дід Василь Прокопович Могилянський водолів кріпаками у с. Обтове (Кролевецького повіту Чернігівської губернії), де знаходилася родинна парафія Могилянських, й отримав дворянську грамоту з подвійним прізвищем Русобтовських-Могилянських («Рус» з Обтова) [3, с. 10].

Іван Яковлевич Могилянський-Русобтовський народився 1829 р. Навчався Іван Могилянський-Русобтовський, разом з своїм братом Яковом,

у Чернігівській духовній семінарії [3, с. 10], після закінчення якої не продовжили службу священниками, а вступили до Імператорської медико-хірургічної академії у Санкт-Петербурзі [2, арк. 16 зв].

28 січня 1854 р. І. Могілянський-Русобтовський, після 5-річного навчання у академії *«признан лекарем с награждением за отличные успехи в медицинских науках»*, а вже 31 січня його було призначено лікарем у Кавказьку армію (Кавказький корпус). Брав участь у Кримській війні (1853–1856 рр.) після чого був відряджений продовжувати службу лікарем у резервний батальйон, а після переведення 3 травня 1859 р. за вислугою років у титулярні радники зарахований у Військово-сухопутний госпіталь для здачі екзамену на ступінь доктора наук. 3 січня 1860 р. по січень 1865 р. працював молодшим лікарем на Луганському ливарному заводі. Водночас саме у цей період І. Могілянський-Русобтовський неодноразово відлучається у Санкт-Петербург для підвищення кваліфікації і підготовки до захисту ступеня доктора медицини. 12 січня 1863 р. Конференцією Імператорської медико-хірургічної академії І. Могілянський-Русобтовський присвоєно ступінь доктора медицини [2, арк. 16 зв – 24].

Перебуваючи у Санкт-Петербурзі І. Могілянський-Русобтовський зарекомендував себе як працелюбний і професійний лікар. Так, будучи у черговому відрядженні в Санкт-Петербурзі згідно розпорядження міністра фінансів М. Рейтерна Івану Яковичу було доручено вивчити функціонування та роботу Санкт-Петербурзьких госпіталів для реорганізації госпіталів Луганського заводу й підбору необхідного обладнання [2, арк. 24зв. – 25 зв.].

1 січня 1865 р. І. Могілянського-Русобтовського призначено старшим лікарем Лисичанського округу, а 26 грудня 1872 р. у зв'язку із сімейними обставинами був звільнений за власним бажанням. Через рік І. Могілянський-Русобтовський згідно наказу міністра внутрішніх справ О. Тимашева поновлюється на державній службі уже на чиновницькій посаді – інспектор лікарського відділення подільського губернського правління. Саме після призначення у Кам'янець-Подільський І. Могілянський-Русобтовський залишиться працювати профільним чиновником, який маючи великий професійний досвід роботи лікарем буде налагоджувати функціонування системи охорони здоров'я на місцях [2, арк. 25 зв. – 29].

16 квітня 1876 р. І. Могілянського-Русобтовського було переведено на аналогічну посаду у Волинську губернію, а 31 жовтня 1880 р. за проханням київського, волинського та подільського генерал-губернатора М. Черткова міністр внутрішніх справ призначив очільником лікарського відділення київського губернського правління І. Могілянського-Русобтовського

[2, арк. 28зв. – 29].

Аналізуючи стан медичного забезпечення у Київській губернії на початку 1880-х років варто зауважити про зростання таких статистичних показників як кількість лікарів. Так, у Київській губернії, за інформацією оприлюдненою О. Ціборовським та В. Сорокою за п'ять років (1881–1886) кількість лікарів і фельдшерів значно збільшилася, при цьому у 1879 р. нараховувалося 15 міських лікарень на 614 ліжок і один будинок божевільних на 60 місць, а у 1886 р. – 125 лікарень на 2851 ліжок (у сільській місцевості лікарень практично не було) [8, с. 109–110].

Отже, Іван Якович Могилянський-Русобтовський є типовим представником освіченого чиновника який отримавши вищу медичну освіту, здобув великий досвід практикуючим лікарем як в умовах військових дій так і на цивільній службі молодшим і старшим лікарем на заводі, засвідчив свої високі професійні здібності ступенем доктора медицини очолював лікарську справу у губернії.

Список використаних джерел та літератури

1. Временные правила о преобразовании губернских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати семи губерниях. 8 июня 1865 р. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 1. Отд. первое. № 42180. стб. 633–636.
2. Державний архів Київської області. Ф. 1. Оп. 319. Спр. 907. 30 арк.
3. Журавльова Т. Рід Могилянських // Пам'ятки України: історія і культура. К., 2013. № 9. С. 10–15.
4. Мицик Ю. Уродженці Батуринської і Борзенської сотень – студенти Києво-Могилянської академії // Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 171–174.
5. Устав врачебный // Свод законов Российской империи. СПб., 1905. Т. 13. С. 176–255.
6. Фрейберг Н. Врачебно-санитарное законодательство в России. Узаконения и распоряжения правительства по гражданской медицинской, санитарной фармацевтической частям, опубликованные до 1913 г. СПб., 1913. 1071 с.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 35. Спр. 1590 (ч. 5). 398 арк.
8. Ціборовський О. М., Сорока В. М. Приказна медицина в Київській губернії: кроки розвитку // Економіка і право охорони здоров'я. 2016. № 2. С. 108–114.

Бровко Альона Григорівна

кандидат історичних наук, старший викладач Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин)

КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: ДОВГИЙ ШЛЯХ ДО ВИЗНАННЯ

23 грудня 2014 року Українська Православна Церква Московського патріархату приєднала до лику святих Петра Калнишевського. Цього року виповнюється шість років з моменту канонізації Петра Багатостраж-

дального. Тому б хотілося ще раз згадати про життєвий шлях та тяжку долю видатного політика, військового та релігійного діяча XVII – початку XIX ст. – Петра Калнишевського.

Тривалий час ім'я останнього кошового отамана П. Калнишевського було оповите таємницею. Лише в окремих публікаціях зустрічалися згадки про кошового. В 1875 р. побачила світ праця П. Єфименка *«Калнишевський, останній кошовий Запорозької Січі»*, яка поклала початок до повернення із забуття ім'я козацького ватажка, який відстоював інтереси Запорозької Січі. У період радянського тоталітаризму заборонялися будь-які спроби увічнити пам'ять останнього кошового отамана, не кажучи вже про видання публікацій, присвячених П. Калнишевському, за які жорстоко карали ув'язненням. Прикладом цього є спроба на початку XX ст. представниками української інтелігенції вшанувати пам'ять останнього кошового отамана Запорозької Січі. Так, український письменник Г. Доброскок у листі до Д. Яворницького зазначав: *«Хотіли 31 окт. святкувати пам'ять Калнишевського, але уряд не дозволив. Тільки і прийшлося зробити, що надрукувати статтю. Торік я теж надрукував оповідання про нього... «Предсказание Марка Проклятого». Так і редактора газети «Кубань», і мене за те оповідання, в якому виведені були останні часи Калнишевського, взято було до тюрми, і мали держати аж три місяця, та союз драматичних письменників визволив мене, так що не дуже довго і сидів»* [4, с. 159]. Та й сам Д. Яворницький став жертвою тоталітарного режиму, якого, як одного з дослідників козащини, було звинувачено в *«буржуазному націоналізмі»*, внаслідок чого він зазнав переслідувань із боку правлячого режиму. Так, опублікувавши статтю про П. Калнишевського для журналу *«Дон»*, він побачив її покремсаною царською цензурою. Видавець журналу І.П. Попов погодився надрукувати працю лише зі значними *«цензурними опущеннями»* [5, с. 434].

Це пояснюється тим, що така неординарна особистість, як П. Калнишевський, не вписувалась у загальноприйняті канони російської історіографії. Лише з проголошенням незалежності України з'являється низка публікацій, де висвітлюються окремі сторінки з життя П. Калнишевського.

Народився П. Калнишевський у 1690 (1691) році в селі Пустовітівка біля м. Ромни (Сумська обл.). Він був найстаршим сином, але не єдиним. Брат П. Калнишевського, Семен, був священником Миколаївської церкви в містечку Смілому, що знаходиться неподалік с. Пустовітівки. Згадки про слобідського козака Панаса Калнишевського, ще одного родича, зустрічаються в реєстрах смілянської сотні. Численні родичі Калнишевського

проживали в сотенних містечках Ромнах і Смілому та в околицях: Пустовійтівці, Процівцях, Плавниках, Оксютинцях і Хоружівці [3, с. 5]. Інформацію про родинне коло П. Калнишевського знаходимо в приватних листах кошового, де йдеться про брата Андрія, небожів Григорія Швеця, Улянченка, Саву Бутенка, Стефана Чемериса, небога Уляну Лук'янович, Тетяну Підгайну-Сердюченко. Один із небожів кошового Йосип Підгайний-Калнишевський був призначений П. Калнишевським полковником Козацької паланки. Одна з небог кошового вийшла заміж за сина покійного лубенського полкового хорунжого Стефана Воротеляка, нащадки якого наприкінці ХІХ ст. володіли маєтком на місці колишньої Кам'янської Січі. Родичами П. Калнишевського були запорозькі козаки Андрій, Давид, які, ймовірно, доводилися братами його батька, а також Зиновій, отаман січового Ведмедківського куреня [3, с. 8].

Згідно з легендою, П. Калнишевський попав на Січ ще восьмирічним хлопчиком. Утім, дослідник життєвого шляху П. Калнишевського В. Грибовський дотримується іншої думки. Він вважає, що П. Калнишевський міг з'явитися на Січі лише після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Ймовірно, на його рішення бути козаком вплинули родичі Андрій та Давид, які належали до Кушнівського куреня, куди був записаний і сам П. Калнишевський [3, с. 10].

В документах архіву Коша Запорозької Січі ім'я П. Калнишевського вперше зустрічається з 1750-х років, коли він займає вищі старшинські посади. Спочатку він був військовим осавулом (вперше обраний на цю посаду в 1754 р.), у 1758 р. П. Калнишевський став військовим суддею, а в 1762 р. – вперше обраний кошовим отаманом. Вдруге та остаточно, аж до зруйнування Січі, П. Калнишевський став кошовим отаманом у 1765 р. Причиною довготривалого багаторічного отаманства Калнишевського було тривожне і нестабільне становище Запорозької Січі, землі якої захоплювали російські вельможі та поміщики, які роздавали їх іноземним колоністам, що призводило до постійних прикордонних сутичок. Тому політика П. Калнишевського найбільш відповідала вимогам часу. Він не лише переймався визнанням та захистом кордонів запорозької території, про що свідчать низка листів направлених від імені кошового до царського уряду, але й сприяв як найшвидшому заселенню безлюдних просторів вихідцями з України, тим самим створюючи підвалини для економічного розвитку козацької республіки. Масові переселення селян з України сприяли виникненню ряду нових сіл в дикому степу. Так, зокрема, було засноване с. Петриківка (на Дніпропетровщині) назване на честь кошового.

Особистісні контакти П. Калнишевського з російськими вельможами

сприяли міцності його влади. Кошовий надсилав їм щирі подарунки, зокрема, широкою популярністю серед царських вельмож користувалися різні сорти дніпровської риби, екзотичні товари, такі як білі верблюди, вино, фрукти тощо. У свою чергу, багато урядовців записувалися до козацьких реєстрів. Серед яких слід відмітити генерал-майора князя О. Прозоровського, князя Г. Потьомкіна, генерал-аншефа російської армії П. Паніна [2, с. 39]. Да й самі російські вельможи, при нагоді, не упустили можливості продемонструвати своє прихильне ставлення до кошового. Так, Г. Потьомкін подарував П. Калнишевському кишеньковий годинник та оксамит на пошиття одягу, носячи які кошовий мав би «...ежечасное воспоминание о томъ [про Г. Потьомкіна – А. Б.], который всегда содержит вась вь незгладимой памяти, и все ваши препоручения исполняют за обрадование и собственное удовольствие поставляетъ» [1, арк. 1].

У той же час, незважаючи на спроби П. Калнишевського всіляко догодити російським вельможам, кошовий був непохитним, якщо справа стосувалась правових питань Війська Запорозького. Тривалий час кошовий намагався добитися виведення Запорожжя з підпорядкування Малоросійської колегії, створеної у 1764 р. після скасування гетьманства на Лівобережній Україні. Проте всі спроби кошового досягти поставленої мети не увінчалися успіхом. Як результат, виник конфлікт П. Калнишевського з президентом Малоросійської колегії графом П. Румянцевим.

Здійснюючи активну внутрішньополітичну діяльність, П. Калнишевський не лише приділяв велику увагу соціально-економічному та політичному розвитку Січі, але й проводив чимало культурно-освітніх заходів.

Головними напрямками меценатської діяльності кошового отамана П. Калнишевського були православна церква та освіта. Його коштом було збудовано та оздоблено велику кількість церковних споруд. Найвідоміші з них такі церкви, як Богородицька в Лохвиці (1763), Покровська в Ромнах (1764), Петра і Павла в Межигірському монастирі в Києві (1768), Троїцька в Пустовійтівці (1773) та Георгіївська в Петриківці (1773). Проте, як відомо, на кінець існування Запорозької Січі нараховувалось 44 церкви, 13 каплиць та 2 скити.

Окрім будівництва, П. Калнишевський робив багаті подарунки вже існуючим церквам. Зокрема, надіслав щедрі подарунки церкві Гроба Господнього в Єрусалимі, серед яких знаходимо чаші, дискоси, лжиці, зіздиці, все зі срібла та з позолотою.

До обов'язків кошового відноситься і розвиток освіти на Січі. Він здійснював управління всіма школами на Запоріжжі, яких як на той час була досить значна кількість. Тут існувало три спеціальних та 16

загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах. Існувала школа, в якій випускали паланкових старшин, писарів полкових канцелярій.

П. Калнишевський був освіченою людиною, любив книги, тому не шкодував коштів на їх придбання. Так, на його прохання, архімандрит Новоспаського монастиря купив книг більш як на 30 руб., Євангеліє вартістю 1000 руб., на оздобу якого сріблом, золотом та дорогоцінним камінням витрачено 500 руб. [7, с. 26].

Варто відзначити успіхи кошового і у військовій сфері. Військова діяльність П. Калнишевського найбільше пов'язана з російсько-турецькою війною 1768–1774 рр., в якій запорожцям відводилась основна роль. Оскільки вони були неперевершеними розвідниками та добре знали степ. П. Калнишевський безпосередньо очолював кінне з'єднання Запорозького Війська та, водночас, був командуючим усієї запорозької армії. Протягом всієї військової кампанії кошовий проявив себе як вмілий військовий керівник, організатор, полководець. Він особисто взяв участь у битвах під Очаковом, Кінбурном, Хаджибеєм, Перекопом та Кримом. Його заслуги були визнані й самою царицею, котра 1770 р. оголосила подяку Війську запорозькому за доблесть у російсько-турецькій війні, а самого П. Калнишевського нагородила золотою медаллю з діамантами. У 1773 р. йому було присвоєно військове звання російської армії «генерал-лейтенанта» [6, с. 33].

1775 р. став трагічним в історії Запорізької Січі. За наказом Потьомкіна, 25 травня армійський корпус регулярної армії під командою П. Текелія вирушив до Запорізьких Вольностей. 4 червня 1775 р. царські війська оточили Запорізьку Січ. Момент нападу було обрано вдало – на той час у Січі залишилось декілька сот козаків, решта розбрелися по зимівниках, паланках, промислах тощо. Враховуючи нерівність сил, запорожці вирішили здати Січ добровільно. Проте це не врятувало козаків від царської «милості», особливо постраждала козацька старшина – кошовий отаман П. Калнишевський, військовий суддя П. Глоба та військовий осавул А. Головатий. Жорстоко розправившись зі старшиною, яку заточили в стінах тюрми, царський уряд ретельно приховував її місце перебування.

25 червня 1776 р. конвой з семи чоловік: секунд-майор А. Пузиревський, унтер-офіцер і п'ятеро солдатів, повезли П. Калнишевського з Москви до Архангельська, звідки найнявши судно в купця Вороніхіна, переправилися на Соловки. 30 липня настоятель Соловецького монастиря Досифій доповів у синод про прийняття арештанта П. Калнишевського для утримання його згідно з царським указом.

Про заточення кошового в стінах Соловецького монастиря не знали навіть найближчі родичі. Лише згодом, майже через століття, стала відома деяка інформація про долю кошового після зруйнування Січі. Зокрема, стали відомі записки М. Колчина, який в 1880-х роках був монастирським фельдшером. Він подав детальний опис камери, в якій перебував П. Калнишевський: *«Перед нами маленькі, приблизно в два аршини заввишки, двері з малюсіньким віконцем посередині їх; двері ці ведуть у житло в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого зрізаного конуса з цегли, завдовжки майже в чотири аршини, завширшки в сажень, висота при вході – три аршини, у вузькому кінці – півтора. Біля входу праворуч ми бачимо лаву, що була ложем для в'язня... На другому боці рештки розламаної печі. Стіни... сирі, запліснявілі, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати є маленьке віконечко вершків шість у квадраті; промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні і то з великою напругою зору. Якщо ув'язнений намагався через це вікно подивитися на світ божий, то перед його очима поставало лише кладовище, що знаходилося прямо перед вікном»* [9, с. 123–124].

Окрім того, в камері протікала стеля, про що свідчить доповідь намісника Соловецького монастиря ієромонаха Симона в якому йдеться про прохання кошового надати йому дозволу за власний кошт відремонтувати дах келії [8, арк. 1].

Тюремний режим кошового відзначався особливою суворістю. Позбавлений можливості листування та спілкування, за переказами його виводили з камери лише тричі на рік: на Великдень, Преображення і Різдво. Влітку його охороняли позмінно чотири солдати, у той час як інших в'язнів лише двоє; взимку – троє солдат, тоді як біля всіх інших арештантів було лише по одному.

Проте, незважаючи на суворі умови утримання П. Калнишевського в стінах монастиря, він мав привілейоване становище в порівнянні з іншими в'язнями. Як доказ цьому виступає отримання в'язнем значної суми в розмірі 365–366 руб. на рік. Причому кошти, які йшли на його утримання, видавалися спочатку повністю на весь рік, а потім щомісячно, причому *«всякій разъ въ полученіи ихъ расписывался караульный солдатъ, бывшій при заключенномъ»* [9, с. 10–11]. На заощаджені кошти кошовий подарував Соловецькому монастирю коштовне Євангеліє вагою понад 34 фунти срібла і вартістю 2435 руб.

Провівши у кам'яному мішку 16 років Петро Іванович був переведений до звичайної окремої камери, де він провів ще 9 років. За легендою, провівши на самоті 25 років в ув'язненні кошовий повністю втратив зір. У 1801 р., за наказом царя Олександра І, П. Калнишевському була дарована воля. Та не довго він насолоджувався свободою. Через два роки кошовий помер. Поховали кошового на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором. Згодом, через 53 роки, на його могилі, на кошти архімандрита Соловецького монастиря Олександра, була встановлена надмогиляна плита, яка дивом дійшла до нашого часу.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів Санкт-Петербурзького Філіалу Інституту історії (РАНСПбФІІ РАН). Ф. 200. Оп. 3. Спр. 291. Арк 1–8.
2. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. Дніпропетровськ: Пороги, 2004. 130 с.
3. Грибовський В. Петро Калнишевський. К.: б. в., 2007. 72 с.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / [упоряд. С. В. Абросимова та ін.]. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип. 1. 888 с.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / [упоряд. С. В. Абросимова та ін.]. Дніпропетровськ: Гамалія, 1999. Вип. 2. 460 с.
6. Коцур А. П., Коцур В. П. Шлях на Голгофу. Від кошового отамана Петра Калнишевського до СВУ. К.: Хрещатик, 1996. 64 с.
7. Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності // Часопис української історії. 2007. вип. 7. С. 24–27.
8. Російський державний архів давніх актів. Ф. 1201. Оп. 1. Ч. 1. Спр. 949. Арк. 1.
9. Фруменков Г. Г. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі / Г. Г. Фруменков // Український історичний журнал. 1966. № 1–2. С. 123–124.

Донік Олександр Миколайович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії країни НАН України (м. Київ)

ПАРИЗЬКИЙ ПРОТЕСТ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА 1878 р. ПРОТИ ЗАБОРОНИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

18 травня 1876 р. в німецькому курортному місті Емс російський імператор Олександр II підписав сумнозвісний указ, яким запроваджувалися репресивні заходи проти українського культурного й освітнього руху, і насамперед заборона використання друкованого слова, постановки театральних вистав та концертів рідною мовою. В одинадцятому пункті цього розпорядження вимагалось негайно вислати з України М. Драгоманова та П. Чубинського, «*невиправних і безумовно небезпечних у краю агітаторів*», установити за ними таємне стеження [9, с. 381–383].

М. Драгоманов, звільнений з Університету св. Володимира, під

загрозою арешту залишив Україну, і як виявилось – назавжди. Спочатку він переїхав до Відня, а в листопаді 1876 р. опинився у Швейцарії. Тут, у Женеві, почався новий, емігрантський, етап його наукової та громадсько-політичної діяльності. За дорученням і на кошти громадівців він організовує у 1877–1878 рр. вільну українську друкарню, де друкувалися видання україномовної пропагандистської та науково-популярної літератури. Створивши видавництво, вчений відразу розгорнув активну діяльність у двох напрямках: «емансипація» національна, українська, та соціальна, соціалістична. Так, разом із С. Подолинським і М. Павликом видає український політичний часопис «Громада» (1878–1882), де публікуються статті суспільно-політичної та національної тематики [3, с. 458]. У друкарні побачили світ видання українською мовою різноманітного спрямування, як, наприклад, «Життя і здоров'я українського народу» за авторства того ж С. Подолинського – лікаря, економіста та першого українського марксиста. Чимало творів, необхідних для розуміння європейської історії, також були видрукувані тут. Зокрема брошура «Тирановбивство в Росії та дія Західної Європи» (французькою мовою), написана М. Драгомановим з нагоди вбивства Олександра II, проти якого, будучи непохитним противником тероризму, він виступав [8].

Характеризуючи діяльність в еміграції цього видатного українця, історик Т. Гунчак промовисто зазначив: «Це був відданий захисник природних та історичних прав України» [2, с. 11].

Дізнавшись із газет, що в Парижі у червні 1878 р., під час Всесвітньої виставки, має відбутися I Міжнародний літературний конгрес письменників, М. Драгоманов вирішив: це – ідеальна трибуна для того, аби перед усім цивілізованим світом висловити протест проти утисків українського слова й культури в Російській імперії. Пізніше він писав: «Я вирішив скористатися цим випадком, щоб запротестувати проти обурливого факту: майже цілковитої заборони в Росії української літератури, і не сумнівався в співчутті членів конгресу» [4, с. 3].

Головувати на форумі було запропоновано В. Гюґо – видатному французькому літератору, публіцисту і громадському діячу, прибічнику ідей федералізму, чия позиція імпонувала М. Драгоманову. Крім того, свого часу йому також довелося вимушено залишити Батьківщину, ставши вигнанцем (у 1852–1870 рр., протестуючи проти перевороту Наполеона III, В. Гюґо жив за межами Франції, переважно на британських островах у протоці Ла-Манш). Він був довгі 18 років політичним вигнанцем, як і М. Драгоманов, що повстав проти політики російського самодержавства. В. Гюґо про російського царя досить гнівно сказав, що це «потвора

всесилля, яка тримає в своїх руках хрест, який закінчується мечем, і скіпетр, який закінчується кнутом», що це «деспот, самодержець, який мучить за власною примхою цілі народи...» [8]. Віце-президентом конгресу мав бути відомий російський прозаїк І. Тургенєв, котрий, за словами М. Драгоманова, прихильно ставився до української культури, був поціновувачем таланту Т. Шевченка, другом М. Вовчка [4, с. 1].

Доповідь М. Драгоманова під назвою «Українська література, проскрибована російським урядом» (тобто цензурована, заборонена – О. Д.), яку він збирався представити на Паризькому літературному конгресі, було написано французькою мовою упродовж декількох днів, і так само швидко видруковано у форматі брошури [11]. Між іншим, того ж таки 1878 р. її переклав українською М. Павлик й видав у Львові у серії «Дрібна бібліотека». У наш час текст цієї принципової промови видатного вітчизняного мислителя став доступним для широкого кола дослідників у перекладі з французької на сучасну українську літературну мову, здійсненому львів'янином Г. Цвенґрошем [5].

Перебуваючи у Женеві, М. Драгоманов надіслав декілька примірників своєї майбутньої доповіді В. Гюґо й І. Тургенєву та звернувся з листом до бюро конгресу. Дослідники, проаналізувавши протоколи цього літературного форуму, констатували присутність на ньому М. Драгоманова, але зауважували відсутність інформації про його публічні виступи. У протоколах міститься лише лист від 28 травня 1878 р., надісланий зі Швейцарії: «Маючи бажання представити літературному Паризькому конгресу звіт, що стосується питань, поставлених на порядку денному 17 червня, звіт про ситуацію русинської або української літератури, маю за честь вас прохати записати мене до членів конгресу. Прийміть, будь ласка, мої вітання. Мішель Драгоманов, магістр історії, колишній професор Київського університету, член Російського географічного товариства» [8].

Невдовзі М. Драгоманов з усім накладом брошури залізницею вирушив до Парижа, але на французькому кордоні митники не пропустили вантаж без дозволу цензури. Тільки після тривалих з'ясуваннях вони дали дозвіл доправити його у запакованому вигляді до столиці Франції, щоб відповідні органи переглянули вміст уже там. Ученому коштувало чималих зусиль отримати назад наклад своєї праці (як він писав, «чудом», уже незадовго до завершення конгресу) [4, с. 3, 7].

Кілька примірників брошури, які нелегальним шляхом вдалося отримати із Женеві М. Драгоманову, деяким учасникам літературного форуму роздали сам автор, а також І. Тургенєв, котрий прихильно

поставився до М. Драгоманова, зголосився зробити про неї спеціальну доповідь на конгресі, дати змогу українському доповідачеві виступити і, за певних обставин, ухвалити відповідну резолюцію [4, с. 5, 6].

Утім форум літераторів у Парижі не мав на меті якихось політичних або культурних завдань. Конгрес, провідну роль в якому відігравали французи, зібрався для охорони авторських прав насамперед письменників цієї країни за кордоном, адже на той час міжнародного авторського права ще не існувало. Серед завдань був і захист прав літераторів у Російській імперії, де видавці, перекладачі та антрепренери на власний розсуд використовували інтелектуальну власність, особливо французьку [4, с. 8, 9; 1, с. 4]. Важливим було ставлення західних інтелектуалів до російської політики щодо свободи слова. У своєму вступному слові на церемонії відкриття конгресу 17 червня 1878 р. один із його організаторів, Е. Абу, недвозначно висловився з цього приводу: *«Ми не маємо й гадки вимагати в Росії свободи преси, яку ми маємо у Франції, або ту, що існує в Англії чи в Італії. Звісно, ні. Кожна країна має свої звичаї, з якими треба рахуватися»* [8]. Було зрозуміло, що керівництво конгресу не збиралося втягуватися з російським урядом у конфлікт через українську мову, про яку, відверто кажучи, навряд чи хтось з учасників форуму знав докладно.

Вийшло так, що коротке повідомлення про драгоманівську доповідь на засіданні конгресу зробив І. Тургенєв за відсутності її автора. Розкривши у загальних рисах зміст брошури, він, як описував М. Драгоманов зі слів колишнього ґарібальдійця Мавро-Макі, котрий був одним із віце-президентів форуму, *«додав від себе жалю з приводу заходів російського уряду, але ніякої резолюції не запропонував»*. Після того виступив Мавро-Макі, котрий наполягав відтворити її повний текст в протоколах конгресу. *«Коли, – писав М. Драгоманов у спогадах, – Мавро-Макі прочитав мою брошуру, він перейнявся співчуттям до нашої української справи і всіма способами протегував мені, хапав мене під час конгресових антрактів за руку, знайомив мене з видатними членами конгресу та оповідав їм зміст моєї брошури»* [4, с. 7]. Зрештою, на літературному форумі автору протестної брошури так і не було надано спеціального слова з *«українського питання»*, як і не було ухвалено й відповідної резолюції.

М. Драгоманов подав свою промову для конгресу з подвійною метою: донести до якнайширшої громадськості, насамперед за кордоном, правду про суть гнобительської політики російського уряду стосовно української мови й літератури та заручитися підтримкою у протесті проти таких дій імперських властей. Пізніше у своїй праці *«Чудацькі думки про українську*

національну справу» (1891) учений відзначав, що «уважав себе зобов'язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописах і книжках італійських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з'їздах письменників у Парижі і Відні» [6, с. 477].

Ядром доповіді стала інформація про Емський указ 1876 р. та його згубні наслідки для української культури. Проте для глибшого усвідомлення ситуації в Україні, аби показати світові, чому російський уряд здійснює антиукраїнську політику, М. Драгоманов подав ще й інші відомості про свою Батьківщину, а саме актуальну географічно-статистичну характеристику території й народу; навів вагомні аргументи, які підтверджували, що українська мова – цілком самостійна, а не «діалект» російської; виклав змістовну історію України від часів Русі до 1870-х років та історію української культури у двох найважливіших її відгалуженнях – фольклорі й літературі.

Драгоманівська брошура починалася зі слів: «Хочу ознайомити Паризький конгрес зі станом, в якому опинилася в Росії українська (руська або малоруська) література, яку забороняє і переслідує уряд однієї з найбільших держав світу. Навряд чи легко буде членам конгресу йняти віри тому, що в Європі заборонено цілу літературу, і що цей факт, яким би неймовірним він не видавався, вчинено тепер – у другій половині XIX століття!» [5, с. 50].

Учений наголошував, що «усі спостерігачі згодні з твердженням, яке ми висловлюємо: всі вони визнають, що український народ, як і мова, якою він розмовляє, мають чітку виражену самобутність. [...] Що народ, який живе окремішньо, народ, який зберіг таку оригінальність своєї мови і своєї національності, повинен мати так само самобутню історію. [...] Історія України загублена в історії двох держав-загарбників: Польщі і Росії. Тому-то вона вкрай недостатньо відома широкому загалові». Цікава думка М. Драгоманова в контексті сьогодення про долю Запорозької Січі: «Ставши здобиччю куртизанів «великої імператриці», вона цілком щезає під офіційною назвою «Новоросія», як її зволили назвати потьомкіни». Зрештою, автор констатував, що «тепер Україна розділена між Австро-Угорщиною і Росією. Вона підкорена кількома верхівками різнорідного походження. Але її народні маси зберігають традиції своєї національної єдності і завжди прагнуть соціальної та політичної незалежності» [5, с. 53, 55, 61, 63].

Переходячи до огляду історії української літератури, він наголошував, що «найбільший мистецький скарб України – її усна народна поезія. У цьому український народ не поступається жодному народові Європи. [...]

Народна поезія такої вартості повинна була, без сумніву, породити й чудову літературу; якщо сталося інакше, то причиною цьому були політичні умови, які перешкодили Україні утворити вільну і незалежну національну організацію. Проте, попри всі історичні перешкоди, українська література дала нам багато пам'яток великої вартості». М. Драгоманов наголошував: *«У ХІХ ст. під впливом ідей реалізму, демократизму і національних засад українська література відтворює свій політичний і соціальний характер».* Він констатував, що *«Котляревський, Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко та інші створюють упродовж перших трьох десятиріч ХІХ ст. нову поезію, нову літературу, новий театр, і це все зрозуміло кожному селянинові малоруською народною мовою».* Особливу увагу М. Драгоманов приділив значенню творчості Т. Шевченка не тільки для розвитку літератури, а й утвердження національної ідеї; за його словами, Кобзар *«більше, ніж будь-хто інший, заслуговує на назву народного поета».* Підсумовуючи огляд історії української літератури, учений наголошував: *«Все, що людська енергія могла б створити українською мовою, вже наперед заборонено в одній з європейських держав!»* [5, с. 63, 67, 74, 76, 89].

Завершувалася доповідь такими словами: *«Порядок денний конгресу передбачає прийняття ухвал і планів, націлених на покращення теперішнього стану літератури й письменників у різних країнах. Ми не претендуємо на те, щоб запропонувати резолюцію. Ми хочемо тільки подати в яскравому світлі ту кричущу несправедливість, жертвами якої ми є в Росії, і ми впевнені, що конгрес не залишиться байдужим до наших вимог і знайде якийсь спосіб, щоб прийти нам на допомогу»* [5, с. 90].

Хоч і не все вийшло так, як задумав М. Драгоманов, адже форум літераторів не почув його виступу безпосередньо, проте чимало членів конгресу схвально сприйняли видруковану доповідь-протест українця. Нехай не в повну силу, але з трибуни міжнародного масштабу пролунав заклик стати на захист культури, літератури, мови українського народу. Завдяки конгресові й, особливо, його керівникам – В. Гюґо, І. Турґенєву, Мавро-Макі – брошура з промовою відомого українського громадсько-політичного діяча знайшла відгук серед прогресивно налаштованої громадськості Європи. Відомо, що доповідь М. Драгоманова було надруковано італійською, сербською, іспанською мовами. Ще під час Паризького конгресу з'явилися публікації на цю тему у французьких, а невдовзі й у газетах інших європейських країн [1, с. 4].

М. Драгоманов у співавторстві з М. Павликом підготував доповідь і для Віденського літературного конгресу, який відбувся 1880 р. Наступного року

він написав промову для аналогічного форуму, котрий збирався в Римі, значно доповнивши її інформацією про указ російського імператора 1881 р., що став додатком до Емського. Тоді ж вона була опублікована італійською мовою в «*Rivista minima*» під назвою «*La letteratura die una nazione plebea*» («*Література однієї пригнобленої нації*») [10, с. 125].

Доповідь «*Українська література, проскрибована російським урядом*» стала одним з яскравих протестів на міжнародній арені проти ганебного Емського указу, проти антиукраїнської політики російської держави. Утім умови популяризації «*українського питання*» за кордоном були непростими, на що неодноразово вказував сам М. Драгоманов. Так, в одному з листів до київської Старої громади від 1886 р. він писав: «*Ви дуже помиляєтесь, коли думаєте, що тутешня публіка так собі, ні з того ні з сього (заради чарівних очей України) заінтересується нею і її нещасною долею та ще з національного боку. Ні, вона інтересується (окрім цехових спеціалістів, котрі й зубом, знайденим у кургані, інтересуються) тільки тим, що ухо й очі їй ріже, що з її власним життям зв'язується*» [7, с. 532]. І все ж саме завдяки публікаціям М. Драгоманова Європа поступово почала помічати Україну, її національні й мовно-культурні проблеми.

Список використаних джерел та літератури

1. Борщак І. Драгоманов у Франції // Українська літературна газета. – листопад 1957. Ч. 11 (29). С. 4–8.
2. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993. 286 с.
3. Драгоманов Михайло Петрович // Енциклопедія історії України: В 10-ти т. – Т. 2: Г–Д. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2004. 458 с.
4. Драгоманов М. П. Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым. Казань: Центральная типография, 1906. 20 с.
5. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом = Dragomanow Michel. La litterature oukrainienne proscrire par le gouvernement russe / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенґроша; вступ. сл. М. Колесси. Львів, 2001. 94 с.
6. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Київ: Либідь, 1991. С. 461–558.
7. Лист М. Драгоманова до Старої громади від 8 лютого 1886 р. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. К.: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 525–543.
8. Плющ О. Німота і безпам'ятство. Про франко-українські стосунки. Частина 1. / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles /2013/03 /12 /117032/>.
9. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. 414 с.
10. Стафеева В. Західноєвропейські видання другої половини ХІХ ст. про правове становище української мови в підросійській Україні // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наук. праць. Вип. 13 / Ужгородський національний університет; відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород, 2010. С. 122–132.

11. La litterature oukraï-nienne proscrite par le gouvernement russe: Rapport presente au congres litteraire de paris en 1878 par Michel Dragomanow. Geneve: Georg, Libraire-editeur, 1878. 42 p.

Грінченко Віктор Григорович

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира
Винниченка (м. Кропивницький)*

МАЛОВІДОМІ ФАКТИ БІОГРАФІЇ ТА ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ЧИГИРИНА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ)

Відхід від старих ідеологічних стереотипів сприяв в останні десятиліття зростанню інтересу дослідників до вивчення подій, явищ, персоналій періоду німецької окупації України в роки Другої світової війни, в тому числі на Сумщині. Завдяки цьому стало, зокрема, відомим ім'я Михайла Чигирин – молодого поета та учасника оунівського підпілля на Роменщині.

Деякі свідчення про цю особистість залишили його сучасники. Один з них – Леонід Полтава (Пархомович) – український письменник, публіцист, редактор, активіст культурницького руху в окупованій Україні та в еміграції – згадує його в антології української поезії, присвяченої УПА та революційно-визвольній боротьбі. У короткій біографічній довідці він зазначає: *«Михайло Чигирин – поет (нар. 1922 або 1923) з м. Ромни на Сумщині; примусово вивезений німцями на працю, загинув під час навантажування бомб у м. Білостоці 1942 року. Автор двох збірок поезій, що вийшли в Україні після втечі большевиків (назв збірок не вдалось встановити)»* [14, с. 390].

У 1982 р. Леонід Полтава публікує в журналі *«Визвольний шлях»* вірш Михайла Чигирин *«Велика новина»*, написаний ним у лютому 1942 р. Вірш присвячений, згідно його змісту та редакційних коментарів, Другу Остапу – учаснику Похідної групи ОУН, який діяв у Ромнах та у прилеглих районах в 1941–1942 рр. і ймовірно загинув пізніше від рук гітлерівців [9, с. 1233]. Тут Леонід Полтава вже зазначає, що Михайло Чигирин є автором двох збірок, опублікованих під час Другої світової війни, та що збереглося *«тільки кілька розрізнених віршів у редакційній течці С. Довгала (Німеччина)»* [9, с. 1233].

В архіві Леоніда Полтави збереглися і потім були опубліковані спогади колишнього керівника банку в Ромнах і місцевого поета В. Рижевського про націоналістичне підпілля на Роменщині. Він, зокрема, згадує *«обдарова-*

ного юнака-роменця Михайла Чигирина, автора статей і віршів, який напевно належав до бандерівської «трійки»» [15, с. 28]. Далі ще цитуємо: *«Вийшли дві його збірки. Велика шкода, що він, такий молоденький, загинув десь у Польщі ще під час війни: він втік від фашистського переслідування на Львів, але «германи» зловили Михайла і примусили вантажити бомби десь у Польщі, не пам'ятаю, де саме. Там він і закінчив своє юне життя»* [15, с. 28].

Вже в незалежній Україні дослідники згадують Михайла Чигирина у ряді публікацій. Зокрема, історик, архівіст Геннадій Іванущенко зазначає, що член похідної групи «Остап» організував на Роменщині підпілля ОУН, і його учасниками були Володимир Мазур, письменники Леонід Полтава, Михайло Чигирин. При цьому науковець опирається на опубліковані вже в незалежній Україні спогади Володимира Мазура [5, с. 264].

В іншій статті він описує діяльність націоналістичного підпілля саме на Роменщині. Серед іншого, в якості непрямого свідчення, використовує також статтю Михайла Чигирина *«Дні радості»* в місцевій газеті [17]. Цитуємо дослідника: *«Під приводом культурницької роботи хору ім. Леонтовича та пропаганди земельної реформи підпільники, за свідченнями М. Чигирина, відвідували Хмелів, Хоружівку, Березівку, Яснопільщину, Хоминці та інші навколишні села: «У Хмелові – багато людей... Усі хочуть знати, як буде далі з землею, хапають листівки, читають... Ідемо назад. Вітер б'є в обличчя і несе сувору романтику наших днів: десь точиться війна в розривах гарматних набоїв, а в села й міста – крізь війну – теплими подихами вривається весна...»*. Таким чином, публікуючи в легальній газеті своєрідний звіт про поїздку, з відповідною в часи окупації риторикою, автор створював алібі для себе та товаришів, не вдаючись в подробиці про зміст та характер розповсюджуваних листівок» [6].

Г. Іванущенко зазначив, що невелика поетична спадщина Михайла Чигирина, створена в окупованих Ромнах, ще чекає на своїх дослідників. І ця робота була проведена Наталією Савицькою, яка, серед іншого, звернулася до його творчості у двох своїх публікаціях: *«Образ Тараса Шевченка в поезії Сумщини періоду німецької окупації»* (2009) [12] та *«Між двох вогнів (теми та образи літератури Сумщини періоду німецької окупації)»* (2010) [11].

Характеризуючи вірші Михайла Чигирина, вона показує багатогранність його поезії. В ній присутні шевченківська тема (*«Торбан»*) [12, с. 245], образ війни (*«Смерть солдата»*, *«За Десною»*) [11, с. 159–160] і особливо інтимна лірика (*«Моя любов»*, *«Зломлена береза»*, *«Із грудей би серце вийняв»*, *«Я не спонукую тебе»*, *«Спогад»*, *«Я мріяв»*,

«Журба») [11, с. 161–163].

Об'єктом аналізу дослідниці стала поетична збірка Михайла Чигиринна *«З глибини серця»*, видана у Ромнах в 1943 р. Поряд з цим зазначимо, що його вірші також неодноразово публікувалися у місцевій пресі, зокрема у газеті *«Відродження»*, яка виходила у Ромнах в період німецької окупації. У ній ми змогли відшукати деякі нові факти його біографії та творчості.

За газетними публікаціями вдалося встановити, що Михайло Чигирин це псевдонім, а справжнє ім'я поета – Костянтин Святелик. В одному з номерів газети *«Відродження»* вміщено відгуки про літературний вечір, організований відділом пропаганди в Ромнах, який відбувся 18 березня 1943 р. в міському театрі. У редакційній передмові було сказано наступне: *«З своїми творами на вечорі виступили: поет – Костянтин Святелик, що друкується під псевдонімом Михайло Чигирин, початкуючий драматург Олександр Войтенко та відомий роменський поет Вас. Ржевський...»* [4].

Там же, у відгуку Галини Дідух про цей літературний вечір, читаємо: *«Вірші молодого поета Костянтина Святелика справили на мене надзвичайне враження: вони вдалі і правдиві, особливо вірш про голод, про торбан і деякі інтимні вірші»* [8].

Вірш Михайла Чигиринна *«Про голод»* надруковано на цій же сторінці газети [20]. У ньому натуралістично змальовувалися жахливі картини голоду: маленька дитина біля грудей знесиленої матері, бабуся, *«страшніша від власної тіні»*, *пухле від голоду дівча*, *«голодна сім'я зарізала рідну дитину»*, *«собаки гризуть чиєсь непоховане тіло»*, *«живому вже очі клюють ворони, сідаючи сміло...»* [20]. Закінчувався вірш такими словами:

*«Про те, що було, не забудем тепер,
а внукам розкажуть могили, розкажуть про тих,
хто від голоду вмер, і про тих, які голод зробили»* [20].

Газета вмістила також враження усіх трьох безпосередніх учасників цього заходу, їхні думки про літературу та інші судження, основною темою яких був осуд більшовизму. Зокрема, у відповідній статті Михайла Чигиринна *«Декілька зауважень»* читаємо: *«Майже вся совєтська література складалася з банальних віршів та романів про якісь там нові почуття совєтської людини та з гучних дифірамбів на честь нібито мудрих вождів. Усе ніжне і справедливе викидалося геть...»* [16].

11 червня 1943 року газета *«Відродження»* опублікувала уривок з поеми Михайла Чигиринна *«Добро і зло»* з підзаголовком *«О, рідне місто»*. Ця поезія сповнена переживаннями автора за своє місто. Йому навівають

сум «деякі споруди» у Ромнах: пам'ятник Шевченку, що «журливо дума про Дніпро, про Україну і про долю свого народу...», «остаток валу над горою від міста древніх суличів», місце, «де Карл XII стояв перед великою війною...», який «в полтавському бою програв свою і нашу долі», «розрите в розшуках добра... слов'янське городище» [19]. Поряд з цим, поет також висловлює оптимістичні сподівання, що «життя було і буде» [19]. Лейтмотивом твору є велика любов автора до рідного міста:

«О, як я місто це люблю,
де все так дорого для мене» [19].

В цьому ж номері газети була опублікована рецензія на вже згадану нами поетичну збірку Михайла Чигириня «З глибини серця» за підписом «О. Альцест». Зазначено, що назва цієї збірки цілком відповідає її змістові, а дебютант, уникаючи шаблонів і штампів, «розкриває перед читачем насамперед свою палку любов до вітчизни» [1]. Констатується, що автор виявляє себе зовсім не початківцем в опануванні елегійно-романтичного жанру («Зломлена береза», «Легенда про серце», «Думка», «Станси») [1]. Поряд з цим, зауважує рецензент, «кидається в вічі, що основну кучеряву молодість збірки обплутало почуттєво-невдоволене, а подекуди і прикро-надривне кохання, не властиве бадьорій молодості («Із грудей би серце вийняв», «Я не спонукую тебе», «Журба» та інш.)» [1]. Висловлюється сподівання, що «видужання від цього мотиву» принесе поезіям Михайла Чигириня «нову ліричну оптимістичну дикцію», та стверджується, що в цілому збірка його віршів є першим паростком нової української поезії [1].

В цьому ж номері газети вміщено оголошення підприємця П. Хвалька, що збірка поезій Михайла Чигириня «З глибини серця» надійшла у продаж, і її можна придбати в його крамниці за вказаною адресою [2].

Ця книга була першою і останньою повністю персональною збіркою поезій Михайла Чигириня. Згадки ж про його другу збірку не зовсім вірні. Практично одночасно зі збіркою «З глибин серця» вийшла колективна збірка «Ромен цвіте», яка, судячи із рекламного повідомлення в газеті [3], містила різнопланові публікації десяти авторів, в тому числі й Михайла Чигириня. Видання було здійснено філіалом відділу пропаганди Ромен під керівництвом К. Віммера. Вже сам факт цього вказує на характер вміщених матеріалів, які не могли бути нелояльними до окупаційного режиму.

Подібну тенденцію можемо бачити в деяких статтях і творах Михайла Чигириня, розміщених у місцевій пресі. Так, в замітці у газеті «Відродження» за 11 грудня 1942 р. «Новий зимовий театр», підписаній «Кость Святелик», автор пише про закінчення ремонту приміщення театру і, зокрема, наголошує, що зондерфюрер пан Віммер доклав багато праці,

уваги, дбайливості, щоб роменчани зрештою мали пристойне приміщення зимового театру [13]. В невеликому вірші Михайла Чигирини «У степу», опублікованому в газеті «Відродження» у серпні 1943 р., описується одинока могила солдата, якому «в сні глибокому» сняться «зелені баварські долини» [21]. Однак, враховуючи наведені вище свідчення про участь Михайла Чигирини у роменському націоналістичному підпіллі, подібну колаборантську риторичку напевно не слід сприймати як його внутрішні переконання.

В номері газети «Відродження» за 16 квітня 1943 р. вміщена публікація Михайла Чигирини «Книга життя», надіслана ним на конкурс робіт з приводу Шевченківського тижня. Твір нагадує художньо-публіцистичне есе і чимось близький до поезії в прозі. Звернувшись до своїх дитячих спогадів, він висловлює враження від «Кобзаря»: «Я носив з собою «Кобзар», а в серці було безліч вражень, що хвилювали мене» [18]. Шевченківські художні образи душевно близькі поетові: «Я жив життям героїв «Кобзаря» і все переживав разом з ними» [18]. Він передає свої почуття від прочитаного: «Я плакав над «Кобзарем», коли мене вражало горе, я вибухав сміхом, коли хвилював жарт, але найбільше я задумувався над словами правди» [18].

Чигирин висловлює деякі важливі для нього думки, одна з яких пояснює саму назву його твору: «Я називаю «Кобзар» книгою свого життя. У ньому, як в чистому плесі води, відображена доля українського народу» [18]. Інше його судження передає те, чому його навчила ця книга: «Я навчився любити все справедливе і чесне, все дороге і рідне. Я в «Кобзареві» знайшов більше правди, ніж знаходив її між людьми... Я по ньому зрозумів життя і відчув його барви» [18]. Шевченковий «Кобзар» для Чигирини – «натхнення для серця, ідея для мислі» [18].

Цікавим фактом, що засвідчує багатогранність його таланту, є замітка під назвою: «Обговорення п'єси Мих. Чигирини». З неї ми дізнаємося, що 26 липня 1943 р. в редакції газети «Відродження» відбулося обговорення п'єси «Буря» молодого драматурга Михайла Чигирини. Наголошено, що автор не побоявся звернутися до досить складної і широкої теми – колективізації в Україні і «розкрив жахливе зло села – колгоспи» [7]. В колективному обговоренні було відзначено, що жанрові, стилістичні моменти п'єси, окремі образи створені автором так, що свідчать про вправність і майстерність молодого драматурга. Слід ще попрацювати над конфліктними ситуаціями, і «Буря» може вирости в п'єсу, цілком гідну сценічного оформлення [7].

Ще однією літературною сферою, до якої виявив схильність Михайло Чигирин, став художній переклад. 7 травня 1943 р. у газеті «Відродження» було надруковано уривки його перекладу відомої оди Фрідріха Шіллера «Радість» [10].

Зацікавлений читач зможе сам оцінити якість перекладу, порівнявши його з оригіналом знаменитої «Оди до радості» Шіллера («Ode an die Freude») або ж із її відомими перекладами Пантелеймона Куліша чи Миколи Лукаша. Подаємо переклад Михайла Чигирина, зберігаючи оригінальний правопис:

*«Радість – щастя всіх на світі,
Богом посланий рушій –
ми Твоїм вогнем зігріті
живемо серед надій.
Твоя сила все єднає
в суперечках правоти:
кожен в кожному вбачає
свого друга там, де Ти!
Всі, хто має поміж друзями
друга вірного в житті,
в кого є подруга – з нами
веселися у гурті!
Всі, хто з наміром крилатим
довірявсь в житті хоч раз;
Хто ж не міг в житті кохати –
хай іде собі від нас!
Навкруги з грудей Природи
соки Радості всі п'ють...
Всі створіння, всі народи
тільки Радістю й живуть!
В ній – терни, у ній повага,
що до кожного зроста.
Для мізерних – в ній розвага,
для великих – в ній мета!...
Непохитна воля в муці,
допомога бідняку,
сила слова в запоруці,
світла правда на віку,
гордість кожного у всьому –
ось що Радість посила.*

*Смерть ворожому і злому,
справедливому – хвала!» [10].*

Отже, звернення до газетної періодики дозволило з'ясувати деякі нові факти життя та творчості Михайла Чигиринського, які до цього часу не знайшли свого висвітлення. Зокрема, встановлено його справжнє ім'я. Також з'явилася можливість виправити окремі хибні твердження щодо його біографії, які зустрічалися раніше, а саме: що він загинув ще у 1942 році. Адже його твори найбільше представлені на сторінках місцевої преси у першій половині 1943 року. Залучені нові матеріали розширюють уявлення про багатогранність таланту молодого літератора, який, окрім поезії, проявив себе також у драматургії та художньому перекладі. Абстрагувавшись від окремих проявів колаборантської риторики у його творчості, можемо побачити у ній перш за все любов до України, вболівання за її народ, прагнення цінувати, говорячи його словами, «*все справедливе і чесне, все дороге і рідне*».

Список використаних джерел та літератури

1. «З глибини серця» // Відродження (Ромни). 1943, 11 червня. Підпис: О. Альцест.
2. Вийшла з друку і поступила в продаж збірка поезій Мих. Чигиринського «З глибини серця» // Відродження (Ромни). 1943, 8 червня.
3. Вийшла з друку і поступила у продаж збірка «Ромен цвіте» // Відродження (Ромни). 1943, 11 червня.
4. Відгуки про виступ поетів // Відродження (Ромни). 1943, 2 квітня. Підпис: Редакція.
5. Іванущенко Г. Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині / Г. Іванущенко // Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2004. Збірник 3. С. 260–272.
6. Іванущенко Г. Націоналістичне підпілля на Роменщині в роки II Світової війни. Сумський історичний портал [29 жовтня 2011 р.] / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.sumy.ua/research/article/132-natsionalistychnepidpillianaromenshchynivrokyi-svitovoiviniy.html>.
7. Обговорення п'єси Мих. Чигиринського // Відродження (Ромни). 1943, 30 липня.
8. Одна дівчина про вечір // Відродження (Ромни). 1943, 2 квітня. Підпис: Галина Дідух, 18 р.
9. Полтава Л. Київ (Мала Антологія, продовження, 3) // Визвольний шлях. Кн. 10 (415). Жовтень, 1982. Річник XXXV. С. 1224–1233.
10. Радість (Уривки) // Відродження (Ромни). 1943, 7 травня. Підпис: Переклав Мих. Чигиринський.
11. Савицька Н. С. Між двох вогнів (теми та образи літератури Сумщини періоду німецької окупації) // Філологічні науки: синхронічний та діахронічний аспекти. Збірник наукових праць. Випуск 2. Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. С. 154–165.
12. Савицька Н. С. Образ Тараса Шевченка в поезії Сумщини періоду німецької окупації // Філологічні науки. Збірник наукових праць. Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. С. 244–249.
13. Святелик К. Новий зимовий театр // Відродження (Ромни). 1942, 11 грудня.
14. Слово і зброя. Антологія української поезії присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі 1942–1967. Упорядник і автор біографічних даних Леонід Полтава. Торонто. 1968. – 415 с.

15. Спогади колишнього керівника банку в м. Ромни В. Рижевського про націоналістичне підпілля на Роменщині. ОУН-УПА на Сумщині. Т. 1 / Упорядн. Іванущенко Г. М.; Державний архів Сумської області. Вінниця: Видавництво ДП ДКФ, 2007. С. 23–29.
16. Чигирин М. Декілька зауважень // Відродження (Ромни). 1943, 2 квітня.
17. Чигирин М. Дні радості // Відродження (Ромни). 1943, 1 травня.
18. Чигирин М. Книга життя // Відродження (Ромни). 1943, 16 квітня.
19. Чигирин М. О, рідне місто! Уривок з поеми «Добро і зло» // Відродження (Ромни). 1943, 11 червня.
20. Чигирин М. Про голод // Відродження (Ромни). 1943, 2 квітня.
21. Чигирин М. У степу // Відродження (Ромни). 1943, 9 серпня.

Полянська Галина Миколаївна

кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

ТАЛАНТ ЗЕМЛІ ПОЛТАВСЬКОЇ

Давно існує думка, що *«найрясніше сузір'я творчих талантів України й світу подарувала саме благодатна полтавська земля. Серед знакових краян, котрі збагатили національну музичну скарбницю, – наш сучасник і водночас класик...»* [3], жвавий і харизматичний полтавець.

Друзі й знайомі позаочі часто називають його Бетховеном. Це за внутрішнім покликанням, – бо окрім пісні за душею ніколи нічого не мав, і за зовнішнім враженням – цілеспрямованою рухливістю і пишною зачіскою. Людина щира, скромна і відверта, вболіваючи за свою землю, культуру народу, майбутнє наших дітей, водночас дуже не любить говорити про себе. Які би запитання щодо життєвого шляху не ставили йому журналісти, він обов'язково переведе відповідь на колег, учнів, друзів чи обставини життя. Скласти його докладну біографію не просто.

Олексій Чухрай – живий полтавський музичний пам'ятник. Основний жанр його творчості – пісня, що виростає з народного мелосу. Серед інших робіт – Сюїта *«Ярмаркові замальовки»* для ансамблю народних інструментів; *«Ода сонцю»* на вірші В. Тарасенка та поема *«Дума»* для баса, хору та симфонічного оркестру; обробки народних пісень, інструментальні п'єси, музика до театральних вистав та фільмів. Але всі твори автора, мелодії, інтонаційне мислення – походять винятково з народного джерела.

Любов до свого краю звучить у нього скрізь і постійно: у висловах, інтерв'ю, а головне – у музиці. Близько двох десятків творів композитор присвятив Полтаві. Мелодія пісні *«Моя Полтава»* довгі роки була позив-

ними Полтавського міського радіо. Пісняр має у доробку серйозну дискографію. Записані альбоми «Сонечко любові» – 20 пісень на вірші різних авторів у виконанні Р. Кириченко (2007р.), «Невгамовні солов'ї» – пісні на вірші Дмитра Луценка (2007), «Світанкова зоря» на сл. Василя Котляра, «Не розгубить підкови, мої коні» на сл. Леолніда Вернигори, та відео-аудіо-альбом «Любове ніжная моя» на сл. Миколи Ляпаненка (2008 р.).

За своє довге життя й сумлінне служіння мистецтву Олексій Іванович надбав безліч відзнак. Він – заслужений діяч мистецтв України, композитор, педагог, виконавець-баяніст, лауреат літературно-мистецьких премій імені Петра Артеменка, Дмитра Луценка, Панаса Мирного, член попечительської ради Українського фонду культури. Володар Гран-Прі Міжнародного конкурсу композиторів у номінації «фольклорна музика» в рамках II Міжнародного фестивалю «Світ музики» у м. Фівізано в Італії (1999 р.); Лауреат Міжнародного відкритого рейтингу популярності та якості «Золота фортуна» (2001 р.), член НСКУ і Голова її Полтавського обласного осередку (1998–2004). Перелік можна продовжувати.

Народився він на Полтавщині, у селищі Нижня Ланна Карлівського району, 5 травня 1939 року. Походить із спадкового роду сільських музик, де не тільки володіли музичними інструментами, а й майстрували їх. З тих інструментів (скрипки і гармошки) і почалися його нелегкі «музичні університети»: мандрівки до сліпого вчителя у сусіднє село, дитячі (з 6 років) повоснні заробітки на вечорницях і весіллях... Батько й дід майбутнього композитора були скрипалями, брат займався музикою, то іншого шляху він собі не уявляв. Полтавську Вечірню музичну школу він закінчив уже як гарний баяніст. Так трапилося, що омріяне музичне училище не одразу в нього повірило. Тому з 1959 по 1962 рік юнак служив у війську. Роки служби (в оркестрі Полтавського артилерійського училища) не були надто обтяжливими, однак не давали здійснитися мрії про професійне навчання. Але він вірив, що стане музикантом і бажання здійснилося. Олексій закінчив Полтавське музичне училище по класу баяна і відділ народних інструментів Донецького музично-педагогічного інституту (1971). У різні роки був керівником гуртка художньої самодіяльності Ланнівського хімкомбінату, викладачем дитячих музичних шкіл Полтави, баяністом-концертмейстером обласної філармонії, художнім керівником ансамблю народної музики «Карусель». З 1974 року і донині О. І. Чухрай – викладач відділу народних інструментів Полтавського музичного училища (нині – коледжу) імені М. Лисенка. Серед його вихованців – лауреати Всеукраїнських та міжнародних конкурсів баяністів та акордеоністів О. Ісаєнко, В. Безкоровайний, Дм. Шаршонь і багато інших. Тривалий час і

сам викладач працював у складах журі обласних конкурсів: «*Юний композитор*», «*Створюємо музику*», учнів спеціалізованих мистецьких навчальних закладів, шкіл естетичного виховання, виконавської майстерності учнів – «*Юний віртуоз Полтавщини*», виконавської майстерності викладачів – «*Серце віддане дітям*». Конкурсна і фестивальна робота – найкращий і найкомфортніший час для майстра. На батьківщині митця щороку проводиться обласний фестиваль «*Дзвінкова криниця*», присвячений його творчості – краєне дякують землякові.

Дякують не лише Карлівчане (земляк написав музику Гімну Карлівського району), а й жителі усієї області. Композиторові належать гімни Полтавщини, Полтави, Полтавського і Кобеляцького районів.

Від 1988 року, коли вийшла друком його перша пісенна збірка «*Намисто росяне*» і донині, майже щороку композитор оприлюднює нові творчі знахідки. 2003 року вийшли одразу кілька пісенних збірок: «*Золотий колосок*», «*Сонячний зайчик*», «*Я син степів*». 2009 рік теж приніс кілька вагомих робіт, серед яких – музика до телефільму «*Дороги Гоголя*», що був створений телекомпанією «*Лтава*». Того ж року, на ювілейному ХХ міжнародному музичному фестивалі «*Київ Музик Фест*» прозвучали його твори для голосу з оркестром народних інструментів – «*Не журись, коханий*» на слова Д. Луценка і «*Балада про синів*» на слова Л. Вернигори.

Наступного року на фестивалі «*Дні Миколи Лисенка у Полтаві*» Оркестр народних інструментів обласної філармонії «*Мамай*» під орудою диригента – заслуженого працівника культури України Миколи Жорнового виконав «*Пісню кошового отамана*» О. Чухрая на слова Л. Вернигори. У межах цього ж фестивалю 2011 року у виконанні Тріо баяністів студентів музичного училища прозвучала інструментальна п'єса «*Веснянка*». У вересні 2011 року вийшла друком (разом з компакт диском) нова збірка пісень на слова Дмитра Луценка «*Про любов наспіватись не можна*». 2014 року у залі ТРК «*Лтава*» в концерті «*Мелодії Шевченкового слова*» ювіляр презентував збірку на слова Тараса Шевченка «*Утоптала стежечку*», а у жовтні 2015 року – у Великій залі Полтавського музичного училища ім. М. В. Лисенка збірку пісень на слова Бориса Олійника «*Освідчення*».

Пісенні твори композитора для дітей залюбки виконує малеча. Так, 2010 р. у виконанні учнів Полтавської міської школи мистецтв «*Мала академія мистецтв*» ім. Р. Кириченко звучали його «*Чомучка*» на вірші О. Бовдур, «*Тітонька сова*» та «*В морі синім*» на вірші В. Слепцова; «*Батьківська хата*» на слова В. Слепцова і В. Тарасенка. У 2014 році автор підготував збірку музичних творів для дітей «*Пильна сорока*», що вміщувала 21 пісню. Викладачі кафедри музики Полтавського

національного педагогічного університету, де тривалий час працював композитор, «з під-пера» розбирали його твори. Дефіцит українського дитячого репертуару уповні може оцінити тільки викладач, що працював з молодшими школярами чи студентами-практикантами.

У листопаді 2016 року концерт патріарха пісенної творчості зібрав повну залу театру ім. М. Гоголя у Полтаві. Аншлаг був показовим – музика композитора залишилася актуальною і для сучасників.

Пісні Олексія Чухрая у різний час виконували народні артисти України: В. Шпортко, О. Василенко, В. Бокач, заслужені артисти України О. Калінчук, П. Дука, В. Колісник, ансамбль народної пісні «Оберіг» територіального центру Шевченківського району обласного центру, пісенно-танцювальний ансамбль «Полтава», Черкаський народний хор, народний хор Київського Національного університету культури і мистецтв; а інструментальну музику – Національний оркестр народних інструментів та Оркестр народної та популярної музики Національної радіокомпанії України. Звичайно, має у репертуарі опуси майстра й Полтавський симфонічний, що «*виріс*» з оркестру колишнього Обласного Музично-драматичного театру імені М. Гоголя. Але найвищою винагородою для автора, звичайно, є любов слухача, що часто називає його пісні народними.

Серед останніх творів автора – чотири (окрім написаних раніше) пісні на вірші Т. Шевченка (зокрема, «*Ой маю, маю я оченята*») і велика композиція «*Вокальний триптих*» на вірші Дмитра Луценка (написана до 100-річчя поета) для народного жіночого голосу, фортепіано і ансамблю народних інструментів – «*Так, напевне, судилось*», «*Вогник сподівань*» і «*Два крила*». Останній твір готувався до прем'єри на концерті КиївМузикФесту 2020, але не прозвучав з технічних причин.

Сьогодні композитор-мелодист, що «*вписався*» у народнопісенну традицію, суворий, але любимий учнями ефективний вчитель, активно продовжує свою творчу діяльність. Посіяні ним зерна неодмінно даватимуть нові сходи.

Список використаних джерел та літератури

1. Дзюба А. Олексій Чухрай – корифей полтавського краю / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mus.art.co.ua/oleksiy-chukhray-koryfey-poltavs-koho-kraiu/>.
2. Жовнір Н. У світі музики Олексія Чухрая // Зоря Полтавщини. 2015, 23 жовтня.
3. Корнева В. Олексій Чухрай: «Народ в усі часи вмів відсіяти праведне від лукавого» // Зоря Полтавщини. 2019, 8 травня.
4. Полянська Г. М. Професійна музика Полтавщини на рубежі ХХ–ХХІ століть // Імідж сучасного педагога. 2010. № 8 (107). С. 18–24.
5. Полянська Г. М. Риси до колективного портрету // У краю Миколи Лисенка / укладач Т. Г. Парулава. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. С. 5–40.
6. Полянська Г. Професійні композитори Полтавщини // Альманах Полтавського національного педагогічного університету «Рідний край». 2016. № 2 (35). С. 133–147.

Євдокимчик Людмила Миколаївна

завідуюча відділом науково-освітньої роботи, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Меморіальний будинок-музей А. П. Чехова в м. Суми» (м. Суми)

ЧЕХОВСКОЕ ОКРУЖЕНИЕ НА ЛУКЕ – В. Ф. ТИМОФЕЕВ

Помещики Линтваревы, принимавшие у себя на даче летом 1888–1889 гг. писателя А. П. Чехова, были далеко неординарными людьми. Владельцы усадьбы на Луке соединяли в себе черты демократической интеллигенции и предпринимателей новой формации. Их судьбу и деятельность определяло желание *«служить общему благу»*, что вызвало несомненную симпатию и расположение к ним писателя, породило дружбу, продолжавшуюся многие годы. *«Семья достойная изучения»*, – напишет о Линтваревых Чехов.

Особая духовная атмосфера Луки, гостеприимство, внимание и доброжелательность ее хозяев привлекали многих известных людей того времени. Среди них: историк и этнограф А. Ефименко, теоретик либерального народничества В. Воронцов, врач А. Архангельская, профессор Н. Котляревский, художники Н. Маковский, К. Трутовский и мн. др. Гостем Линтваревых был и харьковский профессор Тимофеев.

В книге *«Вокруг Чехова»* брат А. П. Чехова Михаил Павлович писал: *«Одновременно со Свободным гостил на Луке у Линтваревых их знакомый – молодой профессор Харьковского университета Владимир Федорович Тимофеев. Он только что вернулся из командировки за границу и отлично представил тамошних профессоров-немцев. Это был веселый, жизнерадостный молодой человек, с которым Антон Павлович, к ужасу Линтваревых, любил выпить по-студенчески. Линтваревы же боялись в своем доме водки как огня. Я уверен, что если бы Тимофеев приезжал на Луку чаще и гостил в ней дольше, то он и Антон Павлович сделали бы большими друзьями»* [4, с. 177–178].

В. Ф. Тимофеев (1858–1923), профессор химии Харьковского технологического института, друг семьи Линтваревых, родился в Полтаве в небогатой дворянской семье. Его родители умерли рано, и он остался на попечении своей старшей сестры Анны Федоровны, преподававшей русский язык и историю в Харьковской Мариинской женской гимназии. Окончив с золотой медалью 3-ю Харьковскую гимназию, Владимир

Федорович в 1877 г. поступает на физико-химическое отделение физико-математического факультета Харьковского университета. Сохранилось очень мало сведений об этом периоде жизни будущего ученого. Известно, что он получил основательную математическую подготовку, слушал лекции по теоретической механике В. П. Имшенецкого. Основные химические дисциплины – неорганическую, аналитическую, техническую и физическую химию – читал В. Ф. Бекетов, которого Владимир Федорович считал своим учителем и часто вспоминал с исключительной теплотой и глубоким уважением, как о замечательном ученом, внесшем огромный вклад в русскую науку.

С детства хорошо зная иностранные языки, В. Ф. Тимофеев свободно читал французские и немецкие учебники, которыми пользовались студенты физико-химического отделения Харьковского университета в 1880-е годы. Однако, будучи прилежным и увлеченным студентом, который часами просиживал в лаборатории, Владимир Федорович никогда не замыкался в узконаучной сфере: любил танцевать, принимал живейшее участие в любительских спектаклях и даже подумывал одно время об артистической карьере. Любя природу, он не раз вспоминал потом, как со своими друзьями путешествовал по Слобожанщине, возвращаясь в Харьков всякий раз новыми путями, на манер киевских бурсаков, воспетых Н. В. Гоголем. Компания обычно собиралась теплая, способная на шалость и шутку.

Вот один из эпизодов, рассказанных самим Владимиром Федоровичем. В мае 1879 г. стояла чудная погода. Студенческой компанией была намечена очередная экскурсия куда-то далеко за Люботин. Но неожиданно один из обычных спутников Тимофеева от похода отказался, так как собирался сдавать экзамен по органической химии. Прощаясь с *«несчастливым зубрилой»*, путешественники решительно осудили его *«как одиночника»*, а Владимир Федорович предсказал, что экзамен он все равно не сдаст, так как наверняка не сможет ответить на вопрос о способах получения и свойствах *«пипицэчуиновой»* кислоты. Веселая компания, заронив червь сомнения, отправилась бродить по лесам, а *«несчастный зубрила»* принялся отыскивать сведения о несуществующей *«пипицэчуиновой»* кислоте. Как тут не вспомнить розыгрыши Антона Павловича!

Однако все это не мешало успешным научным занятиям талантливого студента. За свою первую научную работу в области органической химии В. Ф. Тимофеев награжден в 1881 г. золотой медалью, а сама работа была доложена на съезде естествоиспытателей в Одессе.

Через год после окончания университета он работает лаборантом в агрономической лаборатории Харьковского университета, получив в 1887 г. звание приват-доцента. В 1888 г. Владимир Федорович, не порывая связи с университетом, читает лекции по аналитической химии в Харьковском технологическом институте.

В августе 1889 г. В. Ф. Тимофеев отправляется за границу для изучения теории и методов физической химии. Работает в химических лабораториях Лейпцига (Освальд), Парижа (М. Бертло), Гейдельберга (В. Мейер). Всего за два года научной командировки он выполнил и опубликовал двенадцать работ, чем практически положил начало магистерской диссертации, а впоследствии и докторской.

К этому времени относится и летний приезд Тимофеева к Линтваревым на Луку, а также продолжение его знакомства с А. П. Чеховым. К любимшим всегда розыгрыши и шутки Чехову и гостившему у него артисту Петербургского Александринского театра П. М. Свободину присоединился их «собрат» – розыгрышам, шуткам, веселью на Луке не было конца. Бесконечным предметом шуток неугомонной «троицы» и недовольства младшей сестры Линтваревых Натальи Михайловны был пузатенький графинчик с водкой, ежедневно появлявшийся на обеденном столе. За что младшая Линтварева и была прозвана Антоном Павловичем «цензурой». В письме к А. С. Суворину 10 октября 1888 г. Антон Павлович, вспоминая злосчастную привычку своих братьев Александра и Николая к выпивке, писал: *«Этим летом я и один харьковский профессор (Тимофеев) вздумали однажды напиться. Мы пили, пили и бросили, так как у нас ничего не вышло. Наутро проснулись, как ни в чем не бывало. Между тем Александр и художник сходят с ума от 2-3 рюмок и временами жаждут выпить»*.

В книге «Вокруг Чехова» М. П. Чехов вспоминает забавный случай с купанием в Псле и «желтой пяткой» Тимофеева: *«Намазал ли он ее йодом или таким появился на свет, я не знаю. Но, заметив это, Антон Павлович спросил профессора: “Владимир Федорович, когда Вы курите, то Вы далеко держите пятку от папирасы?” Мы все так и покатались со смеху...»* [4, с. 178].

Однажды сидящие за обеденным столом Линтваревы, Чеховы и многочисленные гости («троица» – Чехов, Тимофеев и Свободин – за столом почему-то отсутствовала) услышали странный шум, а в окне показались всклокоченные головы и колья. Затем в столовую явились и сами виновники [3].

Часто, по просьбам присутствующих у Линтваревых гостей, Тимо-

феев, веселя публику, *«отлично представлял немецких профессоров»* (у него, как и у А. П. Чехова, было несомненное актерское дарование).

7 июня 1890 г. семья Чеховых, жившая в то лето на Луке у Линтваревых, получила от Антона Павловича письмо из Иркутска: *«Было бы желательно повидаться с профессором Тимофеевым и выпить с ним за здоровье Натальи Михайловны, но, увы! Я в Сибири, а он у колбасников»*.

20 июня 1892 г. Чехов написал из Мелихова Г. М. Линтвареву: *«Я приеду в августе и дней за пять напишу Вам, чтобы Вы имели время списаться с профессором»*. В ответном письме Георгий Михайлович сообщил: *«Надеюсь в скором времени получить от Вас извещение о Вашем приезде. Я тогда выпишу из Харькова профессора. Он толстеет, низко стрижется и носит узкие костюмы. Не знаю, толстеет ли диссертация, но остроумие его делается все более тонким»* [1].

Письма Чехова к Тимофееву, к сожалению, неизвестны. Четыре письма Тимофеева к Чехову (1899 г. и без дат) хранятся в РГБ. Эти письма позволяют судить о том, что случайное знакомство не было забыто, хотя самой дружбе продлиться было не суждено...

По возвращении из-за границы в Харьков В. Ф. Тимофеев возобновляет свою приват-доцентскую деятельность. Он преподает на физико-математическом и медицинском факультетах. С 1894 г. становится профессором Харьковского университета, защитив перед физико-математическим факультетом диссертацию на степень магистра химии. Человек честный и прямой, настоящий представитель бекетовской школы, В. Ф. Тимофеев, несмотря на свою молодость, смело и резко отстаивал интересы родной русской науки.

В 1899 г. совет только что открывшегося Киевского политехнического института избрал Владимира Федоровича по конкурсу профессором кафедры физической химии. И осенью 1900 г. он переехал в Киев. К этому времени относится и сохранившееся письмо Тимофеева к Чехову относительно снабжения Ялтинского участка водой: *«Мое молчание на Ваше письмо не так преступно, как Вы это, вероятно, думаете: вследствие несчастного случая в лаборатории, я чуть было не потерял глаза и все это время занимался лечением его»*, – сообщает профессор Антону Павловичу [1].

21-го апреля 1906 г. В. Ф. Тимофеев избран в Первую Государственную Думу от общего состава выборщиков Киевского губернского избирательного собрания, но уже 22-го апреля он заявил о сложении депутатских полномочий.

В 1907 г. вновь возвращается в Харьковский университет, где занимает сначала кафедру неорганической, а затем физической химии и ведет научную работу.

Владимир Федорович никогда не был чисто кабинетным ученым. Вел активную общественную деятельность в различных просветительских учреждениях и организациях Харькова: в Обществе грамотности, Харьковской общественной библиотеке, а также в физико-химическом обществе при Харьковском университете. Одновременно он читал физическую химию на Высших женских курсах Общества трудящихся женщин, принимал активнейшее участие в организации Харьковского коммерческого института, где позже читал курс общей химии.

Служение общественному благу, стремление оказать помощь и поддержку всем, кто в этом нуждался, были отличительными чертами тех лучших представителей русской интеллигенции, к числу которых принадлежали А. П. Чехов и В. Ф. Тимофеев. Не случайно еще одной ниточкой, связующей два имени, стала рекомендательная карточка на имя В. Ф. Тимофеева, написанная Чеховым в 1898 г. для своего таганрогского однокашника В. А. Сиротина.

Во время первой мировой войны профессор Тимофеев принимал самое активное участие в контроле качества различных видов сырья. Эту работу он проводил в порядке выполнения своего общественного долга, точно так же, как много раньше (после 1892 г.), на протяжении ряда лет вместе с другими членами комиссии физико-химического общества контролировал качество продуктов на рынках г. Харькова.

Пережив революционные события, В. Ф. Тимофеев продолжает работать. В 1922 г. он назначается директором Украинского института прикладной химии и немедленно приступает к его организации. В 1923 г. Госиздат Украины выпустил *«Физическую химию»* Тимофеева, отпечатанную типографским способом. Это был первый учебник физической химии, выпущенный при Советской власти, и напечатан он был в Харькове, где появился и первый в мире курс *«Физико-химии»*, написанный учителем Тимофеева – Н. Н. Бекетовым. В том же 1923 г. Владимир Федорович, не прекращая работы в Украинском институте прикладной химии, организовал при Институте народного образования первую на Украине научно-исследовательскую кафедру физической химии. Однако в самом разгаре этой плодотворной и напряженной работы, 14 декабря 1923 г., ученый внезапно скончался.

Незадолго до смерти, напоминая общественности о том, что в 1926 г. исполняется сто лет со дня смерти Н. Н. Бекетова, Тимофеев цитировал

слова Сенеки: «*Все люди разделяются на две группы: на тех, которые умирают при жизни, и тех, которые живут после смерти*». Ко вторым относится и сам талантливейший ученик великого Бекетова, вся жизнь которого была примером честного служения любимой науке, Родине и своему народу.

Список використаних джерел та літератури

1. НИОР РГБ. Ф. 331: Чехов, Антон Павлович (1860–1904). Картон 26. Ед. хр. 2.
2. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. И. П. Осипова и проф. Д. И. Багалея. Харьков: Типография фирмы «Адольфа Дарре», 1908. VI, 357, (4), 248, XIV, (34) с.
3. Фонды Дома-музея А.П. Чехова в Сумах.
4. Чехов М. П. Вокруг Чехова: Встречи и впечатления. М.: Московский рабочий 1960. 352 с.

Капустіна Ірина Михайлівна

*науковий співробітник, Конопотський міський краєзнавчий музей
ім. О. М. Лазаревського (м. Конопот)*

НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ

Однією з непересічних особистостей, котра відіграла провідну роль в історичній науці, є наш земляк Олександр Матвійович Лазаревський.

Професійний історик, автор понад 500 публікацій, видавець і редактор багатьох важливих історичних джерел, колекціонер давніх рукописів і стародруків, стараннями якого постала унікальна архівна колекція, що й нині приваблює багатьох сучасних учених, дослідник зі справді енциклопедичними знаннями і справжнім професійним підходом до матеріалу та відповідальністю за будь-яку власну наукову роботу і висновки в ній, О. М. Лазаревський увійшов в історію перш за все, як один із кращих серед вітчизняних істориків-спеціалістів із проблем соціально-економічної історії Лівобережної України, або ж Гетьманщини у середині XVII–XVIII століття [2, с. 48].

Його плідна наукова діяльність розпочалася у 1860-х роках, коли в європейській історіографії остаточно утвердився позитивізм, як суспільна філософія науковців. Він характеризувався суворим документалізмом, критичним осмисленням історичних фактів, удосконаленням методики критики джерел та аналітичними методами дослідження.

У 1853 році Олександр Лазаревський підготував і видав перший в Україні бібліографічний покажчик, заклавши основи української історичної бібліографії. У покажчик увійшло понад 275 книг і статей, виданих у

першій половині XIX століття. За структурою він поділявся на 2 розділи: історія та географія, і на тематичні підрозділи: загальні питання, опис церков, монастирів, старожитностей, топографія, статистика, етнографія, тощо [3, с. 17].

На Лівобережній Україні до початку 1880-х років бібліографічні огляди праць з історії України не видавалися. Тому покажчик Олександра Лазаревського відіграв значну роль в ознайомленні з історичною літературою багатьох поколінь діячів науки. Підготовлений на досить високому науковому рівні, він став вагомим внеском у розвиток української історичної бібліографії [3, с. 19].

Значну увагу Олександр Лазаревський приділяв дослідженням у галузі археографії та джерелознавства. У середині XIX століття джерела до історії України перебували у занедбаному стані. Так, архівні фонди установ Української козацької держави другої половини XII–XIII століття, фонди ліквідованих у 1786 році монастирів, генеральний опис Лівобережної України (1765–1769), інші історико-статистичні матеріали та джерела з історії України за указом Сенату від 28 грудня 1781 року і розпорядженням генерал-губернатора Лівобережної України (Малоросії) П. О. Румянцева у серпні 1786 року, були передані на зберігання до Чернігова. Приїхавши у вересні 1861 року на службу до Чернігова, Олександр Лазаревський приступив до пошуку архівів.

Архів Малоросійської колегії він знайшов у нижньому поверсі «будинку *Мазепи*». Він являв собою купи потрухлих в'язок, які розсипалися від першої спроби перегорнути аркуш. Архів Генеральної військової канцелярії Олександр Лазаревський розшукав у 1862 році у приватному будинку, в непристосованому приміщенні з вибитими шибками, де документи потерпали від снігу та дощу. Тому для вченого одним з найважливіших завдань став пошук, збереження та публікація архівних джерел, їх введення до наукового обігу.

Олександр Лазаревський намагався поставити архівні фонди та комплекси джерел в умови, сприятливі для їх зберігання й наукової розробки, прагнув зробити їх доступними як для науковців, так і для широких кіл громадськості.

Майже протягом 35-ти років (без перерви!) історик був гласним Конопського повітового земського зібрання. Причому складалося враження, що він брав участь у вирішенні більшості серйозних справ тамтешнього земства. Подібні громадські практики виглядають справжнім дисонансом щодо особистості О. Лазаревського, якого сучасники вважали індивідуалістом, принаймні, людиною, яка не прагне до публічності й визнання як на

нівні суспільного, так і наукового життя, себто «кабінетним ученим». Зокрема, про історика згадували як про особу достатньо замкнену та таку, що несхильна до товариського зближення і світського життя.

Імовірно, пояснення цієї суперечності варто шукати у ставленні О. Лазаревського до пореформених практик, які він, очевидно, розглядав як власний обов'язок перед громадою, передусім, місцевою. Недаремно дехто з приятелів називав його «*конотіпським патріотом*», а сам учений навіть мав особисту печатку з промовистим написом – «*Лазаревський із Конотопа*». Та й відомий псевдонім історика – «*Конотопець*» – є свідченням його місцевого патріотизму [6, с. 69].

Завдяки наполегливій та невтомній праці, кришталевій чесності і непідкупності, він досяг значних успіхів на службі у судових органах і завершив свою службову діяльність на посаді товариша голови Київського окружного суду та члена Київської судової палати у чині статського радника.

Вчений володів дипломатичними прийомами у тому вигляді, як вони застосовувались у XIX ст. За зовнішньою та внутрішньою формою документа, вірогідністю його змісту, текстологічним аналізом він міг встановити його оригінальність, або подробицю та визначити мотиви останньої [3, с. 24].

На значній кількості документальних джерел Олександр Лазаревський підготував працю «*Исторические очерки сел Коноптского уезда*», яка була високо оцінена науковою громадськістю. У рецензії зазначалося, що «*исторические очерки новый ценный труд неутомимого ученого*», ім'я якого користується «*почетной известностью*». Рецензент вказував на значну кількість у праці нового історичного матеріалу і на вміння вченого ним користуватися.

В останнє десятиріччя свого життя О. Лазаревський працював над великою монографією «*Описание Старой Малороссии*». Старою Малоросією він називав Лівобережну Україну в складі полків другої половини XVII ст. з наступними змінами у XVIII ст., тобто від входження України в склад Росії і до запровадження російського управління в 1782 р. з установленням намісництв. У цій праці вчений мав намір подати опис усіх 10 адміністративно-територіальних полків, які в другій половині XVII та у XVIII століттях становили – Малоросію лівого берега Дніпра. Опис кожного з 10 полків мав становити окремий том.

Однак повністю свого задуму Лазаревський не встиг здійснити і випустив у світ описи лише трьох полків – Стародубського, Ніжинського і Прилуцького. Наукова цінність цієї праці О. Лазаревського, яка ґрунтується на архівних документах, нині особливо цінна, бо велика частина використаних ним архівних матеріалів втрачена [4, с. 71].

Сучасний погляд на наукову спадщину О. Лазаревського дає підстави стверджувати, що він набагато випередив час, впроваджуючи у своїх дослідженнях антропологічний підхід до історії, який у середині ХХ століття стане одним із домінуючих і буде покладений в основу актуальних і надзвичайно популярних напрямів західної історіографії [1, с. 241].

Михайло Грушевський схвально відгукувався про видатного історика: *«належав до чільних репрезентантів того наукового руху, що почавшись з оживленням українофільства з кінцем 50-х років, кладе властиві підвалини для наукової історіографії України-Русі»* та ставив ім'я Олександра Лазаревського в один ряд з Антоновичем та Костомаровим [5, с. 572].

Водночас у становленні О. Лазаревського як історика неабияку роль відіграла антикварна практика, яка спричинилася до створення його великої і цінної колекції джерел і старожитностей часів України-Гетьманщини. Вона справляла величезний вплив на сучасників у т. ч. істориків. *«Я пам'ятаю, яке велике вражіння на мене зробив цей вчений кабінет О. М., коли я його одвідав в часи своєї підготовки до наукової праці в початку 80-х років і побачив на стінах його немовби ілюстровану історію Гетьманщини в літографіях, цинкографіях і олійних фарбах»*, – згадував Д. Багалій.

Імовірно, незважаючи на фаховий вишкіл, ця психологія антиквара, схильного до сприйняття, передусім, сингулярного й неповторного, який уважав, що самоцінність історичного документа є очевидною й незаперечною, певною мірою побутувала і у світосприйнятті О. Лазаревського. Можливо, саме вона спонукала його кінець-кінцем прибрати на себе роль приватного вченого й публікатора джерел [6, с. 71].

Доля і життя відомого історика нерозривно пов'язані з нашим містом Конотопом і краєм. Так, рішенням Кабінету Міністрів України від 8 липня 1999 року Конотопському краєзнавчому музею присвоєно ім'я Олександра Лазаревського, а одна з центральних вулиць названа на його честь.

Багаторічна наукова діяльність О. Лазаревського, його праці і публікації історичних документів з історії Лівобережної України були великим кроком уперед у розвитку історичної науки. Наукова спадщина вченого не втратила актуальності, і до цього часу становить цінну джерельну базу для сучасних дослідників історії України.

Список використаних джерел та літератури

1. Буряк Л. І. Історична фемінологія у науковій спадщині // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2009. Вип. 13. С. 241.
2. Воронов В. І. Олександр Матвійович Лазаревський як історик та археограф // Український історичний журнал. 2009. № 3. С. 48.
3. Герасименко Н. О. Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський // Український

- історичний журнал. 2004. № 5. С. 117, 19, 31; № 4. С. 24.
4. Леськів М. М. Дослідник Лівобережної України XVII–XVIII ст. Олександр Лазаревський // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. 2014. Вип. 12. С. 71.
 5. Пам'яті Олександра Лазаревського // Грушевський Михайло Сергійович. Твори у 50 т. / ред. кол.: П. Сохань, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2005. Т. 7. С. 572.
 6. Ясь О. В. Два образи старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина // Український історичний журнал. 1994. № 3. С. 69.

Паньків Богдан Ігорович

студент III курсу історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Науковий керівник:

Тимошенко Леонід Володимирович,

завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, кандидат історичних наук, професор

ПЕТРО СОВ'ЯК – КРАЄЗНАВЕЦЬ ДРОГОБИЧЧИНИ

Вивчення місцевої історії є складовою історичної науки. Знання про минуле населеного пункту відображене в історичних джерелах, а також виражене в народних переказах, місцевій топоніміці. Все це – основа історичної традиції, яка виступає інтегруючим компонентом духовного зв'язку різних поколінь і є фундаментом формування національної самосвідомості людини.

Постать відомого краєзнавця П. Сов'яка малодосліджена. Тому аналіз етнографічної, фольклорної, краєзнавчої спадщини краянина потребує детального огляду, бо відновлення призабутих вікових традицій і духовних цінностей сприяють відродженню національної самосвідомості.

Петро Сов'як народився 1 січня 1943 р. у с. Лішні Дрогобицького району Львівської області. Закінчив Дрогобицьку середню школу № 1 ім. Івана Франка, історичний факультет Івано-Франківського педагогічного університету ім. В. Стефаника. Працював їздовим у селі, робітником на будівництві нового міста Комсомольська-на-Дніпрі в Полтавській області (нині – м. Горішні Плавні), служив на строковій військовій службі водієм, командиром взводу, водночас співаючи у солдатському хорі, далі – керівником гуртка Дрогобицького Палацу піонерів, учителем історії у школах сіл Дерезичів, Ступниці, від 1982 р. – учителем історії, права, заступником директора школи в с. Снятинці на Дрогобиччині. Організатор і керівник шкільного туристичного гуртка «Шовкова косиця», з учасниками

якого здійснив низку мандрівок рідним краєм, Карпати. У ролі гірського туриста побував на всіх найвищих вершинах Українських Карпат, Кримських гір, деяких гірських вершинах поблизу озера Байкал. Автор статей у місцевих часописах з історії окремих сіл Дрогобицького та Стрийського районів. Автор близько однієї тисячі статей, нарисів, наукових розвідок і досліджень, есеїв, заміток з питань історії, краєзнавства, народознавства, топоніміки, філателії, нумізматики, сфрагістики, геральдики, мистецтвознавства, школознавства, шкільного виховання, музичного життя тощо в рідних часописах, колективних збірниках України і діаспори.

Петро Сов'як – автор краєзнавчих, публіцистичних, фольклористичних, прозових книг і збірників *«Тут Снятинка постала сотні років назад»*, *«З дитьми і для дітей»*, *«Трагедія роду Коссаків»*, *«Загублені орієнтири»*, *«Розбронзування Івана Франка – випадковість чи закономірність?»*, *«Дайте вчителю вчитися»*, *«Коли ми покинемо місце над прірвою?»*, *«Народні перлини мого села»*, *«Розбита писанка»*, *«Поламане гілля»*, *«Білі плями Другої світової війни»*, *«Нариси з історії Дрогобицької катівні»* (у співавторстві), інших, виданих коштом автора. Дослідник голодових геноцидів в Україні 1932–1933, 1946–1947 роках, національно-визвольної боротьби, народних звичаїв, традицій і побуту.

На початку національного відродження нелегально видавав газету *«Терниста дорога»* (вийшло два числа), згодом *«Тернистий шлях»* (вийшло два числа). Член редколегії напівлегального журналу *«Тустань»* (вийшло три числа). Співзасновник, редактор, видавець часописів *«Дрогобицький колекціонер»*, *«Снятинський школяр»*, *«Снятинський Сокіл»*, *«Наша школа»*, *«Філателістика»*, *«Юний філателіст»*, *«Підгірський пасічник»*. Під час Помаранчевої революції видавав *«Помаранчеву газету»* (вийшло шість чисел). Заслужений вчитель України. Удостоєний дипломів, грамот, подяк [1].

Актуальним є дослідження особистого внеску П. Сов'яка у розвиток історичного краєзнавства Дрогобиччини.

Мета дослідження – з'ясувати найважливіші віхи краєзнавчої діяльності П. Сов'яка, дослідити його внесок в історію Дрогобиччини та рідного села Лішня, розширити основні напрямки його краєзнавчої діяльності.

Свідчення до біографії П. Сов'яка зберігаються в архівах навчальних закладів, де він працював до виходу на пенсію. Здебільшого це куці анкетні чи автобіографічні матеріали, які зрідка рясніють інформацією про його краєзнавчу діяльність.

Перелік кількох ранніх праць П. Сов'яка є у його справі, поданій на здобуття звання *«Заслужений вчитель України»* (присвоєно Указом

Президента України в 1993 р.).

Деякі праці краєзнавця увійшли до краєзнавчих бібліографій. Так, у «Бібліографії Дрогобича», яка вийшла друком у 2001 р., обліковано п'ять розвідок автора [1]. П'ять статей увійшло до бібліографії «*Дрогобицького краєзнавчого збірника*» за 1994–2006 роках (надалі краєзнавець припинив друкуватися в цьому авторитетному виданні).

Невеликий список краєзнавчих праць про родинне село Лішню П. Сов'яка наведено в його статті в «*Дрогобицькому краєзнавчому збірнику*» у 2004 р. (всього – 20 позицій). У Дрогобичі практично не ведеться бібліографія газетної періодики, то ж для того аби облікувати та зібрати статті П. Сов'яка потрібно здійснювати кропіткий пошук. До слова, сам краєзнавець ніколи не вів облік своєї наукової продукції.

Трапилося так, що жодна праця П. Сов'яка не зазнала рецензування, що можна пояснювати по-різному (якби такі рецензії вийшли друком – вони б стали вагомим джерелом для історіографічних рефлексій про краєзнавця). Мабуть, істина полягає в тому, що з рівнем та масштабністю його розвідок може дорівнятися не кожний.

Практично єдиною рефлексією про краєзнавця є коротка стаття Р. Пастуха, опублікована в газеті «*Галицька Зоря*» у 2012 р.

Важливим джерелом рефлексій про праці краєзнавця є поклики на них у різних наукових працях. Найбільше його цитували Р. Пастух, Л. Тимошенко, І. Смуток, Ю. Стецик, М. Шалата, Є. Пшеничний та багато інших. До слова, індекс цитованості праць є вагомим показником науковості кожного дослідника.

Підсумовуючи, зазначимо, що в літературі нагромадилася певна частка інформації про творчу спадщину П. Сов'яка, однак, назагал, робота щодо узагальнення його краєзнавчої діяльності тільки почалася.

Джерелами будь-якого історіографічного дослідження виступають друковані (а часом і рукописні) праці того чи іншого історика. Протягом життя П. Сов'як написав декілька сотень краєзнавчих праць дуже різного формату, рівня та спрямованості. На першому місці, зрозуміло, перебувають окремі видання: таких у П. Сов'яка небагато, частина з них опублікована у співавторстві з Р. Пастухом та І. Шимком. Він видав також декілька брошур, наприклад, про с. Снятинку, де він тепер мешкає, а також про с. Лішня, в якому народився і виріс.

Небагато статей краєзнавця було опубліковано у збірниках наукових праць, наприклад, у відомому в краю «*Дрогобицькому краєзнавчому збірнику*».

Абсолютна більшість праць П. Сов'яка – це газетні статті, опубліковані

в різний час у різних пресових виданнях Дрогобиччини. Як відомо, формат газетної статті є обмеженим, зокрема, він не передбачає поклики на джерела та літературу предмету. До певної міри, газетна періодика не передбачає повноцінний аналіз досліджуваного матеріалу. Головне в газетних статтях – виклад оголошеної проблеми в доступній для широкого загалу формі.

Тобто, формат більшості публікацій П. Сов'яка – науково-популярний. Однак це зовсім не означає, що їх автор не знайомий із засадами наукових досліджень чи нехтує принципами наукової об'єктивності та історизму. У більшості випадків статті П. Сов'яка досить наукові, позаяк вводять спільноту в минуле на підставі невідомого або маловідомого чи призабутого матеріалу.

П. Сов'як працював часто і багато в бібліотеках та архівах Львова, він добре знає комплекс опублікованих джерел, частина джерельного матеріалу зберігається в його особистій колекції. Отже, джерельна база дослідження є цілком представницькою і дозволяє повноцінно висвітлити тему.

Вивчення місцевої історії є складовою історичної науки. Знання про минуле населеного пункту відображене в історичних джерелах, а також виражене в народних переказах, місцевій топоніміці. Все це – основа історичної традиції, яка виступає інтегруючим компонентом духовного зв'язку різних поколінь і є фундаментом формування національної самосвідомості людини [2].

Більше тисячі статей присвятив краєзнавець історії Дрогобицького краю. Найґрунтовнішою працею стала краєзнавча розвідка *«Дрогобиччина: свідки епох»* (у 2 томах), авторства П. Сов'яка, Р. Пастуха та І. Шимка, видана у дрогобицькому видавництві *«Коло»* в 2012 р.

У розкішному з поліграфічного погляду виданні поміщені статті про населені пункти району, які доповнені численними фотографіями пам'ятних та цікавих об'єктів краю. Не аналізуючи зміст цієї праці в цілому, варто відзначити широку ерудицію авторів, що не поєднується з глибоким пізнанням специфіки сіл, особливостей його історичного розвитку та етнокультурних надбань. Це видно на прикладі незадокументованих суджень, які містяться у тексті, у прагненні до штучного поєднання різних етнічних утворень, достатньо вільному потрактуванні окремих топонімів, умовної прив'язки місцевих географічних назв до іншомовних слів тощо [3].

У першій книзі двотомного ілюстрованого енциклопедичного видання вміщено довідкові статті, написані на основі переказів і досягнень сучасної науки, про народно-етимологічне і наукове тлумачення назв, періодів, час або дату виникнення; розвиток у наступні століття; церковно-релігійний,

освітній, культурний, господарський, демографічний, майновий стан усіх 113 міст, селищ, сіл, хуторів Дрогобицького району Львівської області у першу в його історії, у тому числі й тих, котрі входять до складу сусідніх міст і сіл, на початок 2008 р., а в окремих випадках – 2009–2011 роках.

Максимально повно подано банк місцевої мікротопонімії з поясненням значення найдавнішої її частини, ключову інформацію з різних галузей життя. Вказано також час (дату) спорудження усіх храмів, більшості дзвіниць, каплиць, освітніх, просвітницьких і громадських будинків, історичних, меморіальних і культурних об'єктів, прізвища відомих вихідців, храмові празники, краєзнавчу літературу про населені пункти, способи їх сполучення з районним центром тощо. За структурою побудови, змістом статей, кількістю фотоілюстрацій видання може вважатися новаторським у національному краєзнавстві [3].

Друга книга двотомного ілюстрованого енциклопедичного видання містить репортажі-нариси про 23 мандрівки авторів шляхами і манівцями всіх 113 міст, селищ і хуторів Франкового краю у пошуку та фотографуванню збережених об'єктів історико-культурної спадщини, численні зустрічі й розмови з місцевими жителями – носіями народної пам'яті про походження назв, місцеву топонімію, розвиток, освіту, просвіту, церковне-релігійне життя, майновий і демографічний стан населених пунктів у різний час, відомих вихідців тощо.

Для відтворення більшої повноти великої історії цієї частини Батьківщини, легшого сприйняття читачами репортажі *«інкрустовано»* цікавими легендами, локальними історіями, випадками, подіями, бувальщинами, фактами і т. ін. Крім матеріалів польових експедицій, використано інформацію з багатьох друкованих джерел, у тому числі іншомовних, що доповнюють, розширюють і поглиблюють відомості про населені пункти, подані у першій книзі. Додатково в другій книзі, поряд з авторськими, вміщено близько двохсот старих поштівків, світлин минулих десятиліть, репродукції з творів відомих художників ХІХ – початку ХХ ст. разом тексти та ілюстрації складають яскравішу, багатограннішу картину життя прикарпатської і карпатської частини бойківського субетносу колись і нині [3].

Об'їжджаючи дрогобицькі села упорядники стверджували, *«що за кожним пам'ятником стоять творці різних часів»*, тому у дослідженні *«Дрогобиччина. Свідки епох»* співіснують різні постаті, відомі і невідомі. Недарма, один з аспектів дослідження – соціальне краєзнавство Дрогобицького краю. Уперше в історії нашого регіону дослідники розкрили топоніміку краєзнавчих маловідомих сіл, хуторів Дрогобицького району [3].

Праця краєзнавців заповнила прогалину у архівознавчих, фолькло-

ристичних та історико-краєзнавчих дослідженнях. Відчувається краєзнавча методологія у науковій розвідці.

Різнопроблемні дослідження краєзнавець присвятив рідному селу Лішня. Охарактеризував питання: топоніміку села, історію краю, етнографічні розвідки тощо. Зокрема, у статті *«Топоніміка села Лішні»*, опублікованій в *«Галицькій Зорі»* у березні 1997 року, Петро Сов'як зазначав *«Назву виводять від слова «лишне». За переказами, колись на місці села було містечко Бар, спалене татарами. Залишилось кілька хат, і вцілілу частину назвали «лишне». На думку деяких дослідників, назва походить від слова «ліс». В урочищах Сарина, Валиська, На Городищах, Бар, знайдено сліди давньоруського городища. Можливо, саме там існувало легендарне місто Бар. Перша збережена письмова згадка про Лішню належить до 1424 року і пов'язана з наданням польським королем магдебурзького права селу Нагуєвичі, землі якого межували з селом Лішня»* [8]. До с. Лішні входить присілок с. Монастир-Лішнянський, яке прилягає у північно-західній частині до Лішні.

У видавництві Посвіт в 2017 р. вийшла краєзнавча праця *«Монастир – Лішнянський на Франковій землі»* [7]. Краєзнавець подає історію розвитку господарського, духовного та культурного життя села, участь його мешканців у національно-визвольних змаганнях проти більшовизму, діяльність сільської громади протягом століть. Недарма Франко прославив село в оповіданні *«Добрий заробок»*. Культурною пам'яткою села є дерев'яна церковця святого пророка Іллі, яку визнали однією з найкращих в церковній архітектурі XVII ст. Краєзнавець подає кілька версій історію походження с. Монастиря – Лішнянського. У 1787 р. с. Монастир-Лішнянський одержало статус окремого населеного пункту із своїм війтом [7, с. 10].

У краєзнавчо-фольклористичній праці *«Народні перлини мого села»* Петро Сов'як зібрав понад 6000 прислів'їв та приказок зі слів своїх батьків. Це справжня народна енциклопедія людської мудрості, бо у ній присутні радість і смуток, сміх і сльози, любов і гнів, правда і кривда, віра і надія. Народні прислів'я, зібрані краєзнавцем, картають ледарів, дурнів, висміюють хвальків, базік, і водночас великою повагою користується наука, освіта, розум людини, відвага, вірність у дружбі тощо.

Отже, Петро Сов'як – знана постать не тільки у Дрогобицькому краї, а й у цілому Галицькому регіоні. Оскільки краєзнавець є автором більше сотні наукових краєзнавчих розвідок, опублікованих у Дрогобицькому краєзнавчому збірнику, різноманітних всеукраїнських краєзнавчих конференціях, а також у регіональних часописах *«Галицька Зоря»*, *«Вільне Слово»*, *«Франкова криниця»*, *«Високий замок»* та інші.

Історична значимість краєзнавчих досліджень Петра Сов'яка полягає:

- 1) Виробив власну методику дослідження: зібравши документальні відомості з різних архівів, маловідомих публікацій, краєзнавець подає їх у контексті загальних історичних та культурних процесів;
- 2) Праця П. Сов'яка, Р. Пастуха та І. Шимка *«Дрогобиччина: свідки епох»* – унікальне науково-пізнавальне, історико-краєзнавче дослідження Дрогобиччини. Велика заслуга краєзнавців полягає в тому, що вони перші на теренах нашого краю зібрали багатющий краєзнавчий матеріал, в якому дослідили історію сіл, показали відомих постатей краю тощо. У післямові двотомника краєзнавці вірять, *«Дрогобиччина: свідки епох»* перейде до наших нащадків і зробиться для них дорогою сімейною, родинною реліквією. І нехай так ведеться з року в рік, з десятиліття в десятиліття, зі століття в століття: *«І оживе добра слава, слава України!»* [3, с. 12].
- 3) Розвідка Петра Сов'яка *«Монастир-Лішнянський на Франковій землі»* – це поєднання народної історії (оповіді старожилів, переказів тощо), друкованих джерел і доступних документів. Не так вже і багато сіл у Дрогобицькому районі можуть похвалитися своїми друкованими історіями, а тим паче такі малі, як Монастир-Лішнянський і у цьому заслуга перш за все *«трудівника на краєзнавчій ниві»* Петра Сов'яка.
- 4) Петро Сов'як врахував особливості звичаєвого права, проаналізував найосновніші спектри правових норм у рідному селі Лішня. Дослідник у своїй праці порушує питання шлюбно-сільських звичаєвих норм в українському селі. Наукова розвідка Петра Сов'яка є цілісним джерелом із звичаєвого права Галичини XVII–XVIII століть. На основі архівних документів, спогадів, досліднику вдалося розглянути коло проблем, пов'язаних із формуванням та діяльністю общини села Лішні, правового становища селянства, застосування звичаєвих норм у суспільних відносинах односельців.
- 5) Значення *«Народних перлини мого села»* П. Сов'яка важко переоцінити, бо без неї неможливо було б відтворити народне життя, краще зрозуміти історичну епоху, господарську діяльність лішнян, їх етичні та моральні погляди, звичаї та почуття, світогляд. Краєзнавець Петро Сов'як завершує свою книгу такими словами *«Можливо, немає іншого народу в Європі, а може, і в світі, де б так високо зросло, забуяло рясно й багатогранно дерево народної мудрості, як на нашій українській землі. Його здавна доглядають, плекають дбайливі садівники з народу, як скажімо, мої незабутні батьки Володимир і Ольга Сов'як. Бо великий народ несе велику ношу. А нам, спадкоємцям, цю ношу треба*

поповнювати, не розгубити в дорозі до майбутнього і передати нащадкам» [4, с. 8].

Список використаних джерел та літератури

1. Бібліографія Дрогобича / Зібрав і впорядкував Л. Тимошенко. Дрогобич: Коло, 2001. № 27, 346, 400, 487, 540.
2. Гладкий М. Село Доброгостів: бібліо-історіографічний огляд літератури // Галицька зоря. 2014, 10 жовтня.
3. Дрогобиччина: свідки епох: у 2 т. / Р. Пастух, П. Сов'як, І. Шимко. Дрогобич: Коло. 2012. Т. 1. 487 с.
4. Сов'як П. Народні перлини мого села. Дрогобич: Коло. 2000. 227 с.
5. Пастух Р. Анфас і профіль Петра Сов'яка // Галицька зоря. 2012, 10 грудня.
6. Сов'як П. Сімейна реліквія родини Сов'яків з села Лішня біля Дрогобича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VIII. Дрогобич: Посвіт, 2004. С. 509.
7. Сов'як П. «Монастир – Лішнянський на Франковій землі» // Дрогобич: Посвіт. 2017. 82 с.
8. Тимошенко Л. Село Лішня (з Монастирем – Лішнянським): Історична довідка // Бойківщина: Наук. Збірник. Дрогобич: Коло. 2007. Т. 3. 320 с.

Бордун Зоя Валентинівна

вчитель історії Чернеччинської загальноосвітньої школи I-III ступенів (опорного закладу освіти) Чернеччинської сільської ради Охтирського району Сумської області (с. Чернеччина, Охтирський район)

ПЕТРО БОЛБОЧАН ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ЗМАГАННЯ НА ОХТИРЩИНІ У БЕРЕЗНІ-КВІТНІ 1918 РОКУ

В історії національно визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. є чимало непересічних постатей, долі яких викликають зацікавленість дослідників, адже віддзеркалюють всю неоднозначність і трагічність періоду української демократичної революції. Яскравим представником національно-визвольної боротьби цього періоду є Петро Болбочан – відомий військовий і державний діяч. Деякі епізоди військової діяльності полковника пов'язані з революційними подіями нашого краю, зокрема в Охтирському повіті.

Цей період охоплює кінець березня – початок квітня 1918 р., про який збереглося дуже мало інформації, адже радянська пропаганда довгий час замовчувала свої поразки на Лівобережжі. Маловивченим залишається цей період історії також через складність ситуації на фронтах Першої більшовицько-української війни, коли населенні пункти часто переходили з рук в руки, а зведення з фронтів були неповні.

Ця стаття базується на доступних джерелах, а саме: 1) довідкова історична література, яка надає загальні відомості про перебіг тогочасних подій; 2) біографічні дослідження особистості полковника П. Болбочана,

які включають спогади та документальні джерела; 3) краєзнавчі розвідки полтавських, сумських та харківських дослідників з окремих епізодів революційних процесів нашого краю. Цінними є документи з онлайн-виставок до 100-річчя Української революції Полтавського та Харківського архівів.

Досліджуючи перебіг революції на Охтирщині, необхідно враховувати специфіку цієї території. Так як термін Сумщина носить умовний характер (область утворена лише в 1939 р.), то і сучасна Охтирщина охоплює території, які підпорядковувались Полтавській і Харківській губернії. Після прийняття Центральною Радою Закону про адміністративно-територіальний поділ УНР, більшість території Охтирщини відійшло до Слобідщини [7]. Навесні 1918 року на цих теренах розгорнулися змагання за українську державність.

Відомо, що наступ Армії УНР на Харків відбувався у двох напрямках: обхідному, по лінії кордону з Радянською Росією (Бахмач – Ворожба – Суми – Харків) і лобовому (Полтава – Харків) [1]. У обох напрямках українсько-німецькі з'єднання не могли обійти Охтирку. У військових звітах РСЧА цього періоду повідомляється про те, що «петлюрівці» 31 березня звільнили станцію Ворожба, станом на 1 квітня українсько-німецькі війська зайняли Суми, а на 5 – Охтирку [2; 4]. Хоча існують і повідомлення Армії УНР, де зазначено, що Суми і Охтирку було захоплено одночасно [3].

Військові експерти характеризують також бойові дії в так званому «трикутнику» Конотоп – Полтава – Харків (Лозова) як «залізничну» війну [1]. Тому місто Охтирка, хоч і знаходилося в районі цього «трикутника», залишалось поза межами великих бойових дій, адже не було важливим залізничним вузлом. Тут велися лише локальні бої поблизу міста в результаті переслідування розрізнених підрозділів Червоної армії, що відступали.

Цей період більшовицько – української війни радянська пропаганда описує як захоплення України німцями, а не Армією УНР, яка прибувала до звільнених від більшовиків міст «в обози» [9]. Та за наказом 4 березня 1918 р. Окремий Запорізький загін був відправлений на більшовицький фронт в авангарді німецьких військ [10]. Підтвердженням цьому є свідчення полтавського комісара освіти Віктора Андрієвського, який пише: «При відступі вони (більшовики – авт.) люто билися, і то з самими українцями, бо німці звичайно в бою участі не брали і тільки як коли піддержували наших артилерією» [14].

У боях у напрямку на Харків, як неодноразово засвідчували очевидці, траплялося так, що полковник Петро Болбочан сам особисто вів своїх

вояків у бій. Більшовицька преса тих днів згадувала *«сильний отряд запорожских войск под командой старорежимного царского генерала Болбочана»* [6]. За цього *«грізного супротивника радянської влади»* (живого чи мертвого) більшовики обіцяли 50 тис. руб. [11].

Документів, які б прямо підтвердили перебування Петра Болбочана у Охтирці, немає. Є хронологія бойових дій Армії УНР, у яких прослідковується така закономірність: першими входять у населенні пункти (Лубни, Зіньків, Лозова) *«чорні запорожці»* (болбочанівці), потім – полк ім. Богдана Хмельницького (богданівці), а через декілька днів – підрозділи війська союзників (німці) [9].

У радянських історичних джерелах стверджувалося, що Охтирку зайняли німці [18], та закономірно, що такий загальноприйнятий у цій операції порядок прибуття військ на звільнені території застосовувався і для нашого міста. До того ж відомо, що з Кременчука богданівці та німці направилися у Полтаву, щоб очистити місто від *«червоних»*, а болбочанівці ще напередодні підходу цих формувань вийшли з Кременчука, переслідуючи відступаючу дивізію Г. П'ятова [14].

У березні 1917 р. у ході боїв проти більшовиків запорожці під командуванням П. Болбочана звільнили цілу низку міст і сіл Полтавщини, в тому числі містечко Грунь Зіньківського повіту, яке зараз адміністративно приналежне до Охтирського району Сумської області [14].

Цьому передувало скупчення півтори тисячі червоноармійців під командуванням Г. П'ятова, які займалися *«самозабезпеченням»*, тобто ревізією ми у населених пунктах Полтавщини. З нагробованим вони вирушили підводами на Охтирку, але в Груні один із загонів зупинився на ночівлю. Селяни їх напоїли горілкою та заарештували, а коли запорожці ввійшли в містечко, передали їм захоплені у *«червоних»* 452 тис. руб. до скарбниці УНР [14].

Запорожці переслідували ще одну групу більшовиків, які відступали від Гадяча. Через село Комиші вони відтіснили *«червоних»* до Куземина, де на цей момент проходив з'їзд незаможних селян. Делегати розбіглися, а частина, відстрілюючись, відступала в бік Хухри та Охтирки [15].

Збереглася доповідна записка одного з командирів Червоної Армії про жорстокий бій з *«петлюрівцями»* поблизу гори Охтир, де знаходився чоловічий монстир, на початку квітня 1918 р. [17, с. 4]. Це сталося через те, що в Охтирку ввійшла Армія УНР, яка переслідувала, вище зазначений, загін з боку Хухри (південний захід), а рештки іншого підрозділу більшовиків від Зінькова та Груні (із заходу) підійшли до переправи на річці Ворсклі, де їх і зустріли *«чорні запорожці»*.

Існує один артефакт періоду 1917–1921 років, пов'язаний з нашим краєм. Це – Прапор Другого Запорозького полку, яким командував Петро Болбочан. Стяг був вишитий в Охтирському Свято-Троїцькому монастирі і подарований «запорожцям» на знак подяки за визволення від більшовиків [8]. Свідчення про цей прапор надав колишній комендант м. Ромен у 1918 р. Петро Содоль – Зілинський. Сучасні дослідники цього артефакту посилаються на його статтю «Товариство запорожців ім. Петра Болбочана в Америці» в емігрантському журналі «Запорожець». Він описаний так: «Стяг жовто – блакитний з тризубом і хрестом, а на малиновому тлі з Охтирською Божою Матір'ю, був дороговказом козацтва».

З одного боку прапора вишитий напис «З вірою твердою в конечну перемогу. Вперед за Україну», а з іншого – «Від міста Охтирки і повіту на Харківщині» [8].

Численні згадки козаків – емігрантів про цей прапор дають підстави припустити, що Петра Болбочан на Охтирщині був [5]. У книзі Б. Монкевича «Похід Болбочана на Крим» підкреслюється, що штандарт був подарований саме в знак подяки за визволення і переданий він командирю Другого Запорозького полку [12]. Поряд з фотографією на сторінці книги вірш невідомого автора, який став присягою запорожців:

*Тобі, мій краю дорогий,
Складаю я свою присягу –
Тебе любить, Тобі служить,
За Тебе вмерти біля Стягу... [12].*

Радянські пропагандисти стверджують, що майже все населення Харківщини (Охтирський повіт належав до Харківської губернії) було налаштоване вороже проти Армії УНР [18]. Але сам Володимир Антонович–Овсієнко визнавав: «Гайдамацькі зраї проникли вглиб...Всі контрреволюційні сили радісно піднялися назустріч німецькому наступові. Україною прокотилася хвиля протирадянських демонстрацій» [13]. Тому вишитий черницями прапор з вдячністю був закономірним виразником справжніх настроїв мешканців Охтирщини, які вже відчули негативні наслідки радянської влади.

6 квітня 1918 року запорожці переможно вступили в Харків. Тут пройшов парад на честь звільнення міста від більшовицької окупації [4; 12; 16]. Другий Запорізький полк у новому обмундируванні, пошитому з трофейного сукна, проходив парадним маршем під новим прапором з написом «З вірою твердою в конечну перемогу. Вперед за Україну!» [12].

Цей заклик ми знаходимо і в агітаційних листівках УНР, на яких зустрічаємо і зображення полковника П. Болбочана.

Під Харковом Запорізька дивізія за наказом військового міністерства була розгорнута у Запорізький корпус, який значно поповнився добровольцями. Це – ще один беззаперечний факт всенародної підтримки Армії УНР на територіях звільнених від більшовицької окупації.

Дислокуючись поблизу Лубнів, полк Петра Болбочана мав 4000 людей, з котрих 70–80% було старшин і інтелігенції. Мав 16 піших сотень, 1 кінну сотню, команду піших розвідників, команду велосипедистів, саперну сотню, команду зв'язку з чотою кінних ординарців, 2 кулеметні сотні, одну бомболитну і немуштровану сотню. В районі ж Харкова чисельність Другого Запорізького полку зросла до 6 тисяч осіб, половину з них складали старшини [12]. Підтвердження значного зростання Армії УНР в цей період можна знайти як в українських, так і в радянських джерелах [9, с. 18].

Укладачі *«Історії українського війська»* зазначали, що полк був міцно згуртований, *«зберіг кращі традиції російської армії»* водночас *«був національним полком, бо мав патріота–командира»* [10]. Під новим прапором відбулася зустріч і спільний парад-огляд з бійцями легіону Українських Січових стрільців під командуванням В. Вишиваного (Габсбура) у Олександрівську. З цим прапором вони брали Крим, присягалися Директорії УНР, створили в еміграції Товариство запорожців імені полковника Болбочана.

Чи перебував на Охтирщині сам Петро Болбочан, як очільник Другого Запорізького полку, ми не можемо стверджувати, адже всі наведені аргументи є непрямими і частковими. Але незаперечним фактом є те, що цей військовий діяч відіграв важливу роль у державотворчих змаганнях 1918 року на території нашого краю.

Список використаних джерел та літератури

1. Бойко О. Д. Перша війна Радянської Росії проти УНР 1917–1918 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАНУ. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 161–163.
2. Верстюк В. Ф. Громадянська війна в Україні 1917–1921 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 214–215.
3. Державний архів Сумської області. Путівник / Автори-упорядники: Л. Покидченко та ін. Редколегія: Р. Пиріг та ін. Суми, 2002. С. 63.
4. «До 100-річчя Української революції». Виставка архівних документів / Державний архів Харківської області. Харків, 2017 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=13185.http://archives.kh.gov.ua/?page_id=13185
5. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. К.: Стікс, 2010. С. 29–39.
6. Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. Суми: Козацький вал, 2002. 140 с.
7. Іванущенко Г. М. Українське відродження 1917–1920 років на Сумщині: спроба документального відтворення подій // Сумський історико-архівний журнал. 2009.

№ VI–VII. С. 149–170.

8. Іванущенко Г. М. Архіви української діаспори, як джерело уточнення подій Української революції 1917–1921 рр. на Сумщині та біографій її учасників // Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції. Матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф. Суми: ФОП Цема С. 2017. С. 37–41.
9. Ковальчук М. Війна з Раднаркомом. Чи дійсно Центральна Рада провалила оборону України? // Історична правда, 2017 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/8/152041/>.
10. Крип'якевич І. Історія Українського війська. Т. І. К.: Варта, 1994. С. 414–415.
11. Мина Ж. В. Постать полковника Петра Болбочана на тлі подій національної революції 1917–1921 років // Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ ім. Гетьмана Сагайдачного. Вип. 16. Львів: АСВ, 2011. С. 156–168.
12. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк, 1956. 288 с.
13. Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії 1917–1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 7.00.01 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків, 2005. 195 арк.
14. Ревегук В. Я. Полтавщина в огні української революції (1917–1921 рр.): монографія. Полтава: Шевченко Р. В., 2014. 407 с.
15. Ревегук В. Я. Національне відродження полтавського краю: тернистий шлях до свободи: монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. 185 с.
16. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. К.: Темпора, 2009. 426 с.
17. Сумщина від давнини до сьогодення. Науковий довідник / Упорядник Покидченко Л. А. Суми: Слобожанщина, 2000. 383 с.
18. Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. Харків: Видавництво університету, 1969. 282 с.

СЕКЦІЯ 3

АРХЕОЛОГІЯ СУМЩИНИ

Осадчий Євген Миколайович,

кандидат історичних наук, керівник групи охорони історико-культурної спадщини при управлінні культури, Сумська обласна державна адміністрація (м. Суми)

СМОЛДИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА СЕЙМІ

Путивльське Посейм'я – територія багата на пам'ятки оборонного будівництва різних епох, починаючи від раннього залізного віку до XVI–XVII ст. Найбільш потужною фортецею упродовж майже половини тисячоліття був Путивль. У XII–XIII ст. місто мало статус центру уділу Новгород-Сіверського князівства. Навколо Путивля виникали невеликі городища з відкритими селищами, що виконували функції погостів або приватних замочків.

Вивченню городищ Середнього Посейм'я присвячені роботи археологів Д. Я. Самоквасова, Д. Т. Березовця, І. І. Ляпушкіна, які відкрили та ввели до наукового обігу дані про городища. Археологічні розкопки на городищах давньоруського часу здійснювали В. Й. Довженок (городище Волинцеве), Д. Т. Березовець (городище Воргол, Нова Слобода), В. А. Богусевич (городище Городок, Путивль, городище давньоруського міста Вир, Білопілля), Б. О. Рибаків (городища Городок, Дитячий Будинок, Підмонастирна Слобода, Путивль). У 1980-х роках масштабні розкопки городищ Путивльського Посейм'я здійснила Лівобережна слов'яно-руська археологічна експедиція під керівництвом О. В. Сухобокова.

У складі експедиції здійснював археологічні розвідки В. В. Приймак [4, с. 49–113]. Згодом він продовжив власні дослідження, метою яких було картографування пам'яток роменсько-давньоруського та золотоординського часу і реконструкція на цій основі адміністративного устрою Путивльського удільного князівства XII–XIII ст. [2, с. 90 – 101]. Від 2011 р. археологічні розвідки з шурфуванням здійснює Путивльська археологічна експедиція під керівництвом Д. В. Каравайка та О. В. Качури (Плаксіної).

У 1980-х роках територію високого лівого берега р. Сейм від с. Піски до Ігорівка було обстежено археологічною експедицією під керівництвом Р. В. Терпиловського, А. М. Обломського та В. В. Приймака. Під час огляду

району с. Клепали на Буринщині було обстежено мис з крутими схилами, який за своєю топографією міг бути місцем розташування городища. Було зафіксовано відсутність укріплень та значний культурний шар, насичений фрагментами посуду, кахлями та предметами зі скла XVIII ст. Зважаючи

на відсутність кераміки давньоруського часу, цей об'єкт не було включено до звіту дослідників.

Згадка про наявність городища, збудованого до XVII ст. міститься у антимінсі на освячення церкви Миколи Чудотворця у с. Клепали, датованому 1693 р. [5, с. 67]. У 2014 – 2017 роках автором даної публікації та О. В. Коротейо здійснено обстеження низки городищ південніше Путивля, зокрема, у с. Ігорівка, Волинцеве та щойно відкритого Глушецького городища. Усі ці об'єкти згадуються у документах XVII ст. і були оглянуті з метою реконструкції ресурсної зони міста Путивль доби пізнього середньовіччя. Під час обстеження руїн церкви Ікони Казанської Божої матері у с. Клепали було виявлено ділянку рову, яка не мала відношення до церковної огорожі. Однак, культурний шар з матеріалами давньоруського часу не було виявлено (рис. 2).



Рис. 1. Фрагмент креслення «Чертёж земель по реке Семь с Клепанским городищем» з фондів РГАДА.

Докази існування городища на території с. Клепали містяться на фіксаційному кресленні «Чертёж земель по реке Семь с Клепанским городищем», яке зберігається у фондах РГАДА (рис. 1). На кресленні зображене округле укріплення і напис «Клепанское городище». Креслення зроблене без дотримання масштабу та за відсутності орієнтації за сторонами світу. Основні деталі – річка Сейм, яр, ставок з греблею та городище зображені так, наче їх спостерігали з протилежного берега

Сейму. «Деревня Клепалы» позначена схематично та непропорційно щодо самого городища. Гідрографічні об'єкти добре локалізуються на місцевості. «Лог Клепальський» – зараз безіменний струмок, перетворений на каскад ставків. Озеро Клепала – на сьогодні майже пересохла ділянка стариці р. Сейм, що проходить під підніжжям корінного берега р. Сейм. Орієнтація креслення та масштаб об'єктів свідчить про те, що його автор знаходився на правому березі р. Сейм [3].



Рис. 2. Городище в с. Клепали Буринського району Сумської області. План автора 2017 р.

Доведеність існування городища на території с. Клепали відкриває можливість повернення до питання локалізації Смолдинського городища. Це укріплення згадується в «*Отдельной книге*» 1594 р. Документ детально описує скільки та де було надано землі та угідь навколо Путивля. За текстом «*Отдельной книги* «...Петрушке Просольнику с товарищи концом от Макошевицкие дороги да к реке Семи и по Смолдинское городище и по лесок что от Смолдинского городища х Катану» [1, с. 175]. Городище згадується як орієнтир на березі р. Сейм, поблизу Макошевицької дороги. Остання відома з кінця XVI ст. Вона вела до однойменного перевозу через Сейм між Дороголевським та Глушецьким городищами. Тобто Смолдинське городище повинно розташовуватися між Путивлем та с. Піски Буринського району. Тут містяться три городища – у с. Ігорівка (*Выгорево городище*), с. Волинцеве (*Дороголевское городище*) та Піски (*Глушецкое городище*). Місця їхнього розташування добре відомі за археологічними розвідками попередніх років.

Одним із орієнтирів, згаданих у тексті «*Отдельной книги*», є лісок, розташований поблизу Макошевицької дороги. Цей лісовий масив, що зберігся до сьогодні, розташований на правому березі р. Сейм від с. Пересипки до с. Чаплища. Під час обстеження пам'яток археології біля с. Чаплища було з'ясовано, що місцевість тут рівнинна і не має чітко виражених орієнтирів. Для чіткої прив'язки земельної ділянки було використано три орієнтири – ліс, дорога та городище у с. Клепали, яке добре простежується з правого берега р. Сейм.

У другій половині XVII ст. на березі р. Сейм було засновано село Клепало. З цього часу городище змінило свою назву на «*Клепатцкое*» за назвою нового населеного пункту. У 1693 р. місцевий священик отримав дозвіл на будівництво парафіяльної церкви на пустому городищі. Така практика була поширеною у Середньому Посейм'ї. Варто згадати храми, збудовані на городищах у с. Литвиновичі, Пустогород, Есмань. Таким чином, будівництво церкви на городищі було традицією для новоприбулого українського населення. Після будівництва мурованого храму Ікони Казанської Божої Матері на місці старої церкви збудовано будинок священика та розбитий фруктовий сад. Майданчик городища набув трапецієподібної форми. По краях мису зроблені земляні насипи.

Після руйнації храму у XX ст. були остаточно зруйновані напільні укріплення, а на місці відкритого поселення знаходиться котлован з рештками церковних підмурків.

Список використаних джерел та літератури

1. Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. Москва: изд-во МГУ, 1967. 541 с.
2. Приймак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. Полтава: б. в., 2007. 180 с.
3. Російський державний архів древніх актів. Ф. 210. Приказний стол. Ствп. 1066, Арк. 49–50.
4. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Давній Путивль. Київ-Суми: Університетська книга, 2019. 344 с.
5. Холмогоров В. И. Материалы для истории церквей Курской, Харьковской, Орловской, Черниговской и Воронежской губ., городов и станиц Донской области по приходным окладным книгам жилых данных церквей Патриаршего казенного приказа 7136 (1628) – 1746 гг. М.: тип. Рус. т-ва, 1913. [4], 220, 193–197 с.

Гапченко Євгеній Анатолійович

студент I курсу групи ІС01, Сумський державний університет (м. Суми)

Науковий керівник:

Дегтярьов Сергій Іванович

*завідувач кафедри історії Сумського державного університету,
доктор історичних наук, професор*

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ

Пам'ятки скіфської доби на території України вже відносно добре вивчені науковцями. Багато відомих вчених скіфологів, таких як Б. М. Мозолевський, Ю. В. Болтрик, В. А. Іллінська та інші, зробили великий внесок у вивченні скіфських пам'яток і написали десятки наукових робіт. Та, не дивлячись на це, все ще лишається чимало не досліджених явищ. Одне з таких явищ скіфські локальні групи.

На мою думку, обрана мною тема є актуальною тому що на території Сумської області знаходиться локальна група скіфських пам'яток – Посульська група, що недостатньо вивчені в Сумській області.

Значна концентрація скіфських пам'яток у нашому краї дала підставу вченим виділити їх в окрему Посульську групу. До неї також входять скіфські пам'ятки середніх течій Псла та Сейму, що концентруються навколо унікальних скіфських курганних некрополів біля міста Ромни [3, с. 16]. Основною підставою для виділення цієї групи є її територіальна відокремленість. Додатковими елементами виступають особливості у поховальному обряді, облаштуванні пам'яток, наявність або відсутність специфічних елементів у матеріальній культурі [2, с. 122].

На Посуллі з 1870-х років до початку Першої світової війни були

проведені великі розкопки курганів скіфського часу. Провадились вони переважно поміщиками і нерідко мали хижацький характер. Наукове значення мають розкопки, проведені Д. Я. Самоквасовим, І. А. Лінніченком, М. Ю. Бранденбургом, В. В. Хвойкою і поміщиками Т. В. Кібальчиком і С. А. Мазаракі. В пореволюційні роки на Посуллі вивчались, головним чином, городища [1, с. 108].

Посульська група курганів була виділена В. А. Іллінською [1, с. 108]. Кургани на Посуллі розташовуються переважно на високих берегових мисах вздовж річок. Основна маса курганів знаходиться північніше м. Ромни. Найбільші групи знаходяться поблизу сіл Оксютинці, Великі Будки і Басівки. Від с. Великі Будки вгору за течією вздовж правого берега Сули простягнувся майже безперервний ланцюжок курганів, який закінчується великим курганним некрополем недалеко від Вовківців. Останній великий курганний могильник знаходиться поблизу Плавинище і Герасимівки. Курганні групи на південь від Ромен відомі поблизу сіл Чеберяки, Глинськ, Ярмолинці, Сурмачівка, Лозова, Попівка [1, с. 109].

Наприкінці позаминого століття І. А. Лінніченко писав про посульські кургани наступне: *«Роменський повіт являє собою одну з допитливих в археологічному відношенні місцевість. Тут по всьому нагірному березі р. Сули протягом багатьох верст тягнуться обширні групи курганів дуже великих розмірів. Як правило, в кожній такій групі підвищуються 1–2 величезні кургани висотою до 20 ж. Ці центральні велетні оточені кількома меншими курганами, але значних розмірів – 8–12 м – і великою кількістю (сотнями) маленьких»* [1, с. 109].

Хочу зробити припущення що така географія розміщення курганів зумовлена тим що активність життя біля узбережжя річок була набагато більша ніж на в глибині суші. Тож і поховань там найбільше.

На Посуллі розкопано до 400 курганів, але тільки для 120 з них є наукові данні. Із числа визначених курганів 80 відноситься до VI ст. до н. е., 31 – до V і 9 – до IV–III ст. до н. е. Здебільшого (не менше 85) це поховання воїнів і лише деякі (8) є жіночими. Переважна частина могил належала кінним дружинникам і лише окремі – представникам вищої знаті [1, с. 110].

Таку низьку кількість курганів з науковими даними можна пояснити тим що довгий час територія Посулля не була пріоритетною для дослідників. До того ж багато поховань постраждали від пограбувань а деякі кургани взагалі зникли внаслідок їх розорення.

У рядових посульських курганах до 2 м висотою могили мають вигляд ям з балочним перекриттям. У більшості з них влаштовувались гробниці у вигляді зрубів із балок в 7–12 вінець і стовпами по кутках. Іноді зруб

замінювався обшивкою стін з вертикально поставлених дошок, нижні кінці яких закріплювались у канавках уздовж стін. У найбільших курганах викопувались великі ями з уступами. Перекриття на уступі робилось із двох рядів балок. Для спуску в таку (до 5 м глибини) гробницю викопувалась яма із східцями. Дно ями вкривали березовою корою або посипали вапном і червоною фарбою. Особливе значення в ритуалі набуло поховальне вогнище, для якого над перекриттям споруджувався глиняний майданчик. Поряд з ямою трапляються сліди тризни у вигляді уламків посуду, кісток тварин і вугілля [3, с. 18–19].

Поховані лежать у витягнутому положенні, переважно головою на південь. Багаті особи ховались в повному військовому спорядженні: з мечом, списами, бойовими сокирами, сагайдаком із стрілами. Біля однієї з стінок гробниці складався військовий обладунок, куди входили панцир, щит і рідше поножі. Тут же клалась позакомплексна зброя – сагайдак із стрілами, меч, сокира, бойові ножі. Праворуч похованого клали кінське спорядження, якого в посульських курганах особливо багато. У рядових могилах буває від 2 до 6, а в багатих – до 20 вуздечок. З курганів Посулля походить до 27 мечів, близько 100 наконечників списів, 24 бойові сокири, понад 20 панцирів і близько 230 вуздечок. У кожній могилі присутній обов'язковий сагайдачний набір стріл. У гробниці, найчастіше біля голови похованого, знаходять кістки від жертвовного м'яса і глиняний посуд. У багатих могилах V–III ст. до н. є. ставились бронзові казани, амфори і художній грецький посуд. Прикрашені воїни золотими гривнями і бляшками. У 18 чоловічих похованнях виявлено кістяки супроводжуючих жінок у багатих нарядах, очевидно, дружин або наложниць. В усіх випадках жінка лежала ліворуч від чоловіка [1, с. 110].

На основі аналізу матеріалу з посульських курганів воїнів та знаті можна зробити висновок, що скіфи вірили в потойбічне життя, про що свідчать речі які були покладені в поховання. Це як різні елементи зброї та обладунків, так і звичайні предмети побуту, а також їжа. Характер зброї та кінське спорядження засвідчує належність до кочового народу. Їхнє військо було добре озброєне та мало якісні обладунки; про це свідчить численна зброя – мечі, бойові сокири, бойові ножі, сагайдаки зі стрілами а також панцирі. У багатих могилах, що, вочевидь, належали знаті, були присутні й елементи прикрас. Також тут містяться речі іноземного походження – амфори і грецький посуд. Це свідчить на користь заможності знаті Посулля.

У жіночих могилах VI ст. до н. е. нерідко зустрічаються дрібні пастові намистини. Пізніше з'явилися різні, переважно грецькі, золоті прикраси. Про місцеву належність жіночого убору V ст. до н. е. свідчать великі

цвяхоподібні булавки і масивні бронзові ножні браслети. Найчастіше ознакою жіночого поховання слугують бронзові дзеркала і кам'яні блюда. У багаті жіночі поховання також клали й вуздечки [1, с. 112].

Ліпну кераміку з курганів Посулля охарактеризувала В. А. Іллінська, яка збрала майже всі вцілілі матеріали з дореволюційних розкопок і вперше наголосила на локальних особливостях цього мікрорегіону Лісостепової Скіфії та простежила хронологічні зміни в кераміці [5, с. 36].

Горщики зі слабо профільованим корпусом – найпоширеніша форма кухонного посуду в похованнях Дніпро-Донецького Лісостепу. Двоє з таких горщиків виявлено в курганах Посулля. Переважає орнаментация пальцевими втисненням та наскрізними проколами [5, с. 37]. Лише раз, на Сулі біля села Коровинці було виявлено банку. Вона має прямі розхилені догори стінки та прикрашена пальцевими втисненням по краю в поєднанні з наскрізними проколами [5, с. 38].

Весь комплекс ліпленого посуду з пам'яток скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу можна розділити на категорії кухонний, тарний, столовий. Найбільш масовою категорією ліпленого посуду серед матеріалів розкопок поселень Дніпро-Донецького Лісостепу є горщики. До горщиків віднесений посуд витягнутих пропорцій (висота більша за діаметр) з профільованим тулубом, виділеними вінцями і шийкою [4, с. 25].

Фрагменти горщиків кількісно переважають і в різних хронологічних нашаруваннях дають від 40% до 97% від загальної кількості фрагментів врахованого ліпленого посуду. Найбільш низькі показники (40–70%) характерні для архаїчних керамічних наборів, що пов'язано з широким використанням у цей час столового посуду мисок, черпаків та кубків [4, с. 25].

На основі цих даних можна сказати що найпоширеніший посуд у населення скіфського часу – глеки. Їхній основний орнамент – пальцеві вдавлення та наскрізні проколи. Посуд поділяється на декілька категорій, що свідчить про певну спеціалізацію посуду в господарстві. У посульських курганах відсутні кістяки осіб, які мали б супроводжувати їхніх господарів у потойбічний світ. Немає в них і кінських поховань. Також по цих похованнях можна побачити досить розвинену взаємодію з греками, бо там знайдено багато грецьких прикрас. Скоріше за все скіфська знать купувала або вимінювала у греків ці прикраси. Жіночі могили засвідчують шанобливе ставлення населення Посулля до «слабкої статі».

Список використаних джерел та літератури

1. Археология Украинской ССР в 3 т: колективна монографія / ред. рада: В. О. Анохін, А. О. Білецький, Л. М. Славін, О. І. Тереножкін (гол.) та ін.; К.: Наукова думка, 1985–1986. Т. 2. 502 с.
2. Білінський О. О., Кабанов Д. О. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла // Археологія і Давня Історія України НАН України. 2015. Вип. 4 (17). С. 122–127.
3. Клімачова Л. Д. Сім чудес Сумщини: Інформ. – бібліогр. путівник. Суми, 2007. 35 с.
4. Пеляшенко К. Ю. Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Київ–Котельва: ІА НАН України–ІКЗ «Більськ», 2020. 378 с.
5. Пеляшенко К. Ю. Ліпний посуд із поховань скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Археологія НАН України. 2014. № 2. С. 36–50.

СЕКЦІЯ 4

ІСТОРІЯ ОСВІТИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Мірошниченко Надія Олександрівна

*кандидат педагогічних наук, вчений секретар, Національний заповідник «Глухів»
(м. Глухів)*

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ НА СУМЩИНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Вивчаючи історію розвитку аграрної освіти в Україні та на Сумщині зокрема (територія якої у досліджуваній період знаходилася в складі Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній), можна визначити три етапи, які охоплюють кінець XVIII – початок XX ст. Протягом цього періоду відбуваються якісні зміни за такими показниками як кількість шкіл, активність ініціаторів, рівень підготовки вихованців, відповідність навчальних закладів досягненням науково-технічного прогресу.

Перший етап розвитку сільськогосподарської освіти в Україні пов'язаний з приватною ініціативою, насамперед із зусиллями окремих вчених та освічених поміщиків, які прагнули підвищити продуктивність праці селянства. На території сучасної Сумщини агрономічні пошуки здійснювали представники відомих козацько-старшинських родин, засновники приватних шкіл на початку XIX ст. – О. Маркевич (с. Сваркове під Глуховом) і В. Полетика (с. Коровинці Роменського повіту) [5, с. 48].

До перших приватних народних шкіл, створених *«освіченими поміщиками»* наприкінці XVIII – на початку XIX століття належали осередки членів Попівської академії – О. Паліцина в с. Попівка під Сумами. Поміщики перебуваючи під впливом ідей Г. Сковороди і французького просвітництва, виступали з критикою кріпосного права, за налагодження братерських відносин у суспільстві. Так, школа О. Паліцина, що називалася братською, вирізнялася природовідповідністю виховання, проведенням занять у саду, в полі, на городі, їх узгодженням із хліборобським циклом життя селянства [11].

З'ясовано, що у 1824 році у маєтках поміщика М. Стремоухова у с. Миловидівка і с. Марківка Лебединського повіту було відкрито перші в Російській імперії приватні школи для підготовки зразкових домогосподарок і нянь із жінок-кріпачок [4, с. 26]. За браком педагогічних

кадрів викладання у цих школах, поєднане з посиленням релігійним вихованням, здійснювалося зусиллями семінаристів і кращих вихованок цих шкіл. Звіти про роботу закладів висвітлювалися на сторінках російських і закордонних видань, діставши позитивну оцінку Московського товариства сільського господарства, а їхнього засновника – М. Стремоухова за успішну 20-річну педагогічну діяльність було відзначено золотою медаллю цього товариства [4, с. 27].

У 1828 році відбулося офіційне відкриття навчального закладу талановитого вченого-природознавця Петра Прокоповича. Перша спеціалізована школа бджільництва була заснована в с. Пальчики, пізніше перенесена в село Митченки Конотопського повіту (зараз Бахмацький район Чернігівської обл.) [10, с. 390]. Курс навчання був дворічним: протягом першого року учні засвоювали необхідні знання, а наступного року повторювали матеріал, закріплюючи його практичними навичками [7]. Крім загальноосвітніх предметів (грамота, вимірювання, основи арифметики, Слово Боже), у школі вивчали городництво, садівництво, квітництво, шовківництво, виноградарство, столярство. Вагомого значення надавалося історії пасічництва різних народів [2, арк. 3].

Заняття проводилися переважно на лоні природи, у шкільному саду. Випускники школи бджільництва повинні були пройти дворічну практику на пасіці, після чого вважалися повноцінними фахівцями [9, с. 531].

Початок другого етапу розвитку сільськогосподарської освіти (1860-ті роки) пов'язаний із появою нового суб'єкта освітніх ініціатив – земських установ, члени яких усвідомлювали необхідність підвищення агрокультури населення.

Однак, якщо спочатку більшість земських діячів виступали за розширення *«сільськогосподарського компоненту»* змісту загальноосвітніх шкіл і епізодичну участь у фінансуванні навчальних закладів відповідного профілю за браком коштів, то з 1890-х років земці почали віддавати перевагу створенню спеціалізованих сільськогосподарських шкіл для чоловіків і жінок у поєднанні зі здійсненням просвітницької роботи серед дорослого населення. Це було пов'язане як із розробленням на державному рівні нормативно-правової бази у цій галузі, так із набуттям органами самоврядування відповідного організаційного досвіду. Так, якщо у 1860–1880-х роках мережа сільськогосподарських навчальних закладів розвивалася повільними темпами, то в 1894 році Харківське губернське земство, а згодом й інші органи самоврядування визнали необхідність створення широкої мережі сільськогосподарських шкіл (по одній у кожному повіті). Порівняльний аналіз темпів розвитку сільськогосподарської освіти в

різних регіонах України дозволяє констатувати, що на початку ХХ століття найбільших успіхів у реалізації цього завдання досягло Полтавське губернське земство [5, с. 57].

Поряд із земствами продовжує свою діяльність в напрямку розвитку аграрної освіти в Україні заможна інтелігенція. Завдяки ініціативі Миколи Миколайовича Неплюєва, нащадку знаного в Російській імперії роду, на хуторі Воздвиженський Глухівського повіту (тепер Ямпільський район, Сумської обл.) були засновані дві сільськогосподарські школи чоловіча та жіноча. У серпні 1885 року, з дозволу Міністерства Державних Маєтностей, почала офіційно діяти чоловіча *«Воздвиженська сільськогосподарська школа першого розряду»*, у 1891 р. відкривається і жіноча Преображенська школа [6, с. 34]. Навчання в школах, створених М. Неплюєвим здійснювалося за рахунок фундатора. Термін навчання складав 5 років (2 підготовчі класи і 3 спеціальні) для чоловіків та 4 роки (1 підготовчий і 3 спеціальні) для жінок, що порівняно з іншими сільськогосподарськими навчальними закладами довше на один рік. Навчальні програми шкіл М. Неплюєва були досить насиченими і передбачали викладання низки загальноосвітніх дисциплін (Закон Божий, російська мова та література, арифметика, геометрія, російська історія, географія, законодавство, малювання, співи), та спеціальних (геодезія, ентомологія, анатомія і фізіологія, ботаніка, фізика, хімія, бджолярство, землеробство, прикладне і технічне креслення (сільськогосподарського знаряддя, машин, планів земельних угідь, будівель), садівництво, городництво, сільськогосподарська економія, рільництво, луківництво, скотарство (вівчарство, свинарство, конярство), молочна справа, ветеринарія, землевимірювання, лісівництво. Жіноча програма доповнювалася такими дисциплінами як домогосподарство, рукоділля та основи медичних знань. Всі випускники сільськогосподарських шкіл М. Неплюєва отримували диплом державного зразка із зазначенням відповідної спеціальності.

Переходячи до третього етапу розвитку сільськогосподарської освіти (1890–1920-ті роки), необхідно зазначити, що крім приватної ініціативи великих землевласників та діяльності земських установ зростає роль промисловців, різних наукових і громадських інституцій (*«Громади»*, *«Просвіти»*, сільськогосподарські товариства, кооперативи, споживчі спілки, тощо). Особливою активністю у сприянні сільськогосподарським навчальним закладам вирізнялися представники жіноцтва, наукової та освітянської інтелігенції.

У 1890 р. Іваном Миколайовичем Терещенком при Іскриківщинській економії Сумського повіту Харківської губернії було відкрито чотирикласну

Михайлівську сільськогосподарську школу з метою підготовки управлінців для власних маєтків та інших господарств. Школа відзначалася потужною матеріально-технічною базою, адже родина засновника щороку витрачала на неї понад 12 тисяч карбованців. Причому більшість юнаків здобували освіту коштом фундатора. Заклад вирізнявся високим вступним конкурсом і користувався авторитетом серед молоді [1]. Випускники Михайлівської школи користувалися великим попитом на ринку праці, працевлаштовувались у маєтках Терещенка, в державних та громадських структурах.

У 1902 році на хуторі Павлівка біля м. Глухова у маєтку М. Бека коштом власника маєтку було засновано «Петровську школу садових робітників». Губернське земство надало їй допомогу одноразовою субсидією в розмірі 1000 руб. У щорічних витратах на утримання школи взяли участь повітове і губернське земство – по 250 руб. за рік; допомога від Міністерства землеробства складала 1500 руб. [8, с. 47]. Офіційне відкриття закладу відбулося у 1903 року. Школа мала трирічний курс навчання, приймаючи селянських дітей з 15 років після початкового народного училища. Вивчалися (переважно шляхом практичних занять) садівництво, городництво, деревознавство і бджільництво. Утримання учнів було повністю за рахунок школи, але допускалися напів-пансіонери і парафіяльні. На школу розповсюджувалися правила, затверджені Міністром землеробства і державного майна 1903 р. Загальне завідування закладом здійснював його опікун – землевласник В. Амосов [8, с. 49].

Своєю успішною діяльністю відзначилася сільськогосподарська школа в Сумах Харківської губернії, що була заснована у 1903 році. У 1912 році школу перетворено на сільськогосподарське училище. У 1914 році тут було відкрито додатковий інструкторський клас із громадської агрономії. Мета навчального закладу – підготовка учнів до сільськогосподарської діяльності на основі всебічного розуміння сільськогосподарських явищ певного регіону [3, с. 68]. Згідно зі статутом, до підготовчого класу приймалися учні з 14 років на основі екзамену. Особливості Сумського сільськогосподарського училища полягали у безкоштовному характері навчання, високому кваліфікаційному рівні викладацьких кадрів (фахівців із вищою агрономічною освітою) утриманні закладу коштом земства; існуванні 60 стипендій для дітей платників податків Сумського повіту та однієї іменної стипендії для учня – вихідця із селян.

Навчальна програма Сумського сільськогосподарського училища складалася із загальних предметів (Закон Божий, російська мова, історія, арифметика, геометрія, землевимірювання, креслення, малювання, спів) та спеціальних (сільськогосподарська економія, рахівництво, загальне і спеціальне землеробство, географія, ботаніка, хімія, етимологія, тварин-

ництво, молочне господарство). Серед практичних занять особлива увага приділялася меліоративним роботам і екскурсіям на дослідні поля [3, с. 70].

Загалом, у 1914 р. у дев'яти українських губерніях налічувалося 67 нижчих сільськогосподарських шкіл. Узагальнення вивченого матеріалу засвідчує, що одними з кращих навчальних закладів цього профілю в Україні були Сумська і Михайлівська (І. Терещенка) у Харківській губернії, Воздвиженська та Преображенська у Чернігівській губернії [5, с. 59].

Підсумовуючи можна зазначити, що сфера сільського господарства у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття на Сумщині, як і в цілому в Україні, потребувала кваліфікованих працівників. З цією метою розширювалася мережа різноманітних нижчих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів різних рівнів, а також практикувалися позашкільні форми роботи (сільськогосподарські класи, курси, читання, бесіди, навчально-практичні господарства, навчально-ботанічні сади, музеї, бібліотеки, тощо). Вдосконаленню сільськогосподарської освіти сприяли земства, сільськогосподарські товариства і приватні особи. Недоліки в системі сільськогосподарської освіти були пов'язані з відсутністю єдиного державного підходу до її розвитку, нерозробленістю методичних питань, слабкістю матеріальної бази багатьох навчальних закладів, браком коштів для створення нових сільськогосподарських шкіл.

Список використаних джерел та літератури

1. Біліченко П. Г. Просвітницька діяльність українських меценатів родини Терещенків (друга половина ХІХ – поч. ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харків, 2008. 204 с.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 128. Оп. 1. Спр. 10852. 3. арк.
3. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Суми, 1999. 190 с.
4. Маслов С. О. О всенародном распространении грамотности в России на религиозно-нравственном основании. М.: Моск. общ-во сел. хоз-ва, 1848. 82 с.
5. Мірошніченко Н. О. Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. пед. Наук : 13.00.01 / Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка, Суми, 2015. 293 с.
6. Неплюев Н. Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства. СПб.: Паровая скоропечатня Я. И. Либермана, 1895. 110 с.
7. Об открытии школы пчеловодства близ Батурина в с. Митченках / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. 1828. № 24. С. 389–412.
8. Отчет Глуховской земской управы за 1905 год. Чернигов: Типография губернского земства, 1906. 108 с.
9. Отчет за 1830 г. по Школе пчеловодства Г. Прокоповича // Земледельческий журнал. 1830. № 30. С. 515–545.
10. Прокопович П. И. Об открытии школы пчеловодства близ Батурина в Митченках // Земледельческий журнал. 1828. № 24. С. 389–412.
11. Сумщина в іменах : енциклопедичний словник / гол. ред. В.Б. Звагельський. 2-ге видання, перероблене та доповнене. Суми: АС-Медіа, 2004. 776 с.

Драновська Світлана Вікторівна,

*кандидат педагогічних наук, в. о. завідувача кафедри соціально-гуманітарної освіти,
Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
(м. Суми)*

ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ В СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ КЗСОІППО)

Глобалізаційні процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві впливають на трансформацію системи національної освіти. Інтеграція до європейського простору та активне використання інформаційно-комунікаційних технологій вимагає від освіти кардинальних змін.

Модернізація освіти, яка відбувається на всіх рівнях, має забезпечити усебічний розвиток особистості, яка здатна до критичного мислення; формувати патріота з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення та інноватора, здатного змінювати навколишній світ, розвивати економіку, конкурувати на ринку праці, вчитися впродовж життя [3].

Динамічні і трансформаційні зміни, які відбуваються у системі освіти вимагають від педагогів постійного оновлення особистих знань і вмінь, щоб якісно здійснювати професійну діяльність. Тому підготовка педагогів має бути Педагоги мають відповідати викликам ХХІ ст. та закладати принципи розвитку демократичної держави.

Усе це зумовлює необхідність набуття педагогічними працівниками нових професійних компетентностей та актуалізує модернізацію післядипломної педагогічної освіти [5].

Нині післядипломна системи освіти потребує оновлення. В системі перепідготовки мають переважати не тільки пасивні форми навчання і теоретичний підхід до вивчення проблем сучасної історичної освіти в закладах середньої освіти. Викладачі інститутів післядипломної педагогічної освіти мають практично навчити педагогів застосовувати інновації на своїх уроках, так як післядипломна освіта – це спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення та оновлення її професійних знань, умінь та навичок або отримання іншої професії, спеціальності на основі здобутого раніше освітнього рівня та практичного досвіду [1].

Відповідно до частини другої статті 54 Закону педагогічні працівники зобов'язані постійно підвищувати свій професійний і загальнокультурний рівні та педагогічну майстерність. Але такий обов'язок урівноважується

правом педагогічних працівників, визначеним у частині першій цієї статті, на вільний вибір освітніх програм, форм навчання, закладів освіти, установ і організацій, інших суб'єктів освітньої діяльності, що здійснюють підвищення кваліфікації [4].

В Сумському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти створено Центр компетентісно-орієнтованої освіти з метою цільового науково-методичного забезпечення розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в системі післядипломної педагогічної освіти

Необхідно зазначити, що особистісно-професійна компетентність педагога – це сукупність його особистісних якостей, загальної культури та кваліфікаційних знань, умінь, методичної майстерності, гармонійна інтеграція яких в педагогічній діяльності дає оптимальний результат

На виконання теми інституту педагоги області зі спеціальності «Історія» проходять підвищення кваліфікації за наступними формами навчання: фахові курси – очно-дистанційна і дистанційна форма навчання та курси за вибором.

Метою очно-дистанційної форми навчання фахових курсів з історії є забезпечення безперервної післядипломної освіти, максимальна індивідуалізація підвищення професійного рівня педагогічних працівників на основі впровадження сучасних технологій навчання.

План є необхідною умовою досягнення мети очно-дистанційного навчання та визначає перелік тем і обсяг навчального матеріалу. Навчальні плани сформовано за модульною структурою. Зміст підвищення кваліфікації (навчальний матеріал) розбивається на навчальні модулі. Підвищення кваліфікації слухачів відбувається відповідно плану-графіка, що містить два компоненти: очний та дистанційний.

Очний компонент включає настановну та екзаменаційну сесію, що відбуваються очно в КЗ СОІППО. Наставна сесія триває один навчальний тиждень (44 години), екзаменаційна сесія розрахована на 24 навчальних години.

Дистанційний компонент триває 4 навчальних тижні, протягом яких слухач навчається 88 години самостійно та під керівництвом викладачів основних навчальних модулів [2].

Фаховий модуль розкриває такі аспекти вивчення методики викладання історії та суспільних дисциплін:

- теорія та методика викладання предмету;
- сучасні досягнення шкільної історичної освіти;
- формування життєвих та предметних компетентностей учнів на уроках історії в умовах НУШ;

- медіаграмотність на уроках історії та суспільних дисциплін;
- підготовка учнів до ЗНО з історії: проблеми та перспективи впровадження;
- громадянська освіта в контексті НУШ.

Крім фахового модулю педагоги знайомляться з наступними дисциплінами:

- інформаційно-цифровий модуль – інформаційно-цифрові технології;
- Нова українська школа: соціально-громадянські виміри та мовно-комунікативна компетентність;
- психолого-фасилітативний модуль;
- професійно-педагогічний модуль;
- основи інклюзивної освіти;
- загальнокультурна компетентність педагога.

Таким чином, відвідавши курси за очно-дистанційною формою навчання, педагоги області оновлюють свої знання, навички та вміння та отримують свідоцтво на 156 годин, що дозволяє пройти необхідну атестацію у закладі загальної середньої освіти.

Наступна форма навчання – дистанційна, за якою здійснюється підвищення кваліфікації вчителів історії, які досконало володіють інформаційними та телекомунікаційними технологіями навчання та виявили бажання навчатися за цією організаційною формою. Метою дистанційної форми навчання є забезпечення безперервної післядипломної педагогічної освіти, максимальна індивідуалізація підвищення професійного рівня педагогічних працівників на основі впровадження сучасних інформаційних технологій навчання. Освітня діяльність педагогів з підвищення фахової кваліфікації за дистанційною формою навчання спрямована на оволодіння соціально-гуманітарних, професійних та фахових знань і формування навичок роботи у програмно-інструментальній платформі MOODLE.

Очний компонент включає настановну та екзаменаційну сесію, що відбуваються очно в Сумському ОІППО та триває 2 навчальні дні, які розраховані на 16 навчальних годин [2].

Дистанційний компонент триває 16 навчальних тижнів, протягом яких слухач навчається 156 години самостійно та під керівництвом викладачів основних навчальних модулів.

Зміст навчальних модулів дистанційної форми навчання збігається з очно-дистанційною формою.

Ще одна форма навчання, яка дозволяє запровадити диференційований підхід до навчання педагогів – це курси за вибором. В

КЗ СОІППО вчителі історії можуть обрати наступні курси:

- Специфіка викладання історії та суспільних дисциплін в умовах Нової української школи для вчителів історії та суспільних дисциплін.
- Сучасні підходи навчання історії та суспільствознавчих дисциплін в умовах Нової української школи для вчителів історії та суспільних дисциплін.
- Формування предметних і життєвих компетентностей на уроках історії та суспільних дисциплін на засадах концепції «*Нова українська школа*».
- Підготовка до ЗНО з історії України: особливості, проблеми та перспективи впровадження.
- Громадянська освіта в контексті Нової української школи
- Інтегроване навчання як чинник розвитку пізнавальної активності здобувачів освіти.

Таким чином, кожен із вище зазначених курсів за вибором дозволяє познайомити слухачів із оновленнями в галузі «*Методика викладання історії*», через сучасні онлайн платформи розкрити контраверсійні питання, проаналізувати особливості процесів викладання і навчання школярів; розглянути основні механізми функціонування і реалізації компетентнісної парадигми навчання та способи реалізації інтеграційного підходу в навчанні здобувачів освіти.

У результаті, особистісно-професійний розвиток вчителів історії в КЗ СОІППО забезпечують ряд курсів за очно-дистанційною, дистанційною формою навчання та курсів за вибором, які дозволяють забезпечити індивідуально-особистісну та професійно-діяльнісну траєкторію самовдосконалення розвитку слухачів на основі активізації їхньої базової освіти, набутого професійного та життєвого досвіду відповідно до індивідуально-особистих інтересів необхідні для успішного виконання стратегічної мети та завдань реформування повної загальної середньої освіти:

Список використаних джерел та літератури

1. Закон України Про вищу освіту / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
2. Збірник навчальних та навчально-тематичних планів підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів області, навчально-допоміжного персоналу в галузі освіти. Частина X. Навчально-тематичні плани підвищення кваліфікації вчителів, викладачів соціально-гуманітарних дисциплін / За заг. ред. І. В. Дранник. 7-е вид. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2019. 38 с.
3. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

4. Постанова кабінету міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 800. Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2019-%D0%BF#Text>.
5. Сорочан Т. М., Данильєв А. О., Дьяченко Б. А., Рудіна О. М. Професійний розвиток керівників і педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів у післядипломній педагогічній освіті регіонального рівня (за матеріалами Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти) / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/26581/1/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F_%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B0%D0%BD.pdf.

Сидоренко Наталья Володимирівна

кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту, Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (м. Суми)

ЄВРЕЙСЬКІ ЗАКЛАДИ ОСВІТИ М. ГЛУХОВА У 1920-Х РОКАХ

Єврейські сторінки історії Глухова сягають своїм корінням XVIII століття. Глухів здавна завоював славу єврейського міста, оскільки вже на початку XX століття тут проживало 6 тисяч євреїв, що, в свою чергу, становило 30% від всього населення. Провідну роль у культурно-освітньому розвитку юдейського населення міста відіграли заклади освіти національних меншин.

Дослідженню історії єврейського населення м. Глухова, у тому числі й освітніх установ, присвятили свої праці науковці Сумщини М. Часницький, В. Назарова, Е. Маринченко та ін. Проте, не зважаючи на значний доробок краєзнавців, окремої уваги заслуговує питання становлення й розвитку єврейських закладів освіти у 1920 х роках.

Мета дослідження – з'ясувати історико-педагогічні особливості діяльності єврейських закладів освіти у м. Глухів на початку 1920-х років.

Робота по розгортанню радянських освітніх установ для єврейського населення у м. Глухові була розпочата у серпні 1921 року. Організаційно справу налагодження діяльності закладів освіти національних меншин розпочато зі створення відповідних керівних органів. У відповідності до постанови Всеукраїнського ЦВК при партійних та комсомольських органах, місцевих органах державної влади, відділах народної освіти усіх рівнів були організовані єврейські секції та бюро, які керували роботою серед населення національних меншин. Так, у кінці вересня 1921 року було укомплектовано штат Глухівської єврейської секції, до складу якої увійшли три працівники. Одночасно розроблено та затверджено план роботи

євсекції. Зазначений документ містив десять пунктів, що передбачали наступне: реорганізація відкритого дитячого будинку № 5 у закритий; відкриття єврейської школи, дитячої лікарні, професійно-технічної школи; організація єврейського театру; відкриття музичної студії; увіковічення імен єврейських письменників; отримання шефства над єврейською бібліотекою. Останнім десятим пунктом розробленої схеми роботи зазначалася організація відділу єврейської секції у м. Шостка [1, арк. 4].

Практична реалізація схваленого плану розпочалася з відкриття єврейського дитячого будинку. Таке рішення було обумовлено нечуваною хвилею всесоюзної дитячої безпритульності, що не оминула й єврейських дітей Глухівщини. У звіті про роботу місцевого євбюро першочерговість організації дитячого будинку пояснювалася так: *«Враховуючи величезну кількість дітей які в самому жахливому вигляді блукали по вулицям міста, збираючи милостиню»* [1, арк. 4].

Для забезпечення найнеобхіднішого ужитку для дитячого будинку євбюро вдалося дістати невелику кількість посуду, столового та кухонного інвентарю, а головне, *«хоч якось одягнути та взути дітей»* [1, арк. 4]. Однак, зважаючи на постійний брак належного фінансування, матеріальне становище закладу було вкрай важким. Про це наголошувалося у доповідній записці старшому інспектору Чернігівського губернського відділу народної освіти Зернову *«Про критичне положення єврейського дитячого містечка в Чернігові та єврейських дитячих будинках в губернії»* [2, арк. 65].

Загалом, за підсумками роботи євбюро та євсекції за рік, уже на кінець 1921 року мережа єврейських навчально-виховних та просвітніх закладів м. Глухова містила школу з шістдесятьма учнями, дитячий будинок на тридцять вихованців, бібліотеку та драмгурток [3, арк. 15].

У наступні роки спостерігалось укрупнення та розширення єврейських освітніх установ Глухова. Так, якщо у першому наборі учнів єврейської школи було 57 учнів, то у 1923 році в ній навчалось 93 дитини. Простежувалися й якісні перетворення. Зокрема, у доповідній записці до Губєвбюро секретар Чернігівського місткому І. Л. Райва, після відрядження до Глухова відмітив наступні успіхи єврейського закладу освіти: *«Школа завоювала прихильність бідноти...Школа тісно зв'язана з батьками учнів... Школа має город який обробляють учні... Школа заслуговує на велику увагу»* [4, арк. 9].

Важливим осередком культурного розвитку населення міста була бібліотека. При загальній бібліотеці було організовано єврейський відділ. Цінність даного закладу полягала у тому, що тут зберігалися давньо-

єврейські книжки. А всього у єврейському відділі налічувалося понад 500 книжок. Однак, з огляду на тяжке матеріальне становище бібліотеки, газети та журнали не виписувалися, а персонал взагалі не отримував заробітної плати і працював на добровільних засадах [4, арк. 10].

У 1923–1924 роках Чернігівське губернське єврейське бюро активно проводило лінію так званої інтернаціоналізації, спрямованої на спільне навчання дітей різних національностей. Реалізацію окресленої стратегії активно розпочав Глухівський окружний відділ народної освіти, шляхом об'єднання дитячих будинків у дитячі містечка. Так, Глухівське дитяче містечко було утворено за рахунок злиття трьох українських дитячих будинків та одного єврейського. На момент об'єднання в закладі перебувало більше 200 дітей, з них: 37 євреї, решта українці.

Будівля єврейського дитячого будинку № 5 була визнана як найбільш придатна, що відповідає потребам дитячого містечка. Натомість кадрове забезпечення новоутвореного закладу передбачало призначення чотирьох вихователів з українських дитячих будинків і лише одного з єврейського дитбудинку [4, арк. 8].

Розпорядок дня в дитячому містечку мав наступний вигляд: до 10-ї години ранку – сніданок та прибирання, до 14-ї години – групові заняття, до 16-ї години – обід, до 19-ї – заняття фізичною культурою та гурткові заняття.

У першій половині 1920-х років домінуючим видом фізичного виховання була гімнастика, спрямована на гармонійний фізичний розвиток особистості. З огляду на всесоюзні тенденції фізичного розвитку дітей, у Глухівському дитячому містечку на загальні заняття з гімнастики відводилася однакова кількість годин, як і на всю гурткову роботу [4, арк. 8]. При цьому вона проводилася переважно російською мовою, зрідка – українською.

Саме питання мови виховання стало наріжним каменем у роботі закладу. На засіданні Чернігівської колегії агітації та пропаганди було констатовано факт національної замкнутості єврейських дитячих будинків, яка начебто сприяла ствердженню антисемітських тенденцій в російських та українських дитячих будинках. Колегія запропонувала єврейському бюро губернського відділу освіти ввести до виховного процесу російську мову в обсязі, який би гарантував вільне оволодіння дітьми російською мовою, а клубну роботу почергово (по днях) проводити то національною, то російською мовою [5, арк. 13]. У звіті про діяльність Чернігівського губернського відділу освіти зазначалось, що в м. Глухові «педагогі-інтернаціоналісти» самостійно, штучно та примусом нав'язували усім дітям як у господарському, культурному, так і у виховному житті російську

мову [6, арк. 7]. Вихователь Глухівського дитячого містечка, стурбований тим фактом що процес виховання здійснювався не рідною мовою, у доповідній записці 1923 року так описував ситуацію: *«Розв'язання мовного питання було перекладено на самих дітей. Після агітації за російську мову, дітям запропонували самотійно обрати мову навчання та виховання. Більшість єврейських дітей обрали для себе російську мову, за що вони ставали особливими улюбленцями педагогів-«інтернаціоналістів»* [4, арк. 8]. Ці свідчення вказують на факт штучної, непедагогічної інтернаціоналізації, яка боляче вдарила по єврейських дітях.

За право дітей на навчання рідною мовою боролися вихователі Глухівського єврейського дитячого містечка Ріскін, Черноморокая, Брачинська [4, арк. 9]. Вони, не зважаючи на тиск більшості педперсоналу, який насаджував *«русифікаторську лінію»*, нехтуючи загрозою власного звільнення (і навіть самотійно погрожуючи власним звільненням) відстоювали мовні права національних меншин. Саме клопотання до всіх можливих інстанцій пересічних, на перший погляд, рядових місцевих вихователів, не тільки завадили насильній русифікації єврейських дітей Глухова, а й підняли цю проблему на губернський та навіть всеукраїнський рівень. Зокрема, у вересні 1923 року на Всеукраїнському з'їзді єврейських культпросвітніх працівників було засвідчено, що досвід злиття дитячих будинків не приніс позитивних результатів [7, арк. 13]. Як негативний приклад організації спільної діяльності дітей різних національностей, Глухівське дитяче містечко фігурувало у звіті про діяльність єврейського бюро губернського відділу народної освіти за 1924 рік: *«З сумом доводиться констатувати, що ця інтернаціоналізація призвела виключно до негативних наслідків... З перших же днів об'єднання у містечку запанувала гнітюча атмосфера та поширився національний антагонізм серед дітей»* [6, арк. 8].

Налагодилась робота Глухівського дитячого містечка з призначенням на посаду завідувача педагога тов. Шуба. Йому вдалося вміло організувати роботу педагогічного колективу, припинивши чвари та спрямувавши роботу вихователів у конструктивне русло. Про таке поліпшення в роботі дитмістечка інформував інспектор Горбачов секретаря Чернігівського місткому. На цей період в закладі перебувало 142 дитини (окрім ізолятора, де розміщувалося 43 дитини). Персонал складався з 14 вихователів та 6 технічних працівників. За нового очільника значно розширилася господарська частина дитустанови: єврейських дітей було влаштовано в просторих кімнатах; на утриманні знаходилося шість корів, три коня, свині, два городи, сад [4, арк. 6], а саме дитяче містечко перетворилося на

заклад освіти з належно організованою виховною роботою.

Таким чином, на початку 1920-х років у м. Глухів активізувалось будівництво єврейських освітньо-культурних закладів, що були представлені школою, дитячим будинком, відділом при центральній бібліотеці, драматичним гуртком. Незважаючи на суттєві труднощі на шляху розвитку єврейських закладів освіти, через налагоджену діяльність евсекції та євбюро, активність та небайдужість окремих педагогів, досягнення цього періоду були значимі й позитивно вплинули на подальший культурно-освітній розвиток єврейського населення міста.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Чернігівської області України (ДАЧО). Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 45. 12 арк.
2. ДАЧО. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1882. 78 арк.
3. ДАЧО. Ф. Р-593. Оп. 3. Спр. 31. 25 арк.
4. ДАЧО. Ф. Р-593. Оп. 3. Спр. 66. 11 арк.
5. ДАЧО. Ф. Р-593. Оп. 3. Спр. 73. 23 арк.
6. ДАЧО. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1567. 35 арк.
7. ДАЧО. Ф. Р-593. Оп. 3. Спр. 70. 138 арк.

Клочко Оксана Миколаївна

кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту, Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (м. Суми)

РЕЛІГІЙНА ТА СВІТСЬКА СПРЯМОВАНІСТЬ НАВЧАННЯ У ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЙ СУМЩИНИ)

Розбудова українського суспільства як частини сучасної європейської спільноти неможлива без переосмислення традиційного світогляду, особливо в тих сферах життя, які історично ретранслюють патріархальну свідомість. За визначенням Г. Хасанової, патріархальною свідомістю є погляд, згідно якого чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї та суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я та любов – головні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків [14, с. 153]. Довгий час освіта як галузь суспільного життя була прямим відображенням такого погляду.

Показовою в цьому плані є жіноча гімназійна освіта, становлення та розвиток якої припадає на другу половину ХІХ – початок ХХ століття. У ході

громадсько-педагогічного руху 1860-х років постало питання про створення безстанових жіночих шкіл, які б заклали підвалини розвитку мережі середніх загальноосвітніх жіночих навчальних закладів, з дещо полегшеним, порівняно з чоловічими закладами, курсом.

Доказом цього є діяльність перших жіночих училищ, що пізніше отримують статус гімназій. Означені навчальні заклади діяли згідно Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти (10 травня 1860 р.), в якому зазначена мета, а відповідно до того й зміст навчання. А саме, мета гімназійної освіти для жінок полягала в необхідності *«надати ученицям релігійно-моральне і розумове виховання, яке необхідно кожній жінці в особливості майбутній дружині та матері»* [10, додатки с. 1].

В першу чергу розглянемо направленість жіночої гімназійної освіти, яка визначалась її метою та переліком дисциплін, необхідних до вивчення. Оскільки Положення про жіночі гімназії та прогімназії міністерства народної освіти (1870 р.) не містило чітко визначеної мети, дослідимо деякі офіційні документи, в яких вона простежується. В поданні до Державної Ради від Департаменту народної освіти стосовно прийняття Положення, була представлена думка про те, що на жінку покладено обов'язок виховання дитини, і від неналежного виконання даного обов'язку страждатиме і суспільство і держава; отже для виконання свого обов'язку *«матери семейства»* жінкам необхідні знання та можливість їх здобуття. Окрім необхідності бути вихователькою в родині, названа також інша причина необхідності педагогічної підготовки в жіночих гімназіях: якщо дівчині *«не выпадет на долю безбедная семейная жизнь»*, то вона матиме змогу прогледувати себе своєю професією вчительки [11, с. 1638–1639]. Так само, в циркулярі від 13 серпня 1874 р. причиною введення викладання латинської та грецької мов у жіночих гімназіях, названа важливість підготовки учнів (юнаків) для вступу в чоловічі гімназії, яку необхідно буде здійснювати саме дівчатам (в якості домашньої вчительки, гувернерки) [12, с. 489].

Показовою є й точка зору членів Комісії, яка розглядала Звіт МНО, та прийшла до висновку, що належна жіноча освіта повинна обмежуватися тими предметами, які не відволікають вихованок від їх головного призначення – для сімейного кола, а мета навчання дівчат повинна відрізнитись від цілі навчання чоловіків. В циркулярі про надання допомоги вищим жіночим курсам в Санкт-Петербурзі (20 лютий 1879 р.) сказано про необхідність заохочувати жінок до виховательської діяльності, при чому негативною називалась тенденція отримання жінками освіти за кордоном, оскільки звідти вони приїздили *«с идеями и направлениями, не соответствующими нашей строгой жизни»* [13, с. 942, 950].

Отже, можемо відзначати, що метою жіночої гімназійної освіти за нормативними документами, було надання жінці таких знань, умінь та навичок, які стануть в нагоді для виконання нею обов'язків матері та господині дому. Надана можливість отримання педагогічної професії була необхідною для здійснення жінкою виховного обов'язку перед суспільством (виховання своїх дітей на належному рівні), а праця на цій ниві – корисною, в разі неможливості реалізувати себе в якості дружини та господині.

Вважаємо, що окреслена мета жіночої гімназійної освіти другої половини XIX – початку XX століття підтверджує традиційно-патріархальне бачення тогочасного суспільства чи не єдиної ролі жінки в її самореалізації – в сімейному колі.

Протягом всього періоду розбудови жіночої гімназійної освіти, її мета була практично незмінною. Показовими в цьому плані є надруковані в «Сумском вестнике» міркування із виступу в січні 1913 р. міністра юстиції І. Щегловітого. Незначне розширення сфери діяльності жінок піддавалось ним нищівній критиці, на його думку завданням XX століття було утримання жінки біля домашнього вогнища, родини. Далі, автор газетної замітки зазначає, що все, що робилось в державі (допуск жінок в університети, надання їм прав лікувати, працювати на пошті та телеграфі, вчителювати) іде в розрізі з *«щегловитовской программой... всё это было ошибкой... и он бы все то уничтожил»*. Невеликою, але все ж таки перевагою голосів, Державна Рада погодилась із виступом міністра і виступила за обмеження доступу жінок до практичного застосування своїх знань [9, с. 2].

Повертаючись до питання особливостей змістового наповнення навчально-виховного процесу у жіночих гімназіях, відмітимо, що жіноча гімназійна освіта мала теоретичну та практичну; світську та релігійну; гуманітарну та природничо-математичну спрямованість. Більш детально розглянемо релігійну та світську спрямованість навчання у жіночих гімназіях.

Особлива увага приділялася релігійному наповненню навчально-виховного змісту освіти гімназисток, яких виховували в дусі смирення і покірності. Вважаємо, що духовно-моральне виховання було першо-основою виховання в означений період, а духовність жінки – головною ознакою її доброчесності. На вивчення обов'язкового предмету Закон Божий в жіночих гімназіях Сумщини (так як і в чоловічих гімназіях) відводилось 14 годин на тиждень, а тематика предмету відповідала вихованню в дівчатах *«корисних якостей»*.

Закон Божий викладався протягом всього періоду існування жіночих гімназій в регіоні, проте революційні ідеї початку XX століття не оминули і

питання викладання Закону Божого. Так, у Сумах, 6 грудня 1905 р. відбувся вчительський з'їзд, на якому серед інших було поставлено питання щодо викладання Закону Божого в школах.

Пропозиції були різними: від передавання його викладання вчителям та переведення в статус необов'язкових предметів, до повного його зняття з переліку навчальних дисциплін. Відома місцева діячка Антоніна Лінтварьова зазначила, що існує потреба в корінних реформах, *«где бы наших детей не забивали совершенно ненужными сведениями, и не имеющего ничего общего с понятием Закона Божего»*, більше того, доповідачка запропонувала підняти на наступному всеросійському з'їзді вчителів питання про відокремлення церкви від держави [8, с. 3].

Вважаємо, що саме побоювання революційних ідей призвело до деяких змін, зокрема й у викладанні Закону Божого. У 1905 р. на засіданні комітету міністрів було прийнято рішення про відміну заборони при вивченні Закону Божого користуватись книгами Святого Писання *«на малороссийском наречии»* з вимогою на кожне таке видавництво робити запит Святійшого Синоду [4, арк. 27].

Дітям старообрядців та інших християнських віровчень, які не вивчали Закон Божий православної віри, з 1906 р. була надана можливість за рахунок спеціальних коштів вивчати Закон Божий *«инославных исповеданий»*, за програмами та підручниками, допущеними Міністерством народної освіти. Викладати дисципліну мали природньою мовою учнів представники духовенства, лише в разі їх відсутності, цей обов'язок мав виконувати вчитель, що належав до цієї віри [7, с. 202–204].

У рекомендаціях до викладання Закону божого зазначено, що весь процес навчання повинен бути направлений на виховання в гімназистках *«расположения духа и образа мыслей истинно христианского»*. Навчати дівчат предмету необхідно було за програмою чоловічих гімназій, проте в шостому класі варто приділити увагу діянням благородних дружин, святих дів, їх благодійним вчинкам [7, с. 231]. Архівні джерела підтверджують, що кожен навчальний день розпочинався із загальної молитви, дівчата на великі церковні свята обов'язково були присутніми на святкових молитвах в міських церквах або храмах, а на екскурсіях, учениці відвідували видатні церковні споруди не лише в своїй місцевості, а й в багатьох містах Російської імперії.

Певно при вивченні Закону Божого акцент робився на розвитку у вихованок гімназій якостей поступливості, м'якості, залежності – тих рис характеру, яких від жінки чекало традиційно-патріархатне суспільство (християнське уявлення про роль жінки (покірної помічниці чоловіка, вихо-

вательки дітей, домогосподині, благодійниці). Серед тем, які вивчались на уроках були: самоосвіта в дусі православ'я, влада батьківська, верховна, вірнопіддана, любов до Вітчизни, роль матері та членів родини тощо.

Так само й естетична спрямованість навчання в гімназіях була пов'язана з формуванням певних правил і норм поведінки, що повинні були бути притаманними саме дівчатам. Серед предметів, що сприяли естетичному розвитку вихованок ми розглядаємо такі необов'язкові для вивчення дисципліни як малювання, співи, музику, танці («*танцевание*»).

Метою уроків малювання був естетичний та художній розвиток учениць. Суттєвого розвитку викладання малювання набуло на завершальному етапі розбудови жіночої гімназійної освіти. Зокрема, в архівних фондах Роменської жіночої гімназії зберігається розклад навчальних занять для дівочих гімназій на 1918–1919 н. р., в якому до малювання додавалось креслення, а його викладання велось з підготовчого по п'ятий клас (період українізації навчально-виховного процесу (1917–1919 рр.), комісаріат у справах Київської шкільної округи) [5, арк. 53].

Про розвиток саме естетичного спрямування в жіночих гімназіях свідчить той факт, що циркулярним розпорядженням (№ 1068 від 15 січня 1889 р.) було введено в перелік необов'язкових предметів співи та музику, мотивуючи це тим, що такі дисципліни розвивають естетичний смак у вихованок та відволікають від шкідливих впливів у моральному відношенні [7, с. 205]. У тому ж році попечитель Харківського навчального округу М. П. Воронцов-Вельямінов, звертаючись до голови опікунської ради Охтирської жіночої гімназії, порекомендував звернути увагу на естетичне та художнє направлення жіночої освіти та потурбуватись про введення викладання співів та музики [3, арк. 19].

Урокам танців також було приділено увагу в жіночих гімназіях. У програмі викладання пластики та танців укладача Холачова за 1903 р., що використовувалась у досліджуваних навчальних закладах, логіка навчального процесу була побудована за принципом від простого до складного. У перших класах вивчались основні позиції, рухи, реверанси, правильні постава та хода, в останніх класах – розучування танців кадрили, мазурка, краков'як, віденський вальс тощо. Окремо автором зазначалось, що в разі знаходження серед вихованок здібних учениць, викладач може навчати їх соло-танцям [15, с. 1–7].

Разом з тим відмітимо, що навчання не всім танцям схвалювалось адміністрацією. Так, розпорядженням 1914 р. попечителем Харківського навчального округу було видано заборону на розучування в жіночих гімназіях округу танго як непристойного танцю, який негативно впливає на

моральність дівчат [6, арк. 65]. Архіви Конотопської жіночої гімназії зберігають інформацію про те, що з другої половини 1914 р. піклувальною радою було прийнято рішення про введення уроків танців у перелік дисциплін, з оплатою викладачеві 600 руб. на рік зі спеціальних коштів [1, арк. 5].

Є підстави вважати, що вищевказані дисципліни були популярними серед вихованок гімназій. Прикладом цього можуть слугувати статистичні дані звіту Роменської жіночої гімназії за 1916 р. Так, з 959 учениць, уроки малювання викладались 564 ученицям (майже 60 %), уроки співів та музики 596 ученицям (62 %) [2, арк. 70].

Отже, предмети естетичного циклу, які викладались в жіночих гімназіях Сумщини, мали важливе значення для виконання дівчатами світських обов'язків. Вміння співати, танцювати, гарно малювати повинно було допомогти дівчині стати в майбутньому окрасою свого чоловіка та бути прийнятою в суспільстві.

Естетична направленість змісту жіночої гімназійної освіти мала і виховну ціль. Невід'ємною частиною був охайний та скромний зовнішній вигляд дівчат. Всі навчальні заклади мали шкільну форму (переважно коричневого, синього, зеленого кольору.) Серед загальних рекомендацій гімназисткам, що знаходились поза домівкою, було носіння скромних зачісок і головних уборів, заборона взуття на високих підборах, відвідання ресторанів, кав'ярень тощо.

За споминами сумських гімназисток Зої та Лариси Толстолужських, що знаходяться у приватному архіві Анни Чернишової, в Сумах саме відкрився кінотеатр (синематограф), і дівчаткам дуже хотілось побувати на сеансі, проте без супроводу дорослих, цього не можна було зробити. Класні наглядачки мали право під час сеансу ходити рядами й *«вистежувати порушниць»*.

Цікавими є й спогади сестер-гімназисток про їх *«конспірацію»* на зимовій гірці, що була поряд із будинком дівчат і тягнулась до міського парку. Вікна будинку, де жила класна наглядачка, виходили також на цю гірку. Для того, що б наглядачка їх не помітила, дівчата вдягались у простий одяг та називали себе вигаданими іменами. Гімназистки пригадують, що дуже часто фіранка на вікні класної дами відсувалась і вона пильнувала дітей, що катались на гірці. А у свідоцтві Зої Толстолужської за 1914 р. зазначено, що їй було занижено оцінку за поведінку через носіння капелюшка *«не по формі»* [16, с. 12–14].

Важливим елементом позакласної виховної роботи естетичного спрямування було проведення літературно-музичних вечорів, приурочених до певних свят і подій, на яких читалися вірші, проза, повідомлялися цікаві

факти з біографій письменників, ставилися театралізовані сценки, виконувалися музичні п'єси. Певна річ, тематика літературно-музичних вечорів була різноманітною, участь в них давала можливість ученицям розвивати свої акторські, декламаторські, музичні, комунікативні здібності.

Згадані вище учениці Сумської першої жіночої гімназії Зоя та Лариса Толстолужські описували свої переживання балів, що відбувались у кадетському корпусі: «с *замиранием сердца*» вихованки гімназій чекали, кого з них оберуть для відвідин балу (головним критерієм «*відбору*» були гарне навчання та відмінна поведінка). Перед балом начальниця гімназії «*вишиковувала*» дівчаток в актовій залі й оглядала їх зовнішній вигляд. За споминами, гімназисткам доводилось навіть піднімати свої сукні, що б було видно, які на них одягнуті панчохи, нижні спідниці та взуття. Після ретельного огляду дівчатам пропонувалось сідати в екіпажі «*пролетки*», в кожній з яких сиділа класна наглядка, і гімназистки відправлялись на бал. Зазвичай він закінчувався близько 10-ї вечора, всі дівчата повертались до гімназії, де їх чекали батьки, що б забрати додому [16].

Таким чином, є підстави говорити про незаперечний вплив патріархатної традиції на спрямованість змісту жіночої гімназійної освіти. Майбутню випускницю гімназії ретельно готували до ведення нею світського життя, спрямовували до виконання ролі домашньої господині та окраси чоловіка.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 819. Оп. 1. Спр. 8. 55 арк.
2. ДАСО. Ф. 1004. Оп.1. Спр. 513. 78 арк.
3. ДАСО. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 3. 36 арк.
4. ДАСО. Ф. 1004. Оп. 1. Спр.52. 160 арк.
5. ДАСО. Ф. 1004. Оп. 1. Спр. 636. 48 арк.
6. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 654. Оп.1. Спр. 82. 262 арк.
7. Кузьменко Д. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы (в 3-х частях). М.: Изд-во Юридического книжного магазина «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. 752 с.
8. Местная хроника // Сумской голос. 1905, 18 декабря. С.1– 4.
9. По нашему краю // Сумской вестник. 1913, 6 ноября. С. 3.
10. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870 г. изменениями и дополнениями / [сост. М. Родевич]. СПб.: Типография М.А. Хана, 1884, 2, X, 238, 2, 88 с., 1 л. табл.
11. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том четвертый. Царствование Императора Александра II. 1865–1870 годы. СПб., 1871, 1752 стб.
12. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том шестой. Царствование Императора Александра II. 1874–1876 годы. СПб., 1878, 1830 стб.
13. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том седьмой. Царствование Императора Александра II. 1877–1881 годы. СПб., 1883, 2294 стб.

14. Хасанова Г. А. Гендер, политика, демократия. Алматы: «Институт развития Казахстана». 2002, 294 с.
15. Холачев С. Я. Программа преподавания уроков пластики и танцев в институтах, кадетских корпусах, в женских и мужских гимназиях. Одесса: «Слав.» тип. Е. Хрисогелос, 1903. 7 с.
16. Чернишова А. Ф. Под крышей дома моего. Суми: Издатель Панасенко И. Н., 2016. 184 с.

Абаровський Іван Кирилович

завідувач Недригайлівського краєзнавчого музею, структурний підрозділ Державного історико-культурного заповідника «Посулля» (сmt. Недригайлів)

НАРОДНА ОСВІТА НА НЕДРИГАЙЛІВЩИНІ ДО 1917 РОКУ

Нинішнього вересневого дня мій менший онук пішов до першого класу. Розпочав свій перший навчальний рік із задоволенням. Але ж попереду 11 років шкільного життя. Нехай щастить!

Рівно 54 роки тому ставав і я на цю стежину. Із своїми шкільними товаришами і сусідами Олексієм Косенком та Володимиром Білолюбським з гордістю і завзяттям теж поспішали до Білоярської чотирьохрічки. Всім хотілося навчатися – вміти читати книжки, писати, рахувати. Всі без винятку, хто досяг семи років, повинен був здобувати освіту. Обов'язково! Спочатку початкову, а потім неповну середню. Після неї хто в десятирічку, хто на виробництво, хто в технікум або училище. Але з набуттям середньої освіти. Обов'язково! Це вже пізніше, в кого були бажання, можливість і потреба, здобували фах і спеціальність у вищих навчальних закладах.

Пам'ятки, що дійшли до нас, свідчать про високий стан освіти ще в Київській Русі X–XIII ст. серед вищих верств. Грамотністю відзначалися князі, їх дружини та діти, оточуючі мужі. Адже це звідси пішла кирилиця, від Кирила і Мефодія, а також глаголиця.

Про любов до освіти і книжок переконливо свідчать записи в «Избраннике» Святослава (1076 р.): *«Для коня узда правитель есть к удержанию, а праведнику книги», «Что для корабля ветер, для воина оружия, для пленника дума о доме родительском, то для праведника почетание книжное».* В «Пчеле» (1099 р.) *«Ум без книг аки птица спешена (без крыл), – якожи взлетети не может, також и ум не домыслится съвершена разума без книг. Свет дневной есть слово книжное, его же лишился безумный, аки во тьме ходит и погибнет во веки».*

Перші відомості про школу належать до X–XI століть і збігаються з відомостями про зміцнення християнства в Києві, яке для того часу було фактом прогресивного значення. Лаврентіївський літопис під 988 рік

розповідає: *«Володимир же нача ставити по градам церкви и попы и люди на крещение приводити по всем градам и селам. Послав нача поймати у нарочитое чади (тобто у знатних дружинників) дети и даяти нача на ученья книжное: матери же чад сих плакаху по них; ещё бо не бяху ся утвердили верою, но якобы по мертвецам плахуся»*. Інше історичне свідчення про школу належить до 1028 року. *«В лето 6536... Иде великий князь Ярослав на Чудь, и победы постави град Юрьев; и приеде к Новгороду, и собра от старост и поповых детей 300 учити книгами»*. Таким чином, вже через 40 років навчання стало звичною справою, дітей уже не доводилося *«поймати»* і матері не плакали за ними як за померлими.

Відкривалися не лише чоловічі, а й жіночі школи. За свідченнями історика Татіщева, який досліджував педагогічну справу в Київській Русі і користувався зниклим тепер Ісахмівським літописом, у 1086 році в Києві княжна черниця Анна Всеволодівна відкрила школу для дітей, а дочка полоцького князя Єфросинія відкрила монастир і почала навчати монахинь грамоти, рукоділля, а також *«Слову благочинному, яденю и питию безмолвну, при старших молчанию, мудрейшим покорению, мало вещати, а множа щи разумети»*. З того ж джерела довідуємося, що князь Роман Ростиславович в той час відкрив школу з грецькою і латинською мовами і *«так на оную имение свое истоцил, что на погребение его принуждены были смоляне сребло и куны давать по изволению каждого»*.

Але татарська неволя і їх загарбницькі походи на довгий час затримали розвиток культури Київської Русі, в тому числі й шкіл. Татарське ярмо не тільки затримало освіту, а й відбилося на моральному обличчі людей, розвило деспотизм у вищих колах і рабську покірливість у низах. Що аналогічно повторилося на теренах нашої нинішньої держави через 300 років після підступного обману московських царів, українських очільників. Внаслідок чого понад 300 років Україна перебувала під гнітом московії-великоросії. І лише в 1615 році в Києві виникло Богоявленське братство, яке досягло розвитку завдяки київській патріотці (до речі, про яку сьогодні мало розповідається) Галшці Гулевичівній, яка подарувала йому свій маєток з усіма його прибутками. Незабаром до складу братства записався славетний гетьман Петро Конашевич–Сагайдачний *«з усім своїм козацьким військом»*. Так утворилися братські школи, які мали свій Статут. За його вимогою шкільне життя будувалося на засадах *«людськості»* (тобто гуманності); *«Богатые перед убогими в школе ничем не могут быть выше, как только наукою»*. *«Учитель должен учить и любить детей всех одинаково, как сыновей богатых, так и сирот убогих и тех,*

которые ходят по улицах, прося пропитания».

Сильний своїми зв'язками з польською та українською аристократією, патріот своєї батьківщини, Петро Могила (син господаря Валахії та Молдови), своєю діяльністю вплинув на хід української освіти. Спостерегаючи національну боротьбу на Україні, він дійшов до думки, що для більшого успіху основ культурного життя треба створити на Україні таку школу, яка наслідувала б освіту за зразками й програмою західно-європейських та польських колегій. Саме таким став Києво–Могилянський колегіум, заснований ним у 1631 році, який пізніше дістав назву академії, яка довго йшла шляхом, наміченим Петром Могилою. Саме Києво–Могилянську академію в далекому 1745 році закінчив син бунчукового товариша нашої Костянтинівської сотні Лубенського полку Андрія Полетики – Григорій. Досконало вивчивши кілька мов: латину, давньогрецьку, німецьку, після завершення навчання отримав запрошення на державну службу до Петербурга. В недалекому майбутньому Григорій Андрійович стане письменником, перекладачем, істориком, бібліофілом, громадським і політичним діячем.

Шляхом старшого брата пішов із їхньої Коровинської сім'ї і Іван, який також вирізнявся допитливістю і нахилом до наук. Запримітивши синову здібність, батько, Андрій Павлович Полетика, зробив усе можливе, аби паростки натхнення не зів'яли, відправивши його на навчання до Києва. Опанувавши професію лікаря у Києво–Могилянській академії, згодом здобув звання доктора медицини аж у Лейденському університеті, став медичним світилом в Україні. Поруч з ними навчалися Інокентій Гізель (мешкав у містечку Смілому Роменського повіту), Симеон Полоцький, Феофан Прокопович та інші відомі державні діячі.

В 1760 році, в Батурині, майже через півстоліття після його знищення, виникає думка про організацію українського університету в резиденції гетьмана Разумовського. Проте московський уряд, побоюючись, щоб університет не став центром української культури, не дав змоги здійснити цей проект. Хоча початкових шкіл на Україні було на той час чимало. У семи полках в 1741–1748 роках на 888 міст, містечок і сіл було 866 шкіл. У них навчалася не тільки діти духовенства, а й діти козаків та селян. Ще тяжчі часи для України настали після приходу на царський трон Катерини II. Колишня автономія для неї була знищена, козацтво замінили гусарськими полками, а окремі ліквідували зовсім. Так на теренах Недригайлівської та Вільшанської сотень утворилася частина Сумського гусарського полку. Окремі козаки, уродженці нашого району, продовжували нести службу у них. А окремі стали кріпаками з іншими землеробами селянського

походження. Козацька старшина одержала права російського дворянства. Кріпосне право стало непереборною перешкодою для освіти народних мас. Українська старшина, як не прикро, намагалася наслідувати іноземне виховання, доручаючи виховувати своїх дітей французам або німцям.

Ця книга надійшла до фондів Державного історико-культурного заповідника «Посулля» з основної бібліотеки Роменського реального училища під час формування Роменського краєзнавчого музею, який нинішнього року відзначає свій сторічний ювілей. «Памятная книжка Киевскаго учебного округа. Часть V Полтавская губерния» на майже 150 сторінках, видана управлінням навчального округу в 1894 році в стольному Києві, містить в собі багато інформації і про наш край, частина якого належала тоді до Роменського повіту Полтавської губернії. Як виявляється, в повітовому місті найвищим учбовим закладом, на той час, було реальне училище, яке відкрито 26 серпня 1877 року. На його утримання з різних джерел щорічно надходило майже 30 тис. руб. (Державного казначейства – 1500 руб., міського товариства – 5060 руб., від земств: губернського – 5 тисяч, повітового – 10 тисяч. Крім того, училище користувалося доходами від пожертв, а також сумою збору за навчання понад 5 тис. руб.). Навчалася у 8 класах 162 студенти (у 8 класі лише 6 учнів). Очільник учбового закладу, кандидат математичних наук, орденоносець, Андрій Микитович Дяченко, отримував платню 3220 руб. в рік. Його заступники і вчителі отримували значно меншу заробітну плату: від 1800 до 1200 руб. Хоча це на той час були солідні гроші. На 100 руб. можливо було придбати 2–3 корови. Справити добротний одяг за 10–15 руб. Низькі ціни були на сільськогосподарську продукцію, продукти харчування. В сільськогосподарських економіях робітникам тоді платили по 10–20 коп. у день (від 3–х до 5 руб. в місяць).

Також у місті здобували освіту в жіночій гімназії, трьохкласному училищі, духовному закладі, приходському училищі імені Святого Володимира та інших навчальних закладах.

Сільські однокласні та двокласні початкові народні училища (школи) існували в усіх волосних населених пунктах. Що стосується нашого краю, то найпрестижнішими вважалися Смілянське сільське двокласне училище, з жіночим при ньому відділенням, засноване ще в 1837 році та Томашівське однокласне народне училище. Ними опікувалося Міністерство освіти держави. Зокрема Томашівське розміщувалося у власному, добротному будинку. Завідуючий, учитель Степан Сидорович Храпко, мав звання міського приходського вчителя. На службі з 1879 року. На останній посаді, з дня заснування училища, – 1893 року. Законам Божим дітей

навчав священник Василь Комарицький. Помічник учителів Мефодій Васильович Храпко, закінчив повний курс Полтавської духовної семінарії. Співу навчав завідувач училища. Воно було розташоване майже на 2-х гектарах із садом.

В Беседівському однокласному початковому училищі (школі) учителював тоді Шкумат Іван Іванович, який нещодавно закінчив курси повітового училища і мав річну зарплату 200 руб. Слову Божому навчав дітей місцевий священник Кузьмо-Дем'янівської церкви Федір Тимофійович Букшований за 50 руб.

Майже аналогічні умови навчального процесу спостерігаємо в Гринівці. Однокласне училище розміщене в пристосованому приміщенні, не всі діти, бажаючі навчатися, через нестачу місця відвідують школу. Учитель Іван Петрович Рожевецький, який уже мав звання сільського учителя та батюшка Михайлівської церкви Феофан Михайлович Павловський отримували таку ж платню за навчання.

Подібне відбувалося і в Іванівському та «Краснослободском» початкових училищах, де учителювали відповідно Семен Григорович Лаврик та Прокіп Іванович Таранцов, який закінчив 2 класи духовної семінарії. Законоучителі – місцеві священники Прохор Федорович Симоновський та Дмитро Христофорович Домницький.

Дещо кращий стан справ був у Коровинському та Курманівському училищах (школах). Заняття тут проходили у новозбудованих приміщеннях. Добре про це подбали сільські старости та жителі волостей, які вони очолювали. В обох була замість долівки дерев'яна підлога, якісно виконане опалення будівель, вчителі Афанасій Романович Шумський (з трьохкласною освітою в Ніжинській гімназії) та Іван Миколайович Василенко (в Курманах) отримували платню на 40 руб. більшу, ніж у вищеперечислених школах. Священники Федот Йосипович Греченко з Коровинської Михайлівської церкви та Андрій Андрійович Янковський з Миколаївської церкви в Курманах за навчання дітей отримували заробітну плату на рівні зі своїми колегами в інших однокласних училищах.

На відміну від інших населених пунктів, де не вистачало місця для учнів, в Хоружівці навчалися всі бажаючі діти. До першого класу в 1893 році не прийнято лише 5 дітей через «малоліцтво» і двоє через запізнення подачі документів. Приміщення для навчання тут були орендованими, але вони відповідали всім вимогам санітарного та іншого побутового стану. Григорій Іванович Букшований, після закінчення Роменського духовного училища присвятив себе педагогічній діяльності. Мав авторитет не лише серед учнів, а й їх батьків, хоружівців. Він також мав зарплату 240 руб.

щорічно. Законоучителем тут служив батюшка Хоружівської Катеринівської церкви Аврам Григорович Димаров.

З історичних джерел понад сторічної давнини довідуємося, що стан справ у північно–західній частині Недригайлівського району за 20 років докорінно змінився. Із звіту Роменської повітово–земської управи по народній освіті за 1912 рік бачимо стрімкий ріст фінансових надходжень з боку Міністерства Народної Освіти. За рік державою асигновано 113291 руб. на будівництво 12 шкільних приміщень, розрахованих на 36 комплектів (класів). Крім того 11750 руб. на ремонт 8 міністерських училищ. Задоволено клопотання земства про виділення грошей на обладнання училищ сучасними меблями і засобами (21400 руб.) та інше. Мінімальна заробітна плата учителя зросла до 360 руб. на рік. До того ж педагогам, які не мали квартири в училищі, надавалася доплата 60 руб. на найняте житло. За навчання в школах плату з батьків за їх дітей було скасовано. Сільські товариства ніяких затрат на утримання училищ не несли. Відтоді всі фінансові потреби взяло на себе Міністерство Народної Освіти. Протягом звітного року побудовано і відкрито 4 школи, добавлено по одному класу учнів в Курманах, Коровинцях, Рубанці. В повіті на 1 січня 1913 року нараховувалося 76 земських училищ в яких учні навчалися в 166 комплектах (класах). Крім них функціонували вісім училищ Міністерства Народної Освіти з 1388 учнями (174 учні в середньому в одній школі), 58 шкіл духовного відомства де навчалось 2565 дітей. Всього ж здобувало науку 10292 учні. З них 7238 хлопців і 3054 дівчини. На теренах Недригайлівщини, що відносилася до Роменського повіту, уже нараховувалося 13 народних шкіл та 9 духовного відомства. У них ходили за наукою понад півтори тисячі дітлахів, яким було від 8 до 15 років. Додалися школи в Чемоданівці, Перетічках, Бродку, Рубанці, Малих Будках.

Найбільше навчалось учнів у тому році в Хоружівці. 180 хлопців (без жодної дівчини) в земському училищі та близько 80 дітей у двох школах духовного відомства. Але як не прикро, 19 учням в Хоружівці було відмовлено в прийомі до училища через «*неимение мест*». З подібної причини не змогли зайняти місце за партою 39 діток у Іваниці, 31 в Червоній Слободі, по троє в Беседівці та Курманах.

Лише по 2 дівчинки навчалися в школах Коровинець (118 хлопців) та Томашівці (112 хлопців). Найбільше школярів було в Червоній Слободі та Малих Будках – відповідно 23 із 65 наявних учнів та 17 із 49. В Гринівці здобував науку 91 учень, в Беседівці – 87, Іваниці – 96. Значно більше б навчалось учнів–іваничан, аби не сталося тут пожежі в школі. А тому, зазнавши біди, учні частково розміщувалися в громадських місцях та

найманих приміщеннях.

Вже на той час фонди шкільних бібліотек повіту становили 57332 книги на суму 17485 руб. В Беседівці їх було 585 (вартістю 172 руб.), Гринівці – 603, Іваниці – 591, Коровинцях – 1141, Червоній Слободі – 518, Хоружівці – 1008 книг. Всі початкові школи були забезпечені книгами та іншими навчальними засобами безкоштовно. Євангелія та Похвальні листи для вручення учням в нагороду за відмінні успіхи а також канцелярські засоби теж надавалися безоплатно.

В шкільних бібліотеках найбільше зустрічалися навчальні посібники «*Вестник воспитания*», «*Естествознание и география*», «*Для народного учителя*», «*Дошкольное воспитание*». А також пізнавального характеру «*Исторический вестник*», «*Русское богатство*», «*Современный мир*», «*Нива*», «*Война русского народа с Наполеоном*», «*Литературно-научный вестник*» та інші. Всі книги, журнали і газети були видруковані російською мовою. Заняття в школах (незважаючи чи міністерські, народні, духовні) велися лише на мові «*великого народу*». Царизм української мови не визнавав.

За відповідний період додалося не лише учнів в школах, а й вчителів, які їх навчали. Так в Беседівці крім Ф. Букшованого працювало ще двоє вчителів – подружжя С. В. Болотний та Н. І. Болотна. В Гринівці Закон Божий вже читали 2 священники – місцевий І. Ігнатенко та з Беседівки Ф. Букшований. Вчителювали протягом року В. А. Кисельов, В. П. Андрієвський, І. Є. Наріжний, І. Н. Богонкевич. У Іваниці в школі працювали А. М. Петровська, А. А. Левченко, К. А. Бедро, Т. М. Ілляшевич. Боже слово проповідував священник Іваницької Троїцької церкви Микола Симоновський (син Прохора Федоровича і рідний племінник Григорія Симоновського, який також певний час був очільником цієї церкви).

Майже за два десятиліття повністю змінився педагогічний колектив у Курманівському, Червоно-Слобідському, Коровинському, Томашівському та Хоружівському училищах. Законоучителями в них були відповідно місцеві священники І. Тарасевич, Ф. Підгаєвський, В. Базилевський (до жовтня І. Богацький), А. Станіславський, А. Михайловський. Вчительські колективи склалися в Курманах з двох осіб – Є. А. Торської та В. П. Ньюкіної, Червоній Слободі – К. А. Рудича та В. С. Іваницької, в Коровинцях – М. І. Дейнеки, Є. А. Губської, П. І. Руденка, А. Л. Підпалої, Томашівці – подружжя Т. П. та Г. Я. Животовських, Хоружівці – Н. І. та Н. Г. Михайловських, М. В. Димарова та А. Н. Момота.

Не може залишитися поза увагою розпочатий у тому, 1912 році, в Хоружівці комплекс шкільних будівель. Окремі з них побудовані ще раніше.

Останні три на рівному місці у центрі села будувалися одночасно. Згідно із задумом Роменського повітового відділу народної освіти, Хоружівської волосної управи, архітектора та при фінансовій підтримці місцевих меценатів, одне навчальне і два житлових приміщення поставлено в ряд, перпендикулярно до головної вулиці. Найближче до шляху стоїть навчальний корпус, звернений до неї причілком. Усі будівлі цегляні, одноповерхові, прямокутні в плані. Серед них значними розмірами й пластичною розробленістю фасадного декору вирізняється навчальний корпус. Житлові корпуси, в яких первісно містилися квартири вчителів, значно менші, зі скромнішим декором.

Навчальний корпус збудовано за житловим проектом, що використовувався на початку минулого століття: корпус прямокутний у плані з ризалітами на головному і титульному фасадах. Капітальними стінами й перегородками він поділений на п'ять просторих кімнат для навчання учнів (класів) та учительську, які згруповані довкола видовженого холу, що служить одночасно комунікаційним вузлом. Чоловий фасад симетричний, тривісний. Бічні вісі акцентовано двовіконними ризалітами. Вхід – на осі чолового фасаду. Мистецький ефект тодішніх майстрів створює дворядковий зубчастий карниз, що дає активну орнаментну тінь при сонячному освітленні. Загалом будівля дуже масштабна, має вишукані пропорції та добре знайдену міру декоративності форми, що наближає її до витворів народного мистецтва.

Комплекс будівель сільського училища в Хоружівці є рідкісним за збереженістю й високими мистецькими якостями, зразком цивільної архітектури українського села початку ХХ століття. Над дослідженням цих будівель у 1990 році працював кандидат архітектурних наук, лауреат Державної премії України в галузі архітектури В. В. Вечерський. Їх внесено до зводу пам'яток історії та культури України. нині вони використовуються як навчальні корпуси Хоружівської середньої школи (ЗОШ I–III ст.). У цій школі навчалися видатний український політик і державний діяч, президент України Віктор Андрійович Ющенко, його брат – народний депутат Петро Андрійович Ющенко, Герої Радянського Союзу Володимир Несторович Кашуба та Василь Трохимович Цис, заслужені діячі науки і культури України академік Юрій Іванович Горобець, Олекса Якович Ющенко, Володимир Варивонович Токмань та інші.

Виконуючи план шкільного будівництва, земські збори в Ромнах ще в 1909 році вирішила в першу чергу побудувати школи на 59 комплектів (класів) в 21 населеному пункті: Волошківці, Рогинцях, Перехрестівці, Бобрику, Медвежому, Пустовійтівці, Плужниковому, Плавинищі. А також Коровинцях,

Хоружівці, Бардаковому (нині Гринівської сільської ради (старостатства). Згідно кошторисів вартість всіх споруд становила 184630 руб., які повинні були надійти 147704 руб. від Міністерства Народної Освіти, 8152 руб. – повітового земства, 28774 руб. від місцевих сільських общин.

На будівництво чотирьохкласних шкіл в Коровинцях та Хоружівці, згідно кошторису, планувалося витратити по 11600 руб., Бардаковську трьохкласну – 10330 руб., Чемоданівську однокласну – 3740 руб. Але деякі сільські общини, які занадто потребували шкіл (таких було 9), у т. ч. і «*деревня Чемодановка*», не стали чекати фінансових надходжень від держави, затвердженнь плану шкільної сітки – приступили, завдячуючи меценатам, до будівництва шкіл раніше.

На жаль, наявні історичні джерела не дають можливості проаналізувати хід робіт на будівництві шкільних об'єктів, використання фінансів, розкрити сповна джерела капіталовкладень за 1912 рік. Але до нас дійшли цифри, які відкривають картину забезпечення земських шкіл предметами класної обстановки, придбання навчальних посібників та наочних засобів, господарського інвентаря тощо. На ці потреби за рік було використано 50471 руб. 85 коп. Хоружівське училище витратило 878 руб., Коровинське – 739, більш ніж по пів тисячі Червоно–Слобідське, Беседівське, Томашівське, Гринівське, Іваницьке. Дещо менше використали в Мало–Будківському, Перетічанському та Курманівському.

Дані діяльності управи в справах народної освіти за 1913 рік викладено в «*Звіті Роменського повітового земського правління по народній освіті за 1913 рік*». (м. Ромни. Друкарня Р. Г. Дельберга. 1914 р.). За рік було відкрито 4 нових училищ в повіті, в тому числі троє на території нинішньої Недригайлівщини. Однокомплектне в Сакуновій Слободі (с. Сакуниха) та двокомплектні в Хоружівці та Беседівці. Крім того збільшено число комплектів (класів) в уже існуючих одинадцяти училищах. В тому числі в Іваницькій школі. Додавилося в повіті також міністерських училищ та шкіл грамоти в духовному відомстві. Таким чином за рік додалося 10 шкіл і 17 комплектів (класів) у них. У порівнянні з 1912 роком за парти нині сіло більше на 700 учнів – 7527 хлопців та 3464 дівчаток (на 410 більше, ніж в 1912 році).

Але незважаючи на те, що будувалися нові школи, розширювалися і додавалися щойно введені класи, число дітей, не прийнятих до шкіл через нестачу місць у них, зростало. Більше виявляли бажання навчатися дівчата. Якщо по Вільшанській волості на 1885 рік уміли читати і писати лише 3,7 проценти жінок, через чверть століття цей відсоток зріс майже в десятеро. Але, якщо в цілому по повіту дітей, які бажали навчатися в

школах, але їм відмовлено, збільшилося на 100 осіб, то у 14 школах бажання дітей було задоволено, крім Іваницької школи, яка знаходилася в стадії будівництва (47 дітей), у Червоній Слободі – 24 та в Мало–Будківському – дев'ятеро. Більшість шкіл розміщалися в спеціально побудованих для них приміщеннях. Але шість шкіл ще продовжували орендувати приміщення для учбових процесів. До того ж в них не завжди вистачало бажаного світла і повітря для їх відвідувачів. В новозбудованій школі Гринівки на 1 учня припадало 22 кубічних аршини повітря, в Беседівській 10,85 кубічних аршини, Червоно–Слобідській – вісім. В Хоружівській школі, де навчалося в чотирьох класах 171 учень: 1-й клас – п'ятдесят дітей, 2-й – сорок два, 3-й – тридцять дев'ять, 4-й – сорок, забезпеченість повітрям була відповідно 22, 17, 13, 8 кубічних аршинів. В Томашівській міністерській школі, де в двох класах навчалося 110 дітей, цей показник становив лише 5,5 аршина. У середньому на одного учня в навчальних класах шкіл припадало приблизно 11,68 кубічних аршини.

Майже одинадцятьом тисячам учням в школах Роменського повіту Закон Божий викладало 80 священнослужителів. З 211 учителів (67 чоловіків і 144 жінок), вищу освіту мали 17 чоловік, середні учбові заклади закінчили 127 осіб, набули професію в учительських школах та двохрічних педагогічних курсах – десятеро. Сорок чотири особи мали посвідчення на звання учителя двохрічних училищ, початкових та церковних шкіл.

В резерві педагогічного складу в 1913 році неодноразово зустрічаємо Марію Петрівну Кавалерідзе – рідну сестру знаменитого Івана Петровича Кавалерідзе, який родом з Роменщини. Пізніше її зустрічаємо на учительській роботі в Малих Бубнах, Перекопівці, Коржівському училищі. В цьому році основна зарплата учителя складала 360 руб. До того ж вчителям, в залежності від числа відпрацьованих років, нараховувалися надбавки за вислугу. Від 24 до 150 руб. Один рік і менше відпрацьовало 74 особи, від 10 до 20 років – 19 вчительок та 2 вчителі, понад 25 років – семеро чоловіків і троє жінок.

Крім надбавок, які мали на той час вчителі, земство сплачувало в пенсійну касу (фонд) за них вступні внески в розмірі 6 відсотків від отримуваної ними зарплати.

Завідуючим міністерськими училищами додатково до ставки видавалося 60 руб. в рік, завідуючим земських шкіл, в яких 4–5 класів (комплектів) до основної платні доплачувалося 20 руб.

За викладання додаткових предметів – співи, фізкультура (гімнастика), малювання, креслення, «рукоделіе» – видавалася щорічна зарплата 60 руб. за кожний предмет.





СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Сынъ крестника хун. М. Шенцлера, м. Сашан. вол., Мог. уезда, Варяж. у. Георгій.
Одородина Пустовойтовъ, родившійся
1899г., января 7-го, успѣшно окончилъ курсъ ученія
въ Дмитровской одноклассномъ училищѣ
Министерства Народнаго Просвѣщенія, въ чемъ и выдано
ему сіе свидѣтельство за печатью училища.

Мая 15-го дня 1914 года.

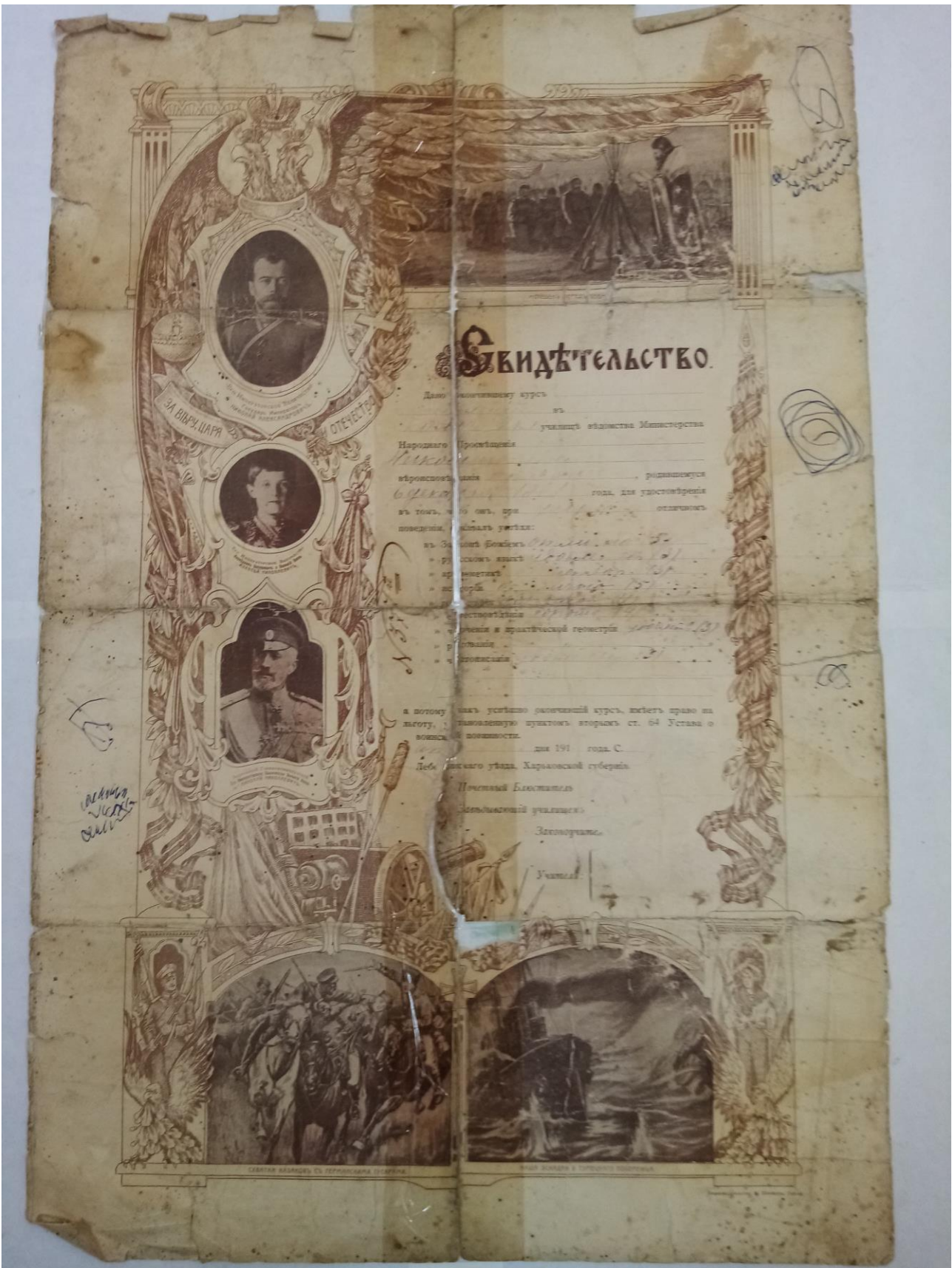
Президентъ Императорской Комиссiи

Членъ Комиссiи

Секретарь Императорской Комиссiи
Учитель М. Стрѣляковъ.
Учительница Н. Стрѣлякова.



Лд. Бланковъ, издательство М. Шенцлера, Сибирь.



СВИДѢТЕЛЬСТВО

Львовской Уездный Училищный Советъ симъ удостоверяетъ, что сынъ *И. И. Шеллямина,*

*Львовскаго уезда, Ново-
михайловской волости и Фабричнаго
Торговельнаго общества*

православнаго исповѣданія, родившійся *11-го*
на Васильевскомъ дѣлѣ
Второго года, отъ маѣ
шестьмаздучаго дня
успѣшно окончили курсъ ученія въ *Ново-
михайловскомъ училищѣ*

начальномъ народномъ училищѣ, а потому имѣть право на льготу, установленную пунктомъ 3-мъ статьи 64 Устава о воинской повинности, изданія 1897 года, т.-е., при отбываніи воинской повинности по жребію, принадлежать къ 3-му разряду по образованію.

Выдано числа *Всего 10-го* мѣсяца 1904 года.

Г. Шелляминъ Харьковской губерніи.

Предсѣдатель Совета, *И. И. Шелляминъ*

Секретарь

Членъ

По книгѣ училищнаго совета №
По книгѣ училища №



На відрядження вчителям для вивчення та набуття досвіду малювання було виділено 600 руб. На відрядження вчителям для освоєння прикладів виготовлення «наглядних пособий» – 300 руб. На відзнаку учителям за підготовку учнів, які закінчили початкові училища, до вступу в учительські семінарії, 120 руб.

На виховання малозартюабезпечених учительських сімей теж видавалася допомога. Зокрема сину померлого вчителя С. Волкову та сину бувшого вчителя І. Василенка з Коровинець.

До того ж за рахунок асигнувань на надання допомоги студентам в різних учбових закладах, одноразову фінансову допомогу отримало близько 60 осіб: І. Линнику на «окончание курса в школе шоферов 80 р.», учню Київського художнього училища Калініченку 80 руб. (с. Коровинці), «мещанке» Х. Т. Мисниковій на виховання сина Василя, слухача перших Петроградських політехнічних курсів, 80 руб. (м. Глинськ), вчительці А. Кельбус «на воспитание сына в Одесском мореходном училище – 30 рублей».

Дещо змінювався педагогічний колектив в училищах. В Беседівці місце священника зайняв Є. Павловський. Учителька Є. Н. Браташевська посіла посаду щойно вибувшої колеги. В Гринівському училищі Закон Божий до

жовтня читав дяк місцевої церкви А. Гаєвський. Після нього новоприбувший батюшка Д. Бондаренко. В новому приміщенні школи в Сакунісі вчителювать стали священник А. Лахно та до листопада учитель А. М. Федоренко, пізніше Л. А. Соломаха. На зміну І. А. Момоту прийшов вчитель П. Л. Татенков в Чемоданівську школу. Не відбулося кадрових змін протягом року в Бродківській, Іваницькій, Коровинській, Курманівській, Червоно-Слобідській, Мало-Будківській, Перетічанській, Рубанській, Хоружівській та Томашівській. З нововідкритої *«Маршало-Орловской сведений нетъ»*. Навчалосся у вище перелічених училищах (школах), без шкіл духовного відомства, 1202 учні. Для порівняння – в Коровинській, Томашівській, Гринівській, Хоружівській школах навчається нині менше учнів.

Йшов і на терени нашого краю грізний 1914 рік. Трагічний рік війни, розрухи, голоду і смертей. Не до будівництва шкіл було царській Росії, яка також опинилася в коловороті Першої світової війни.

Але незважаючи на це, в 1914 році, сім шкіл повіту переобладнані з однокласних у двокласні по типу міністерських. В тому числі Коровинську і Хоружівську. Дерев'яні школи обкладено цеглою – двохкомплектну в Сакунісі, трьохкомплектну в Червоній Слободі, чотирьохкомплектні в Хоружівці та Іваниці (новозбудована після пожежі). За звітний період число земських шкіл зросло до 82 з 179 комплектами. Крім них додалися 7 шкіл духовного підпорядкування (однокласні і двокласні) та 9 шкіл грамоти. В повіті за 1914 рік відкрито 8 земських училищ з 10 комплектами. В уже існуючих школах також додано 10 комплектів учнів. По одному комплекту в Гринівській та Курманівській школах.

На 1 січня 1915 року в початкових школах, а також міністерських училищах працювало 243 учителів та 90 законоучителів-священників. Із складу учителів 15 з них викладали Закон Божий. В середньому на кожного учителя припадало 39 учнів. Всі без винятку учителі отримували платню 360 руб. на рік. Крім того, із земських коштів виплачувалися учителям надбавки за стаж – 5, 10, 15 та 20 років. За кожних 5 літ роботи вони отримували 30 руб. Але не більше 150.

Тобто, хто педагогічній ниві віддав себе 25 років і більше – дійсна зарплата складала 510 руб. Таких, із загальної кількості учителів в повіті, було лише двоє. Один отримував 480 руб. П'ять – 450. Інші від 360 до 420 руб.

Законовчителі-священники (і не лише) за викладацьку діяльність, крім річної зарплати додатково отримували кошти за кількість.

Але попереду крім військових негараздів на фронтах Росії з Австро-Німеччиною, назрівали революційні події. Політична та економічна ситуація

значно вплинула на народну просвіту в державі. Призупинилося фінансування на будівництво та розвиток освіти в нашому краї. Багато дітей залишилося напівсиротами, незлічена кількість сімей втратили годувальників. Було не до навчання.

На порозі були буремні роки розрухи і великих людських втрат у так званій Соціалістичній революції, Громадянській війні.

На фото:

1. Похвальний лист учениці 2 відділу Вільшанської Сергіє-Анастасівської церковно-приходської школи Тетяни Подоляки (квітень 1915 р.).
2. Свідоцтво жителя хут. Жовтоніжки Вільшанської волості Георгія Пустовойта про закінчення Дмитрівського однокласного училища (травень 1914 р.).
3. Похвальний лист учениці 1 відділення Тернівського народного училища Ксенії Мотузки (лютий 1912 р.).
4. Похвальний лист учня хут. Саєво Митрофана Тимченка з Вільшанського двохкласного Міністерського училища (травень 1913 р.).
5. Свідоцтво жителя с. Томашівка Карпа Ворожбита про закінчення двокласного Смілянського Міністерського училища (грудень 1916 р.).
6. Свідоцтво Леонтія Гордієнка про закінчення ним Недригайлівського народного училища (грудень 1904 р.).

Список використаних джерел та літератури

1. Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. Январь–декабрь 1887 р. «Общая статистическая ведомость о народных училищах губерний... Полтавской... состоящих под управлением». Киев, 1887. 103 с.
2. Памятная книжка Киевского учебного округа часть V. Полтавская губерния. К., 1894. 412 с.
3. Отчет Роменской земской управы по народному образованию за 1912 год. Ромны: Типография Р. Дельбергъ. 1913. 192 с.
4. Отчет Роменской земской управы по народному образованию за 1913 год. Ромны: Типография Р. Дельбергъ. 1914. 118 с.
5. Отчет Роменской земской управы по народному образованию за 1914 год. Ромны: Типография Р. Дельбергъ. 1916. 122 с.
6. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России. Составитель и автор кандидат педагогических наук С. Ф. Егоров. М.: Просвещение. 1974. 529 с.
7. Заїка А., Абаровський І. На берегах тієї Комишанки. Суми: СВС І. Панасенко. 2013. 432 с.
8. Статистический Ежегодник Полтавского Губернского земства на 1903 год. Полтава, 1903. 135 с.
9. Сборник Хозяйственной статистики Полтавской губернии. Т. XII. Роменский уезд. Издано под редакцией Н. Кулябко. Полтава, 1893. 224 с.
10. Даденков М. Історія педагогіки. Харків: Радянська школа. 1947. 327 с.

Слюсарева Євгенія Олексіївна

студентка II курсу групи ІС91, Сумський державний університет (м. Суми)

Науковий керівник

Король Віталій Миколайович

викладач кафедри історії Сумського державного університету,

кандидат історичних наук

УЧНІВСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ ЗАЛІЗНИЧНИХ УЧИЛИЩ СУМЩИНИ В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ (1943–1950 рр.)

Сумську область остаточно було звільнено з-під німецької окупації у вересні 1943 р. Як і в інших визволених регіонах, тут роботи з відновлення закладів профтехосвіти розпочалися одночасно з відбудовою промисловості.

Підготовка молодих робітничих кадрів для стратегічних галузей економіки в ті роки покладалася на централізовану систему державних трудових резервів (ДТР). З усіх існуючих різновидів навчальних закладів трудових резервів на Сумщині діяли: школи фабрично-заводського навчання (до 15 установ), ремісничі училища (до 7 установ), залізничні училища (2 заклади), а також одне спеціальне ремісниче училище (у Путивлі).

Наприкінці 1943 р. учнівський контингент відкритих закладів Сумщини складав майже 3 тис. осіб. [1, арк. 2–2 зв.]. В цей час замість масштабних призовних кампаній молодь здебільшого мобілізують поступово, по мірі організації та відкриття нових об'єктів профтехосвіти. Вже влітку 1944 р. чисельність учнівського контингенту вказаних закладів становила 3,6 тис. осіб [2, арк. 1–1 зв.]. Тоді ж в області починаються періодичні призовні кампанії, у ході яких за спущеними планами до трудрезервів централізовано масово мобілізуються юнаки і дівчата. Однак згодом частину залученої молоді потроху втрачали через втечі, хвороби учнів та їхній призов до Червоної армії.

Найбільша кількість вихованців мережі установ ДТР Сумської області становила 5 959 осіб (станом на 1 січня 1948 р.) [4, арк. 2]. Відтоді чисельність контингенту почала зменшуватися й на початку 1950 р. не дотягувала й до 3 тис. учнів [6, арк. 3].

Залізничні училища (ЗУ) – це тип навчального закладу системи ДТР, що готував кваліфікованих робітників для шляхів сполучення. Конопольське ЗУ № 1 і Білопільське ЗУ № 2 були передовиками мережі системи трудових резервів Сумської області. За високі показники діяльності ЗУ № 2 навіть

відзначали на республіканському рівні [12, арк. 136].

Базовими підприємствами цих училищ були: для ЗУ № 1 – Конотопський паровозоремонтний завод, для ЗУ № 2 – Білопільська залізнична станція, а протягом деякого часу і станція Смородине (м. Тростянець).

За передвоєнним законодавством до залізничних училищ мобілізувалися хлопці віком 14–15 років. Під час відбудови визволених з-під німецької окупації територій з метою якнайбільшого розширення контингенту потенційних учнів вимоги до призовників дещо змінилися. Законодавчо було закріплено мобілізацію до ЗУ як хлопців віком 14–17 років, так і дівчат у віці 15–16 років [11, с. 372–373]. Збільшуючи чисельність жінок-робітниць, радянське керівництво намагалося компенсувати нестачу робітників-чоловіків. Враховуючи, що термін навчання в училищі становив два роки, на виробництво молоді робітничі кадри мали потрапляти приблизно у віці 16–19 років.

Рівень освіти (кількість закінчених класів середньої школи) мобілізованих до залізничних училищ, як правило, був вищий, ніж у призованих до закладів трудрезервів інших типів. До училищ приймалися підлітки з рівнем освіти не менше закінченої початкової школи (4 класи). Та вже з 1948 р. учнівський контингент груп, що готувалися за спеціальностями, пов'язаними з роботою на верстатах та складному обладнанні, намагаються повністю укомплектувати молоддю з освітою у 7 класів.

Зазвичай, через престижність праці залізничника більшість учнів залучалися до ЗУ шляхом добровільного набору і здебільшого належали до сільської молоді, хоча й міської тут було доволі багато (до третини), що загалом було нехарактерним для ДТР [7, арк. 31].

Більшість учнів ЗУ Сумщини складалася з місцевої молоді. Однак популярність цих закладів була такою, що до них залюбки їхали вступати й хлопці та дівчата з інших областей. Наприклад, серед учнівського контингенту ЗУ № 1 знаходимо десятки уродженців низки районів сусідніх Чернігівської та Курської областей [8, арк. 28].

З матеріалів усної історії випливає, що перевагу при зарахуванні віддавали соціально вразливим групам підлітків. Зокрема, передовсім брали на навчання сиріт з дитбудинків [10, с. 137].

Загалом планова кількість учнівського контингенту протягом 1943–1950 рр. коливалася для Конотопського ЗУ № 1 у межах від 475 до 700 осіб, а для Білопільського ЗУ № 2 – від 250 до 420 осіб. Якщо у більшості закладів ДТР (переважно в школах ФЗН) плани підготовки не виконувалися, то в ЗУ Сумщини завжди навчалася на кілька учнів понад-

нормово, і групи були переповнені. Наприклад, у 1944 р. у ЗУ № 1 реально вчилися 507 осіб при планові 500, а в ЗУ № 2 – 314 замість 300 [4, арк. 1].

Контингент збільшувався до 1947–1948 рр., і тоді в ЗУ № 1 перебувала рекордна кількість у 710 учнів (план 700), а в ЗУ № 2 – 425 осіб (при планові 420) [5, арк. 40, 83]. Згодом ці показники почали падати, оскільки за попередні роки нагальна потреба базових підприємств у кадрах в основному вже була задоволена. У 1950 р. в Конотопському ЗУ навчалися лише 475 учнів [9, арк. 10], а в Білопільському – 307 [12, арк. 3].

Більшість учнівського контингенту завжди була чоловічої статі. Причому дівчат було відчутно менше, ніж хлопців. Наприклад, станом на

1 січня 1946 р. у ЗУ № 1 співвідношення дівчат до хлопців становило приблизно 1:6 (75 дівчат і 475 хлопців), а в ЗУ № 2 – 1:8 (27 дівчат на 228 хлопців) [3, арк. 74–75].

З 1947 р. і до завершення відбудовчого періоду Конотопське залізничне училище більше не приймало на навчання дівчат, і весь контингент був виключно чоловічим. Водночас Білопільське ЗУ № 2 продовжувало підготовку молодих робітниць, хоча їх кількість теж зменшилася. Так, програму навчання у цьому закладі протягом 1947-1948 рр. проходили 25 дівчат і 400 хлопців [5, арк. 40]. Таким чином, співвідношення на користь хлопців сягало 1:16. Причому всі дівчата навчалися в одній окремій групі слюсарів-інструментальників, фах яких не потребував великих фізичних навантажень порівняно з іншими спеціальностями.

Більшість вступників, що потрапляли до залізничних училищ Сумщини мали 16 років, 15 і 17-літніх осіб завжди було трохи менше, а 14-літніх – буквально одиниці. Наприклад, на початок 1947–1948 навчального року до першого класу ЗУ № 1 ходила молодь такого віку: 14-літніх – 15 осіб, 15-літніх – 113, 16-літніх – 101, 17-літніх – 80 [5, арк. 83].

Отже, учнівський контингент залізничних училищ Сумщини формувалася на добровільних засадах і складався осіб, які щонайменше мали початкову освіту. Кількість учнів ЗУ визначалася потребами місцевої залізниці. Переважно контингент складався з хлопців, присутність дівчат у відносному значенні постійно зменшувалась.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-3369. Оп. 1. Спр. 2. 10 арк.
2. ДАСО. Ф. Р-3369. Оп. 1. Спр. 9. 64 арк.
3. ДАСО. Ф. Р-3369. Оп. 1. Спр. 13. 76 арк.
4. ДАСО. Ф. Р-3369. Оп. 1. Спр. 24. 58 арк.
5. ДАСО. Ф. Р-3369. Оп. 1. Спр. 27. 88 арк.
6. ДАСО. Ф. Р-3369. Оп. 1. Спр. 47. 54 арк.
7. ДАСО. Ф. Р-5016. Оп. 1. Спр. 9. 42 арк.
8. ДАСО. Ф. Р-5016. Оп. 1. Спр. 11. 42 арк.

9. ДАСО. Ф. Р-5016. Оп. 1. Спр. 13. 46 арк.
10. Король В. М. Система трудових резервів першого повоєнного десятиліття в усній історії Сумщини // Сумський історико-архівний журнал. 2012. № XVI–XVII. С. 133–141.
11. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 г.). М.: Гос. изд. юрид. лит., 1956. 500 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 163. 158 арк.

СЕКЦІЯ 5

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ СУМЩИНИ

Бірьова Ольга Юріївна

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури (м. Харків)

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ ТА ЗАСНУВАННЯ МІСТА СУМИ

Історичне краєзнавство сьогодні – це популярний напрямок серед історичних досліджень. Слобожанщина – історичний та етнографічний регіон, до складу якого входять декілька сучасних областей України.

Після ліквідації полкового устрою наказом імперського уряду від 1765 р. була запроваджена Слобідсько-Українська губернія. До її складу відійшли всі п'ять полків, а також ті землі, на яких мешкало українське населення в Белгородській, Курській та Воронежській губерніях [8, с. 119]. Губернським головою був призначений лейб-гвардії майор Євдоким Олексійович Щербінін. Але у 1780 р. адміністративний поділ Слобожанщини змінено. Замість Слобідсько-Української губернії утворено Харківське намісництво. До нього відійшли всі провінції ліквідованої Слобідсько-Української губернії, окрім Острогозької. У 1796 р. відновили колишню назву цього краю – Харківське намісництво. У 1835 р. назву змінено на Харківську губернію.

На півночі Харківська губернія межувала з Курською та Воронежською губерніями, на сході – із землею війська Донського, на півдні – з Катеринославською, на заході – з Полтавською губернією [17, с. 1]. В адміністративному поділі територія губернії складалася з одинадцяти повітів: Старобільського, Ізюмського, Куп'янського, Зміївського, Вовчанського, Харківського, Сумського, Богодухівського, Лебединського, Охтирського, Валківського.

Слобідський край утворився між кордонами Кримського ханства, Речі Посполитої та Росії. Питання належності до тієї чи іншої держави залишається спірним. Деякі історики схиляються до висновків, що Слобожанщина – це територія колишньої Російської імперії. До таких науковців відносяться М. Артюшенко, який відмічає, що Слобідська Україна була прикордонною областю Московської держави на півдні. Такої ж думки дотримуються Д. Багалій та І. Срезневський. *«Топографічний опис*

Харківського намісництва» називає цей край – давнім кордоном Росії з половцями. Інша версія вказує на те, що Слобідський регіон був спустошеним краєм, який нікому не належав. Про це в своїй праці говорить Є. Альбовський. Автор вважає, що ці землі були скоріше татарські ніж московські. Про це говорить також М. Гербель.

У давні часи територія цієї місцевості належала Київському потім Переяславському князівству. Київ у 1320 р. був підкорений Ольгердом й всі землі по Дніпру відійшли до Литви. Частина земель, які увійшли до Московської держави називали *«Польською Україною»* – це землі Сіверщини, які межували з *«диким полем»* [6, с. 74]. Незаселені степи теж мали назву *«Польської України»*. Татарські навали спустошили цей край жителі відхилилися на захід – це привело до того, що Слобожанщину називали *«диким полем»*, адже окрім татар в цій місцевості не було мешканців.

Литовські князі вважали ці землі своєю власністю. Литовсько-польський уряд звернув свою увагу на цей край лише у XVI ст. Із Сеймового наказу 1590 р.: *«Державні стани звернули нашу увагу на ті обставини, що ні держава, ні приватні особи не мають ніяких доходів з земель на українському прикордонні за Білою Церквою ... Ми на засаді наданого нам усіма станами права будемо роздавати угіддя на наш розсуд в довічне користування особам шляхетського походження за їх заслуги перед Річчю-Посполитою»* [10, с. 20].

Після розмежування кордонів між Польщею та Росією у 1647 р., землі Слобожанщини перейшли під протекцію Московського царства, а саме такі містечка: Бобрик, Валки, слобода Кам'яна, село Крупець в Новгород-Сіверському повіті та городища: Недригайлове, Кам'яне, Городецьке, Охтирське, Ольшане. Гадяч й Сарський відійшли до Польщі. Договір царя Олексія Михайловича з королем польським Владиславом IV визначив кордон між землями, який співпадав з кордоном між Харківською та Полтавською губерніями. Тоді ж російський уряд заборонив людям з Речі-Посполитої переселятись на Слобожанщину.

За часів царя Михайла Федоровича почалося заселення території степу. Переважну більшість мешканців Слобідської України становили вихідці з Наддніпрянщини. Причина масового переселення з обжитих місць – утиски з боку польського уряду. Кількість переселенців збільшилася в епоху Руїни, коли Правобережна Україна стала ареною запеклої політичної боротьби. За часів Брестейської унії (1596 р.) поміщики віддавали свої землі орендаторам, які разом з володіннями отримували право чинити розправи на свій розсуд. До оренди потрапляли й церкви більшість з яких зачинялися. Релігійні утиски з боку віри були вагомим причиною для

пошуку кращої долі в покинутому краї. Не меншою за значенням причиною була втрата козаками їх пільг. За постановою Сейму від 1638 р.: *«запорізькі козаки за повстання втрачали назавжди усі свої права, привілеї та інші переваги й приводилися до стану холопів»* [1, с. 10].

Про тяжке положення населення у Правобережній Україні говориться у літописі Самійло Величка: *«Чинилося тоді шляхетним малоросіянам і посполитим, що жили обіруч Дніпра, й козакам Запорізького війська велике гноблення та озлоблення від панів та їхніх доглядачів»* [14, с. 38]. Тисячі українців сім'ями, великими групами й поодинці, рятуючись від нестерпного гноблення польських феодалів рухалися у вільні місцевості, ближче до російських кордонів.

Масове заселення цього краю розпочалося з середини XVII ст. Козацьке населення з Правобережжя, Центральної частини та Запоріжжя приходило на нові землі. Про переходи на Слобожанщину людності із Запоріжжя свідчать згадки про окремих емігрантів – запорізьких козаків. Крізь Лівобережжя проходив головний шлях східного колонізаційного руху з українського Заходу, отже, не дивно, що центральне Лівобережжя було тим регіоном, звідки прийшло чимало слобідського населення. Причинами масових переселень були утиски польського уряду, події на українських землях середини XVII ст. – козацька революція, що привела до заселення Слобожанщини та прискорила український колонізаційний потік на Схід [13, с. 20].

Історики подають різні дати заселення Слобідського краю. Найпершою є дата 1617 р. Дослідник С. Кованько вважає, що в цьому році група з десяти тисяч козаків з території Задніпровської (Правобережної) України перейшла на Донець [9, с. 13]. Хоча автор пише, що першими мешканцями Воронежа, заснованого у 1586 р. також були черкаси або українці. Отже, початок переселень він датує кінцем XVI ст. Друга хвиля, за дослідженнями фахівця, припадає на 1650–1651 рр., а остання (третья) – на часи правління Петра I. Більшість фахівців вважають датою першого великого переселення – 1638 р. Історик В. Барвінський відзначає цю дату як першу звітку про поселення козаків, хоча перше значне переселення у дикий степ датує 1659 р. [5, с. 7]. Також автор зауважує, що переселення черкас відбувалися ще у другій половині XVI ст. але вони не мали масового характеру. Відомий дослідник Є. Альбовський подає дату 1638 р., як перше масове переселення, коли гетьман Яків Остряниця з сотниками та козаками прийшов на поселення до Чугуївського городища.

На думку К. Щолкова перше переселення відбулося у 1617 р., а 1638 р. автор розглядає як другий етап заселення (прихід гетьмана

Остряниці). Третя хвиля еміграції відбулася у 1640 р. [18, с. 9], коли був заснований Зміїв, козаками під приводом К. Сулими. Далі дослідник вказує такі роки переселення – 1645 р. в цьому році 1247 сімей козаків залишили Подніпров'я й оселилися на березі річок: Охтирки, Харкова й Дінця.

Історик І. Срезневський датує початок заселення цих земель 1640 р., коли були освоєні місця біля річок Ворскли, Мерли, Мжі, Уд. Тривалість усього процесу заселення з точки зору фахівця – десять років [15, с. 4]. Другим основним етапом він вважає 1645–1651 рр., коли переселенці розселилися від верхів'я річки Сули до річок Осколу та Береки. І третій заключний етап І. Срезневський відносить до 1650 – 1651 рр. – виникнення поселень по берегах річки Ворскли та між річками Донцем та Осколом [15, с. 5]. Автор завершує тривалість процесу колонізації 1651 р., хоча інші дослідники, зокрема І. Щолков продовжують його до 1715 р., коли в Слобожанщину переселилися волохи.

М. Гербель вважає часом першого поселення 1640–1645 рр., коли були заселені Ізюмські землі. Згідно з *«Топографічним описом Харківського намісництва»*, початок заселення слід відносити до 1650 р. [16, с. 3]. Висновки П. Лаврова висвітлюють це питання в іншому аспекті. На відміну від попередніх дослідників, основним часом заселення Слобожанщини автор вважає XVIII ст. [11, с. 6].

Таким чином, кожен дослідник датує заснування поселень по-різному. І неможливо точно назвати дату початку переселень через те, що не всі вони мають документальні підтвердження. Більшість фахівців початком масового заселення вважають прихід гетьмана Остряниці з козаками в Чугуїв у 1638 р. [1, с. 14].

Історичною подією, яка збігається з часом заселення Слобідської України, була Визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького. Після Білоцерківського договору гетьман видав універсал, який дозволяв переселятися на Слобожанщину [1, с. 16]. Ось як цю подію описує літопис 1651 р.: *«було чути серед людей горе та незадоволення на Хмельницького за те, що він віддав Україну в неволю полякам. Тоді ж Хмельницький, чекаючи сприятливого часу для помсти, дозволив пригнобленому народові приходити до Полтавщини для помешкання, і з того часу почали засновуватися Суми, Лебедин, Харків, Охтирка та інші слобідські міста аж до Дону козацьким народом»* [12, с. 234]. Отже, літопис підтверджує, що новозбудовані міста населялися козаками, вихідцями з Наддніпрянщини.

Для назви українських поселенців в офіційній мові Російської держави XVII ст. уживався термін *«черкаси»*.

Одним із міст заснованих у середині XVII ст. було Суми. У 1652 р. на Суміному городищі, яке знаходилося між річками Псьол, Сумка та Сума, що служили в ті часи зручними шляхами сполучення й були надійними захисними рубежами, виник Сумський острог, побудований козаками Білоцерківського полку на чолі з отаманом Герасимом Кондратьєвим [2, с. 124]. Цю дату заснування міста називають Є. Альбовський та В. Барвінський. В «Екстракті про слобідські полки» сказано, що відомостей про те коли й ким засновано місто Суми не існує [4, с. 147]. У давнину місто мало назву «Сумін», саме так воно називалося в «Будівничій книзі міста Суміна» [3, с. 145]. Ця назва поселення походить шляхом перенесення найменування річки на назву міста: су – вода (тюр.) [7, с. 22]. Офіційною датою заснування поселення в сучасному місцевому статуті вважається 1655 р.

Територія самої Сумщини мала більш вигідне положення порівняно з іншими землями Слобожанщини. Ця місцевість з півдня прикривалася Белгородським краєм а тому не так часто підвергалася татарським нападам. Оскільки поселення на території Слобожанщини розпочиналися з заходу, то Сумський край був населений більше за інші.

Таким чином, Слобожанщина була буферним регіоном між трьома сусідніми державами. Заселення краю відбувалася шляхом переселення селян з Центральної та Західної України. Не існує єдиної періодизації щодо заселення місцевості.

Список використаних джерел та літератури

1. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765 гг.). Харьков: Тип. губерн. правления, 1895. 218 с.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.
3. Багалеу Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний). Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1886. Т. 1. 358 с.
4. Багалеу Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1890. Т. 2. 433 с.
5. Барвинский В. А. Исторический очерк Харьковской губернии. Харьков: Союз, 1918. 22 с.
6. Беляев И. О сторожевой станичной и полевой службе на польской украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1846. 86 с.
7. Беценко Т. Етюди з топонімії Сумщини. Суми: Собор, 2001. 72 с.
8. Готьє Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. М.: Тип. Г. Лисснера, 1913. Т. 1. 471 с.
9. Кованько С. И. Описание Харьковской губернии. Харьков: б. и., 1857. 63 с.
10. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Спб.: Общественная польза, 1874. Т. 1. 363 с.
11. Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів : історичний нарис. К.: Просвіта, 1994. 56 с.

12. Летопись Самовидца. К.: Тип. Милевского, 1878. 318 с.
13. Маслійчук В. Л. Балаклійський полк (1669–1677 рр.). Харків: Харк. приват. музей міськ. садиби, 2005. 67 с.
14. Самійло Величко. Літопис. К.: Дніпро, 1991. 374 с.
15. Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию. Харьков: Тип. окруж. штаба, 1883. 24 с.
16. Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 г.: Отдельные оттиски из Харьковских губернских ведомостей № 15 и № 16. Харьков: б. и., 1878. 34 с.
17. Харьковская губерния. Список населённых мест по сведениям 1864 года / Под ред. Н. Штиглица. СПб.: Изд-во центр. статист. комит. Мин-ва внутр. дел, 1869. 209 с.
18. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков: Изд-во Хар. ун-та, 1882. 365 с.

Іванова Віра Олексіївна

кандидат історичних наук, учений секретар, Комунальний заклад Сумської обласної ради Сумський обласний краєзнавчий музей (м. Суми)

ДО ІСТОРІЇ БЕЛЬГІЙСЬКОГО АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА «СУМСЬКІ МАШИНОБУДІВНІ МАЙСТЕРНІ»

У 1896 р. в м. Суми постало одне з найпотужніших машинобудівних підприємств регіону – Бельгійське акціонерне (анонімне) товариство «Сумські машинобудівні майстерні» (фр. «*Société Anonyme des Ateliers de Constructions Mecaniques de Soumy*»), нині – Акціонерне товариство «Сумське науково-виробниче об'єднання». Краєзнавчі дослідження, повністю або частково присвячені історії підприємства, лише побіжно звертаються до питання «іноземного елементу», який, власне, уможливив організацію товариства [3; 5; 7; 8, с. 212–216]. Дана стаття є результатом пошуку й аналізу інформації про представників бельгійського промислового світу, які стояли біля витоків цього виробничо-технічного комплексу. Мета публікації – з'ясувати обставини створення на початку функціонування підприємства.

Перша хвиля глобалізації – епоха вільної торгівлі і появи золотого стандарту, що тривала з другої половини 1870-х років до Першої світової війни, – утвердила загальносвітові економічні зв'язки. Англія, Бельгія, Німеччина і Франція стали основними виробниками промислових товарів, що експортувалися у колонії та країни, що розвивалися (США, Канаду, Австралію, Аргентину, Росію, Японію). Водночас, виникають стабільні інвестиційні потоки, спричинені, з одного боку, тим, що розвинуті країни володіли не лише капіталами, а й *технологіями* і *відповідними кваліфіко-*

ваними кадрами (виділено мною – авт.), з іншого – потребою країн, що вступали в стадію модернізації соціально-економічного життя, у нових високотехнологічних підприємствах [6, с. 10, 214].

Головним джерелом інвестицій, що надходили до Російської імперії, була Франція. Друге місце посіли бельгійські інвестиції – переважно у вуглевидобувні та металургійні підприємства (особливо в індустріальному регіоні на південному сході України, який називали «десятою провінцією Бельгії» або «білим Конго») [6, с. 11, 204, 207]. У Сумському повіті Харківської губернії – регіоні з високим рівнем концентрації промисловості і робочої сили – організація нового і затребуваного виробництва обіцяла інвесторам не менш високі прибутки.

15 (28) листопада 1896 р. російський імператор затвердив умови діяльності Бельгійського акціонерного товариства під назвою «Сумські машинобудівні майстерні (анонімне товариство)». Рівно за рік до цієї події – 15 листопада 1895 р., був складений інший документ, що проливає світло на обставини заснування підприємства – довіреність, за якою потомствений почесний громадянин, сумський купець I-ї гільдії Павло Іванович Харитоненко уповноважував бельгійського підданого Альберта Едуардовича Жилена завідувати і розпоряджатись адміністративними і господарськими справами на машинобудівному котельному і ливарному заводі, орендованому П. І. Харитоненком разом із бельгійськими підданими Альбертом Едуардовичем Жиленом, Павлом Едуардовичем Жиленом і Любимом Любимовичем Робером¹ у сумського II-ї гільдії купця Антона Івановича Розенквіста. 3 січня 1896 р. ці повноваження були передані австрійському підданому Альбрехту Осиповичу Бероунському² [10].

Наразі вдалося з'ясувати деякі відомості про вказаних у документі осіб. Павло Едуардович та Альберт Едуардович Жилен – представники «*Société Anonyme des Ateliers de Construction J.-J. Gilain*» (Анонімного товариства «*Машинобудівні майстерні Ж.-Ж. Жилена*») і, очевидно, сини його співвласника Едуарда-Поля Еміля Жилена. Підприємство, засноване

¹ Тут ми, по суті, маємо справу з заміною французьких антропонімів слов'янізованими варіантами особистих імен.

² У деяких краєзнавчих нарисах подається інше ім'я Бероунського – Альберт, та вказується, що він мав не австрійське, а бельгійське громадянство. Причину цієї помилки, очевидно, слід убачати у «перенесенні» персональних даних бельгійця Альберта Жилена на особу його наступника. Якщо виходити з того, що прізвище «Бероунський» (слов'янське за способом утворення) походить від назви міста Бероун, останнього можна вважати чехом. Ця думка узгоджується з даними про Марту Бероунську – співробітницю канцелярії президента Чехословаччини Едварда Бенеша: за відомостями чеського історика Зденека Сметанки, М. Бероунська народилась у сім'ї інженера Альбрехта Бероунського, який керував заводами в Україні (помер у Новоросійську 31.12.1919 р.) і навчалась у Сумській жіночій гімназії [16, с. 865].

у 1879 р. у м. Тінен (інша назва – Тірлемон, Бельгія), спеціалізувалось на виробництві обладнання для цукрових заводів, поставляло комплектні установки для обробки цукрового буряка у Францію, Іспанію, Португалію, Італію та Росію та цукрової тростини у Конго, Аргентину, Бразилію, Британську Індію, на о. Ява. У 1904 р. компанія почала випускати локомотиви і трамваї; напередодні Першої світової війни товариство продавало машини для обробки хімікатів, компресори, насоси та вентилятори для вугільних шахт, широкий асортимент парових двигунів, обладнання для пивоварень, лікєро-горілочних заводів, котли, підйомно-транспортне обладнання тощо [18, с. 15–16]. Інвестиція у «Сумські машинобудівні майстерні» стала для компанії Gilain однією з найбільших, але, очевидно, не єдиною: ім'я Альберта Жилена фігурує також серед засновників акціонерного товариства машинобудівних заводів у Горлівці (1896 р.) і товариства Мезенівського цукрового заводу (1911 р.) [1; 13, с. 3].

Любим Любимович Робер¹ – бельгійський підприємець, ім'я якого також зафіксовано у вищезгаданій довіреності – керівник «*Société Anonyme des Forges, Usines et Fonderies de Gilly*» (анонімного товариства «Кузні, заводи і ливарні цехи у Жилі»). Підприємство випускало двигуни для генераторів, прокатних станів, кранів, ковальських молотів, установки для агломерації вугілля, компресори, локомотиви, газові двигуни, екскаватори, ливарні ковші, динамо-машини (генератори постійного току) тощо [14, с. 173]. У 1897 р. Е. Робер запатентував локомотив із поршнями, що дозволяють машині рухатися як уперед, так і назад [17, с. 1439]. Ім'я Е. Робера також згадується серед акціонерів Горлівських машинобудівних заводів [1].

1 лютого 1896 р. у Брюсселі відбулась офіційна реєстрація анонімного товариства «Сумські машинобудівні майстерні»; його правління розташувалось у м. Жилі (Бельгія). Початковий капітал підприємства склав 1620000 франків / 405000 руб. і у 1897 р. був збільшений до 2000000 франків / 500000 руб. [11].

Перші потужності майстерень містилися на орендованому заводі А. І. Розенквіста на хуторі Чеховому поблизу Сум. Протягом 1895–1896 рр. на північній околиці міста, неподалік залізничної станції Суми, постали основні виробничі цехи та будинки персоналу [2, с. 255]. У цей самий період сюди приїжджали іноземні спеціалісти² – інженери, майстри,

¹ Справжнє ім'я Л. Л. Робера – Еме (Aimé Robert). Пояснити цей дисонанс доволі просто, якщо згадати, що «*aimer*» у перекладі з французької означає «*кохати*», а Любим – чоловічий аналог співзвучного жіночого імені.

² Історія зберегла небагато їхніх імен [8, с. 214]. Нещодавно вдалося встановити ще одне – ім'я бельгійця Моріса Еміля Елоя Дасонвіля (Maurice Emile Eloy Dassonville), який у 1897 р. у м. Суми

робітники, які мали необхідну кваліфікацію і на перших етапах забезпечували навчання місцевих трударів¹.

Спершу досить обмежена номенклатура продукції майстерень значно розширилась уже на початку ХХ ст., і, незважаючи на економічну кризу 1900–1903 рр. і соціальні потрясіння 1905 р., кількість замовлень поступово зростала. З початком Першої світової війни підприємство освоїло випуск військової продукції (детонаторів і обладнання для порохових заводів).

Після приходу до влади більшовиків акціонерне товариство, відповідно до декрету від 14 грудня 1917 р. «Про націоналізацію банків», було оголошене власністю держави (правління повернуло свої повноваження під час тимчасового відступу Червоної Армії і остаточно втратило їх у 1919 р.). У ці самі роки завод був зруйнований і пограбований (зникли станки, дрібні інструменти, запаси сировини), більшість книг і ділових паперів – спалені [18, с. 17].

У 1923 р. бельгійські акціонери доручили спеціальному посланцю доповісти про стан заводів: з'ясувалось, що вони відбудовані та заново обладнані. У 1925 р. було споруджено нові заводські будівлі; кількість замовлень перевищила виробничі потужності підприємства. Очевидно, іноземні акціонери намагались повернути інвестовані капітали: принаймні, маємо згадку про таку спробу з боку компанії Gilain, після банкрутства якої у 1934 р. усі її претензії були остаточно відхилені [18, с. 17].

Список використаних джерел та літератури

1. Акционерное общество машиностроительных заводов в Горловке, акция в 500 франков на предъявителя, Жильи, 18 апреля 1896 года // История России в документах. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hisdoc.ru/papers/24847/>.
2. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. 586 с.
3. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. Сумы: РИО «АС-Медиа», 2003. 72 с.
4. Иванов П. Г., Хачко А. К. Справочная книга русских и иностранных промышленно-технических предприятий (металлургических и механических), правления и представительства которых находятся в С.-Петербурге на 1908 год. СПб.: Тов-во

одружився з Варварою Шевченко. Відомо також, що він був інженером і деякий час працював у Горлівці [15].

¹ Цікаві настанови своїм колегам залишив французький інженер П. Байярд, який працював у Росії: у розмовах із робітниками він рекомендував дотримуватися терпіння й гуманності, із колегами-інженерами – делікатності, товариського тону; радив старанно вивчати російську мову, без знання якої іноземець відчуває себе ізольованим і обмеженим у діях. У Росії, на думку П. Байярда, більше, ніж будь-де, приязний чужинець може розраховувати на дружній, гостинний прийом [12, с. 17]. Як відзначав спостережливий сучасник трудової імміграції, слідуючи подібній тактиці, «бельгійці прилежно изучают быт и нравы страны, в которую они вносят блеск своего просвещения» [6, с. 204]. Утім, невтішна для вітчизняних спеціалістів перевага іноземного керівного персоналу (наприклад, випадки, коли досвідчені місцеві інженери замінялись учорашніми студентами з-за кордону), очевидно, була приводом для різного роду непорозумінь [12, с. 15].

- Р. Голике и А. Вильборг, 1908. 622, СХII с.
5. Москаленко В. П., Попов Б. В., Обозний М. П. АТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М. В. Фрунзе». Історичний нарис. Суми: Видавництво «Слобожанщина», 1996. 480 с.
 6. Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи. М.: Экономика, 2014. 560 с.
 7. Приходько М. Из глубин памяти. Несколько эпизодов из истории создания завода им. Фрунзе // Панорама. 2006, 6 вересня. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rama.com.ua/iz-glubin-pamyati/>.
 8. Суми. Вулицями старого міста. Історико-архітектурний альбом / Керівники автор. колективу: Ю. С. Кобиляков, В. С. Соколов, В. К. Шейко. Суми: РВО «Ас-Медіа», 2003. 264 с.
 9. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі – СОКМ). КН 28397 Пи-10774.
 10. СОКМ. КН 30470 Д-5380.
 11. Сумские машиностроительные мастерские, анонимное общество, капитальная акция в 500 франков на предъявителя, 1896 год // История России в документах / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hisdoc.ru/papers/23866/>.
 12. Тиме И. Современное состояние техники на южно-русских горных заводах и рудниках // Горный журнал. 1897. Т. I. № 1 (январь). СПб.: Типография П. П. Сойкина (преемник фирмы А. Траншель), Стремянная, № 12. С. 1–56.
 13. Устав Товарищества Мезеновскаго Свеклосахарного завода. Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, Ильин. № 3, 1911. 18 с.
 14. Dagant A. Cent vingt-cinq ans de construction de locomotives à vapeur en Belgique // Bulletin de L'institut Archeologique Liégeois. T. LXXXVI. Liège: Maison Curtius, 1974. P. 23–244.
 15. Maurice Emile Eloy Dassonville // Geneanet / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gw.geneanet.org/michubert?lang=en&pz=maxine+marie+francoise+cicercule&nz=coton&ocz=0&p=maurice+emile+eloy&n=dassonville>.
 16. Smetánka Z. War Finish Ivana Borkovského. Vzpomínka na kus ústavního inventáře a lidi kolem něho // Archeologické rozhledy LVI–2004, sešit 4. Praha: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Praze. S. 863–867.
 17. The official gazette of the United States Patent Office. Vol. 82 – No. 10. March 8, 1898.
 18. Tomsin Ph. Contribution à l'histoire d'un atelier de construction mécanique brabançon Les Etablissements Gilain, à Tirlermont // Bulletin Trimestriel de l'asbl Patrimoine industriel Wallonie-Bruxelles. № 30 – mars 1995. Journées du patrimoine et après? Séminaire PIWB – ICOMOS. Samedi 25 mars 1995. Région wallonne: Division des Monuments, Sites et Fouilles. P. 13–26.

Кудінов Дмитро Валерійович

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту, Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (м. Суми)

ДІЯЛЬНІСТЬ СУМСЬКОГО МАЛОРОСІЙСЬКОГО ГУРТКА ЛЮБИТЕЛІВ ДРАМАТИЧНОГО ТА МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВ, 1909–1914 рр.

Історію культури м. Суми неможливо уявити поза діяльністю «Сумського малоросійського гуртка любителів драматичного та музичного мистецтва» або як його називали самі «малороси» –

«Українського гуртка». Він став першим об'єднанням українофільської інтелігенції міста, об'єктивно сприяючи подальшому розвитку національного руху в регіоні. Висвітлення його роботи дозволить установити як допустимі межі культурно-просвітницької діяльності в умовах режиму Третьочервневої монархії, так і шляхи ідейних трансформацій містян – від «малоросійства» до «українства». Власне це й визначає мету даної публікації – з'ясувати особливості створення, розвитку та функціонування Гуртку, схарактеризувати основні напрями його активності.

Появі «українського гуртка» передував тривалий період становлення українського драматичного мистецтва, відродження та посилення національної свідомості, боротьби за вільний розвиток української культури, нарешті, втягування провінційної інтелігенції до національного руху. Карколомні зміни в свідомості місцевої громадськості відбулися в період Першої російської революції, коли Сумський повіт був охоплений принциповою та масовою боротьбою за демократичні права й свободи, соціальними та політичними за змістом виступами трудової частини населення. Тоді ж уперше розгорнулася пропагандистська діяльність української політичної організації – Сумської групи РУП–УСДРП [6]. Ствердженню національної свідомості сприяли й певні послаблення під час революції щодо обмежень використання української мови, поява україномовної преси, створення національних громадських та культурних об'єднань, а також потужний ідейний вплив фахових українських труп і музичних колективів на сумських поціновувачів мистецтва. У тривалих перервах між гастролями корифеїв українського театру драматичну справу перехоплювали аматори, які намагалися відтворити постановки провідних українських драматургів. У Сумах процес оформлення українського культурного осередку дещо загальмувався в зв'язку з переведенням Сумського повіту на військовий стан, що діяв протягом грудня 1905 р. – вересня 1907 р., а також із розгромом опозиційних партійних осередків, висилкою за межі Харківської губернії активістів демократичного руху, тимчасовим припиненням виходу місцевих газет тощо.

Коли військовий стан у регіоні був знятий, стало можливим організувати різноманітні громадські організації, за що активно й взялися сум'яни. Скористалися такою нагодою й місцеві українофіли, які восени 1907 р. порушили питання про об'єднання довкола допустимих владою завдань культурної діяльності. Серед них – дворяни Георгій, Микола і Михайло Кобеляцькі, Наталія Фостікова, Ганна Сапухіна, купецький син Петро Наседкін, міщани Микола Грамм, Ганна Коваленко, Микола Рубинський, Олександр і Григорій Ярцеви, Георгій Бариков, Дмитро

Переяславець та інші особи – люди різного достатку, соціального й національного походження. Вони підписали колективне звернення до харківського губернатора М. М. Пешкова з проханням дозволити заснувати осередок української культури [2, арк. 1]. Вагому роль у цьому відігравали брати Кобеляцькі. Зокрема, листування з Харківським губернським у справах про товариства й союзи присутством велось адвокатом Георгієм Георгійовичем Кобеляцьким. Він же став і першим очільником правління товариства. У майбутньому відданість українській справі довів підполковник Микола Георгійович Кобеляцький, котрий під час революційних змагань 1917–1921 рр. виступив на боці національних сил – улітку–восени 1918 р. офіцер перебував на посаді командира кінної сотні стражників в розпорядженні повітового старости, а в грудні 1918 р. – січні 1919 р. – командира Новгород-Сіверського кінного полку в складі Дієвої армії УНР [7].

Пешков відхилив клопотання сум'ян у реєстрації організації, пославшись на недотримання ними «вимог закону» [2, арк. 6]. Припустимо, очільник губернії зробив це, намагаючись зашкодити легальному розвитку українських культурних сил відповідно до свого світогляду та державних інтересів у національній сфері (виглядало б дивним аби правник Г. Г. Кобеляцький не дотримувався регламенту оформлення ділових паперів). Щоправда, це не завадило любителям українського драматичного мистецтва виступати на сцені в «неоформленому» вигляді. Зокрема, 28 грудня 1908 р. вони поставили драму «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького в повній залі глядачів (припустимо, в приміщенні Громадського зібрання). Причому кошти, зібрані від вистави, спрямовувалися на користь безпритульних жителів повіту. Анонсувалася постановка любителями й таких п'єс, як «Панна Штукарка» А. Володського, «Кума Марта» О. Шатковського, «Мартин Боруля» І. Карпенко-Карого та «Назар Стодоля» Т. Шевченка [27].

Наступник Пешкова – М. К. Катеринич – виявився більш поблажливим до сумських аматорів¹ і у вересні 1909 р. усе ж таки погодив заснування Гуртка та його статут. Останній оголошував метою організації сприяння «розвиткові драматичної і музичної обдарованості» серед її членів. Для цього передбачалося влаштовувати спектаклі, концерти, вечори, а також завести бібліотеку. Членами товариства мали бути представники обох статей, які досягли повноліття, окрім тих молодих людей, які до 21 року вже

¹ До цього моменту коло засновників дещо розширилося. До вказаного вище списку додалися статський радник Костянтин фон Штальборн, дворянин Анатолій Лоташевський, міщанин Михайло Варшавський, донька купця Груня Туршу, спадкова почесна громадянка Ольга Дідріхсон, міщанка Віра Косікова, селяни Марія Кулішова, Костянтин Серебрянський, Калістрат Литвиненко, Яків Коваленко, Василь Бондаренко [8, с. 448].

отримали класний чин. У свою чергу, гуртківці поділялися на групи почесних, дійсних і «сореvнователів». Першими ставали особи, які мали перед Гуртком *«особливі послуги»* або ті, що *«користуються популярністю в музичному та театральному світі»* чи ті, хто *«зробили одночасний внесок не менш як у 100 руб.»*. Основний склад організації становили дійсні члени, які брали посильну участь у її роботі. Нарешті сореvнователями ставали особи, які співчували справі Гуртка та були спроможні робити щорічні внески від 5 до 10 руб. для жінок і чоловіків, відповідно. На відміну від дійсних членів вони володіли правом лише дорадчого голосу на зібраннях. На 1911 р. організація складалася з двох почесних, 155 дійсних та 90 членів-сореvнователів. Разом – 247 осіб, що свідчило про масовий інтерес до української культури в місті. Зауважмо й той факт, що у порівнянні з минулим роком організація втратила через виключення зі складу або через вихід за власним бажанням 34 дійсних і 40 членів-сореvнователів. Себто, протягом першого року існування Гуртка його чисельність стрімко зростала й перевищила відмітку в 300 осіб (понад 1% населення міста) [2, арк. 3; 19, с. 3]. Звісно, така кількість членів потребувала просторого приміщення, яке, зрештою, віднайшлося в будинку купця, члена Союзу 17 жовтня Луки Харченка.

Управління справами організації покладалося на її правління в складі голови, товариша голови, трьох членів, скарбника й секретаря, а також на ревізійну комісію та загальні збори членів. Члени правління обиралися на трирічний термін із щорічною ротацією третини органу. Правління, що мало збиратися не рідше одного разу в місяць, відповідало за стан фінансів Гуртка, звітність і документообіг, ствердження репертуарних планів за поданням завідувачів драматичним і музичним відділами, визначення часу й місця заходів. При цьому всі необхідні витрати провід здійснював відповідно до річного кошторису, затвердженого загальними зборами. Останні обирали склад правління, приймали нових членів, розглядали питання господарського характеру, визначали розмір членських внесків та інші нагальні питання функціонування організації [2, арк. 4–5]. Першим головою Гуртку, як уже було зазначено вище, був Г. Г. Кобеляцький. У 1910 р. до складу керівного органу також входили товариш голови М. І. Грамм, Н. А. Григор'єв, Г. М. Коваленко, А. П. Глазунов, В. М. Красовський. 28 вересня 1910 р. загальні збори замість А. М. Коваленко ввели до правління А. А. Гирича. Замість одного кандидата в члени проводу Гуртка М. С. Варшавського одразу двох претендентів – Т. П. Сидоренка та К. А. Серебрянського. Буквально через місяць відбулося ще одне засідання всіх членів Гуртка, на якому відбулося повне оновлення складу

правління (що тому було причиною – конфліктні ситуації всередині самої організації чи зовнішнє втручання – на разі з'ясувати не вдалося). Відтепер керівний склад сумських «малоросов» виглядав наступним чином: В. І. Гончаренко (голова), А. А. Голубаєв (товариш голови), Т. В. Бузан, В. К. Гольберт, К. Ф. Дубяков [20, с. 3–4].

Новий голова проявив себе доволі самолюбивою особою, провокуючи зіткнення на ґрунті недоброчесного використання фінансів. Навіть дійшло до того, що в березні 1912 р. через узурпаторські дії Гончаренка відмовилися від виконання своїх обов'язків інші члени правління, а також склад ревізійної комісії. Нарешті тридцять членів товариства висунули голові вимогу залишити посаду, яку він проігнорував («*ви не довіряєте мені, а я – вам*») [18; 19]. Лише після того як 27 вересня 1913 р. новим головою був обраний І. Хохолев, діловодство налагодилося та припинилися чвари [12]. Звісно, усілякі скандали, пов'язані з Гуртком із задоволенням обговорювалися в пресі, виставляючи «*украинствующих*» перед громадою у вкрай непривабливому вигляді.

Часті зміни в складі правління та конфлікти всередині організації гальмували її нормальний розвиток, який і без того тримався під суворим контролем влади. Про це вказує низка обмежень, передбачена статутом відповідно до чинного законодавства: «*виконання на сцені драматичних творів, оповідань, куплетів і віршів допускається лише з дозволу місцевої адміністрації і до того ж виконання лише тих творів, що дозволені драматичною цензурою при Головному управлінні у справах друку та без усяких відступів від оригіналів*»; «*при влаштуванні літературних читань, крім того, слід запитувати дозволу попечителя навчального округу*»; «*афіши... п'єс повинні бути своєчасно надані в Головне управління у справах друку*»; «*на кожному публічному заході, що влаштовується гуртком, правління виділяє місце для представника поліції*»; «*виконання ненадрукованих п'єс підлягає попередньому розглядові місцевого цензурного управління або владою, що його замінює*»; «*правління гуртка зобов'язане своєчасно повідомляти місцеве поліцейське начальство про всі зібрання й загалом дотримуватися загальних на цей предмет правил*». Також регламентувалася звітність за витрата зібраних на благодійні цілі коштів [2, арк. 2].

Попри неблагоприємні зовнішні та внутрішні обставини, Гурток виявляв доволі жваву діяльність, значно впливаючи на культурне життя міста. Свою драматичну діяльність він розпочав 1 листопада 1909 р. виставою «*Доки сонце зійде, роса очі виїсть*» М. Кропивницького [4]. Від цього часу творча діяльність «малоросів» проявлялася у двох напрямках –

влаштування вистав у т. зв. «виконавчих зібраннях» (своєрідні «капусники» для «своїх» чи обмеженої кількості глядачів, де, вочевидь, відбувалася «обкатка» мистецької програми для подальшої демонстрації широкій публіці чи навпаки приймалося рішення про недоцільність її поширення) та, власне, концертно-театральна діяльність. Зокрема, від жовтня 1910 р. до серпня 1911 р. Гурток здійснив 38 вистав і один концерт: 19 вистав і концерт були поставлені в залі театру «Тіволі» («театр і сад Корепанова»), саду «Швейцарія» й в Громадському зібранні, 19 інших вистав – «упоряджені в помешканні «кружка» на виконавчих зібраннях». 12–13 січня 1913 р. на дводенному «виконавчому зібранні» були показані вистави «Кум мірошник або сатана в бочці» В. Дмитренка, «Дядя Ваня» А. Чехова, грався дивертисмент і були організовані танці. Через тиждень пропонувалася нова програма «зібрання»: жарт «Жінка з голосом» В. Товстоноса, водевіль «Візит Його превосходительства» Жукова (І. Мамонтова?), «Мухи» Негієвича, «Сват Крисогон» П. Райського і М. Сластіна, танці й концерт («обидва вечори грає оркестр духової музики»). Серед п'єс в сезон 1910–1911 рр. поважне місце займала українська класика («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Мати-наймичка» Т. Шевченка, «Безталанна» й «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» І. Карпенка-Карого, «Сужена – не оужена» О. Пчілки, «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «Ніч під Івана Купала» й «Майська ніч» М. Старицького, «По ревізії» М. Кропивницького), яка, до речі, більше вабила публіку, судячи зі зборів. Серед інших постанов відомі «Серденьку золотому від серденька щирого» й «Лісова квітка» Л. Яновської, «Нещасне кохання» Л. Манько, «Нахмарило» Б. Грінченка, «Помста, або Загублена доля» О. Суходольського, «Бувальщина, або На чужий коровай очей не поривай» А. Велисовського, «Батраки» Ф. Костенка, «Жидівка-вихрестка» І. Тогобочного тощо. У сезон 1911–1912 рр. також з успіхом йшов спектакль «Зайдиголова» М. Кропивницького, а в 1913–1914 рр. – «Брат на брата» Д. Грицинського, «Невільник» М. Кропивницького, «Степовий гість» Б. Грінченка. Показувалися п'єси не лише одних українських драматургів. Зокрема, популярністю серед місцевих глядачів користувалися драма «Примари» Генріка Ібсена, комедія «У золотих кайданах» Октава Мірбо, спектаклі «Трагік з примусу», «Дядя Ваня» та «Ведмідь» за творами А. Чехова, що ставилися російською мовою. Не зважаючи на звернення гуртківців до творчості визнаних майстрів слова, сумський кореспондент газети «Рада» на початку 1912 р. дорікав їм за те, що вибір матеріалу не завжди був вдалий, оскільки до переліку постановок на «виконавчих зібраннях» усе ж

таки потрапляла «всяка «малоросійська» нісенітниця в перемішку з рускими водевільками» [3; 9; 10; 16; 17; 20, с. 5–6; 24]. Утім ці вистави користувалися успіхом серед «демократичної публіки» [5]. Згодом правління стало ретельніше відбирати репертуар та «відділяло кукіль від пшениці».

На кшталт світських карнавалів «малороси» влаштовували «костюмовані вечірки в національному вбранні». Дрес-код передбачав вдягання свит, шароварів, плахт та інших елементів українського традиційного одягу. Такі заходи з музикою й танцями відбувалися як у приміщенні Гуртку взимку, так і на околицях міста влітку [8, с. 92; 23]. Подібні вечірки, а також драматичне мистецтво, гуртківці намагалися нести не лише сум'янам, гастролюючи в межах Сумського й Охтирського повітів. Зокрема, 16–17 лютого 1913 р. вони привезли концертну програму, а також «Панну Штукарку», «Бувальщину» й «Зайдиголову» в Білопілля (вистави відбувалися в приміщенні театру «Вій») [1; 11]. У червні 1913 р. ставили «Каторжну» («Жертва») П. Барвінського та «Розбиті надії» Г. Грушевського для жителів Тростянця (припустимо в «Круглому дворі») [25].

Окремою сторінкою історії товариства була його благодійна діяльність. Час від часу «малороси» влаштовували концерти та вистави, виручка з яких йшла на добродійність. Зокрема, 31 січня 1910 р. вони в приміщенні Громадського зібрання поставили «Хмару» О. Суходольського; кошти, отримані за квитки, були спрямовані на матеріальну підтримку дружини та трьох малолітніх дітей нещодавно померлого земського службовця Гальченка [21]. 21 листопада 1913 р. комедією «Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває» і водевілем «Лісова квітка» Л. Яновської відбувся збір коштів на користь Товариства піклування про бідних у м. Суми [15]. Не залишилися сум'яни осторонь ювілею Кобзаря й реалізували, щоправда, зі значним запізненням через протидію чиновників, 25 березня 1914 р. урочисту програму на його честь: спектакль «Мати наймичка», чистий збір з якого адресувався ініціаторам встановлення пам'ятника Шевченкові в Києві; музичне відділення. Прикметно, що «шевченківські» афіши були віддруковані українською мовою [22; 28].

Що стосується естетичного боку сценічної діяльності «малоросів», то місцевими поціновувачами драматичного мистецтва пробачалися певні вади акторської гри аматорів («люди завше зв'язані власною працею і не мають можливості жертвувати багато часу на репетиції») та відсутність справжньої режисури. Самі вистави оцінювалися по шкалі від «гладенько», «задовільно» чи «загалом пристойно» до навіть рівню «спроможності зробити честь справжній трупі». Подібні високі відгуки з'являлися тому, що і посеред дилетантів виявлялися справжні «зірки».

Зокрема, місцевий дописувач харківського «Утра» відзначав гру Садовської, в якій, за його словами, «безсумнівно, є всі дані – знання сцени, декламація – для того, щоб стати професійної артисткою». Кореспонденти «Сумського вісника» також нахвалювали гру «завжди бездоганного» Дунайського¹, виділяли майстерність Сердюка, Шинкаренка й Белокура, панянок Коваленко, Зірочки, Ярошенко та Дідріхсон [3; 4; 9; 13]. Відзначалося поступове зростання фаховості «малоросів». «Немає тієї шорсткості, яка помічалася раніше», – зауважував сучасник. Натомість відчувалося, що «члени гуртка напружують усі зусилля аби зацікавити публіку й помітно, що їхні зусилля не губляться» [14].

«Малоросійський гурток» став вагомою віхою як у розвитку національного руху, так і українського мистецтва в Сумах. Існування любительського акторського товариства та хору компенсувало відсутність постійної фахової трупи в місті й давало можливість сум'янам постійно насолоджуватися діянням Мельпомени, а всім охочим «пробувати» себе в акторському амплуа, самореалізуватися засобами театрального або музичного мистецтва. Вражає широта охоплення репертуару – від творів української драматургії першої половини XIX ст. до новітніх п'єс, що порушували актуальні питання суспільного життя початку XX ст. «Малороси» стали справжніми пропагандистами національної музики, танцю, літератури та драматичного мистецтва, які вони намагалися поширювати не лише в Сумах, але й за його межами, поволі змінюючи ставлення громадськості до української мови, вітчизняної літератури та до т. зв. «українського питання» в його суспільно-політичному сенсі. У якості українофільського осередку в місті Гурток багато в чому визначив подальший розвиток українського культурного руху в Сумах як у період національно-демократичної революції, так і в часи українізації ранньої радянської доби.

Список використаних джерел та літератури

1. Город Белополье // Сумской вестник. 1913, 16 февраля. С. 1.
2. Державний архів Харківської області. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 61. 8 арк.
3. Дописи (од власних кореспондентів) // Рада. 1912, 1 січня. С. 5.
4. Корреспонденции (от наших корреспондентов) // Утро. 1909, 5 ноября. С. 5.
5. Корреспонденции (от наших корреспондентов) // Утро. 1910, 7 сентября. С. 5.
6. Кудінов Д. В. До питання про існування Сумського осередку РУП–УСДРП в період революції 1905–1907 рр. // Краєзнавство: науковий журнал. 2018. № 3. С. 150–158.

¹ Не зовсім зрозуміло про кого з Дунайських (Шовкунів) згадували представники преси – про Антона чи Якова. Аматорська сумська сцена стала першою мистецькою школою Антона Васильовича (1895–1957). Від 1915 р. він розпочав професійну акторську кар'єру в трупях О. Суходольського та Л. Сабініна, а згодом став відомим радянським артистом театру та кіно.

7. Кудінов Д. В., Михайліченко М. А. Український старшина Микола Георгійович Кобеляцький: начерк біографії // Наукові записки. Серія: Історичні науки. Вип. 25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. С. 45–58.
8. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя (1655–2010). Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. 516 с.
9. Местная жизнь // Сумской вестник. 1912, 21 февраля. С. 3.
10. Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 12 января. С. 3.
11. Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 8 февраля. С. 3.
12. Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 28 сентября. С. 3.
13. Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 3 октября. С. 3.
14. Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 15 октября. С. 3.
15. Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 15 ноября. С. 3.
16. Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 19 ноября. С. 4.
17. Местная жизнь // Сумской вестник. 1913, 4 декабря. С. 4.
18. Областной отдел (от наших корреспондентов) // Утро. 1912, 21 марта. С. 7.
19. Областной отдел (от наших корреспондентов) // Утро. 1912, 1 апреля. С. 7.
20. Отчет о деятельности Сумского Малороссийского кружка любителей драматического и музыкального искусств за 1910–1911 г. 2-й год от основания Кружка. Сумы: Тип. П. Вертикова, 1911. 30 с.
21. Письма в редакцию // Утро. 1910, 30 января. С. 5.
22. По России // Утро. 1914, 23 февраля. С. 5.
23. Правління сумського українського гуртка // Сумской вестник. 1913, 31 января. С. 1.
24. Сумский малороссийский кружок извещает // Сумский вестник. 1913, 19 января. С. 1.
25. Театр и музыка // Сумской вестник. 1913, 5 июня. С. 3.
26. Театр и музыка // Сумской вестник. 1913, 11 октября. С. 3.
27. Театр і музика // Рада. 1909, 4 січня. С. 5.
28. Хроника (от наших корреспондентов) // Утро. 1914, 29 марта. С. 6.

Пластун Олег Вікторович

*молодший науковий співробітник,
Красназнавчий музей Крелевецької міської ради (м. Крелевець)*

ЕКСКУРС У НІМЕЦЬКУ ОКУПАЦІЮ ПРОВІНЦІЙНОГО МІСТА СУМЩИНИ В 1941–1943 рр.

Велика кількість історичного матеріалу опрацьована за час, що минув після німецької окупації України. Звернемось до інформації, яка дає загальну картину нацистської політики, зокрема і для Сумщини. Мартін Борман у своєму листі від 23 липня 1942 року написав концепцію, що стосувалася основних принципів окупаційної політики нацистів на території сучасної України:

- Ми маємо бути зацікавленими в тому, щоб скорочувати населення окупованих східних областей шляхом абортів, тому що ми не зацікавлені в розмноженні не німців;

- Ми повинні використати всі необхідні засоби проти розмноження не німецького населення;
- Ні в якому разі не можна вводити нашу медицину для місцевого населення, тобто не робити щеплення та інші оздоровчі заходи для населення;
- Ні в якому разі не давати населенню високої освіти. Якщо ми це зробимо цю помилку, то спровокуємо повстання проти нас. Саме тому достатньо навчати місцеве населення у тому числі й так званих українців тільки читанню та писанню;
- Ні в якому разі не повинні розвивати у місцевого населення відчуття гідності, а зробити все щоб запобігти цьому;
- Замість сучасного алфавіту, у школах у майбутньому ввести латинський шрифт;
- Ні в якому разі не можна будувати українські міста чи їх розбудовувати, тому що населення не повинно мати більш високого рівня життя;
- Для місцевого населення не потрібно створювати дуже багато законів: тут потрібно обмежитися самим необхідним. Німецька адміністрація повинна бути невеликою. Обласний комісар має працювати з місцевими старостами. Ні в якому разі не можна створювати єдиного українського правління на рівні генерального комісаріату чи навіть рейхскомісаріату [9, с. 134–135].

Цей лист є лише узагальнюючим правилом для виконання, але більш цікавою є безпосередньо локальна історія краєзнавчого спрямування. Розглянемо деякі окупаційні події на прикладі провінційного міста тогочасної Сумщини.

Кролевець був окупований німецькими військами 3 вересня 1941 року [11, с. 103]. Інформативним являється допит Ковтуна Миколи Кузьмича від 21 червня 1946 року, який був замісником бургомістра Кролевця у 1942 році [10]. З його свідчень подається інформація про деяких місцевих можновладців: з 1942 року керівником поліції у Кролевці був Кравцов, який займав цю посаду до кінця німецької окупації, а потім відступав разом із ними з міста [1, арк. 21].

У Кролевецькій комендатурі головним був німець на прізвище Фішер у званні капітана. За його керівництва *«був наведений порядок»* у лісгосі, який полягав у тому, що Лангнер *«добре попрацював»* почиливши свій апарат від осіб *«що не викликали довіри в німців»* та замінивши його на благонадійних. Сам Лангнер мав неабияку довіру від комендатури та жандармерії – був у них довіреною особою та систематично

навідував ці будівлі. За активну роботу у 1942 році його нагородили медаллю [1, арк. 22.].

Орловський Василь Ігорович, за спеціальністю – вчитель. До німецької окупації працював у Кролевці в школі. Під час окупації спочатку займав посаду завідуючого на біржі праці, і деякий час перебував редактором місцевої газети «*Кролевецькі Вісті*», а потім, у 1942 році, був призначений бургомістром Кролевецької ратуші. Коли він ще працював завідуючим біржи праці, то проводив мобілізацію робочої сили на будівництво, ремонт та очищення доріг, ремонт будівель та приміщень. Провів велику роботу по мобілізації молоді до Німеччини, яка з Кролевецького району відправлялася до Німеччини виключно через біржу праці. Окрім цього Орловський особисто вимагав детальні списки майбутніх оstarбайтерів від закладів і підприємств Кролевця. На питання навіщо він це робив, відповідав, що в нього таке доручення від місцевої німецької комендатури, зв'язок із якою у нього був регулярний [1, арк. 22 зв.].

Щодо оstarбайтерів слід згадати й сусідній Глухів. Цікавою є інформація у щоденнику очевидця тих подій від 1 січня 1943 року (подається мовою оригіналу): *«Вот и 1943 год наступил. Что он нам принесет? Будет ли закончена война, или мы будем свидетелями новых ужасов, и мне придется увидеть “великую” Германию? Сейчас в городе паническое настроение. В двадцатых числах декабря 1942 г. конотопская газета известила о вербовке всех холостых от 16 до 30 лет. Не знаю, насколько это верно, но в связи с этими слухами много молодёжи вступило в брак (по слухам, иной раз насчитывали до 40 записей в день). Правда, много браков было фиктивных. Я сам знаю такие примеры. Предлагали и мне такое удовольствие, но я отказался. Я почему-то уверен, что в Германию не попаду. Почему, я и сам не знаю»* [2, с. 398].

Німецька влада також врегульовувала на окупованих територіях не тільки одруження, але, деколи як наслідок, і розлучення українців. Так, наприклад, кожен із подружжя мав право подавати документи на розлучення в таких випадках:

1. Якщо один із подружжя помилився у відношенні іншого в таких обставинах, які б суттєво впливали на його рішення вступати до шлюбу.
2. Якщо одного із подружжя було введено в оману перед одруженням.
3. Якщо одного із подружжя протизаконно, загрозою змусили одружитись.
4. У разі подружньої зради.
5. Якщо один із подружжя якимось тяжким порушенням обов'язків руйнував шлюбні стосунки.

6. Якщо один із подружжя хворів на тяжку інфекційну або «огидну» хворобу і на вилікування від якої друга половина не сподівалася.
7. Один із подружжя зник безвісти більш ніж на 3 роки.
8. Якщо у одного із подружжя психічне захворювання та «духовну єдність поміж подружжям порушено та поновлення якої не передбачається» [3, с. 332].

Зі свідчень вище згадуваного Ковтуна, коли Орловський був редактором газети, то показав себе як ярий український націоналіст. Через місцеву пресу він розповсюджував націоналістичні ідеї на маси, а також *«клеветал на Коммунистическую партию и Советскую власть»*, всіляко висміював керівників партії радянської влади, хвалив німецьку владу та зброю, називаючи її непереможною і визволительською українського народу. Ще – через газету він закликав до боротьби з радянськими партизанами.

Окрім того, націоналістична діяльність Орловського полягала в тому, що він був організатором товариства *«Просвіта»*. Це товариство також згадується у газеті *«Голос Охтирщини»* від 4 жовтня 1942 року: *«Кролевець. Організовано товариство “Просвіта”. Утворено 4 секції; історично-краєзнавчу, театральну, співочу та музичну»* [7]. Тотожна інформація зустрічається й у газеті *«Голос Новгород-Сіверщини»* від 16 жовтня 1942 року [6]. Це ж підтверджує й інша тогочасна газета *«Новий час»* (Шостка) у якій наявна така ж інформація, але з додаванням того, що: *«Відбулись збори товариства “Просвіти”, на яких було розглянуто статут Конотопського товариства й взято його за основу. Обрано правління, ревізійну комісію...»* [8]. Ця організація починала свою діяльність з організації Краєзнавчого музею та знаходження експонатів для нього [1, арк. 23]. Завданням цього товариства було популяризація націоналістичних ідей за відокремлення України в самостійну державу.

Станом на грудень 1942 року проїзд потягом на Сумщині для приватних осіб був категорично заборонений, а дозволявся тільки в окремих випадках, наприклад операції, і виключно з дозволу коменданта міста, наприклад із Конотопа до Києва. Для того щоб доїхати до Конотопа, наприклад із Глухова чи Кролевця, видавалися перепустки старшини району з дозволу коменданта міста. Без цього документа всі громадяни підпадали під арешт [5].

Працюючи бургомістром Кролевецького району, Орловський жорстоко поведився з радянськими громадянами. За час його роботи в Кролевці були проведені масові арешти та розстріли комуністів та радянських активістів [1, арк. 23 зв.]. Це найбільш інформативні моменти допиту М. Ковтуна, що стосувалися Кролевця під час німецької окупації.

Зрозуміло – все це свідчення однієї людини. Звернемо увагу на деяку діяльність німецької окупаційної влади в Кролевці на початку 1942 року. Наприклад, це стосується роботи відділу соціального забезпечення місцевого магістрату. Одним із перших заходів магістрату була організація матеріальної допомоги родинам у яких чоловіки покликані по мобілізації на військову службу та безробітним пенсіонерам. Було асигновано 2 тис. карбованців у жовтні 1941 року, листопаді – 9000, та у грудні – 35.000. Також вказувалося, що у Кролевці разом із навколишніми хуторами нараховувалася 821 родина мобілізованих та 342 родини пенсіонерів. Останні поділялись на такі групи: праці – 251, персональні – 3, війни – 40, інші – 25, промстрахкаси – 18. Ще 5 родин отримували допомогу у так званих несподіваних випадках. Що саме являли собою ці випадки, поки дослідити не вдалося. За ці дані звітував інспектор відділу соціального забезпечення при магістраті М. А. Николенко [10].

Щодо роботи міської аптеки Кролевця на січень 1942 року доповідала її завідувач Рибкіна. Робився акцент на тому, що радянськи війська, відступаючи, залишили товару на суму 15 тис. карбованців, що становило одну четверту від загальної суми медикаментів у аптеці. Вказувалося, що аптека відновила свої функції із 18 вересні 1941 року, коли від Кролевецької текстильної фабрики «Відродження» надійшли матеріали для перев'язування. Наголошувалося, що обслуговування проводилося не лише містян, а й медичних закладів Кролевця та сіл. Також згадувалося, що з вересня 1941 по січень 1942 рр. було видано ліки по 4.125 рецептах та вимогах на загальну суми більш як 5625 карбованців [4].

1 вересня 1943 року Кролевець був остаточно захоплений радянськими військами. Орловський зі своєю дружиною, відступив разом з німцями. У місті залишився зокрема: В. А. Мусіяко – перший німецький бургомістр Кролевця та П. В. Грищенко – агроном німецької сільгоспкомендатури. Потім вони були засуджені радянські карними органами на 20 років ув'язнення кожний [11, с. 107].

Отже, краєзнавча робота була й буде актуальною, оскільки науковці здебільшого тяжіють у своїх дослідження до глобальних проблем, і подекуди відкладають локальні питання на задній план.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галузевий державний архів СБУ в Сумській області (далі –ГДА СБУ). Спр. 7891. Т. 1. Арк. 21–23 зв.
2. Заїка В. В. Глухів. Окупація (з приватних записів В. М. Заїки 1943 р.) // Сіверщина в історії України. Глухів-Київ: ПП «Лисенко М. М.», 2017. С. 397–400.
3. Іваненко А. О. Шлюбне законодавство Рейхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативної бази (1941–1944 рр.) // Сіверщина в історії України. Глухів-Київ: ПП «Лисенко М. М.», 2019. С. 331–333.

4. Міська аптека // Кролевецькі Вісті. 1942. № 2. С. 2.
5. На очередном совещании старшин волостей // Путивлянин. 1942. № 79. С. 2.
6. По містах // Голос Новгород-Сіверщини. 1942. № 22. С. 2.
7. По містах // Голос Охтирщини. 1942. № 66. С. 4
8. По містах // Новий Час. 1942. № 4. С. 3.
9. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Составители: А. Орлов, В. Зимонин, Г. Иваницкий, Г. Мишустин, А. Якушевский. М.: Воениздат, 1987. 302 с.
10. Робота відділу соціального забезпечення // Кролевецькі Вісті. 1942. № 2. С. 1.
11. Сереженко М. Кролевчани / Упор. А. Карась. Кролевець, 2009. 148 с.

Чепелєв Олександр Олександрович

аспірант кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (м. Харків)

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРІЯ, ХРОНОЛОГІЯ, СПОГАДИ

Сумська область розташована на північному сході України. У Сумській області налічується 15 міст (з них 7 – обласного підпорядкування, 20 селищ міського типу, 1,5 тис. сільських населених пунктів). Якщо розгорнути сучасну карту Сумщини і вдумливо прочитати назви великих та дрібних населених пунктів, то можна відчувати справжнє здивування.

Справді, уже багато сказано про те, що своїй назві м. Суми завдячує гідронімам Сума і Сумка (Стрілкою річку назвали набагато пізніше). Річки ці текли по цій території набагато раніше, ніж тут з'явилося місто Суми. Який скіф, угрофін або тюрк уперше вимовив щось схоже на ці звичні нам слова, нині важко стверджувати. Але саме з мов трьох згаданих етносів різні дослідники виводять назви річок і міста Суми. Але не будемо повторюватися про Суми – подивимося карту області уважніше. Можна виявити дещо не зовсім зрозуміле і навіть дивне. Наприклад, масу однакових або дуже схожих назв населених пунктів у різних кутах Сумщини. І походження самих слів для сучасної людини не завжди лежить на поверхні.

Будь-який місцевий житель не раз чув назву Бобрик, але при цьому не завжди зрозуміло, про яке саме село йдеться. Дійсно, сіл з такою назвою в області чотири. Бобрики є в Роменському та Білопільському районах, а ще Московський Бобрик на Лебединщини і «найголовніший» – Великий Бобрик в Краснопільському районі, знаменитий своїм цілющим джерелом в урочищі «Образ». Церковні перекази говорять про те, що кілька століть тому там була знайдена чудотворна ікона. Люди зцілюються досі, чому є свідки-сучасники. Поруч знаходиться ще Малий Бобрик, але він відно-

ситься до тієї ж сільради, тому в наш список не ввійшов. Коли в наших краях стали з'являтися Бобрики як населені пункти, про бобрів ще ніхто не чув. А назви ці села отримали за найменуванням двох річок-тезків. Дві річки Бобрик протікають по території Сумщини, одна – притока Сули (цей Бобрик побільше); інша річка Бобрик впадає в Псел, вона дрібніша, але теж згадана в Екологічному паспорті Сумщини станом на 1 січня 2017 р. Ось від назв цих річок і пішли назви сіл – та ж історія, що з торбою і Сумами. Українська Радянська Енциклопедія стверджує, що «Бобрик» – дуже давня слов'янська назва. Справді, Бобрики – річки і населені пункти – є в Білорусії і Росії, але Україна їх випереджає кількістю, маючи вісім населених пунктів з такою назвою. При цьому на Сумщина – чотири Бобрика. Згадки про ці села відносяться до XVI–XVIII століття. Натомість річки протікали по цій землі ще з часів закінчення останнього льодовикового періоду (прикметно, що в Сумах навіть є хокейна команда – «Сумські бобри») [3].

Як же на Слобожанщині та без Слободи? Сіл з такою назвою на Сумщині чимало, але з варіантами. Є просто село Слобода в Буринському районі, проте там же існує ще й Червона Слобода, а ще одна Червона Слобода – в Недригайлівському районі. Якщо вірити сучасній Вікіпедії, то слово «Червона» є простим перекладом радянських часів назви «Червона Слобода». Називали так населені пункти поза всяким зв'язком з комуністичною ідеологією – просто червоним за старих часів називали все красиве. Ну а чому «Слобода», вочевидь, пояснювати не треба – у нас все навколо споконвічно слобідське, слобожанське. Вільного або «свободного» життя шукали люди, що заселялися тут. Чи виправдовувалися надії – інше питання. Слобода, яка в Буринському районі, вже в XVIII ст. належала князям Голіциним, що підтверджується листом Олександра Голіцина, в якому він доручає турботу про долю своїх земель з усіма селянами – аж ніяк тоді не вільними – Варварі Челищевій. У Курськом обласному державному архіві зберіглася також «Справа по спірній землі між селянами с. Попова Слобода Путивльського повіту Н. З. Ковбасою і його дядьком М. К. Ковбасою». Тобто не знайшли мужики ані свободи, ані миру [3].

Найзнаменитіше «слобідське» село Сумщини – Нова Слобода під Путивлем, одне з найбільших сіл Сумщини. На відміну від інших згаданих сіл, люди тут жили ще з IV тисячоліття до н. е. Тут знайдено сліди діяльності людини часів неоліту і бронзи, городище скіфських часів. Путивльські краєзнавці розповідали, що ці місця взагалі були густо заселені скіфами-хліборобами. У 1593 р. до Мовчанського монастирю в Путивлі було приписане селище Слобода – це перша згадка села в

документах. У 1653 р. селян приписали до Софроніївської пустені. З середини XVIII століття село називалося Нова Слобода. Обидві обителі відігравали величезну роль не тільки в духовному, але й в економічному житті села. Софронівський монастир, або, правильніше, Софронівського-Молченська Різдва Пресвятої Богородиці чоловіча пустинь, знаходиться в безпосередній близькості від села. Цей комплекс руйнували, з матеріалу будували колгоспні корівники. На початку 2000-х років відбувся зворотний процес – цеглу, що залишилася від зруйнованих корівників, стали використовувати для відновлення монастирських будівель.

Інша сторінка з історії села, яку довго замовчували, вельми трагічна. Під час Другої світової війни, 7 липня 1942 р., окупанти (в основному угорці) провели тут масову каральну акцію, в ході якої було вбито 586 жителів, в основному – діти, жінки і люди похилого віку. Ще живі селяни, які дивом тоді врятувалися. Причина вчиненого звірства була стандартною – допомога місцевих мешканців партизанам (або підозра в таких намірах). Люди не дуже охоче розповідають, що партизани навідувалися в село дійсно часто і відмовити їм в «гостинності» було складно. Результатом карної операції окупантів стала поява своєрідної «хатині» на території Сумської області [3].

При тому, що на території України є три Чернеччини, на Сумщині розташовані дві з них – у Краснопільському і Охтирському районах. Крім того, існує Велика Чернеччина під Сумами. Є й Мала Чернеччина, що примикає до с. Токарі. Етимологія назви підказує, що всі ці села були пов'язані з монастирями («чернець» – монах). Принаймі близько села Велика Чернеччина точно існував монастир, тепер – тільки храм Іоанна-Богослова. Монастирі на Сумщині активно скасовувалися в процесі правління Петра I і Катерини II. Не те щоб державні особи були проти релігії як такої, але вони намагалися зміцнити церковну дисципліну, впливати на церкву і головне – прибрати до рук накопичене нею майно.

Село Боровичі розташоване по ліву сторону річки Свіга, на відстані близько 6 км на північний захід від села Кривоносівка. Боровичі мають давню історію, що має давнє коріння. Поблизу них було виявлено понад дев'яти поселень епохи неоліту і бронзи [3, с. 518–519]. Частина з них була відкрита в ході експедиції, яка проводилася в 1925 р. і постійним співробітником Всеукраїнського археологічного комітету В. Д. Юркевичем. При обстеженні Боровичі і його околиць ним були виявлені залишки древніх культур на Лисій Горі, на північно-західному узбережжі озера Званої, на піщаних пагорбах, що тягнуться від озера Званої до села Боровичі, на плавнях Десни, що розкинулися від південно-західного

узбережжя озера Званої до переправи біля села Рогівка, на окремих піщаних пагорбах між озером звання і містами жителів Боровичі [1].

У ході обстеження зазначених територій В. Д. Юркевич знайшов: велику стрілу (спис) з жовтого кременю, кілька скребків, великий кремінний осколок в формі ножа, безліч осколків посуду з орнаментом, два срібних колечка, срібну гривню з запонкою, дві залізні стріли княжого типу і ряд інших предметів, що належали жителям раннього неоліту, бронзи та інших епох, і на цій підставі зробив висновок про те, що територія поблизу Боровичей була заселена людьми, починаючи з кам'яного віку *«до наших днів, можливо, без значних перерв»* [3].

Село Голубівка розташоване по ліву сторону річки Знобівка, на відстані близько 21 км на північний захід від Середина-Буди. Голубівка є адміністративним центром Голубівської сільської ради, до складу якого входять населені пункти: Голубівка, Заріччя, Лісове і Поліське.

У 1763 році на посаду новгородського сотника був призначений Андрій Андрійович Рачинський (1763–1780 (1782)), що служив до цього часу регентом капели єпископа львівського Лева Мелецькі, а з 1753 року – керівником капели графа Кирила Розумовського. Рачинський складав церковну музику і часто грав на скрипці перед великокнязівським подружжям. На одному з концертів його гра настільки сподобалася майбутньому імператору Петру Федоровичу, що той подарував йому скрипку відомого італійського майстра Страдіварі, а ставши імператором, удостоїв його звання камер-музиканта [3].

На момент опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 років у Голубівці значилося 34 двору і 39 хат, з яких А. А. Рачинській належало 26 дворів і 28 хат, а бунчуковому товаришу Івану Степановичу Судиєнку – 8 дворів і 11 хат. Андрій Андрійович мав на Голубівці 18 винокурних котлів, які здавав в оренду козакам-підпомічникам Ямпільської та Новгородської сотні і іншим особам, одержуючи від них орендну плату в розмірі від 6 до 10 руб. у рік з котла [5, с. 151]. Винокурня забезпечувала роботою значну частину місцевих жителів, а вироблена на ній продукція відправлялася для продажу по річці Десні в містечко Городище або відвозилося сухопутним шляхом в Полтаву, Глухів та Густиню.

У Голубівці здавна функціонувала православна Михайлівська церква дерев'яної споруди. Вона була побудована до 8 листопада 1687 року, прослужила понад 60 років і до 1745 року повністю занепадала [3, с. 75]. У 1748 році на її місці була зведена нова церква дерев'яної споруди, проте в середині 1770-х років вона згоріла від удару блискавки. У 1778 році місцевим поміщиком О. С. Судиєнко в Голубівці була побудована нова

церква [5, с. 23], яка перебувала на пагорбі, в 300 метрах від поміщицької садиби. Поруч з нею височіла дзвіниця, а за нею розташовувалися будинки священника і дяка. Після приходу до влади більшовиків Голубівська церква була закрита і переобладнана під сільський клуб і читальню, а в роки Великої Вітчизняної війни зруйнована [4, с. 279].

Багато населених пунктів мають «однофамільців» не тільки на Сумщині, а й по всій Україні та за її межами. Є у нас, наприклад, села з назвами, які пояснити важко: Чемоданівка, Бочечки, Кузьки, Ракова Січ, Слоут тощо. На жаль, не всі історії сіл простежено і записано, хоча подекуди цим займаються краєзнавці-патріоти, котрі збирають відомості про малу батьківщину по крихтах.

Список використаних джерел та літератури

1. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій Війська Запорізького в 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область / Ред. кол. тома: Макухін І. Я. (гол. редкол.), Гриченко І. Т. (заст. гол. редкол.), Долгін Г. С., Калітаєв К. Г., Кафтарян С. М., Козирєв П. В., Косяк О. О., Малкієль С. В., Підпригора А. Я., Полохов В. М., Сахарова Н. Ф. (відп. секр. редкол.), Скрипник В. Д., Ступак Ю. П. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
3. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Сумская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1980. 698 с.
4. Корнієнко О. М. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. Суми: Вид-во «Ярославна», 2007. 328 с.
5. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Т. 1. Полк Стародубский. К.: Тип. К. П. Мелевского, 1888. 522 с.
6. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. Т. 4. М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1960. С. 544.
7. Наумов А. А. История московского портрета работы художника Й. Грасси // Журнал «Мелодия». М., 2006. С. 21–23.

Калашник Тетяна Олексіївна

учитель історії, Комунальна установа Сумська загальноосвітня школа I-III ступенів № 6 (м. Суми)

МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ СЕЛА ПІЩАНЕ

З історією багатьох населених пунктів Сумщини можна ознайомитись на сторінках довідників, публікацій у періодичних виданнях, у мережі Інтернет. Але про село Піщане відомості дуже скупі (усього кілька публікацій у пресі). Мета статті – розширити відомості про історію, розвиток і сучасне життя села Піщане Сумського району. Матеріали для написання роботи було зібрано під час проведення масового походу школярів «Сумський радіус» (2017 р.), який організував Палац дітей та юнацтва.

Село Піщане належить до Сумської міської об'єднаної територіальної громади. Піщанській сільській раді підпорядковані села Верхнє Піщане, Житейське, Загірське, Кириаківщина, Піщане, Трохименкове [11]. Село розташоване за 7 км від Сум та за 4,5 км від траси Н07 Суми–Київ (так позначено на сучасних картах), але дорога веде від м. Суми в напрямку м. Курськ. Піщане знаходиться на правому березі річки Олешня – правої притоки річки Псел. Назва села походить від піщаних ґрунтів, на якому воно розташоване.

Сприяв заселенню Піщаного осадчий Сум Герасим Кондратьєв. У справі *«Показаніє о происхожденіи Герасима Кондратьева»* йдеться про те, що він *«населил села и деревни, а именно Выр, Старое сѣло, Кровню, Рудневку, Хотѣн, Пещаное»* [4, с. 171].

У царській вотчинній грамоті 24 квітня 1703 року, даній полковнику Андрію Герасимовичу Кондратьєву, читаємо інформацію про перших мешканців села: *«На Татариновой Луке, на р. Псль, на усть речки Алешенки, пасека и мельница, – а нене деревня Песчаная, да вольныхъ черкасовъ 10 человек; да к той же деревне на дороге изъ Сумъ въ Стецковку, пахатная земля и съенные покосы; на вершинъ р.Рогозной купленй рыбный ставъ и хуторъ»* [6].

Найстаріші вулиці села – Шкільна та Вигонопоселенська. До 1917 року в селі було всього 108 дес. землі, працюючих селян – 42, їдків – 72. В основному люди займались сільським господарством. У селі налічувалось 9 коней, 6 корів, 8 плугів і боронок, 5 сіялок і вівці [8].

1909 року в селі відкрита народна бібліотека. Спочатку вона розташовувалася в окремій кімнаті приватної квартири. Бібліотекарем був учитель. На той час налічувалося 360 книг, читачів – 120. Бібліотека-читальня знаходилася за адресою вул. Садова, б. 47, а з 1963 р. – у приміщенні Будинку культури (вул. Шкільна, 45).

До 1932 р. переважна кількість селян жили одноосібно. Вели своє господарство на окремих ділянках землі. Сім'я Берези (вул. Поселенська, 22) мала свою кузню, де можна було підкувати коней, відремонтувати знаряддя праці. Родина Бондаренків (вул. Шкільна, 48) тримала шинок. За переказами, одного разу до села мав приїхати великий пан. Йому на зустріч вийшли люди. Піднести хліб-сіль мала найвродливіша, але й найбідніша дівчина з села Мотрона. Саме тут її помітив багатий селянин Тихін Бондаренко. Він був некрасивим парубком: рябий, з довгим рудим чубом. Невдовзі вони побралися. Тихін мав золото, яке після одруження передав дружині, вона носила його при собі в кисеті до самої смерті. Прожила жінка 100 років. Саме це золото родина використала, щоб

відкрити шинок у селі.

Інша заможна родина мала свій цегляний завод, побудований під Тополею. Цегла була такою міцною, що неможливо було її розбити. Як символ якості й вказівка на місце виготовлення на цеглі були літери «ПКЗ» («Песчанский кирпичный завод»).

Під час колективізації багатьох людей розкуркулили, виселили з домівок і вислали з населеного пункту, а деякого залишили в селі, але забравши їх майно: худобу, зернові запаси, знаряддя праці.

Перша сільськогосподарська артіль «Трактор» була створена 1922 р. [3, с. 554]. У 1931 році утворилася артіль «Червона Піщана», у якій об'єдналися люди й працювали на землі, що була відібрана в «розкуркулених». Робота в артілі була тяжкою: орали землю волами, засівали вручну, жали серпами, складали в копи, обмолочували ціпами. Працювали селяни з ранку до пізнього вечора, ще й обробляли власні городи. За роботу отримували незначну оплату. Було споруджено три будинки з місцевої цегли, у яких жили члени артілі.

У будинках, господарів яких розкуркулили, відкрили продовольчий та промтоварний магазини, медпункт (вул. Кооперативна), сільську раду та контору (вул. Садова), пологовий будинок, радіовузол, клуб (вул. Шкільна).

Згодом землю стали обробляти кіньми. У селі збудували конюшню, у якій утримували кілька десятків коней. Усе своє життя на ній пропрацював конюхом Самойленко Василь Петрович. Ще в селі була ферма, у якій розводили вівець.

Колективне господарство в Піщаному неодноразово було реорганізоване або перейменоване [5].

Час	Назва	Керівник
1931–1935	Артіль «Червона Піщана»	Жидченко Пантелей Петрович
1936–1941	Колгосп імені Демченка	Кожевников (?) Оношко (?)
1943–1950	Колгосп «Червоний партизан» та колгосп імені Орджонікідзе	Колісник Іван Григорович та Крикуненко(?)
1951–1957	Колгосп імені Молотова	Пшик Іван Мусійович Фірсенко А.В.
1958–1966	Колгосп «40 років Жовтня»	Судін А.С.
1967–1971	Колгосп «Червоний партизан»	Курський Павло Євдокимович
01.07.1971– 26.12.1996	Ордена «Знак Пошани» відгодівельний радгосп «Червоний партизан»	Святушенко Петро Андрійович
26.12.1996– 05.04.2000	Колективне сільськогосподарське підприємство «Червоний партизан»	Святушенко Петро Андрійович
05.04.2000	Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю «Піщане»	Середа Микола Іванович (з 2002 р.)

У 1939 та 1940 роках колгосп був учасником Всесоюзної сільсько-господарської виставки, нагороджений дипломом I ступеня. 1940 р. за досягнення в розвитку сільського господарства був нагороджений орденом «Знак Пошани» [3, с. 554]. У селі працювала кузня, олійниця, пилорама (вул. Садова).

Ще до війни почалося спорудження будинку культури. Колгоспниця-передовик Устина Іванівна Батраченко була делегатом чотирьох Всесоюзних з'їздів Рад. Жінка зустрічалася з наркомом освіти Калініним, який сприяв виділенню коштів для спорудження будинку культури в селі. У період війни та кілька років після її закінчення приміщення використовувалося як склад для мінеральних добрив. Тільки 1963 року будівлю стали використовувати за призначенням. Сафоненко Галина Іванівна, секретар СТОВ «Піщане», повідомила, що тривалий час роботу клубу (так спочатку називали будинок культури) очолював Пірвець Борис Едгардович (1939–1970 рр.); згодом Колесник Олександр Іванович (1971–1984 рр.), Мандрика Микола Павлович (1984–2005 рр.), Мандрика Ярослава Миколаївна (з 2005 р.). У будинку культури працювали різні гуртки: бандуристів, танцювальний, духовий, естрадний, проводились концерти до свят, демонструвались кінофільми.

Під час Другої світової війни Піщане було окуповане. Напередодні приходу гітлерівців вивели колону тракторів, слідом за якою Устина Батраченко з іншими працівниками гнали череди корів, вівець на Схід (до с. Заумор'є Привольського району на Саратовщині) [10].

У жовтні 1941 року в село увійшли німецькі війська. За словами Г. І. Сафоненко, вони розмістилися в найкращих хатах села, забирали в людей зерно, птицю. Через кілька місяців покинувши село, вони спалили хати. Потім у Піщаному з'явилися «есесівці»; їхні діяння досі з болем згадують жителі. Молодого юнака, який з'явився в селі, спіймали та повісили на вигоні, прикріпивши табличку «*партизан*». Його селяни через кілька днів зняли з шибениці та поховали на сільському цвинтарі. Іншим разом нацисти вигнали з хат кількох чоловіків, заарештованих людей, «заручників», (чоловіків, жінок, дітей). Змусили їх спочатку викопати яму в ярку за селом, навпроти тракторного стану. Потім усіх людей поставили перед ямою та розстріляли. Незважаючи на стогін, плач, який лунав із ями, їх усіх засипали землею.

1943 року село було звільнено. Братську могилу, у якій спочивають загиблі, переносили двічі. Нині вона розміщена позаду будинку культури, біля церкви.

На фронтах Другої світової війни з ворогом боролися 246 жителів

села, з них 87 за мужність і відвагу нагороджені орденами та медалями [3].

Після війни почалася важкі роки відбудови. У відродженому 1943 р. колгоспі «*Червоний партизан*» використовувався трактор «*Універсал-2*» Харківського тракторного заводу. На ньому можна було не тільки зорати землю, посіяти, але й скиртувати соломі, підживити буряки, прополоти міжряддя тощо. Першою жінкою-трактористкою села стала Калітаєва Ганна Іванівна (1918–2011), яка пропрацювала на машині до 1966 року. Про неї відомо, що вона закінчила Піщанську чотирирічну школу. З 15-ти років працювала в колгоспі: виконувала різну роботу в полі, була ланковою. По завершенню трьохмісячних курсів трактористів у с. Степанівка в 1940 році вона стала першою жінкою-трактористкою в Сумській області.

Коли ж розпочалася війна, Ганна передала свою машину вісімнадцятирічній подрузі Маші Чеховській, яка привела його до саратовських степів і там працювала на ньому суворі воєнні роки. По закінченні війни сталевий кінь повернувся на сумську землю. Марія Чеховська подибала інший трактор, а «*Універсал-2*» був переданий першій його хазяйці – Ганні [10].

За сумлінну роботу Ганна Калітаєва неодноразово нагороджувалася цінними подарунками. Один із них – патефон і 300 платівок до нього (1955). Нагороджувалася медаллю «*Захист Вітчизни*» (1999), ювілейними медалями «*За трудову доблесть*» (1966), «*50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.*» (1995), значком «*Знатний механізатор сільського господарства України*» (1963). Чотири рази обиралася депутатом районної ради. Трактор, на якому працювала жінка, поставлений на постаменті у с. Верхнє Піщане.

Протягом 1971–2002 років директором радгоспу, а згодом КСП був Святушенко Петро Андрійович. За період його роботи у селі збудований дитячий садочок на 80 місць, 16-квартирний житловий будинок, адмінбудинок, магазини, зроблений водопровід. У 1980-х роках збудований і введений в експлуатацію відгодівельний комплекс з 10 ферм для розведення свиней, птахоферма, де вирощували качок, критий тік, зерно-сховище. Зводили свиноферми колективи трестів «*Суміхімбуд*», «*Сумсільбуд*», облміжколгоспбуду, Сумського науково-виробничого об'єднання імені М. В. Фрунзе, «*Насосенергомаш*» [10].

Годували свиней відходами, що вивозили з міста Суми та комбікор-мами. Радгосп став своєрідним підсобним господарством міста. У радгоспі також була пасіка, два сади, у ставку розводили рибу. У господарстві вирощували, крім зернових та кукурудзи, картоплю, огірки, моркву, томати, навіть кавуни. У господарстві була своя кузня, де ремонтували сільсько-господарський реманент, підковували коней. З 1946 по 1981 рік ковалем

працював Калітаєв Федір Никонорович. 1973 року заасфальтовані дороги по вулицях Гагаріна, Шкільній, Першотравневій. 1989 року село було газифіковано. Централізоване водопостачання підведене до житлових будинків вулиць Гагаріна, Садової, Лугової, Шкільної. У новозбудований конєфермі впродовж шести років утримувались породисті спортивні коні. У селі діяв гурток і проводилися спортивні змагання з верхової їзди. Завідував конєфермою Самойленко Василь Петрович. Продовжив його справу – син Самойленко Микола Васильович.

1996 року землі та майно колгоспу перейшли до новоствореного СТОВ «Піщане». Загальна площа сільськогосподарських угідь, що належать товариству, 1270,2 га, у тому числі ріллі 1013,2 га, сінокосів 215,6 га, пасовищ 14,0 га [5]. Того ж року в селі стала функціонувати адміністративна будівля (вул. Шкільна, 41а), у якій на першому поверсі розмістилася сільська рада, поштамп і медпункт, на другому – контора СТОВ «Піщане».

З 2002 року очолює роботу СТОВ «Піщане» Середа Микола Іванович. За вагомих особистий внесок у справу консолідації українського суспільства, розбудову демократичної соціальної й правової держави Указом Президента України № 53/2010 від 20 січня 2010 року йому було присвоєне почесне звання «Заслужений працівник сільського господарства України» [5].

На жаль, із тієї кількості ферм збережені й функціонували тільки дві, у яких відгодовують свиноматок та поросят до 2-х місяців. 2016 року в Піщаному було виявлене захворювання свиней африканською чумою; були запроваджені карантинні заходи, багато тварин утилізовані та захороненні.

Піщанське лісництво є структурним підрозділом Сумського лісового господарства, за яким закріплено 30 га лісу. Неподалік від села в лісі виявлені залишки давньоруського городища та два кургани, у яких знайдені рештки одягу та зброї шведських солдат, похованих тут під час Північної війни.

У селі зберіглась будівля земського училища (нині школа). 1899 року її передала поміщиця Строганова для відкриття земського училища. Допомагав утримувати цей заклад освіти граф М. М. Толстой. На засіданні Сумської повітової управи 15 вересня 1898 року було вирішено висловити подяку графу за його сприяння й допомогу Сумському земству в справі народної освіти. Будівля училища була споруджена за типовим проектом: цегляна одноповерхова споруда з металевим дахом, у якій розміщувалися три класні кімнати та просторий коридор, канцелярія, приміщення для сторожа й двокімнатна квартира для вчителя. Це була початкова школа з чотирирічним терміном навчання та організацією спарених класів по 20

учнів. До обов'язкових предметів належали Закон Божий, арифметика, російська та церковнослов'янська мови. Заклад був розрахований на 90 учнів. Зараз у цьому приміщенні знаходиться школа. У 1949 році вона була семирічною (Піщанська семирічна школа Сумського району). З 1967 року її перейменовано в Піщанську восьмирічну школу Сумського району, а в 1981 році – переведено в підпорядкування відділу освіти Ковпаківського району міста Суми [6]. У 1947 році до існуючої споруди було добудоване нове одноповерхове приміщення, у якому розмістилися класи, де вивчали основи природознавства, фізики, астрономії, географії, історії. 2016 року над будівлею школи споруджений новий дах, стіни утеплені та поштукатурені, замінені решта вікон. Нещодавно була збудована та введена в експлуатацію газова котельня, замінена система водопостачання, збудовані внутрішні туалети, відремонтоване приміщення шкільної бібліотеки, відновлена повноцінна робота харчоблоку, частково замінені вікна та освітлення. Нині у всіх кабінетах встановлені мультимедійні проектори, екрани, нові дошки, шкільні парти, у яких регулюється кут нахилу її поверхні та висота, підведений Інтернет. У школі працює їдальня, облаштовані майстерні, у приміщенні встановлені кілька спортивних тренажерів, спортмайданчик знаходиться на подвір'ї. Адміністрація та учительський колектив плекає надію на спорудження в селі нової школи, яка б стала центром освітнього та культурного життя села. Нині підготовлена проєктна документація, натомість поки ще відсутні кошти для втілення цих планів.

3 грудня 2005 року в селі була освячена Церква Святого Миколи. На святковому богослужінні були присутні владика Марк, єпископ Сумський і Охтирський, священство із Сум. Ініціював будівництво церкви директор комерційної фірми «Лобутсервіс» Віктор Федорченко, у якого в Піщаному знаходиться могила матері. Будівництво храму тривало три з половиною роки, у 2002–2005 рр. Після освячення були вручені відзнаки: Віктор Федорченко та Олександр Воронко – ордени Святого Рівноапостольного Великого князя Володимира, будівельникам – архієрейські грамоти [2].

На честь загиблих у роки Другої світової війни в селі споруджено Меморіал. Перезахоронення загиблих відбувалися в селі двічі. Востаннє це трапилося 1963 року. Того ж року навколо братської могили був посаджений парк учнями школи. 2 вересня 1972 року був відкритий меморіал загиблим. Автор проєкту меморіального пам'ятника архітектор Сіденко Степан Кирилович. Проєкт затверджений начальником обласного відділу в справах будівництва і архітектури А. І. Дейнекою 23 лютого 1971 р. [8]. Меморіал складається з муру (висота – 2,5 м, довжина – 6,2 м, ширина – 0,4 м.) у центрі, ліворуч на постаменті – солдат з автоматом, який,

опустивши голову, схилився на коліно, праворуч – обеліск. На плитах меморіалу викарбувані імена 216 жителів, які загинули в роки Другої світової війни.

Нині у с. Піщане нараховується 1734 жителів [9]. Село телефонізовано, газифіковано; мешканці кількох вулиць забезпечені централізованим водопостачанням, на інших подвір'ях вода підведена до житлових будинків мешканців (колонки, колодязі). Центральна дорога заасфальтована. У селі працюють сім приватних магазинів, дитячий садочок «Дюймовочка», загальноосвітня школа I-II ступенів, СТОВ «Піщане». Значна кількість жителів села працює в Сумах, діти відвідують міські школи та позашкільні навчальні заклади.

Список використаних джерел та літератури

1. Веснич О. Нижнє Піщане святкує 300-річчя // Суми і сумчани. 2003. № 28. С. 1, 10.
2. Гагіна Е. Оставить след на Земле // Ваш шанс. 2005. 7 грудня. С. 18А.
3. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Сумская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1980. 698 с.
4. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVI–XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 400 с.
5. Матеріали, зібрані учнями Комунальної установи Піщанської загальноосвітньої школи I-II ступенів м. Суми, Сумської області.
6. Нагорна Н. І. Історія навчального закладу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://istoriya.soippo.edu.ua/index.php/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%9F%D1%96%D1%89%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%8F_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%86-%D0%86%D0%86_%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%B2_%D0%BC.%D0%A1%D1%83%D0%BC%D0%B8,%D0%A1%D1%83%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96.
7. Павлова Л. Здець умеют не только отдыхать // Ваш шанс. 2012. № 28. С. 26а.
8. Піщане (Сумська міська рада). [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%96%D1%89%D0%B0%D0%BD%D0%B5_\(%D0%A1%D1%83%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%96%D1%89%D0%B0%D0%BD%D0%B5_(%D0%A1%D1%83%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0)).
9. Піщанська сільська рада. вільної енциклопедії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rada.info/rada/04391368/>.
10. Савченко В. Продовження подвигу // Ленінська правда. 1982, 8 січня. С. 2.
11. Сумська міська об'єднана територіальна громада. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/gromada/115/composition#>.

Валюх Сергій Михайлович

учитель історії;

Валюх Тетяна Миколаївна

*учитель історії, Роменська загальноосвітня школа I–III ст. № 7
Роменської міської ради Сумської області (м. Ромни)*

ДУХОВНІ СВЯТИНІ РОМЕНЩИНИ

Сучасний світ характеризується нестримним бігом прогресу, постійною обтяженістю різного роду проблемами, мирською заклопотаністю людини, браком часу на задоволення власних духовних запитів. Однак у житті кожного з нас бувають моменти, коли відчуваємо велику потребу спрямувати свою дорогу до храму, щоб віднайти в щоденному побутовому вирі якийсь душевний спокій, відчути благодать невидимих сил, бо ці речі є визначальними в бутті людини, як істоти вищого порядку.

Духовні святині, як і прості смертні, мають періоди свого народження, розвитку й становлення в часі, а також, на жаль, зазнають знищення, руйнації в результаті дій певних чинників.

Ромни, і Роменщина в цілому, славляться своїми архітектурними пам'ятками, особливо церквами, які, на жаль, не всі збереглися до сьогодні. Актуальність дослідження архітектурних пам'яток Роменщини зумовлена сучасними процесами державного самоутвердження, інтеграцією нашої держави в Європейську спільноту, зацікавленістю нашою історією.

Пропонуємо перейти до розгляду духовних святинь стародавніх Ромен. В урочищі Монастирище, за свідченнями відомого роменського краєзнавця Курилова, до пізніх часів козацької доби стояли залишки скульптурного зображення Перуна. Біля нього здійснювались магичні обряди численними чаклунами, які й мешкали недалеко від того місця – у лісках, що вкривали схили до річки Великий Ромен. Кінець цьому «язичницькому шабашу» поклав ще лубенський полковник у 1714–1727 роках Андрій Маркович Маркевич, людина «освічена і релігійна» (за словами Курилова, після повстання І. С. Мазепи проти Москви – учасник розгрому Батурина в компанії з Меншиковим), який розпорядився розбити статую Перуна й вкинути її в річку, а помешкання чаклунів зруйнувати. Оскільки найважливіші дійства в честь Перуна проводились 20 липня, у день святого Іллі, то в цей день начебто й вирішили проводити великий ярмарок [6, с. 11].

Давньоруські часи не залишили жодних останків храмів, і це не дивно, адже на території нашого краю всі міста були тільки осередками оборони,

острогами. Уже згаданий вище Курилов указує на існування прямо «на валу», поруч із замком у літописному Ромені, у часи половецьких набігів, Успенської церкви, попередниці Святодухівського собору.

Зате козацька доба прославила Роменщину цілим рядом дерев'яних храмів – шедеврів, що дійшли до наших днів. Насамперед, це Юріївська (Георгіївська) церква в мікрорайоні Лозова, спалена зловмисниками в 1981 р. за кілька років до запланованої урядом та Академією наук України реконструкції.

Через загибель більшості барокових церков Роменщини (у 1980 р. була спалена церква в с. Салогубівка, ще раніше – зруйнована церква у с. Вовківці, а за долю Покровської церкви, збудовано на кошт П. І. Калниша, відомо, здається, усім) подвійного значення набувають уцілілі храми. Справжніми шедеврами мурованого сакрального зодчества нашого краю є Святодухівський собор, Вознесенська та Всіхсвятська церкви в Ромнах.

Наше місто і Роменщина в цілому славляться своїми церквами, які, на жаль, не всі збереглися до сьогодні. Варто було б про кожну розповісти детально. Але кинемо хоча б побіжний погляд на ряд стародавніх храмів Роменщини.

Історію дослідження храмів розпочнемо з Ріпчанської церкви. За найновішими даними, вона була споруджена не в 1764, а в 1759 році і за свою довгу історію пережила три назви (сьогодні вона має посвяту Різдва Христового). Під час радянсько-німецької війни в селі на деякий час опинились італійські солдати. На відміну від німецьких, що були задурманені націонал-соціалістичною ідеологією (дуже близькою до комуністичної), вони не були атеїстами, та й в архітектурі й мистецтві, певно, розбирались непогано. Вони відразу звернули увагу на красиву й оригінальну церкву, і спитали у ріпчан, чому вони ходять у храм без хрестів? Ріпчани, що зайшли у рідний храм щойно, як тільки Червона армія дременула із села, пояснили італійцям, що більшовики зірвали хрести ще в 1930-х роках, диво як саму церкву не знищили. Тоді італійці самі десь замовили хрести, доставили їх до Ріпок і встановили їх на церкві [10].

На підземних ходах та погребях стояла в Ромнах з давніх-давен Успенська дерев'яна церква, яка вже в XVIII столітті була соборною. Одні лише ваги та міри, які їй належали, засвідчують, що церква існувала чи не з самого початку хрещення Русі. Ваги й міри були в соборі до 1755 року й належали йому так довго, що ніхто не знав, чому всім цим володіє церква, тому що вони заведені за часів Великого Св. Князя Володимира. А відтак й Успенська церква у м. Ромни побудована якщо не за князювання Св. Володимира, то при найближчих його наступниках.

Коли новий храм збудували й у 1747 році освятили, то дерев'яну церкву Успіння Божої Матері розібрали й дерево продали в с. Процівку на будівництво церкви Святих Апостолів Петра і Павла. На жаль, вона згоріла від блискавки на початку століття.

Коли і як закладено церкву Зішестя Святого Духа, невідомо. Покійний о. Стефан Терешкович, який служив у соборі, переказував почуту від своїх батька і діда оповідь, що під час шведської війни, коли Петро I був проїздом в Охтирському монастирі, а Карл з Мазепою квартирували тоді в Ромні, то якийсь ігумен чи архімандрит Охтирського монастиря, який був родичем поміщиків Заборовських, що жили в с. Вовківці, запросив царя до себе на сніданок. Під час трапези лакей, подаючи на підносі вино і бокали, чи то з переляку, чи від ваги ноші, упустив піднос і весь посуд, що стояв на ньому, розлетівся на друзки перед царем. Тоді ігумен, не розгубившись, голосно вигукнув: *«Так, Великий Государю, хай упадуть вороги твої під ноги твої!»* Несподівана винахідливість ігумена залишила задоволенням Петра I, котрий поснідав у доброму гуморі, розмовляючи зі всіма. І тут ігумен, скориставшись зручними обставинами, попрохав царя пощадити Ромен від зруйнування, яке готував Меншиков. Після відходу Карла він мав намір стерти древнє непокірне українське місто з лиця землі. Рішення було відмінено, хоч і не без людських жертв. Нібито на спогад про це і дяку Господові Богу, який не допустив знищення міста, Зборовські й почали будувати кам'яну церкву в ім'я Зішестя Святого Духа. У 1847 році проводилась переплавка дзвону, розпочата на валу. Люди знімали з себе золоті, срібні речі й кидали прямо в киплячий казан, *«щоб звучання дзвону було гарним»*. Закінчилися роботи на заводі в Москві. У цьому ж році церкву й освятили [6].

На початку XVIII століття, особливо по закінченню війни зі шведами, на ярмарки до Ромен їздили люди з Москви, Тули, Казані, Криму. Доходи церкви збільшувалися і в 1751 році. За вказівкою Преосвященного Митрополита Київського і Галицького Тимофія Щербацького, на тому самому місці, де кілька століть стояла стара Успенська церква, будівництво нової було завершено в 1780 році зі складами товарів купців.

У 1866 році почалась перебудова храму, після якої він не змінився і до сьогодні [7].

Коли й ким була побудована Миколаївська церква в Ромнах, невідомо, але під час возз'єднання України з Росією вона вже існувала й була дуже стара.

Прихожани письмово звернулися до влади з проханням про будівництво нової церкви за свій рахунок, що й було зроблено.

Іконостас був різний, з гарним живописом. У числі намісних ікон першого ярусу по ліву сторону від ікони Божої Матері була ікона Святого Апостола Андрія Первозванного. Це означає, що при перебудові в 1750 році в честь благодійника Андрія Маркевича прихожани зберігали цю ікону. Тепер там стоїть ікона Святих Богоотців Іоакима і Анни(батьків Богородиці).

Будівництво кам'яної церкви було закінчено в 1834 році на кошти Володимира Киселевського та Степана Івановича Манджоса.

При церкві була школа, де навчалося від 30 до 40 дітей прихожан. Нині на місці церкви стоїть житловий будинок. Саму церкву знищено [2].

Одним із яскравих зразків роменських споруд давнини є Покровська церква. Покровськими прихожанами були чоботарі Западинець та Могилок м. Ромен. Церква стояла до 1730 року. Коли й ким побудована, твердить І. Курилов, ніяких відомостей немає. Храм дуже старий, ветхий, тому Петро Іванович Калнишевський і Давид Чорний вирішили побудувати новий храм.

П. І. Калнишевський був останнім кошовим Запорозької Січі. Уродженець Роменщини, він побудував чотири церкви – у Межигорі, Лохвиці, Ромнах і с. Пустовійтівці, де народився.

По закінченню будівництва дерев'яної церкви в п'яти куполах у Ромні в 1773 році кошовим була закладена цегляна церква Святої Трійці в с. Пустовійтівці. Закінчено будівництво збором загальних коштів.

У 1775 році за наказом російської цариці Катерини II зруйновано Запорізьку Січ, а Калнишевського разом з іншими побратимами відправлено спочатку в Москву, а потім у Соловецький монастир, де, страждаючи в *«кам'яному мішку»* чверть століття, кошовий смиренно почив [5].

У м. Ромни Покровська церква побудована на кошти П. І. Калнишевського. Закладено її було 1764 року, а освячено в 1774 році. Курилов зазначає, що в його час середина церкви вражала якоюсь незвичайною, дивною старовиною, що виглядає значно старіше своїх років. Своєрідний, дуже рідкісний стиль іконостасу з багатьма різними на ньому фігурами, ледь помітними на великій висоті, що припали пилом і зовсім потемніли від часу [6].

У 1827–1830 роках було здійснено капітальну поправу церкви, під час якої дубові стени були замінені цегляним підмурком.

Пам'ятку досліджували М. Макаренко (1902, 1907), Л. Падалка (1905), С. Таранушенко (1920-ті рр.). Її замалював О. Сластіон. На початку ХХ століття біля дерев'яної Свято-Покровської церкви було споруджено однойменну муровану, тож відповідно до тогочасної традиції стара церква підлягала знесенню. Завдяки публікаціям М. Макаренка в петербурзьких

журналах Свято-Покровська церква як видатна пам'ятка архітектури стала широко відомою. Імператорська археологічна комісія винесла ухвалу про необхідність її збереження, цю справу підтримали Полтавський церковно-археологічний комітет, єпархіальний церковний музей та полтавський архієпископ Іоанн. Завдяки його сприянню церкву було вирішено перенести до Полтави.

1907 року зруб церкви розібрали на окремі бруси, їх перевезли до Полтави й храм склали в первісному вигляді на території архієрейської резиденції, де він став діючою церквою. Це був перший в Україні приклад наукової музеєфікації пам'ятки народної дерев'яної архітектури [16].

1943 року після відступу німецької армії з Полтави Свято-Покровську церкву було спалено, а цегляна церква, побудована за кошти прихожан, була зруйнована в радянський час. Так завершилась епопея цих роменських храмів. Але на їхньому місці стоїть знак Калнишевському, зроблений роменським скульптором Миколою Колесовим. Кошовий, ніби повернувся з далеких Соловків і просить своїх нащадків побудувати тут церкву, адже саме на це місце колись зійшла Божа Благодать для спорудження храму.

Перейдемо до розгляду Вознесенської церкви.

Ґрунт під Вознесенську церкву подарував пан Андрій Гайдук, а гроші на будівництво першої дерев'яної церкви дав о. Роман Висоцький, пресвітер Ярошівський.

У XVII столітті церква була побудована. У 1773 році служіння у Вознесенській церкві було заборонено через ветхість. Прихожани почали турбуватися про нове кам'яне приміщення. Для цього побудували цегельний завод. Закладення нового храму відбулося 10 травня 1795 року. Будівництво завершилося 1 липня 1801 року. Підрядником по будівництву був купець Микола Іванович Дубровін. Купці міста прикрашали церкву. Іван і Марія Тернівці прикрасили її зображенням Духа Святого в 1853 році; царські врата подарував Іван Степанович Терновець. У 1869 році перебудовано й встановлено новий іконостас. Московські купці брати Лоташови пожертвували намісні ікони Спасителя і Божої Матері в пам'ять їх брата Павла, який помер на Іллінському ярмарку в 1829 році. Найціннішою була в храмі Ієрусалимська ікона Божої Матері, яка в radoщах і в горі обносила домівками прихожан для молебного співу перед нею. Ікона за переказами була дуже багата й знаходилась свого часу в московському Успенському соборі. У 1812 році її викрали й віднайшли без прикрас. Ікона потрапила до московських купців Губкіних, які торгували на Іллінському ярмарку. Жили купці на квартирі у старости Вознесенської церкви корнета Гусака й

подарували йому ікону, а він – церкві [9].

Дзвіниця будувалась у 1753–1763 роках. У 1895 році її переробили. З жовтня 1896 року була відкрита приходська школа під керівництвом священника Андрія Осипова.

У наш час церква оновлюється. Це один із найстаріших і знаменитих храмів Роменщини, який витримав усі випробування часу й зберігся [12].

Варто звернути увагу на історію Всіхсвятської церкви.

Один з перших дослідників історії Ромен Іван Курилов зазначав, що історія церкви Всіх Святих розпочалася задовго до її будівництва й освячення. У Соборній церкві, напевне, з 1831 року стояла коновка з написом: *«На будівництво цвинтарної церкви Всіх Святих»*. Зібрані гроші відсилалися на прирощення процентами в банк [6, с. 338].

У неділю на свято Всіх Святих 22 травня 1866 року відбулося урочисте закладення цвинтарної церкви. Обране місце освятили, приготували рови для фундаменту й заклали перші кам'яні основи з мідною дошкою про час закладення церкви. Було багато людей у зв'язку з престольним святом, збиралися щедрі пожертви на будівництво [3, с. 140].

Комітет розіслав родичам померлих купців, похоронених на цвинтарі, повідомлення про будівництво церкви. Багато відгукнулося. Один службовець міністерства внутрішніх справ уродженець м. Ромни Микола Васильович Варадінов пожертвував 3 тис. рублів з тим, щоб прах його батька й матері був перенесений у церкву, про що він виклопотав дозвіл.

Коли членом комісії став Іван Якимович Вербець, то він зробив чимало добрих справ для будівництва церкви. Виклопотав 1 тис. рублів з міського запасного капіталу на завершення спорудження храму. На його прохання один багатий чоловік Мойсей Йосипович Литвиненко виявив бажання спорудити за свій рахунок іконостас і кам'яну огорожу навколо церкви, але роботи продовжували йти повільно через відсутність коштів. Тим часом, одужавши після хвороби, М. Й. Литвиненко, не зволікаючи, став виконувати обіцянку й замовив іконостас, а до закінчення будівельних робіт обладнав за свій рахунок місце в вівтарі й жертovníк. Так загальними зусиллями до весни 1873 року будівництво було закінчене. 30 травня 1873 року відбулося урочисте освячення храму.

Однією з утрачених духовних святинь нашого краю є Олександрівська церква. Коли в Ромнах розпочалося будівництво кам'яних лавок (на місці нинішнього стадіону), у 1864 році лавкобудівники і їх будівельний комітет намірилися серед гостинного двору спорудити церкву. Було оголошено конкурс на проект храму. Лавкобудівники виділили 30 тисяч рублів на майбутню будову. У 1867 році архітектор Михайлівський склав кошторис на

суму понад 28 тис. рублів. У місті задум схвалили, але все ж будівництво призупинилося.

У 1881 році помер Олександр II, у зв'язку з цим поновилося будівництво. Лавкобудівники додали ще 20 тис. руб. Таким чином розпочалося спорудження храму Святого Олександра Невського. 20 березня 1882 року церкву було закладено. Почалося виконання робіт. На той час подорожчали будівельні матеріали. Власники лавок виділили ще 20 тис. руб. Міські власті зуміли повернути гроші в місто в сумі 1198 руб. 06 коп., які також пішли на будівництво. Члени міської думи на своєму засіданні

25 травня 1888 року ухвалили припинити будівництво, а незакінчений храм приписати до Вознесенської церкви. Іконостас замовляли майстрові Титаренку. Чудовий стінний живопис був зроблений місцевим живописцем Отришком. Будівництво завершили до літа 1891 року й вирішили освятити церкву під час Олександрівського ярмарку в Ромнах [7].

21 вересня 1891 року з'їхалось духовенство на освячення. Надійшла пропозиція відділити нову церкву від Вознесенської. Прохання задовольнили. При новій церкві організували школу, бібліотеку. Багато було пожертвувань. Серед них велика ікона, подарована харківським купцем І. Г. Безчетвертним. Ще за два роки до закінчення будівництва Олександрівського храму він вирішив спорудити для іконостасу однієї з церков Харкова точну копію з чудотворної Іверської ікони Божої Матері, яка знаходиться в Москві біля Іверських воріт. На жаль, списана ікона не підійшла за розміром до іконостасу в Харківській церкві. Купець дуже зажурився й хотів було відправити її назад до Москви для перероблення, але йому уві сні було видіння, щоб ікону цю відправив у Ромен в Олександрівську церкву. Спочатку вона зберігалась у Вознесенській церкві, а потім по закінченню будівництва урочисто перенесена в Олександрівську. Зараз вона знаходиться у цвинтарній церкві Всіх Святих.

Олександрівський храм був зруйнований у 1967 році.

7 червня 2018 року в центральному парку ім. Т. Г. Шевченка міста Ромни відбулася історична подія: на місці зруйнованого Олександрівського собору встановлений пам'ятний хрест [13].

Отже, церква протягом тисяч років свого існування в Україні виконувала роль центру християнського життя, формуючи обличчя українського народу, його світогляд, характер та ідеї, зміст і форму релігійних творів духовної та матеріальної культури.

У кожного народу релігія й церква відіграють надзвичайно важливу роль. Церква пережила складні часи, пов'язані з німецькою окупацією під час Другої світової війни та радянської влади. Вороги руйнували церкви,

монастирі, але «*собори душ*» лишилися недосяжними для них. Віра в Бога та бажання служити йому живуть і житимуть в душах народних.

Дуже радує те, що Святодухівський собор та Вознесенська церква міста Ромен засяяли у своїй красі. Хотілося б, щоб на місцях зруйнованих храмів з'явилися хоча б пам'ятні знаки, які б нагадували про славне духовне минуле нашого міста.

Узагалі історія церков Роменщини є багатою на різноманітні події. Вона пов'язана з багатьма яскравими особистостями минулого, але потребує більш глибокого вивчення.

Список використаних джерел та літератури

1. Вечерський В. В. Православні святині Сумщини. К.: Техніка, 2009. С. 202–205.
2. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. К.: Наш час, 2007. 271 с.
3. Горунович В. Поучение при заложении кладбищенской церкви в честь Всех Святых в городе Ромне 1866 года июля 3-го дня // Полтавские епархиальные ведомости. 1866. № 16. Часть неофициальная. С. 140–141.
4. Діброва Г. В., Панченко В. В. Іллінський ярмарок (Історико-краєзнавчий нарис). Ромни: Тов-во «Просвіта». 1993. 68 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область / Ред. кол. тома: Макухін І. Я. (гол. редкол.), Гриченко І. Т. (заст. гол. редкол.), Долгін Г. С., Калітаєв К. Г., Кафтарян С. М., Козирєв П. В., Косяк О. О., Малкієль С. В., Підпригора А. Я., Полохов В. М., Сахарова Н. Ф. (відп. секр. редкол.), Скрипник В. Д., Ступак Ю. П. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
6. Курилов И. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обитателях, от начала города до нашего времени. В трех частях, с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей. Ромны: Типография Б. Ционсона. 1898. 345 с.
7. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К.: Мистецтво, 1968. 464 с.
8. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава: Т-во Печатного Дела, 1914. 294 с.
9. Сборник необходимых сведений о всех приходах Полтавской губернии. Адрес-календарь духовенства той же епархии / Сост. священник Г. Коломенский. VII. Полтава: Типография Губернского Правления, 1895. 512 с.
10. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. 1996. Т. 4. 131 с.
11. Справочник за Полтавскую епархию. Составлен в 1902 году Полтавской духовной консисторией для руководства причтов. Полтава, 1902. 654 с.
12. Вознесенська церква, 1801 і дзвіниця, 1753–1763 рр. // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х томах / ред. Жарікова Н. Л. К.: «Будивельник», 1983–1986. Том 4. С. 15 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ua.vlasenko.net/_pgs/pgs-html/pgs4-015.html.
13. Встановлення та освячення пам'ятного хреста у м. Ромни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravoslavya.sumy.ua/news.php?readmore=1329>.
14. Всіхсвятська церква, Ромни / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/77330_vsehsvyatskaya-cerkov-romny.htm.
15. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4 т. Т. 4 / ред. Жарікова Н. Л. К.: Будивельник, 1983–1986. С. 16 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ua.vlasenko.net/_pgs/pgs-html/pgs4-016.html.
16. Покрови Богородиці церква з м. Ромни / [Електронний ресурс]. Режим доступу:

http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Pokrovy_tserkva_S.

Батраченко Богдан Анатолійович

*учитель історії Степанівської ЗОШ I-III ст. Степанівської селищної ради
(сmt. Степанівка, Сумський район)*

ЛІТОПИС ЖИТТЯ СЕЛА ШАРАПІВКА

Шарапівка – колишнє село Кровненської сільської ради Сумського району Сумської області, розташовувалося на шляху Суми-Миколаївка. Первісна назва хутір Переяславщина. *Протягом свого існування у різних історичних документах зустрічалися та паралельно використовувалися й інші ойконіми такі як: хутір близь с. Рогізного, Переяслав хутір, Переяслівка, хутір Антоновичів та Прохватулів [1].*

Історія заснування хутора Переяславщини та Карповщина (хутір біля с. Писарівка, на р. Збицькій, жителі якого у другій половині XIX столітті були переведені до х. Переяславщина) напряму пов'язана з ім'ям священника, церкви Покрови Пресвятої Богородиці села Писарівка Сумського повіту, Марком Антоновичем Антоновичем, 1725 року народження. Найімовірніше походив з сім'ї духовенства, почергово був настоятелем Покровської церкви с. Писарівка та третім священником Дмитрівської церкви слободи Стецьківка. З біографічних відомостей відомо, що на 1771 рік був вдівцем, мав дітей Василя (бл. 1745 р. н.), Марію (1762 р. н.), Степана (1764 р. н.), разом з ним проживала мати Тетяна Яремівна (1700 р. н.). Помер між 1792 та 1795 роками. Окрім Переяславщини та Карповщини родина володіла селом Платонівка Бірюченської округи Воронізького намісництва звідки могли і походити [10].

Перша писемна згадка про хутір Переяславщина зустрічається у 1782 році під час проведення IV подушної ревізії податного населення Сумської округи Слобідсько-Української губернії. Точну дату заснування поселення підтверджує наступна V подушна ревізія податного населення 1795 року, де у заголовку перепису зазначаються рік та обставини заснування [3].

Роком заснування хуторів є 1782 рік, коли Марк Антонович придбав у писарівського поміщика майора Олексія Андрійовича Савича землі, які називалися Переяславщина, що знаходилися за 5 км від слободи Стецьківка і за 3 км від села Рогізне на берегах р. Рогізна. Та за декілька

кілометрів від с. Писарівки землі Карповщина. Остаточно купівля була затверджена Харківською Казенною палатою у 1787 році [2].

Відповідно до «Планів дач генерального і спеціального межування» Сумського повіту Харківської губернії (1746–1917 рр.) землі «Переяславщина» були межовані 3 жовтня 1772 року землеміром Челєєвим, а землі «Карповщина» 19 червня 1772 р. землеміром Соколовим (таб. 1)

Таблиця 1

Переяславщина						Карповщина					
«зручні» землі		«незручні» землі		Загалом		«зручні» землі		«незручні» землі		Загалом	
десятин	саженів	десятин	саженів	десятин	саженів	десятин	саженів	десятин	саженів	десятин	саженів
23	471	1	2300	25	371	35	21	1	48	36	69

Історія походження всіх назв достеменно невідома. Так, наприклад, назва Переяславщина може бути обумовлена тим, що початковими власниками за часів займанщини був рід Переяславця, одного з осадників слободи Стецьківка. Підтвердженням даного припущення може слугувати те, що землі на окраїні Стецьківки, дотичні до земель села Шарапівка й досі носять назву «Переяслівка», а став, що утворився на р. Олешня у даній місцині «Переяслів Став».

Щодо використання назви «хутір Антоновичів», найчастіше у сповідних відомостях церкви Івана-Воїна с. Рогізне, то це обумовлене прізвищем осадника та власника хутора Марка Антоновича. Це є характерним для XVIII століття для більшості хуторів даної округи, як приклад можна навести хутори Зіньківщина, Любченків, Лисевичів, Ольховиків, Коробовського, Солодкого, Линтварів, Перехрестів тощо [1].

Щодо назви Шарапівка то жодної інформації щодо походження даного ойконіму невідомо. Вперше запис в офіційних документах «хутір Шараповка» зустрічається 6 квітня 1866 р. у Метричній книзі Івановоїнської церкви с. Рогізне: «№ 9, 6/7 апреля 1866 г. Родился Георгий, хутора Шараповки крестьянин собственник Яков Максимов сын Крикуненко и законная жена его Александра Никифорова, оба православного исповедания» [1, арк. 148]. Цікаво, що всі інші жителі цього ж хутора у даній метричній книзі записані як жителі Переяславщини. Але хутір Шарапівка на початковому етапі використовувався для позначення тих жителів, які були переведені з х. Карповщина. Дана назва використовувалася паралельно зі старою аж до 1930-х років поки остаточно не утвердилася як єдина. У

статистичних відомостях з 1890 рр. хутори Шарапін і Переяславщина значаться як окремі населені пункти.

Щодо назви Прохвятилів хутір то вона згадується у Довіднику Сумської округи за 1928 рік, де він зазначається станом на 17 грудня 1926 року під час проведення перепису населення СРСР. Використовується поряд з х. Переяслівка за яким числиться 17 дворів, а за х. Прохвятилів 4 двори, але кількість жителів двох поселень зазначається сумарно, 169 осіб з них 85 жіночої статі [4, С. 336]. Використання даної назви пов'язано з родиною Якова Івановича Прохвятилова (Профатилов), колишнього дворового селянина підліснівського поміщика Валеріана Івановича Карпова, який оселився тут уклавши шлюб з місцевою жителькою Марією Космівною Мозковою 6 червня 1869 року [1, арк. 211 зв.]. Протягом останньої чверті ХІХ ст. їх родина викупила землі на окраїні хутора, а саме яр Яндола (отримав назву за свою форму схожу на видовжену посудину з носиком та вушками, яка й зветься яндола) та Лаштаїв ліс, де в майбутньому осібно і проживали до розкуркулення у 1930-х роках. Отже хутір Профатилів 1926 року напряму пов'язаний з проживанням там дітей Якова Івановича Профатилова: Микити (1871 р. н.), Івана (1873 р. н.), Івана (1875 р. н.), Миколи (1877 р. н.) та Федора (1881 р. н.).

Першими поселенцями хутора Переяславщина були слобідські селяни, жителі села Писарівка придбані Марком Антоновичем у того ж самого поміщика, що і землі, Олексія Савича. Це підтверджується тим фактом, що селяни дійсно згадуються у Сповідних відомостях Покровської церкви с. Писарівка та прослідковується по роках час їх переведення до нового поселення і включення до сповідних відомостей Івано-Воїнської церкви с. Рогізне. Отже осадниками було всього дві сім'ї, а саме: родина Мозкових, Григорій Онісімович (1750 р. н.), його дружина Дарія Мартинівна (1752 р. н.) та донька Марина (1778 р. н.) та родина Панченків, вдова Надія Павлівна (1725 р. н.) та її сини, Іван (1748 р. н.), його дружина Пелагея Леонтіївна (1749 р. н.) їх син Іван (1769 р. н.); другий син Федір (1759 р. н.), його дружина Євфросинія Василівна (1760 р. н.), їх діти Харлампій (1779 р. н.) та Вакула (1781 р. н.); третій син Олексій (1762 р. н.) та його дружина Ганна Онісіміївна (1763 р. н.) [2].

Вищезгадані сім'ї є кровноспорідненими між собою, оскільки Дарія Мартинівна Панченко є тещею Григорія Онісімовича Мозкового та свекрухою його сестри Ганни Онісіміївни. Також у різних історичних документах (сповідні відомості, метричні книги) ці родини згадуються під різними прізвищами: Панченко – Вовченко, Мозкові – Заяченки.

Таким чином перших поселенців було всього 13 осіб обох статей. Родина Антоновичів у хуторі не мешкала.

За національним складом населення за часів Російської Імперії значилося як «слобідські селяни», «черкаси», «малороссы», тобто українці, але прізвища родин, що переселилися у 60-х роках XIX ст. зросійщені.

До початку XIX ст. в Переяславщині проживало лише 2 родини, а 1804 року поміщиком Антоновичем було придбано сім'ю Моренець, а у 1811 р. сім'ю Касьян.

Після 1858 р. до села були переселені 2 сім'ї Бєрьозіних (Березенки), 3 сім'ї Крикуненків та сім'я Кулагіних.

Чисельність жителів за переписами населення складала [2; 3; 4; 5; 6]:

Рік	Чоловіки	Жінки	К-ть дворів	Всього
1782	7	6	2	13
1795	12	9	2	21
1811	20	?	5	20 (чол)
1816	19	15	5	34
1858	21	13	6	34
1864	40	43	6	83
1891	-	-	-	94
1926	84	85	21	169

Хутір Переяславець, був приватновласницький і передавався у спадок. Його власниками почергово були:

1. священник Марк Антонович (1782–1795);
2. колезький асесор Василь Маркович Антонович (1795–1811);
3. колезький реєстратор Степан Маркович Антонович (1811–1819);
4. поручик Василь Степанович Антонович (1819–1860-ті роки).

Отаманом, тобто старостою, на підлеглих поміщикам Антоновичам хуторах, був житель хутора Переяславщина – Григорій Онісімович Мозковий.

У релігійному питанні все населення було православним і приписаним до Івановрїнської церкви с. Рогізне, хоча інколи зверталися за духовними потребами до Благовіщинської церкви с. Кровне, Різдво-Богородицької церкви с. Миколаївка, Дмитрівської та Вознесенської церков сл. Стецьківка.

У адміністративному плані з 1861 р. по 1923 р. Переяславщина підпорядковувалася Миколаївській волості, як одиниці станового селянського самоврядування. У 1920-х роках увійшло до складу Руднівської с/р Сумського округу Харківської губернії, а у 1968 р. під час злиття Руднівської та Кровненської сільських рад увійшло у склад Кровненської с/р.

У роки суцільної колективізації в селі Шарапівка було проведено розкуркулення активістами із села Руднівка (Котенко, Саєнко, Анікєєв), які

після виселення частини селян з хутора (декілька родин Профатило), за звинуваченням у куркульстві, зайняли їх домогосподарства. З 1932 по 1968 рр. хутір входив до складу колгоспу ім. Червоної Армії з центром у с. Руднівка, з 1968 р. до колгоспу ім. Куйбишева центральна садиба якого знаходилася у с. Кровне.

На фронтах Другої світової війни загинуло 2 уродженці села, Профатило Іван Іванович (1908–1941), сержант 143 кавалерійського полку та Білокур Трофим Федосійович (1900–1944), старший сержант 2 ПрибФ 87 сп 26 сд [7; 8].

У 1968 р. село було електрифіковано.

З середини 1960-х років почався процес «вимирання» села. Поступово всі жителі села Шарапівка переселилися до сусідніх сіл, а саме: Стецьківка, Рогізне, Руднівка. Останнім село залишив Іван Іванович Профатило на початку 1980-х років. До 1985 р. село було знято з державного реєстру населених пунктів. Таким чином село Шарапівка проіснувало два століття.

На даний момент на території Шарапівки знаходиться дачний кооператив.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Сумської області. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 304. 612 арк.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 31. Оп. 141. Спр. 27. Арк. 208–209.
3. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 86. Арк. 937.
4. Довідник Сумської округи 1928 р. / Сумське округове статистичне бюро. Суми 1929. 366 с.
5. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 10, 11, 12, 13 и 14 Сентября 1891 г. С приложениями. Харьков: Типография Губернского Правления, 1891. 220 с.
6. Списки населенных мест Российской империи. Харьковская губерния: по сведениям 1864 года / обраб. Н. Штиглицом. СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1869. 209 с.
7. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО). Ф. 58. Оп. 18004. Спр. 439. 60 арк.
8. ЦАМО. Ф. 58. Оп. 18004. Спр. 842. 17 арк.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 1–4.
10. ЦДІАК України. Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 478.

Пелих Антоніна Володимирівна

учитель історії та правознавства Лутищенського навчально-виховного комплексу
ЗОШ I-II ступенів – ДНЗ Чернеччинської сільської ради Охтирського району Сумської
області (с. Чернеччина, Охтирський район)

«ПОМІЩИЦЬКЕ ГНІЗДО» – МАЄТОК ВИНОГРАДОВА НА ОХТИРЩИНІ: КРАЄЗНАВЧА РОЗВІДКА

Краєзнавство в школі є одним із джерел збагачення учнів знаннями про рідний край, виховання любові до нього і формування громадянських почуттів. Воно розкриває їм зв'язок історії рідного краю з багатою історією нашої держави – України, допомагає відчувати причетність кожної родини до життя країни, визнати своїм обов'язком стати гідним спадкоємцем кращих традицій рідного краю. Тобто, краєзнавчий матеріал допомагає ввести учнів *«у науку, але не як у живе роз'яснення світу»* [7, с. 5].

Любов до Батьківщини завжди конкретна – це любов до рідної домівки, де народився, до вулиці, по якій вперше пішов до школи. Існує три основні шляхи збору краєзнавчого матеріалу:

- систематичний збір документів і матеріалів;
- експедиційний збір;
- прийом подарунків та інших речей.

Найбільш поширений, відомий і доступний з цих шляхів – це планомірний і систематичний збір документів і матеріалів. Він дає можливість зробити краєзнавчо-пошукову роботу масовою, тому що передбачає різноманітні методи роботи.



Старий панський будинок, «поміщицьке гніздо», в якому розмістилася школа, представляє не одне, а кілька рукотворних див. Це дива які неможливо описати сухою мовою історії – диво особистості господаря маєтку Захарія Івановича Виноградова, диво цілої плеяди педагогів, які працювали тут, віддаючи тепло своїх сердець учням.

Особливо слід мовити про дива, що можна побачити власними очима, доторкнутися руками і висловити слова захоплення. Вся територія садиби займала площу близько 2 га. Тут, крім великого поміщицького будинку, був будинок економа, житловий будинок для «дворових», багато підсобних приміщень [6, с. 41].





Поміщицький будинок цегляний, одноповерховий, Г-подібний в плані, що, скоріше за все, перебудовувався декілька разів. Це видно з того, що він складається ніби з двох частин, які відрізняються формою вікон. Фасад звернений до вулиці, має високий цоколь та вирішений асиметрично. У центрі правої частини – вхідні двері, прикрашені колонами, що вгорі з'єднані аркою. До дверей підводять східці, які до низу розширюються.

Вхід у приміщення оздоблений навісом, акцентований квадратною в плані баштою, яка піднята на 1,5 метра над основним приміщенням та закінчується чотирьохгранним куполом зі шпіделем (мал. 1).

Над вікнами проходить масивний карниз, головними елементами якого є подовжені рельєфні кронштейни. З карниза, ніби стікаючи по стіні, ритмічно розміщуючись між отворами, спускаються своєрідні колони. Елементи декору стримані. Пілястри, карнизи, заглиблення підкорені прямокутній системі, виконані без ліпки, за рахунок рельєфної кладки цегли. Вікна, як і вхід мають арочну форму, що пом'якшує деяку сухість та геометричність фасаду, оздоблені скороченими колонами. Архітектура

будівлі проста та разом із тим виразна. Використовуючи чіткі класичні елементи, винахідливо їх komponуючи, архітектор зміг добитися виразного вирішення рядового за значенням будинку.



Будинок дійсно виконував допоміжну роль (літня резиденція), так як Захарій Виноградов і його син Володимир більшу частину року проживали у місті Охтирці або у Харкові, де мали також великі будинки. Як правило, до садиби в Лутище приїздили найчастіше влітку на відпочинок [6, с. 42].

В інший час у маєтку господарем був пан економ. Цікаво, що економ у пана Виноградова був німецького походження. З педантизмом, який так притаманний представникам цього народу, він керував окультуренням цього стародавнього куточка Охтирщини. Алеї бузку, доріжки, вимощені цеглою створювали правильні прямокутники. Говорили, що з висоти пташиного польоту, можна було прочитати слово «любов» написане бузком (мал. 2.)

Маєток – родинне «гніздо» поміщика – весь час підтримувався в на-

лежному стані будь – якої миті готовий до прибуття родини Виноградових. Усе навколо чекало, коли будинок наповниться дзвінким сміхом дітей господаря, чудовими мелодіями та довгими бесідами про земські справи в кабінеті голови сімейства, адже Захарій Іванович не дарма мав звання почесного громадянина міста Охтирки [2, с. 2].

Теплий затишний будинок. До речі, будинок обігрівався камінами, які самі по собі є дивом. До сих пір в приміщенні школи збереглися три каміна, хоча до Великої Вітчизняної війни, як стверджують старожили, вони були в кожній кімнаті.

Один з камінів висотою 3,2 м, знаходиться в математичному кабінеті. Він вражає своєю простотою і вишуканістю, адже білі порцелянові кахлі, немов у спеціальній оправі з квітів, стрічок, аксельбантів. Карниз, увінчаний ракоподібним архітектурним елементом з зображенням чоловіка з короною на голові (мал. 3.). Два каміна – близнюки висотою 2,9 м ми можемо

побачити в історичному кабінеті (мал. 4.)

Вони розміщені в протилежних кутках і ніби доповнюють один одного. На них разом з химерними квітами сусіди – чоловічі фігури, символи влади у вигляді левових пащ, орденських стрічок та зірок, маски міфічних істот та витончені геометричні форми. Це еклектизм – в даному випадку, поєднання бароко з його пишністю та ампірою з його потягом до військової тематики.

Верхня частина камінів – карниз представляє собою ніби завершення арки, основою для якої стали постаті чоловіків «атлантів». У підніжжі в «атлантів» зображення – маски міфічної істоти, можливо міфічного бога полювання Пана. В середині арки зображення озброєного воїна з щитом. На щиті зображення лева. Камін обкладений порцеляновими кахлями, які були завезені з Німеччини і датуються серединою XIX ст. На кахлях до сих пір в деяких місцях збереглася позолота, хоча видно, що її старалися зітерти не тільки роки, а й чийсь руки.

Дивно, що ця краса збереглася в ті бурхливі роки, коли на перший план ставилися такі гасла, як «разрушим до основанья, а затем». Це теж в свою чергу диво. Чи не так?

Список використаних джерел та літератури

1. Усадьба Виноградова в Лутище [VI/15643] / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://geocaching.su/?pn=101&cid=15643>.
2. Указ о потомственном почетном гражданстве З. И. Виноградова, 1897.
3. Авраменко А. М. Мобилизация землевладения на Левобережной Украине в пореформенный период // Вопросы истории СССР: республиканский межведомственный научный сборник. К.: Вища школа, 1984. Вып. 29. С. 112–121.
4. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа. 1991. 256 с.
5. Руженський М. М., Ситник Ю. В. Охтирщина. Історія економіки та заселення краю. Суми: ПВП «Еллада-S», 2009. 216 с.
6. Ситник Ю. В. Благословенний край Охтирщина. Суми: ПВП «Еллада», 2007. 180 с.
7. Мисан В. Сучасне шкільне історичне краєзнавство // Історія України. 2008. № 13. С. 1–6.

Драновська Єлизавета Олегівна

студентка I курсу, факультет іноземної та слов'янської філології, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (м. Суми)

ВУЛИЦІ РІДНОГО МІСТА ЯК СИМВОЛ ПАМ'ЯТІ ПРО ГЕРОЇВ АТО

Назва вулиці – своєрідний архів історії кожного населеного пункту. Насьогодні у м. Суми налічується понад 600 вулиць і провулків. У їх назвах відображені визначні постаті, свідчення певних історичних подій, фактів, а також елементи побуту та суспільного життя, які залишили помітний слід у

розвитку нашого краю й нашої країни в цілому.

Загальновідомо, що шість років тому в Україні оголосили початок АТО. У лютому 2014 року Росія почала військову операцію із захоплення Кримського півострову. Молоді дівчата й хлопці пішли на захист рідної країни. На початку влада не підтримала їхніх дійств і почала супротив. В наслідок цих дій з'явилися численні жертви захисників України. Як знак поваги до цих героїв в Україні почали з'являтися ідеї перейменування вулиць задля вшанування пам'яті загиблих. Я вважаю, що перейменування вулиць є одним із найактуальніших питань соціального значення.

Дане дослідження стосується вулиць, перейменованих на честь воїнів АТО, а також героїв Майдану які народилися або проживали на Сумщині. На мою думку ці імена заслуговують велику пошану і про них має знати кожен пересічний громадянин міста Суми. Дві вулиці нашого міста увічнюють пам'ять героїв Майдану: Олексія Братушки й Небесної сотні. П'ять названі на честь героїв АТО: Олександра Аніщенка, Юрія Ветрова, Андрія Реути, Сергія Табали, Романа Атаманюка. Це солдати, які добровільно ставали до зброї та поповнювалися ряди Збройних сил України. Захищаючи рідну землю від ворога вони віддали найдорожче – своє життя. І ми з сильним болем та великою гордістю згадуємо своїх земляків, що не повернулися до рідної домівки.

Перейменуванням вулиць почали займатися по всій країні. У місті Суми також з'явилися ідеї щодо цього. Наша влада хотіла позбутися російської символіки та увіковічнити пам'ять героїв, тому 19 лютого 2016 року міський голова Сум Олександр Лисенко на виконання Закону України *«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»* підписав розпорядження про перейменування 85 топонімічних об'єктів міста Суми [2].

Завдяки даному закону декомунізація сумської топоніміки відбулася в межах української національної парадигми. Це дало змогу відновити історичну пам'ять визначних діячів та почесних героїв нашого регіону. Адже топонімічні назви безумовно впливають на формування почуття як місцевого, так і загальнонаціонального патріотизму.

Нині є підстави вважати, що на 2016 рік назви деяких вулиць вступали у відвертий конфлікт із сьогоdnішніми реаліями адже частина назв відображала: вузькопартійні цінності тоталітарної комуністичної ідеології, космополітичні абстрактні ідеали, шовіністичні принципи моделі *«великої руської нації»* [2]. Імена визначних діячів, що надавались вулицям – це стандартний набір імен для назв символів усього Радянського Союзу,

які представляють офіційну комуністичну ідеологію та російський державний націоналізм.

На сьогодні, нові назви топонімічних об'єктів нашого міста не тільки вшановують пам'ять наших захисників, але й відновлюють образ неповторної культурної та історичної індивідуальності Слобідської України.

Пропоную розглянути історію найменування цих вулиць детальніше.

Першою ми дослідили вулицю Героїв Небесної Сотні. Це колишня назва – вулиця Івана Федька, яка була названа на честь Федько Івана Федорова – радянського військового діяча. Вона знаходиться у зарічному районі міста, біля центральної міської лікарні та йде паралельно вулиці Петропавлівській.

Вулиця перейменована на честь героїв Небесної сотні. За всю свою історію на шляху боротьби за незалежність, український народ завжди приносив у жертву своїх найкращих синів і дочок. Останніми у цьому трагічному списку стали герої Небесної сотні. Пробудження національної свідомості, прагнення суверенності і європейського майбутнього привело до кровопролиття на Майдані, тим самим стократно підвищивши ціну нашої свободи і державності. *«Небесна Сотня»* – прийнята в Україні збірна назва загиблих протестувальників, які мали безпосередній стосунок до ідеї та акції Євромайдану, яка перетворилась в Революції Гідності у грудні 2013 року – лютому 2014 року [3].

Наступна вулиця носить ім'я Олексія Братушки. Колишня назва цієї вулиці – Куйбишева. Була названа на честь радянського партійного і політичного діяча Валеріана Куйбишева та знаходиться у Ковпаківському районі міста, паралельна до вулиці Добровільної.

Ця вулиця перейменована на честь учасника Євромайдану, героя Небесної сотні Братушка Олексія Сергійовича. 18 лютого 2014 року, побачивши по телевізору про стрілянину на Майдані почав збиратися. Олексій поїхав до Києва 19 лютого. Батько Олексія розповідав, сім'я знала, що Льоша буде не там, де пиріжки розносить, і що там, кулі свистять.

Зранку 20 лютого Олексій востаннє розмовляв з батьком. Після цього мобільний не відповідав. Близько 16-ї години з трубки почули незнайомий голос: *«Вашого сина вбили. Ми знайшли телефон у кишені»* [1, с. 12].

Під час стрілянини в Києві беззбройний Олексій захищав своїх побратимів і отримав наскрізне кульове поранення у серце – тож болю він не відчув, загинув миттєво. Олексій Братушка міг відсидіти за спинами інших, але не захотів.

Продовжуючи дослідження, перейдемо до вулиці Романа Атаманюка. Колишня назва – вулиця 40 років Жовтня, названа на честь 40-ї річниці

Жовтневого перевороту 1917 року.

Знаходиться в Курському мікрорайоні, біля школи № 22. Перейменована на честь Атаманюк Романа Олександровича солдата Збройних сил України, учасника Революції Гідності. Був затриманий при зачистці 10 грудня 2013 року силами міліції барикади на Грушевського, проте невдовзі був звільнений. Входив до складу 14-ї сотні Самооборони Майдану «Вільні Люди». Наприкінці серпня 2014 року Роман став добровольцем батальйону «Айдар». За його словами, близько двох місяців перебував у м. Щастя, чекаючи на бойові дії.

Прийнявши рішення змінити батальйон, опинився в «Донбасі» і пройшов навчання під Дніпропетровськом. Саме там він познайомився зі своїми майбутніми бойовими побратимами, з якими разом перейшов у 93-ю бригаду ЗСУ, служив в 6-й роті на посаді стрільця. Після бою під Донецьким аеропортом, його роту передислокували у с. Водяне. 28 травня 2015 року поряд Донецького аеропорту, у селі Опитне, почався мінний обстріл. В цей час Роман не повинен був перебувати на позиції, він пішов замість хлопця, який не міг їхати на вогневі. В окоп потрапила міна, від якої воїн загинув. Його напарник залишився живим, оскільки Роман прийняв удар на себе [6].

Далі розглянемо вулицю Олександра Аніщенка. Колишня назва стосувалася радянського літакобудівельника Олега Костянтиновича Антонова. Вулиця знаходиться у Зарічному районі та являє собою спуск від вулиці Герасима Кондратьєва до центрально міського парку ім. І. М. Кожедуба.

Сучасна назва цієї вулиці має честь носити ім'я українського спецпризначенця, полковника Служби безпеки України, заступника начальника відділу Центру спеціальних операцій «Альфа» УСБУ в Сумській області Аніщенка Олександра Григоровича. Олександр Аніщенко народився у Сумах. Навчався у Сумській середній школі № 4. Після закінчення навчався у Сумському державному педагогічному інституті. З 1990 по 1992 роки працював у воєнізованій пожежній частині № 7 міста Суми. Військову службу у Службі безпеки України проходив з 1993 року. У 2006 році охороняв новообраного мера Сум Геннадія Мінаєва [6].

5 травня 2014 року Олександр Аніщенко загинув у бою з представниками терористичної організації «ДНР» та російськими найманцями на східній околиці Слов'янська в районі залізничного переїзду. Близько другої години в с. Семенівка під час проведення спеціального заходу моторизована група потрапила у засідку. У бою тривалістю більше години, під вогнем, маючи численні поранення, Аніщенко продовжував вести вогонь.

Прикривши від під пострілу поранених товаришів від гранатомета, він героїчно загинув.

Перейдемо до вулиці Юрія Ветрова, колишня назва цієї вулиці – Воровського. Вацлав Вацлавович Воровський – російський революціонер та літературний критик, один із перших радянських дипломатів. Зазначена вулиця знаходиться у Ковпаківському районі міста, з'єднує Курський проспект з вулицею Тополянською.

Перейменована на честь Ветрова Юрія Олександровича – старшого сержанта, розвідника 99-го мотопіхотного батальйону, 14-ї окремої механізованої бригади. 15 листопада 2014 року загинув під час обстрілу біля Ольховатка – снаряд влучив у бліндаж. Сержант Ветров був поранений у стегно, розкопки засипаного бліндажу тривали довго, Юрій втратив багато крові. Помер під час транспортування до госпіталю в місто Антрацит. Загинув у 38 років [6].

Наступною є вулиця Андрія Реути. Колишня назва – вулиця Крупської, носила ім'я Крупської Надії Костянтинівни, більшовицької революціонерки, членкині Академії наук СРСР. Знаходиться у Ковпаківському районі міста, поблизу школи № 11.

На сьогодні вулиця названа на честь Андрія Олександровича Реути – воїна АТО. Андрій виховувався у родині Олександра Реути, якого знають як одного із засновників Українського козацтва, тому з дитинства розумівся зі зброєю. Воювати пішов із власної волі. Служив у добровольчому батальйоні «Донбас». Поспішаючи з Дебальцевого на допомогу побратимам 31 січня 2015 року, хлопці натрапили на ворожу засідку поблизу міста Вуглегірськ Донецької області. Терористи замаскували танки у посадці на околиці міста та обстріляли практично впритул український броньовик з відстані 30 метрів. Загинув у віці 32 років.

Останньою цьому дослідженні є вулиця Сергія Табали. Колишня назва цієї вулиці носила ім'я Паризької комуни – революційного уряду Парижа в березні – травні 1871 року.

Вулиця знаходиться у Зарічному районі, біля пожежної частини. Перейменована на честь українського військовика, вояка 5-го окремого батальйону Добровольчого Українського корпусу «Правий сектор» Табали Сергія Олександровича.

Сергій брав участь у Революції гідності. Після початку російсько-української війни долучився до лав Добровольчого Українського корпусу. Був поранений, але залишився в строю. Він – один із «кіборгів». «Кіборгами» називають українських військових – учасників оборони Донецького аеропорту імені Сергія Прокоф'єва під час війни на сході [6].

Загинув 6 листопада 2014 року від артилерійського снаряду 100-мм протитанкової гармати МТ-12 «Рапіра» під час штурму російськими бойовиками диспетчерської вежі в аеропорту Донецька. Позивний «Севєр» Був одним із наймолодших воїнів, які боролися за честь України.

Отже, проведене дослідження підтверджує, що справжні герої не вмирають. Їхні імена назавжди будуть викарбувані не тільки в нашій пам'яті, але й на вулицях рідного міста. І ми збережемо все це для нащадків, щоб передати їм відчуття патріотизму та любові до рідної землі.

Список використаних джерел та літератури

1. Вічна пам'ять героям / Ініціатор проекту Є. Положій // Всі Суми Панорама-медіа. 2015 р. № 7/1. 51.
2. В'ячеслав Артюх. Про зміну комуністичної топоніміки у місті Суми / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1960-v-yacheslav-artyukh-pro-zminu-komunistychnoyi-toponimiky-u-misti-sumy>.
3. Вшанування воїнів АТО / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tomrayrada.gov.ua/novini/vshanuvannya-voiviv-ato/>.
4. Перелік перейменувань топонімів м. Суми / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://smr.gov.ua/uk/dovidka/dekomunizatsiya/715-perelik-perejmenuvan-toponimiv-m-sumi.html>.
5. Реєстр назв вулиць (площ, провулків, проїздів тощо), розташованих на території міста Суми / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://smr.gov.ua/uk/dovidka/reestr-nazv-vulits-ta-provulkiv.html>.
6. Український меморіал. Пам'яті героїв, що загинули / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukraine-memorial.org/>.

Гордієнко Дмитрій Віталійович

учень, Великописарівська спеціалізована школа I-III ступенів імені Героя Радянського Союзу І. М. Середи, слухач Сумського територіального відділення Малої Академії Наук України, вихованець гуртка «Народознавство», Великописарівська станція юних натуралістів (сmt. Велика Писарівка)

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ НА ВЕЛИКОПИСАРІВЩИНІ

Краєзнавство, формуючи громадянські, духовні, інтелектуальні риси сучасного суспільства, залишається могутнім чинником розвитку України XXI ст. Об'єднані спільною метою у краєзнавчому русі, дослідники рідного краю проводять велику просвітницьку діяльність, висвітлюючи маловідомі факти минулого, підтримуючи культурний та духовний потенціал України, пропагують бережне ставлення до вітчизняних пам'яток історії та культури.

Необхідність комплексного вивчення процесів участі нашої учнівської молоді у антирелігійній пропаганді того часу набувають своєї актуальності через «забування» минулого, а між тим, указане явище є невід'ємною

частиною історії селища. Відповідно, це зумовлює мету статті – здійснити комплексний аналіз напрямків антирелігійної пропаганди, що здійснювалася силами великописарівських школярів у період з 1920 по 1940 рр.

Велика Писарівка розташована у місцевості, яка у XVII столітті належала до Вольновського повіту й перебувала у володінні м. Вольний Белгородської оборонної лінії. У Російському державному архіві древніх актів зберігається документ, датований 1719 роком, – «ревизская сказка» з першим переписом населення слободи Писарівка. Кожна сім'я в цьому акті вказана у повному складі чоловіків, їх віком; також подані відомості про те, звідки і в якому році вони прибули до Писарівки. Особливістю цього документу також є те, що у ньому також представлено населення жіночої статі із зазначенням віку. Разом у 1018 подвір'ях у слободі Писарівка проживали 2844 чоловіків і 2521 жінок. Звісно, всі мешканці слободи на той час були розподілені по церковним приходам. Усього з моменту заснування (бл. 1707) у Великій Писарівці було зведено чотири храми: 1709 рік – Миколаївський; 1700-ті, 1710-ті або 1720-ті роки – Покровський; 1715 рік – Соборний Дмитрівський; 1726 рік – Архангело-Михайлівський. До цього ж, при Миколаївській церкві були братський двір і школа. Родини служителів також були переписані і доповнюють історію храмів Писарівки. У період 1805–1819 рр. зведено новий храм Успіння Богоматері [1, с. 5–6].

У 1905 році на Великописарівщині набув великого розмаху селянський рух. Тоді серед хліборобів поширилися антирелігійні погляди. У 1908 році учні Великописарівської двохкласної вчительської школи І. Полупан і В. Коваль ухилилися від архієрейського богослужіння, за що 5 вересня 1908 року Шкільною радою були відраховані. З метою утихомирити доведених до відчаю селян у Великій Писарівці активно починають будуватися церкви, до яких часто приїздило духовенство різних рангів та привозили відомі ікони, зокрема, і ікону Охтирської Божої Матері.

Державна політика щодо церкви докорінно змінилася зі встановленням радянської влади – переслідувалося духовенство й віряни. Цей процес супроводжувався потужною ідеологічною кампанією, до якої масово залучалися діти та молодь. Оскільки рукописні матеріали, що найбільш повно висвітлюють цей процес, знищені під час Німецько-радянської війни, інформація щодо цього питання міститься переважно в публікаціях відомого краєзнавця П. А. Сапухіна. Зокрема, у 1927 році журнал «Радянська освіта» опублікував першу його статтю атеїстичного змісту «Учитель і школа на антирелігійному фронті». Потім упродовж кількох років у вирі антирелігійної політики радянського уряду матеріали Сапухіна про роль молодого покоління у «безвірницькому поході» публікувалися на

шпальтах газети «Безбожник», «Народний учитель», «Виробнича думка», «На громадській роботі», «Великописарівський колективіст», «Путь к социализму» та ін. У своїх статтях він піднімав питання формування матеріалістичного розуміння світу, змальовував життя духовенства, вплив церкви на життя суспільства, викривав на конкретних місцевих прикладах «класову сутність релігії» та «антинародну діяльність духовенства». Загалом за майже 20 років довоєнного періоду Сапухін прочитав на Великописарівщині понад 200 антирелігійних лекцій, керував безбожницькими гуртками та семінарами. Сьогодні на цих матеріалах ми можемо зробити висновки про антирелігійний рух нашого краю у довоєнний період.

В 1923 році у Великій Писарівці було закрито молитовний дім «братства стефанівців», у будинку якого відкрили школу імені Десятиріччя Жовтневої революції. «На тому місці, де зараз розкинулася садиба нашої школи, колись стояла простора хата «набожного» діда, Якова Мовчана. Повз хату йшов шлях з Курська на Білгород, Охтирку, Київ. У Курську дурили людей «чудотворною іконою знамення», у Білгороді – мощами «Іософа». Своя «чудотворна» була в Охтирці, але всіх їх перевищувала Київська лавра з її печерами, «мироточивими головами», «святими вгодниками». На шляху раз-у-раз снували прочани» [2].

Під впливом тогочасної ідеології в школах створювалися осередки юних безвірників, головною метою яких було виховання антирелігійної поведінки дітей. Така робота передбачала не пасивне засвоєння лекцій та бесід, а живу діяльність учнів та вчителів, скеровану на дійсне виконання конкретних завдань, на дійсну боротьбу та перемогу школи у «безвірницькому поході».

Наприкінці 1920-х років у селищі був заснований шкільний антирелігійний гурток, а його вихованці вели рукописну збірку краєзнавчих антирелігійних матеріалів. «Члени його – учні п'ятого, шостого і сьомого класів, але гурткові заняття часто відвідують і молодші учні. Керує гуртком на протязі 5 років викладач біології Микола Миколайович Кас'яненко. За такий час зібрався немалий досвід. Вже увійшло у звичку учнів раз на тиждень приходити на збори гуртка. Регулярно виходить шкільна газета «Безбожник». Робиться вона зі смаком. Тов. Кас'яненко доручає учням, щоб розповідали вдома батькам опрацьований на гуртку матеріал, щоб використовували його в розмовах при зустрічах з колгоспниками. Гурток з шкільних стін виходить і в колгоспні маси. Для масової роботи в нього є й інші форми. Так, наприклад, перед пасхою гурківці підготували антирелігійну п'єсу «На гарячому». Вчителі школи – члени осередку СББ – прочитали лекції: «Сталінська конституція і боротьба

проти релігійних пережитків», «Походження і антинародна суть пасхи», «Релігія і боротьба з шкідниками сільського господарства і інші» [4, с. 33].

У 1924 році постановою XIII з'їзду РКПБ школу було означено як один із центрів антирелігійної пропаганди. Так, великописарівські школярі проводили цю діяльність двома шляхами: виступали з окремими доповідями у приміщенні школи, сельбуді, клубі ЛКСМУ, або проводили бесіди біля експонатів шкільного музею на релігійну тематику. У процесі продукування конкретної думки про закриття церкви передбачалася комплексна різновікова підготовка учнівської молоді: широке ознайомлення трудящих з тим матеріалом про місцеву церкву, що його зібрала й опрацювала школа, агітація серед місцевого населення за закриття церкви, організація антирелігійної виставки та вечірок, доповіді учителів і учнів старшого концентру в хатах-читальнях, сельбудах, в клубах, на зборах різних організацій тощо, проведення окремих зборів про закриття церкви з місцевою громадою, збирання підписів за закриття церкви, юридичне оформлення передачі церковного будинку для культурних завдань. Так, для потреб сільської молоді с. Іздецьке (Великописарівський район) було передано приміщення місцевої церкви, яка мала унікальний для нашої місцевості іконопис на дерев'яних стінах храму. За переказами місцевих мешканців, він неодноразово зафарбовувався і навіть обдирався з метою повного знищення, але усе ж таки частково вцілів і зберігся до нашого часу. Серед місцевого населення побутує легенда про те, що зафарбовані увечері образи на ранок знову з'являлися на поверхні стін.

Питання такої діяльності мали б докладно розроблятися в різних дитячих організаціях, обговорюватися у різних групах і затверджуватися на зборах дитячого колективу школи. Для такої діяльності було визначено наступний практичний план школи:

- 1) Діти збирають потрібний матеріал про місцеву церкву і внаслідок його пророблення доходять певних висновків;
- 2) Діти конкретно ставляють завдання про закриття церкви й планують щодо цього свою громадянсько-політичну роботу;
- 3) Діти практично здійснюють поставлене завдання;
- 4) Діти роблять облік своєї роботи й доходять висновків про зміст дальшої роботи [5, с. 24–25].

Великописарівські школярі брали активну участь у художньо-літературних вечірках, де за принципом тематичного зв'язку між художніми творами, матеріали класифікувалися за певними темами, як-то *«Богошукальники й богоборці в літературі», «Як складаються релігійні уявлення», «Церква на службі царизму», «Релігійний фанатизм і утиск»*

тощо. Щоб урізноманітнити свою діяльність, вихованці гуртка «Юний безбожник», крім лекторіїв і бесід, влаштовували інсценізацію творів відомих письменників: Шевченка, Франка, Винниченка, Толстого, Достоєвського. Перегляд Короленкового оповідання «Макарів сон» закінчився обговоренням релігійних уявлень, у постановці «Великої ночі» викривалася віра на прислужництві буржуазної влади, а у постановці «Злочин доктора Лур'є» Арцибашева унаочнювалися проблеми релігійних забобонів.

На тлі подібної діяльності відбувалося фізичне винищення об'єктів культу. Лише у Великій Писарівці до початку Другої світової війни було зруйновано чотири храми, конфісковано цінні документи, архіви, книги та інше церковне майно. Паралельно відбувався процес формування комуністичної ідеології в памолоді, невід'ємною частиною якої було атеїстичне світобачення. Завдання прищеплення ворожого до релігії школярі зумовлювало формування гуртків юних безбожників. Під керівництвом учителів вони здійснювали цілеспрямовану пропагандистську діяльність, спрямовану проти релігії, яка була перервана лише з початком Німецько-радянської війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Парамонов А. Ф. Слобода Великая Писаревка. Перепись населения 1719 год. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы. 2019. 188 с.
2. Сапухін П. А. Ініціатива юних безбожників // Безбожник. 1940, 25 листопада.
3. Сапухін П. А. Льокальний принцип в антирелігійній роботі // На громадській роботі: додаток до «Народного учителя». 1929. № 12(36).
4. Сапухін П. А. Учитель і школа на антирелігійному фронті // Радянська освіта. 1927. № 4.
5. Сапухін П. А. Школа в безвірницькому поході // Радянська освіта. 1930. № 3.
6. Сапухін П. А. Район в дооктябрьской мгле // Сталинский путь. 1948, 7 ноября.

Лєпшошкіна Олена Миколаївна

науковий співробітник науково-освітнього відділу, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі», член Національної спілки журналістів України (м. Путивль)

«У ДОЛИНІ КРЕЙДЯНИХ ГІР» (З ІСТОРІЇ СЕЛА ГІРКИ)

Ця оповідь про мальовниче село Гірки, розташоване на сході Путивльського району, що за 40 кілометрів від Путивля. Дивовижною та швидкоплинною річкою Сейм тягнеться водний кордон цього невеликого українського села з Російською Федерацією.

Лежить село у дивовижній місцевості – долині крейдяних гір, розміщених в епіцентрі природного амфітеатру, що формується зі схилів крутих, звивистих пагорбів, місцями сягаючих від тридцяти до шістдесяти

метрів над рівнем річки Сейм. Мальовнича природа завжди вабила сюди багатьох любителів полювання та рибальства. У стародавні часи тут були глухі ліси з великими багатовіковими деревами, а навкруги – непрохідне болото з похмурою і таємничою назвою Мовче, від якої у подальшому отримали назву ікона та два місцеві монастирі.

Крейдяна долина – не тільки природна, але й археологічна пам'ятка. Тут виявлено рештки поселення доби неоліту і бронзи. Скіфські поселення на Путивльській землі відомі також біля села Гірки. Вони розташовані на обмеженому ярми мисі високого правого берега Сейму. Городище має форму неправильного трикутника. У Гірках знаходились також роменські поселення (X – початок XI ст.), які досліджували О. В. Сухобоков і В. В. Приймак [1, арк. 477]. Заснування Гірок припадає на другу половину XVII століття, в часи царювання Федора Олексійовича (1676–1682), при якому продовжувалося пожалування *«из поместий в вотчину»* служивих людей за несення государеві сторожової служби взагалі, а особливо – за участь у війнах з Туреччиною, кримськими та ногайськими татарами. У таких випадках видавались грамоти за багаторічну службу. Серед дворян, які отримали вотчини, був путивлянин І. Б. Щечков. Йому 20 березня 1680 року по жалуваній грамоті дісталися землі у вотчину в селі Корижі, в деревні Любимівка Колодежної волості Путивльського повіту. Івану Богдановичу та його нащадкам належала також деревня Щечкові Гори, перейменована у подальшому в с. Гірки [2, арк. 536–637]. Таким чином, 1680 рік можна вважати роком заснування села Гірок.

У *«Списках населенных мест Курской губернии по сведениям 1862 года»* бачимо, що Гірки (Щечкові Гори), розташовані з правого боку міжселищної дороги до Рильська, є дарчими володіннями коло річки Сейм, число дворів 25, населення – 120 чоловіків і 127 жінок. У 1892 році в Гірках мешкало 426 осіб (208 чоловіків і 218 жінок). У 1925 році тут нараховувалося 705 жителів [3].

Із роду першого поміщика цього села Івана Богдановича Щечкова був землевласник і промисловець Петро Петрович Щечков (1835–1909). Він народився в с. Щечкові Гори. Закінчив з відзнакою Рильську класичну гімназію. Навчався в Петербурзькому кадетському корпусі, брав участь у Кримській війні 1853–1856 роках. Мав темно-бронзову медаль і уставну грамоту в пам'ять цієї війни. Після тяжкого поранення пішов у відставку в чині штабс-капітана. Оселився в рідному селі і став займатися промисловою діяльністю з розробки крейдових родовищ. Петра Петровича було обрано від Путивльської дворянської курії в IV Державну Думу [4].

Вихідцем із цього роду також був і землевласник Георгій Олексійович

Щечков, який увійшов в історію Путивльського краю як державний діяч, член Державної Думи III-го та IV-го скликань, титулярний радник. Народився у 1856 році в Путивлі в сім'ї титулярного радника. Закінчив лицей Цесаревича Миколи та юридичний факультет Московського університету. Обирався до Державної Думи від Путивльського повіту, працював у комісіях із законодавчих пропозицій та старообрядницьких питань. Мав тисячу десятин землі у Волинцевській, Поповослобідській і Новослобідській волостях. Перед обранням до Державної Думи працював повітовим та губернським гласним, почесним мировим суддею. Батькам Г. О. Щечкова – Олексію Феодосійовичу та Єлизаветі Єгорівні належало 2481 десятин землі в Новослобідській та Поповослобідській волостях, у с. Бошівка – 219, у с. Волинцеве – 417 та на хуторі Розлицько-Бородкіне – 112 десятин [5].

З 1895 року, за чотири кілометри від Гірок, почала функціонувати залізниця зі станцією Щечков (пізніше – Щечково), названа на честь Петра Петровича, згодом перейменована на Щечків роз'їзд, на лінії Ворожба – Хутір-Михайлівський. До речі, нині Хутір-Михайлівський – вузлова дільнична залізнична станція I класу Конотопської дирекції Південно-Західної залізниці, що знаходиться в місті Дружба Сумської області. Виникла при будівництві лінії Конотоп – Брянськ у 1893 році. До 1895 року мала назву Юрасівка.

Зі станції Щечков у день її відкриття (як відомо зі звіту з експлуатації Товариства Московсько-Києво-Воронезької залізниці за 1898 р.), у 1895 р. було перевезено 39 пасажирів, у 1896 р. – 622 пасажира, у 1897 р. – 582 і в 1898 р. – 4524 пасажира, у тому числі воїнських чинів і арештантів. Станція стояла на той час на місці залізничної будки – біля котловану, викопаного в колишньому гирлі пересохлої річки Плюскви. Відомо також, що 22 березня 1898 р. від селянської громади Гірок було відчужено під устрій під'їзної колії Ворожба-Серединна Буда 2 десятини 323 квадратні сажні землі. А першого березня 1912 р. на станції відкрилося поштове відділення, де було встановлено прийом і видачу поштових відправлень усіх видів. На лінії Орша – Донецьк через цю станцію курсував до 1986 року пасажирський потяг Москва – Мінськ. Стосовно закриття цієї лінії мешканці ближчих сіл писали скарги до різних інстанцій, але отримували лише відписки. Розумні люди підказали ветерану праці, лісообхіднику Бунякинського лісництва Олексію Матвійовичу Мірошникову, що єдина людина в країні, яка спроможна допомогти, це – Андрій Андрійович Громико. Написали листа-звернення до колишньої Верховної Ради СРСР в Москву від імені однієї з передових доярок колгоспу «Социалистический труд». Звернення

спрацювало на користь гірківців та бунякинців. Потяг став зупинятися і забирати пасажирів зі станції Шечково. Проте остання електричка Льгов – Локоть перевозила по цій залізничній колії робітників до Тьоткинського цукрового заводу тільки до 2004 року.

Місцевість, де проходила залізниця, була дуже заболоченою. Так, за спогадами старожила села Івана Степановича Грамотіна (1915–1997), він разом з учнями-односельцями ходив до Бунякинської школи по тих купинах землі, що рухалися та угиналися прямо під ногами. Минуло вже багато часу. Болота поросли травою та кущами і небезпеки для людей вже не завдають. Проте, траплялося, що лосі і дикі кабани там найчастіше гинули [6, арк. 2].

Головним промислом мешканців Гірок була розробка крейדיаних гір. Увесь прилеглий до села великий лісовий масив був скопаний печерами-штольнями, з прокладеними в них чавунними вузькоколійками. У штольнях ще на початку Другої світової війни продовжували добувати крейду. З відкриттям у селищі Тьоткине цукрового заводу, власником якого був дворянин Михайло Іванович Терещенко (згодом міністр Тимчасового уряду), гірківську крейду для відбілювання цукру відправляли Сеймом доверху навантаженими баржами. Пізніше, з відкриттям станції, стали відправляти товарними вагонами. Відомо, наприклад, що в 1914 р. за умовами угоди між селянами Василем Семеновичем Грибоєдовим і Германом Федоровичем Туркіним з головною конторою Терещенського цукрового заводу перший зобов'язувався доставити 15 тисяч пудів крейди, а другий – 30 тисяч пудів за ціною чотири з половиною копійки за пуд. *«Крейда, що ми постачаємо, – обговорювалося в тих умовах, – повинна бути печерною, чистою, сухою, білою, без червоних та інших жил, грудками від п'яти до тридцяти фунтів вагою, з вологістю не більше шести або семи відсотків, при цьому ми зобов'язані скласти її у невеликі бурти для просушування, і коли вона гарно просохне – відправляти до Тьоткиного»* [7, арк. 2]. Був поблизу села і великий Череповський кар'єр, яким володів М. М. Черепов, уродженець с. Вощинине, статський радник, у 1892 р. – почесний мировий суддя Путивльського повіту, 1895 р. – предводитель дворянства Путивльського повіту, 1913 р. – земський начальник 3-ї дільниці (Новослобідська та Новогончарська волості з центром у с. Вощинине). Микола Михайлович мав 400 десятин землі в Миколаївській волості [8], великий маєток у Путивлі, а також садибу в с. Вощинине. Його коштом було збудовано в цьому селі церкву Успіння Пресвятої Богородиці [9].

Син Миколи Михайловича – Леонтій Миколайович – статський радник. Жив у Путивлі. З 1892 року – земський начальник 1-ї ділянки (Буринська, Поповослобідська, Козачанська та Гружчанська волості); 1909 р. – член наглядової ради Путивльської жіночої гімназії ім. Єфросинії Ярославни; 1913 р. – предводитель дворянства Путивльського повіту. Мав 699 десятин землі у Гружчанській волості. Нагороджений орденом святого Станіслава II ступеня. Старший син Леонтія Миколайовича – Кирило мав чин генерал-майора. На 1884 рік був власником 1210 десятин землі у Гружчанській та 51 десятину в Новослобідській волостях Путивльського повіту [10]. Наприклад, у 1913 р. він поставив до Тьоткинського цукрового заводу 63 тисячі пудів крейди, яку відправляли Сеймом човнами і баржами, а пізніше – залізницею. Коли в 1920 р. усе нерухоме майно землевласника націоналізували, до нього підійшов старенький селянин, як рівному подав руку і промовив: *«Ну все, Миколо Михайловичу, ви вже більше не будете панувати!»*. На що Черепов відповів: *«Ми не будемо панувати, а ви не будете господарювати...»* [11, арк.2].

Гірки за дореволюційних часів жили двома громадами – Хуторок і Шаївка. Перебуваючи в XIX столітті у складі Новослобідської волості Путивльського повіту Курської губернії, Гірки називалися не селом, а *«деревнею»* (тому що там не було храму), і гірківці вважалися парафіянами Свято-Троїцької церкви села Олексіївка Глушківського повіту Курської губернії (нині територія РФ). Землі, пасовища і луки Гірок, Бунякайного та Юр'євого належали відставному штабс-ротмістру, спадковому дворянину Олександрові Васильовичу Аксьонову, якого селяни дуже поважали. Коли він помер, чоловіки села Юр'єве, як згадують старожили, на плечах пронесли труну з тілом небіжчика до самої Софроніївської пустині, де відбулася похоронна відправа. Відомим представником цього роду став син поміщика – Іван Олександрович Аксьонов (1884–1935) – поет-футурист, літературний, художній і театральний критик, дитинство якого пройшло серед дивовижних пейзажів крейдяних Шечкових Гір та глибоких ярів. Разом зі своїм другом, земляком Давидом Давидовичем Бурлюком – вихідцем Лебединського повіту, брав активну участь у мистецьких диспутах. У Парижі зустрічався з художником Пабло Пікассо. Був шафером на весіллі Ганни Ахматової та Миколи Гумільова. У 1924 році очолював Всеросійський з'їзд поетів [12, арк. 14–15].

Будинок Аксьонових знаходився в Гірках у дуже гарному місці, оточеному квітучими садами. На хуторі Кирилівка, що біля самого Сейму, Аксьонові мали свою купальню. Починаючи з перших весняних днів і до глибокої осені, пани проводили час у Гірках. Проте взимку дворянська

родина перебиралася жити до с. Юр'єве. А після скасування кріпацтва вони переїхали в Гірки на постійне місце проживання. На цій території знаходилися також будиночки-флігельки для прислуги та гостей. За радянських часів дім Аксьонових націоналізували. Пізніше там розміщувалася колгоспна контора, а до 2008 р. – будинок для людей похилого віку. А в панському флігелі влаштували школу.

Шкільні заклади в дореволюційний період будували коштом земства, іноді – коштом сільських громад. У цей період освічених людей на селі жило дуже мало, буквально одиниці. За статистичними даними на 1884 рік у Гірках на 59 дворів тільки шість чоловіків та два хлопчика вміли писати та рахувати. Віра Андріївна Грибоєдова – випускниця Путивльської жіночої гімназії імені Єфросинії Ярославни стала першою вчителькою в селі. У 1920 р. з числа перших радянських вчителів села був Георгій Іванович Двійних, потім його змінив Петро Якович Двійних – колишній кадровий військовий царської армії, який служив писарем в артилерійському полку. Він дуже красиво писав каліграфічним почерком з різними завитками і віньєтками у заголовних буквах [13, арк. 114–129]. З 1930 року в селі діяла чотирикласна школа, в 1948 р. філіал Бунякинської школи, а в 1960–1977 рр. – восьмирічна школа [14].

У червні 1921 р. путивльська районна газета «*Плуг и молот*» опублікувала резолюцію з питань нової економічної політики. Паростки непу почали «*проростати*» і в Путивльському повіті. У Гірках відкрили продовольчі лавки Максим Трохимович Погорєлов, Онисим Михайлович Машков і Федір Іванович Колієнко. Проте справа добре пішла лише у Погорєлова.

У 1929 р. у Гірках була створена промартіль «*Социалистический горняк*», яку очолив Петро Титович Бабинцев (після Другої світової війни він був головою Путивльської міської ради). Через рік робітники розбіглися. Вдруге зібралися в артіль у 1930 році. Добували крейду і випалювали вапно. У голодні 1932–1933 рр. там було організовано випічку хліба, відкрито їдальню, де працівники отримували хліб і приварок, а на трудодні їм давали ще й мед із колгоспної пасіки. Варто зазначити, що напередодні Другої світової війни охочих до крейдового промислу в селі ставало все більше і більше. Так лідерами в Гірках стали гірник крейдового кар'єру Тимофій Іонович Грамотін і майстер вапняної печі Дмитро Іванович Лихих. На зльоті ударників промислового виробництва в Києві (1936) їх преміювали цінними подарунками – патефонами та наборами до них грамофонних платівок із записами популярних на той час пісень. Артільню керував Іван Григорович Погорєлов, якого на початку Другої світової війни

забрали на фронт. Після нього головою обрали Петра Яковича Ткачова, який через півтора року теж пішов на фронт. Його змінив Василь Онисимович Теслев. Потім очолювали промартіль Захар Миколайович Туркін, з 1947 року Василь Іванович Волков, а в 1950-х роках – Петро Єгорович Рибкін та Семен Логвинович Підв'язний. З 1939 року промартіль увійшла до складу Сумської обласної промислової спілки. Всі робітники були членами облпромстрахкаси та членами профспілки. Щорічно по декілька чоловік направляли до Будинків відпочинку за рахунок цієї спілки.

Працювали в Гірках до початку Другої світової війни дві вапняні печі, крейдо-помольний завод, гончарне виробництво і невеличка цегельня. У післявоєнний час промартіль багатішала: збудували новий клуб, контору, ферму. За підтримки першого секретаря Путивльського райкому партії Івана Костянтиновича Катрича на початку 1950-х років було заплановано збудувати у цьому селі також завод з виробництва силікатної цегли, для чого розробили відповідний проект. Однак, кошти в 1954 році несподівано відправили до Казахстану – на розвиток цілинних і перелогових земель. Поступово розробка крейдових гір стала в селі збитковою. Ставало все менш й охочих робітників до цієї важкої праці. Промисел крейди в Гірках поступово став згасати. Проте, деякі нащадки гірницьких родин ще деякий час залишалися вірними обраній професії. У 1959 році, на вимогу голови колгоспу «Соціалістический труд» Олександра Михайловича Михальова Путивльський райком партії вирішив приєднати промартіль до цього колгоспу [15].



Літо в Гірках. 1974 р.



Копальня щодо видобування крейди. 2020 р.



Будинок поміщиків Аксьонових



Вчителька Олена Бадзьє. 1968 р.

Крім промартілі «*Социалистический горняк*» у Гірках працював й колгосп «*Свеклосев*», заснований ще в березні 1930 року. Він займався вирощуванням і постачанням цукрового буряку до селища Тьоткиного. У 1944 році колгосп увійшов до складу об'єднаного колективного господарства «*Социалистический труд*» з центром у с. Бунякине.

У 1930–1940 рр. підпали під політичні репресії такі уродженці Гірок: Максим Ферапонтович Кузьмичов (1891 р. н.), Максим Трохимович Погорєлов (1894 р. н.) та Дмитро Григорович Кузьмичов (1908 р. н.). Сьомого березня 1938 р. їх заарештували співробітники Путивльського відділу НКВС та пред'явили звинувачення щодо участі в нібито куркульській змові, яка готувалася з метою повалення радянської влади. А 11 травня того ж року цих невинних людей розстріляли в Чернігові [16, арк. 2].

У післявоєнний період почалася відбудова усього зруйнованого та знищеного окупантами. Мешканці Гірок старанно працювали, за що й отримали державні нагороди. Оператора МТФ № 4 Дмитра Юхимовича Воробйова було нагороджено орденом «*Трудового Красного Знамени*», а також медаллю «*За трудовую доблесть*», трьома медалями ВДНГ СРСР і

преміювано легковим автомобілем «Москвич», доярку Лідію Гнатівну Погорєлову нагородили орденом «Трудового Красного Знамени», а ветерана Другої світової війни Петра Парамоновича Селіна – орденом «Знак Почета». У грудні 1959 року Гірківський і Бунякинський сільські ради об'єдналися в одну Бунякинську сільраду з центром у с. Бунякине. У 1979–1989 рр. Радянським Союзом велася неоголошена війна в Афганістані. У той період там проходили військову службу, а фактично воювали, й гірківці. Так, прапорщика повітрянодесантних військ, воєнного розвідника Михайла Івановича Кропиву було нагороджено бойовим орденом Червоної Зірки [17, арк. 78–90].

Нині Гірки знаходяться в числі неперспективних сіл, або тих сіл, які вимирають. Кількість населення становить понад 60 осіб. У селі мешкають люди переважно похилого віку. З 2017 року Гірки увійшли до складу Новослобідської об'єднаної територіальної громади, яку очолила Ольга Олександрівна Гаркавенко. А з 2019 року – до складу Новослобідської ради Бунякинського старостинського округу. Олександр Миколайович Міліков, уродженець села Бунякине – нині в. о. старости цього округу.

У Гірках родюча земля. На території громади діють приватні сільськогосподарські підприємства ТОВ «Обрій» і ТОВ ПрАТ «Райс-Північ». А під землею зберігаються ще великі поклади крейди та вапна. Особлива гордість села – мальовничі місця для полювання, рибальства і відпочинку. І нині, як розповідають місцеві жителі, влітку в Гірках стає людно, бо приїжджає багато відпочиваючих. Хочеться сподіватися, що цей чарівний куточок Путивльської землі не залишиться покинутим.

Список використаних джерел та літератури

1. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. Харків, 1973. 447 с.
2. Историческая летопись Курского дворянства. Составил член Императорского С.-Петербургского Археологического Института А. А. Танков. Издание Курского дворянства. Т. 1. М. 1813. БСЭ. М. 1954. Т. 30. С. 536–637.
3. Алфавитный указатель населённых мест в 1898 г. Державний архів Курської області (далі буде ДАКО). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 82.
4. ДАКО. Ф. 4. Оп.1. Спр. 79.
5. Там саме.
6. «Вестник села» – щомісячна газета трудового колективу колгоспу «Социалистический труд» (виходила з 1991 до 1995 рр.), № 2 від 19 лютого 1991 р. С. 2.
7. «Вестник села». № 9 від 26 вересня 1991 р. С. 2.
8. ДАКО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 38.
9. ДАКО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 79.
10. Там саме.
11. «Вестник села». № 9 від 26 вересня 1991 р.
12. Адашкина Н. Л. Аксёнов Иван Александрович // Энциклопедия русского авангарда: Изобразительное искусство. Архитектура / Авторы-составители В. И. Ракитин, А. Д. Сарабьянов; Научный редактор А. Д. Сарабьянов. М.: RA, Global Expert &

- Service Team, 2013. Т. I: Биографии. А-К. С. 14–15.
13. Сборник статистических сведений по Курской губернии. Выпуск VII. Издание Курского губернского земства. Курск, 1884. С.114–129.
 14. «Вестник села». № 5 від 31 травня 1991 р.
 15. «Вестник села». № 1 від 17 січня 1991 р.
 16. «Вестник села». № 2 від 19 лютого 1991 р.
 17. Лепешкин А. Д., Луговской А. В., Дедюхин В. Г. У засечной черты. Историко-краеведческий очерк. Суми: РВВ, 1993. С. 78–90.

Ребенок Вікторія Русланівна

*студентка Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин,
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (м. Суми)*

ІСТОРИЯ ТА КРАЄЗНАВЧІ ВІДОМОСТІ МІСТА ШОСТКИ

Питання походження історичних назв, у тому числі й на Сумщині, залишається надзвичайно актуальною. Проблеми історії краю, його топоніміки, розглядається не одне десятиліття, аналізуються основні напрями краєзнавчих досліджень й цього лексичного шару.

Мета статті – з'ясувати походження топонімічних назв міста Шостки.

Вивченням цієї проблеми займалися краєзнавці Сумщини О. В. Кожельна, І. С. Абрамов, Л. І. Рожкова, І. В. Мошик [2; 3], С. І. Грива [1], Л. Ю. Двоскін, В. Кириєвський [2], І. Танський, В. А. Прохоров, А. І. Дзенс-Литовский та інші.

Щодо походження назви Шостки найпоширенішою є версія про зв'язок астіоніму з гідронімом – уздовж міста протікає річка Шостка. З нею згодна більшість краєзнавців. Отже слід досліджувати не виникнення самої назви, а річки [1, с. 7]. У свою чергу її назву можна пов'язати з тим, що вона є шостою притокою річки Десни. Але дослідження місцевості показали, що помилково до цього часу вважати річку Шостку шостою по рахунку притокою. Не виключено, що назва міста могла піти від слів «шест», «шестка» (човен, шлюбка), «шестерні махи» (млин), «шестинка» тощо. Було також зафіксовано декілька окремих персон, що проживали в місті з прізвищем «Шостка», «Шостак» тощо. Тому назва могла піти від прізвищ.

У давнину на території міста, особливо навколо річкової місцевості, у великій кількості росли квіти, що мають сильні лікувальні властивості. Припустимо, вони стали причиною такого найменування. Це конвалії, які в минулому в народі називалися «шестками». Цілком вірогідно, що така назва має коріння часів панування тут сіверянських племен.

Оцвітина конвалії складається з шести пелюсток, що мають зубчики, немов би язик квітки дзвіночка. Назва квітки «шестка» могла з'явитися

саме від оцвітини з шістьма зубчиками [1, с 7].

У XVII столітті польська шляхта та магнати при освоєнні краю (з 1618 р.) могли видозмінити назву конвалії – «шестки» на польське слово «шустця», «шустка» й називати річку на виокремленій місцевості, що густо всяна конваліями саме таким чином [1, с. 7].

Назва саме річки «Шестка» згадується ще в XVI столітті в Жалуваній грамоті царя Великого Московського князя Івана IV Васильовича (Грозного), Спасо-Преображенському Новгород-Сіверському монастирю на земельні угіддя від 1551 року, яка підтверджувала ще одну, таку ж саму грамоту, раніше надану монастирю його батьком Василем III [10]. У жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю від 22 квітня 1669 року наводиться перелік земель і населених пунктів, що і зараз входять до складу Шосткинського району, а саме: «за Десною рікою селом Глазовым, ...деревнею Остроушками, ... деревнею Калеевкою, ... слободой Погребками, Преображенським, с мельницами Богдановскими на ріці Шовіще с перевозом подмонастырем на Десні ріціпод Новгородом» [7, с. 203].

У XX столітті на річці Шостка було багато млинів, на яких ще раніше виготовляли чорний порох. Двічі його виробництво припинялося і поновлювалося в сприятливих місцях. На поверхні ґрунту знаходили багато селітри. У цьому краї росла вільха, з якої випалювали краще деревне вугілля для пороху. Далі використовували деревину, через що ліс від Шостки до Брянщини оголосили резервним.

Згадка про місто зафіксована в документі у 1739 року. Це був свого роду наказ, за яким на лівому березі річки Шостка було створено пороховий завод, навколо якого виникло поселення. Офіційно в Шостці цілий мікрорайон отримав до того розмовну назву Капсюль, тому що на місцевому заводі «Імпульс» виробляли капсюлі для набоїв. У народі Шостку також називають «місто хіміків» через продуктивність Заводу Хімічних Реактивів. Певна репутація в населеного пункту склалась і завдяки заводу «Свема».

За всю історію міста вулиці зазнали неодноразових перейменувань. У 1920-х роках більшовики перейменували Садову вулицю на Советську. Площу навпроти ревкому – у площу Красноі Армії, Глухівську вулиця – у вулицю Карла Маркса. Міщанська вулиця разом з провулком була перейменована ревкомом на Пролетарську. А сусідня Знаменська вулиця отримала назву Краснознаменної. Гомінкій Базарній вулиці разом з провулком дісталось ім'я Л. Толстого, а святковій Ярмаркова – ім'я Марата. Воскресенська вулиця, уздовж західної сторони кладовища, перетворилася

на вулицю Леніна. Офіцерській вулиці, розташованій між вулицями Леніна та Толстого, надали ім'я Л. Троцького. Єдиний годонім, що зберіг дореволюційне найменування, – непримітна між вулицею Марата та провулком Толстого сумна Кладовищенська вулиця. Піщана дорога до караульних бараків наприкінці 1930-х років отримала назву вулиці К. Ворошилова. Інші магістралі, розташовані по старих дорогах між городів та навколо них, отримали назви на честь Фрунзе, Пушкіна, Крилова, Набережна, Молотова та Сталіна. На останній вулиці, за спогадами старожилів, було невелике озерце праворуч від будинку № 20 та униз на ярку. На витоку з озера знаходився місток (нині тут залізобетонна труба по Советській вулиці), а далі в лузі, праворуч під береговою терасою, була велика джерельна криниця [9].

Варто зазначити, що місто розбудовувалось інтенсивними темпами і до війни, в ньому нараховувалось 99 вулиць та 39 провулків.

Яскравий приклад деформації найменування вулиць – вул. Госпітальна. Їй у різний час були присвоєні такі назви: до дня жовтневого перевороту – 25 Октября (Госпітальний провулок – символічно переіменований з подіями Кривавої неділі в Петербурзі 9 січня 1905 року; у Шостці також відбувся власний кривавий день – 13 грудня 1905 року), а за німецької окупації – Заводська. 19 листопада 1948 року прийнято рішення змінити її назву на вулицю Молотова тощо.

За свідченнями старожилів нинішня територія ДержНДІХП колись була пустирем, на якому розташовувались т. зв. «могилки». У 1920-х роках тут сформувався форштадт між ярком і дорогою до Горбатого мосту, до другого входу на завод. У довоєнний час ця територія була усіяна непомітними могилами, як поодинокими, так і братськими. У місті була так звана «шведська могила» діаметром у 5 метрів і висотою в метр. «Шведська могила» знаходилась на території Шосткинського філіалу Казанського науково-дослідного інституту хімічних продуктів (КНДІХП).

Наш край збагачений мішаними, сосновими (борами), дубово-сосновими лісами, гаями, річками, болотами і озерами. На шлюзах річки Шостка жінки прали білизну. Вона була чистою, рибною; на ній росли білі та жовті лілії. Купалися в місцях з назвами «Бабська», «Кінська» та «Коса» [5, с. 2]. Вище за течією на відстані близько одного кілометра розташоване село Гамаліївка. На річці є кілька загат. До міста примикає лісовий масив. На північно-західній околиці міста бере початок річка Люта, ліва притока Івотки. Також є невелике Галинківське озеро, розташоване у мікрорайоні Капсуль [10]. На планах 1897 року можна побачити торф'яне болото з прокресленими вздовж берега меліораційними канавами. Небезпечно було

купатися в озері біля хлібозаводу на початку Советської вулиці. В 1940-х роках, воно ще було дуже глибоким. Ще одне озеро було на Петухівці навпроти магазину № 17, з лівої боку вулиці Жданова. Там була джерельна криниця, яка й живила озерце й Іванову долину навколо (нині на долині стоїть дев'ятиповерхівка молокозаводу, вул. Воронізька, 19).

1871 року в пам'ять сотої річниці з часу заснування заводу встановили біля церкви Різдва Христового на майдані бронзове погруддя Олександра II. Пам'ятник мав невисокий квадратний постамент з чотирма барельєфами на кожній стороні що зображували усіх попередніх до Олександра II правителів Російської імперії. 14 січня 1918 року влада в Глухівському повіті вперше перейшла до більшовиків, які і знесли пам'ятник [2, с. 4].

Другий кам'яний двоповерховий будинок Шостки був збудований в 1824 році для командира Шосткінського порохового заводу (нині завком по вул. Садовий бульвар, 53). Збудовано ліворуч двоповерхової, канцелярії – першогокам'яного будинку Шостки (Садовий бульвар, 55). У 1870-х роках генеральському будинку було добудовано третій дерев'яний поверх. Під час війни він знову став двоповерховим [2, с. 4].

Архітектурними пам'ятками історичного значення є Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир та Гамаліївський Харлампієв монастир. Не чітко, але простежуються риси українського бароко. Шосткінські пам'ятки: Храм Різдва (у минулому заводська церква, побудована наприкінці XVIII століття, Володимирівська церква, зведена близько 1813 року), Собор Пресвятої Богородиці, зведений близько 1914 року, міститься біля сучасного заводу «Імпульс», Покровська церква у Лазарьовці, Михайлівський собор у м. Вороніж. У центрі міста Шостки обеліск та вічний вогонь, а в парку Свободи пам'ятка – скульптура на честь захисників міста та воїнів, що загинули в роки Другої світової війни. У дворі Хіміко-технологічного коледжу імені Івана Кожедуба (ШХТК) – пам'ятник мешканцям міста і села, яких на цьому місті масово розстріляли у 1942 році фашисти. У парку «СВЕМА» – скульптура українського козака встановлена нещодавно [6].

Отже, назва міста Шостка має безліч теорій. Найпоширеніша – гідронім, тобто від місцевої річки Шостка. Вулиці та складові міста за період свого існування зазнали безліч змін. Історія пройнята трагічністю та жалобою, доказом цього є існування так званої «шведської могили». Шосткинська місцевість багата на історичні архітектурні пам'ятки. Місто має свою історію, цікаве минуле і воно варте бути знаним, заради недопускання пережитих помилок у майбутньому.

Список використаних джерел та літератури

1. Грива С. И., Двоскин Л. Ю. Название города Шостки произошло от слова «ландыш»? (Ещё одна версия) // Перекресток. 2003. № 21. С. 7.
2. Кириєвський В. Перші будинки Шостки // Шанс. 2011. № 2. С. 4
3. Мошик І. В. Діяльність Шосткинського хіміко-технологічного інституту (технікуму) у 20-30 рр. ХХ ст. // Сумська старовина. 2008. № XXIV. С. 28–37.
4. Мошик І. В. Становлення в регіональній вищій школі Чернігівщини нових організаційних форм та методів навчання як засобу формування нового інтелігента у 20-ті рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. Вип. 49: Проблеми вивчення історії та культури ХХ ст. в сучасних дослідженнях. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. С. 33–44.
5. Пам'ятки архітектури, історії та культури / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://minsk200.blogspot.com/p/blog-page_71.html.
6. Приходько А. И. Воспоминания // Рукопис. Шостка, 1990. 15 с.
7. Кужельна О. В Чи дійсно Шостка шоста, або нотатки на полях місцевої топоніміки // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2010. Вип. 3. С. 203–205.
8. Шостка – рідне місто / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://shostka1klas.blogspot.com/p/blog-page_3955.html.
9. Шостка. Історія вулиць, 2013 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kir5.blog.net.ua/>.
10. Шостка / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0>.

Гуцал Єлизавета Юрїївна

учениця, Великописарівська спеціалізована школа I-III ступенів імені Героя Радянського Союзу І. М. Середи, слухачка Сумського територіального відділення Малої Академії Наук України, вихованець гуртка «Народознавство», Великописарівська станція юних натуралістів (сmt. Велика Писарівка)

ТРАДИЦІЙНИЙ ЖІНОЧИЙ ОДЯГ СЕЛА ХХ СТОЛІТТЯ НА ВЕЛИКОПИСАРІВЩИНІ

Після здобуття Україною незалежності й до нашого часу процес оптимізації соціально-культурних інтересів українського народу не втрачає свого особливо важливого значення, зокрема, у контексті вивчення національної культури та побуту наших предків. Разом із тим цілісна система національної культури базується на традиційній спадщині окремих регіонів України.

Найстійкішим щодо збереження традицій крою та оздоблення був одяг сільського населення. Багато його елементів у незмінному вигляді побутувало на Великописарівщині до середини, а деякі й до кінця ХХ століття. Зокрема, так звані «бурки» (зимове взуття з теплої тканини з гумовими калошами), носила і сільська молодь у 1980-х роках як вихідне взуття. Їх шили приватні майстрині і за бажанням дівчат оздоблювали верх

натуральним або штучним хутром. Верхній одяг виготовляли з одного або декількох шматків тканини; він огортав стан, драпірувався в різні способи, утримувався на тілі за допомогою гудзиків, зав'язок, булавок, поясів.

Одяг населення Великописарівщини першої половини ХХ століття, як частини Слобожанщини, залишався важливим свідченням етнічної ідентифікації нашого регіону. Вивчаючи вже відому інформацію з цього питання, я з'ясувала, що окреслена нами територія залишилася поза увагою попередніх дослідників. Наукова новизна даної праці, зокрема, полягає у тому, що в ній вперше запропонована класифікація фартуха за побутовим призначенням.

Під час спілкування з мешканцями різних населених пунктів Великописарівщини інтерв'юерами було визначено основні загальноновживані компоненти традиційного одягу селян ХХ століття. Ми з'ясували, що верхнім одягом, як і на решті території Слобожанщини, у нашому регіоні були кохти, жилетки, кожухи та літейки, які ми можемо побачити на світлинах місцевих мешканців (*«Кохти були з комірцем, заді були пугавки і заді вони застібалися. Рукава були довгі, лентами красними обшито, а в кінці кохта була, як в гармошку взята, «козачок» звався. Жилетки були не ватяні, а в кого яка трябка є, то пришивали і ходили, їх почти не було. Кожухи почти не шили. Хотя шили в Єздецьком: кожї чинили з овець і кожухи шили тільки стоячи. Ще ранше робили «літейку» - воно таке, як кухвайка, тіки воно з рукавами, а поле отаке навскоси довге. Дитину нисе у літейці: покладе, обгорне і не важко нисти. Дід мій шив»*)¹.

Керсетки Великописарівщини шилися традиційно для Слобожанщини, зі зборками. Як елементи декору використовувалися зубцеподібні шви, драпірування, декоративні гудзики, аплікаційні вставки. За свідченнями респондентів, моделювання керсетки часто залежало від кількості тканини, якщо її не вистачало, використовувалися невеликі клаптики, які вшивалися у малопомітних уставках. На Великописарівщині керсетку звали «свиткою» (*«Свитки робили із сукна, не вишивали, з коміром. А тоді почали башлики – таке, як курить, воно надіниш, а спереду завяжеш»*). Свитку, як і будь-яку другу вещь, можна було виміняти на базарі чи ярмарку на картошку, сало, мед або шось іще. Но, багато хто шив їх власноручно. У нашій сім'ї це були мої дядьки (брати матері) Кіндрат і Никифор, які пошили оці свити для моєї матері – їхньої сестри – Соляник Сені, 1902 р. н. На ярмарку купували або міняли шерстяну ткань і пугвички, якими украшали свиту. Украшали її тоже різними строчками, отак вроді малювали візерунки на грудях та рукавах. Ткань брали

¹ збережено автентичний говір респондентів

«впритик», іногда її не хватало для викройки, тому брати вишивали маленькі клапті, щоб зберегти фасон. Свитку одягали на празник, на ярмарку і в церкву. У неї ж, відкотивши полу, можна було загорнути ще й і дитяtko, притуливши його до грудей, щоб тепленько було»).

Як і на решті території України, єдиним натільним вбранням жіночого одягу у першій половині ХХ століття була сорочка, особливо, у сільській місцевості. За свідченням Сінянського Олександра Миколайовича, мешканця с. Шевченкове, до 1953 року у колгоспі за трудодні розраховувалися натуральною сировиною, тож, за відсутності грошей, різні товари, у тому числі і сорочки, міняли на базарах або один у одного. До середини ХХ століття на Великописарівщині вишита сорочка втратила своє щоденне призначення, проте широко слугувала як святковий одяг або використовувалася учасниками художньої самодіяльності. У цей же час зникають чітко регіональні орнаментальні особливості, сорочки вишивалися відповідно до уподобань (*«Ранше сорочки були довгі з довгими рукавами, зверху комір збирався в гармошку. В сорочках, у яких спали, їх ніяк не вишивали. Сорочка була така, як у кого був калінкор, то до половини калінкорова, а еслі не було калінкору, то повністю полотняна, рукава були вишиті. Зімою колготок не було удівали сорочки довгі і спідницю»*).

Окрім притаманного Сумщині узору *«ламана гілка»*, на Великописарівщині можна прослідити певну лінію розвитку та створення етнографічних особливостей. Найбільше вишивали хрестиком, гладдю або *«вистебом»* (петельний шов). Кілька таких сорочок до Великописарівського шкільного музею-світлиці у минулому році передали мешканці с. Шевченкове та с. Попівка. Для декорування сорочок місцеві мешканці використовували різні за кольором і фактурою нитки. На жаль, не вдалося знайти згадки про саморобне фарбування ниток, тож можна констатувати, що для вишивки використовувалися вже готові, які, відповідно до матеріальних статків, вимінювалися або добувалися у якийсь інший спосіб. Так, на Великописарівщині широко застосовувалися нитки з напівшерстяних та шерстяних платків або шовкових стрічок (*«Вишивали сорочки дома або на досвітках. А ще, на досвітках жмені мняли босими ногами. Прядіво шоб получіть, нада його ногами помнять, отакої. Довго мнять, ноги так печуть пеком, а тоді витрухують, а тоді почеше його гарно тими гребіньками, така здорова, а тоді поробе таке, як куколка, а тоді тут прядка стоїть нище, а тоді вже прядли. Каждый собі вишивав і рушники, і сорочки. Вишивали рисунки самі, або як побачиш у товаришки, то і сама начнеш таке вишивать. Вишивали разними нитками. Вишивали часто голубів гладдю, ритязьком або хрестиком. Ритязьком –*

рисують на матерії, а потім вишивають. До війни нитки не робили, пряли і получалися нитки, сірі такі, як чувал. Тягниш тоді, смичиш, а воно мотає на шпульку. А тоді робили нитки з прядіва. І купляли на пустощі, у нас там приїжав Клочок, кінь у нього, і він ото продає нитки, тряпки, кручки, потім зваже і продасть»; «Мені свекруха як вишивала сорочку, спросила, яким узором? Мені хотілося якихось великих цвітів, щоб нарядно було, бо в мене такої сорочки раніше не було: то війна, потім у Навлі після бомбьожок довго розбирали завали, потім у колхозі робила і дома... Поки я з роботи прийшла, а свекруха вже два цвітка на рукавах вишила, тільки листочки зробила зелені, а мені хотілося чорних. Так вона ото і зашила»).

Спідниця, або «юпка», як її називають на Великописарівщині, шилася з домотканої шерстяної або напівшерстяної тканини переважно темних кольорів, зі споду оздоблювалася підюпником з мереживом. Такі спідниці часто вимінювалися на сільських ярмарках («Круживо плили самі. Потом з калінкору пошитий підюпник, а до нього пришивали круживо. Потом удіває спідницю, а зверху круживо виглядає. Спідниці були – чотири складки, збоку по шість пугавок чорних. Спідниці були вишневі, чорні, сині, а красних не було, та широкі були. Спідницю красили бузинкою: давили, а потім красили»).

Відповідно до статків, селяни мали шкіряні черевики або плетені лапті, які виготовлялися власноруч. Зимові валянки, які виготовлялися у сусідніх російських селах, вимінювали або купували на ярмарках («Раніше були ярмарки восени на пустощі. Там продавали прядку, днище те, що сілать шпуньку, горшки, миски і матерію. Ото, бувало, стоїш день, поки твоя чередь підійде. Міняли після війни за відро картох сорочку. Робили лапті: ходили в ліс і, де росте коло липи, дубці рвали, потім зкачували, щоб рівне було, а потім плили. Качали на вірьовочку і сушили, а потім плите вірьовочку і швайкою підшиває, ще й вірьовочкой. В лаптях не боліли ноги. Валянки у нас не робили, а робили в Росії. Черевики шили із свинячої шкіри: обрізали шкіру, водна стоїть діжка така, туди кидали шкіру. Варили кору з дуба і наливали в діжку, і кисло воно тиждень чи дві неділі, потім обскрібали сало від шкіри і тістом намазували. Потом сушили, краяли і потім робили. Черевики красили дьогтем, хочеш краси, хочеш не краси. А підошву підшивали з дермонтину, а гвіздочки робили дерев'яні із клинка: порізані кругавки, а потім ножиком обрізали і сушили, у два ряди забивали. А чоботи робили з шкіри теляти, кожу вичиняли і робили. Або шив з свинячої шкіри. Хоть і смалить тоді нельзя було, не давали. Сандали ще робили, як тапочки, тіки застібалися через верх:

ризиночку причепе і шили сандалі»).

Зібраний в усний спосіб матеріал дозволяє класифікувати великописарівські фартухи наступним чином:

- 1) *Празничний* – переважно білого кольору, вишитий, зроблений з рушника, якравої тканини, поясний;
- 2) *Кухонний* – квітчастий (дрібненько), з карманами, погрудний;
- 3) *У лавку* – квітчастий, у клітинку, з карманами та шпильками;
- 4) *До скотини (свинячий)* – темного кольору, з міцної тканини;
- 5) *До груби* – темного кольору, з міцної тканини або брезентовий;
- 6) *На город* – темного кольору, з міцної тканини.

Подібні фартухи були у кожному господарстві. Фартух до груби, у якому носили дрова чи вигрібали попіл, вдягали і чоловіки. Усі ці фартухи також шилися власноруч.

Загалом, український народний одяг певною мірою відображає історичний розвиток, світогляд, художню творчість українців. Розуміння традиційного крою та оздоблення різних його елементів не втрачає своєї важливості у вивченні етногенезу нашого народу, його етнокультурного розвитку, формування традицій та звичаїв, духовної культури.

Список використаних джерел та літератури

1. Інтерв'ю в Глибокої Мотрьони Пилипівна (1929 р. н.), с. Попівка.
2. Інтерв'ю в Грицай Галини Григорівни (1924–2017), смт. Велика Писарівка.
3. Інтерв'ю в Обідець (Макакенко) Анна Семенівна (1939–2008), смт. Велика Писарівка.
4. Інтерв'ю в Сінянській Катерині Йосипівні (1927–2011), с. Шевченкове.
5. Інтерв'ю в Сінянського Миколи Івановича (1924–2012), с. Шевченкове.
6. Інтерв'ю в Сінянського Олександра Миколайовича (1947 р. н.), смт. Велика Писарівка.

Коваленко Юрій Олександрович

завідувач науково-дослідного (просвітницького) відділу, Національний заповідник «Глухів» (м. Глухів)

САКРАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ ГЛУХОВА РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Перша згадка про Глухів відноситься до середини XII ст. Але, внаслідок епідемії чуми 1352 р., місто на довгий час запустило й історія виникнення його пізньосередньовічних церков є недавнішою кінця XVI – початку XVII ст. У переліку населених пунктів, що належали Московській державі до 1618 р., Глухів згадується як село, отже, це вказує на існування на його території якогось храму. Після 1618 р. Глухів потрапляє під владу Речі Посполитої, і у 1621 р., маючи той же статус,

змінює своїх господарів з московитів на польську шляхту. У 1623 р. Глухів вже називається «запустелой деревней», що говорить про відсутність у ньому церкви [12, с. 423]. Перші офіційні згадки про існування храмів у ранньомодерному Глухові відносяться до середини XVII ст.

У 1654 р. московською владою була здійснена ревізія українських фортець, і з першого відомого опису Глухова маємо відомості про єдину дерев'яну церкву: «в том земленом городе поставлена церковь деревяная во имя архангела Михаила... у тоє церкви служащей поп Григорей...» [1, с. 829]. Невідомо, чи була це відновлена церква, яка існувала ще на початку XVII ст., чи вона була збудована пізніше. Певний час церква виконувала роль соборної, про що свідчить запис 1654 року.

У 1692 р. стародубський полковник Михайло Миклашевський укладає контракт з майстром Матвієм Єфимовим на побудову нової кам'яної церкви [21, с. 44]. Будівництво храму розпочалося 9 вересня 1693 р.

Храм зазнав значних руйнувань під час пожежі 1784 р. Від нього залишились тільки кам'яні конструкції; все, що було дерев'яним, повністю згоріло. За наказом імператриці Катерини II залишки церкви були розібрані, а її цегла використана для побудови Троїцького собору.

У 1670-х роках вдовою дворянина Марка Кимбари Агафією Юхимівною на власній землі був заснований Глухівський Успіння Пресвятої Богородиці дівочий монастир. Спочатку монастир знаходився у селі Чернеччина (зараз район суконної фабрики на південно-західній околиці міста) і носив назву Спасо-Преображенського. Пізніше, у 1690-х роках, монастир переведено під захист фортечних укріплень.

Настоятелькою Глухівського Успенського дівочого монастиря була призначена мати І. Мазепи Марія-Магдалина, яка як ігуменя Києво-Вознесенського дівочого монастиря керувала Глухівським монастирем через намісницю. На території знаходився мурований п'ятидільний триверхий Успенський собор (початок будівництва 1686 р.) та трапезна церква (1694 р.) [5, с. 26]. Місце нового розташування монастиря обрано було не випадково. Марія-Магдалина, порадившись з гетьманом та митрополитом В. Ясинським, прийняла рішення у 1692 р. улаштувати обитель зі всіма будівлями навколо Успенського собору [16, с. 64].

23 травня 1748 року пожежа, що охопила місто, знищила і монастирські будівлі [11, с. 276].

1686 року за наказом гетьмана І. Самойловича (1672–1687 рр.) розпочато будівництво кам'яного п'ятидільного, тривершого Успенського собору. Закладено його було у центральній частині міста, над братською могилою московських стрільців, забитих під час протимосковської акції

гетьмана І. Виговського у 1659 році [4, с. 25]. Таку думку висловлює дослідник історії Глухова В. Белашов. Іншої точки зору дотримується В. Пуцко, котрий повідомляє, що після того, як у 1664 р. глухівчани витримали облогу польського війська на чолі з королем Яном Казиміром II, було звернення глухівського протопопа до російського царя Олексія Михайловича, щоб він дозволив спорудити церкву на тому місці, де під час облоги були засипані землею ратні царські люди [20, с. 91]. Вже до 1672 р. церква (дерев'яна) була збудована, оскільки до неї було подароване Євангеліє з дарчим написом: «...надано року 1672» [11, с. 278]. Кам'яна церква будувалася власним коштом гетьмана Івана Самойловича [13, с. 430].

Трапезна церква Різдва Христового була закладена по благословінню преосвященного отця Варлама Ясинського, архієпископа всієї Малоросії та митрополита Київського і Галицького, і за щасливим рементарством (гетьманством) їх же царської пресвітлої величності військ запорозьких обох сторін Дніпра гетьмана ясновельможного його милості пана Іоанна Мазепи *«тщательным же и горливым старанием в Богу превелебное ее мати гпже Марие Магдалени Мазепиной игумение манастиров Киево-Печерского и Глуховского... Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь. Основая сия трапеза каменная во честь и хвалу в Троици славимому Богу во имя преславнаго Рождества Христова в Богоспасаемом граде Глухове в монастыру Девичом от нарощдения сына Божого року 1694 месеца июня 24 дня...»* за царювання Іоана та Петра Олексійовичів та при патріархові Московському Адріянні, про що свідчить напис на мідній закладній дошці з цієї церкви, котра зберігається у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [14, с. 52].

1657 року почалось будівництво дерев'яного Троїцького собору [6, с. 61]. У 1720 р. гетьманом І. Скоропадським укладено договір на побудову кам'яного собору св. Трійці замість існуючого дерев'яного, що знаходився на великій площі у центральній частині міста. У зв'язку зі смертю гетьмана роботи припинилися. Імператриця Анна Іоанівна указом від 8 серпня 1734 р. звеліла на будівництво у Глухові кам'яної соборної церкви виділити 1000 рублів з місцевих прибутків. Та роботи так і не розпочалися. У 1744 р. Глухів відвідала імператриця Єлизавета Петрівна й дала вказівку будувати собор за рахунок казни. Через два роки старий дерев'яний соборний храм було розібрано, а на його місці глухівським протоієреєм Олексієм Голяховським у присутності військових чинів та громадян міста закладено новий кам'яний соборний храм на честь св. Трійці [11, с. 276].

1763 року до Глухова приїздить А. Квасов. Крім загального перепланування та організації міської забудови до його обов'язків входить і добудова розпочатого Троїцького собору. Роботи відновлюються у 1765 р. [19, с. 81].

Величезна пожежа 1784 р., що знищила практично весь Глухів, значно пошкодила баню собору так, що дах практично не захищав внутрішню частину від дощу. У 1791 р. імператриця Катерина II звеліла виділити на оновлення соборного храму 10000 рублів, а також своїм наказом затвердила думку місцевого начальства розібрати залишки Михайлівської та Успенської церков, а матеріали використати на користь Троїцького собору. Будівництво було закінчене 1790 р., й після оздоблювальних робіт, у 1799 р., храм, нарешті, було освячено. На хорах були влаштовані два приділи – північний на честь архистратига Михаїла і південний на честь пророка Ілії [11, с. 277]. Поряд із собором, з північного його боку, стояла чотириярусна дзвіниця [27, с. 265].

Дерев'яна парафіяльна церква святої Великомучениці Варвари була споруджена за глухівського протопopa Олексія Галяховського згідно «указу архіпастирського». Знаходилась вона поряд із церквою Святої Трійці [11, с. 80].

Миколаївській церкві, яка знаходиться у центральній частині сучасного Глухова на старовинному Радному майдані, присвячено ряд публікацій у науковій та популярній літературі. Чи не найпершим автором, хто вдався до опису Миколаївської церкви, був архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (Гумілевський), відомий історик і богослов XIX ст. У своїй праці *«Историко-статистическое описание Черниговской епархии»* він подає не тільки стислий опис самого храму, а й перераховує святі реліквії, подаровані йому українськими гетьманами [11, с. 280]. Пізніше М. Цапенко [24, с. 137–138], В. Вечерський, В. Пуцко [17, с. 249–262] присвятили свої роботи вивченню історико-архітектурної спадщини, пов'язаної зі Святомиколаївським храмом м. Глухова.

Точна дата побудови Миколаївської церкви у Глухові невідома. Але вже у 1683 р. храм існував, оскільки саме цього року в універсалі гетьмана Івана Самойловича згадується священник Святомиколаївської церкви Максим Софонович [20, с. 92]. У 1684 р. гетьманом Самойловичем до Миколаївської церкви було подаровано Євангеліє у срібній оправі [11, с. 280]. Первісно церква була дерев'яною, але опису її зовнішнього вигляду ми не маємо. Ймовірно, вона була знищена пожежею, що охопила глухівський замок 1685 р. За контрактом, укладеним вищезгаданим священиком Максимом Софоновичем з майстром Матвієм

Єфимовим, на місці старої дерев'яної церкви у 1693–1695 рр. будується нова, мурована. Замовником виступав глухівський сотник Василь Федорович Ялоцький (1678–1696 рр.). При цьому, як доводить В. Вечерський – автор ряду фундаментальних праць з історії української архітектури, Миколаївська церква у Глухові – єдина з багатьох церков, збудованих М. Єфимовим, що збереглась до нашого часу [7, с. 355]. Вона була освячена церква св. Димитрієм Ростовським (Тупталом), який на той час був ігуменом Глухівського Петропавлівського монастиря [18, с. 63].

Спочатку храм був тридільний, триверхий, без мурованої дзвіниці. На плані Глухова 1750 р. Миколаївська церква позначена як *«Церковь каменная Николая Чудотворца и к ней принадлежащая калаколня деревянная»*.

Хоча за час свого існування церква св. Миколая зазнала різного роду перебудов, вона загалом зберегла вигляд, який мала ще наприкінці XVII ст. Судячи з планів XVIII ст., церква протягом кількох десятиліть змінювала своє архітектурне обличчя. Так на плані Глухова 1746 р. видно ряд прибудов (як з північного, так і з південного боків). Але на плані 1750 р. їх вже не спостерігаємо. Можливо, він є більш схематичним і не відображає в деталях всі подробиці будівлі, але, не виключено, що внаслідок великої пожежі 1748 року, яка знищила всю центральну забудову міста, Миколаївська церква втратила прибудови, позначені на більш ранньому плані.

Остання жахлива пожежа, яка у 1784 р. знищила майже весь Глухів, значно пошкодила навіть кам'яні церкви, а серед них і Миколаївську [26, арк. 14]. Після цієї пожежі багато визначних глухівських архітектурних споруд більше вже ніколи не відбудувались. Миколаївській церкві у цьому плані пощастило. Вона була відбудована, зроблений новий іконостас. У 1811 р. до храму були прибудовані північний та південний притвори [7, с. 353].

Після закриття храму у 1930 р. все церковне начиння вивезли, іконостас знищили, перетворивши сакральну споруду на складське приміщення. Не збереглися і розписи в інтер'єрах. У 1976 р. інститутом *«Укрпроектреставрація»* був розроблений проект реставрації, котрий втілювався в життя протягом тривалого часу. Реставраційні роботи були завершені у 1992 р. вже після того, як роком раніше храм передали релігійній громаді [7, с. 354].

Свідченням існування храму Воскресіння Христового є тільки згадка в Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії архієпископа Філарета (Гумілевського) про те, що гетьманша А. Скоропадська при домашній лікарні збудувала кам'яний храм св. Анастасії на тому місці, де раніше стояв храм Воскресіння Христового [11, с. 281]. На плані Глухова 1746 р. Воскре-

сенська церква зображена за лінією міських укріплень на тому місці, де нині розташований Спасо-Преображенський храм. Невідповідність даних, наведених архієпископом Філаретом, картографічним матеріалам відмічена відомим дослідником церковних старожитностей В. Пуцком. Посилаючись на цей план, він наголошує, що Воскресенська церква не була знищена до 1717 р., а продовжувала стояти до великої глухівської пожежі 1748 р. [20, с. 94].

Вознесенська церква була збудована на однойменному кладовищі артілью майстрів під наглядом архітектора А. Квасова у 1767 р. Спочатку вона була тридільною, однобанною, з трьома прямокутними у плані частинами. Під час пожежі 1784 р. церква дуже постраждала: зруйновано купол, який пізніше перебудували; при перебудові до центральної нави добудовано прямокутний притвор. Пізніше, у ХІХ ст., церква зазнала кількох перебудов: у 1811 р., у 1820-х рр., 1867 р. Вона, практично, втратила свій первісний вигляд [7, с. 308–309].

Згідно універсалу гетьмана І. Брюховецького, у 1663 р. було засновано Глухівський дівочий монастир на подвір'ї діючої Спасо-Преображенської церкви, яка знаходилась у селі Чернеччина (зараз територія суконної фабрики). Вперше ж міська Спасо-Преображенська заградська (бо стояла за межами загальноміських укріплень) церква відома з кінця ХVІІ ст. Спочатку вона була дерев'яною, тридільною, триверхою. С. Таранушенко, посилаючись на справи консисторії, повідомляв, що Глухівська передміська Спаська церква у 1740 р. потребувала перекриття *«обветшалых»* верхів [21, с. 47]. Після того, як вона згоріла під час пожежі 1748 р. [11, с. 280], коштом отамана Генеральної армії Григорія Кологривова під наглядом головного архітектора Глухова А. Квасова зводиться нова кам'яна церква, будівництво якої було завершено у 1765 р. Вона постала за лінією міських укріплень як приходський храм для артилерійського двору [2, с. 258]. Зразком для її будівництва були обрані Вознесенська церква у м. Коропі та Трьохсвятительська у с. Лемешах (Чернігівська обл.), тому несе у собі риси, характерні для творчості відомого архітектора І. Григоровича-Барського.

2008 року у давній частині Спасо-Преображенської церкви, в якій зараз служби не проводяться, художниками-реставраторами корпорації *«Укрреставрація»* був відкритий унікальний живопис ХVІІІ ст. Живопис та рішення загальної стилістики, що відповідають манері і техніці олійного живопису другої половини ХVІІІ ст., на думку фахівців, виконані художником Петербурзької академії мистецтв [3, с. 20].

Трьохсвятительська церква на Білополівці знаходилася на розі

сучасних вулиць Благодатної та Трьохсвятської. На плані Глухова 1778 р. на місці, де стояв храм, відмічена церква з іншою назвою – Зішестя Святого Духа. Можна припустити, що саме так називалася дерев'яна церква, що передувала кам'яній Трьох-Святительській, яка була збудована тут пізніше – до 1798 р. Але В. Пуцко вказує на помилку в експлікації, оскільки церкву було освячено вже як Трьох-Святительську у 1767 р. На його думку, така помилка могла статися в результаті виготовлення у російській столиці плану Глухова 1778 р. на основі застарілих відомостей [20, с. 94]. Інша церква, що знаходилась на Білополівці, – церква Василя Великого. Вона згадується у Діаріюші Миколи Ханенка під червнем 1742 р. у зв'язку з приїздом його дружини та доньки до Глухова, котрі всенощну службу слухали саме у цьому храмі [23, с. 157]. У відомості від 29 липня 1744 р., яка зберігалася в архіві Троїцького собору, подаються дані про шинки при церквах, у тому числі і свідчення про церкву Василя Великого на Білополівці з шинками при ній. У донесенні в духовне правління глухівської протопопії від 4 лютого 1744 р. йдеться про побиття священиком глухівської білополівської Василівської церкви отцем Корнілієм Афанасьєвим свого зятя – писаря Глухівського сотенного правління Антона Соловйова [10, с. 99–101]. Як видно з цих документів, церква існувала уже в другій половині XVII ст. На нашу думку, тут мається на увазі Трьох-Святительська церква, одним зі святих покровителів якої був св. Василій, і у храмі знаходився престол, освячений на його честь.

На передмісті Усівка знаходилася Покровська церква, збудована у XVIII ст. У серпні 1727 р. церква Покрови Пресвятої Богородиці згоріла [9, с. 237]. Ця дата спростовує думку В. Пуцка про те, що перша Покровська церква почала будуватися тільки у 1744 р. на прохання російського кінного полку. Була вона дерев'яною. Пізніше, у 1776–1783 рр., на її місці збудували однойменну кам'яну [20, с. 94].

Церква Різдва Пресвятої Богородиці знаходилась на Веригині, або, як її ще згадує архієпископ Філарет (Гумілевський), у веригах. Він повідомляє, ще до того як, побудували кам'яний Богородичний храм, на його місці стояв дерев'яний, дата побудови якого невідома. Як заснування першого храму, так і саму назву передмістя Веригино архієпископ Філарет пов'язує з іменем інока Інокентія, котрий жив у тій місцевості, на той час порослій густим лісом. Інок носив на собі залізні вериги, а перед смертю заповів збудувати тут храм. За переказами, храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці збудували там, де інок Інокентій залишив перед смертю залізні вериги, ікону Різдва Богородиці та акафіст Богородиці. Спочатку на тому місці збудували каплицю, пізніше – дерев'яну церкву. З дарчого напису на

Євангелії, що зберігалось серед церковних святинь, видно, що на 1665 р. храм уже існував. Кам'яна церква, котра змінила дерев'яну й постала на тому ж місці, будувалась з 1791 р. й була освячена у 1795 р [11, с. 283–284]. В. Пуцко подає інші дати побудови кам'яної церкви, які, на його ж думку, є також суперечливими. За першою версією, перебудова сталася у 1769–1786 рр., за другою – у 1791–1798 рр. [20, с. 94]. Згідно документа, датованого 16 вересня 1804 року, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області, у храмі Різдва Пресвятої Богородиці *«продолжается уже служение до 4-х лет...»*. Тобто, новозбудований кам'яний храм почав діяти не раніше 1800 року. Дзвіниця при храмі залишалася стара, дерев'яна [8, арк. 1].

Церква Захарія та Єлисавети на Ярмарковій площі, збудована неподалік палацу гетьмана Кирила Розумовського та за 200 сажень на захід від церкви Різдва Пресвятої Богородиці [11, с. 279], носила таку саму назву, як і собор у Козельці, збудований коштом матері гетьмана Наталії Дем'янівни. Церква будувалась як придворна гетьманська [15, с. 368]. Дата її побудови – 1751 р.

На плані Глухова 1778 р. у самому центрі Веригинського кладовища позначена Церква Всіх Святих. Дерев'яну церкву, збудовану у другій половині 1760-х рр., замінили новою кам'яною спорудою у 1780-х рр. [20, с. 95].

Трьох-Анастасіївська церква, що стоїть у самому центрі Глухова, є архітектурною домінантною міста і, безумовно, його окрасою. Але саме такий вигляд церква мала не завжди. За версією архієпископа Філарета (Гумілевського), раніше на її місці стояла дерев'яна Воскресенська, час побудови якої невідомий. Під час однієї з великих пожеж храм згорів. У 1717 р. коштом дружини гетьмана Івана Скоропадського, Анастасії Марківни, на місці згорілої дерев'яної Воскресенської церкви будується нова кам'яна домова церква св. Анастасії [11, с. 281] на території гетьманського двору. У 1722 р. вона повністю згоріла, про що повідомляє лист до гетьмана, писаний господарем двору рейментарського (гетьманського) Григорієм Яснопольським [25, арк. 2]. Через рік церква вже була відбудована, оскільки запис за 27 жовтня 1723 р. у щоденнику Якова Марковича повідомляє, що він був на службі Божій у церкві Святих Анастасій [9, с. 29]. У 1748 та 1784 роках храм страждав від великих пожеж. Кожного разу він зазнавав значних перебудов.

У центральній частині міста розташовувалася Іллінська церква. Генеральний підскарбій Яків Маркович у своїх *«Дневных записках»* повідомляє, що у церкві Іллі Пророка 2 березня 1725 року він присягав на

вірність імператриці Катерині Олексіївні [9, с. 64].

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається документ, датований 1726 р., що містить дані про одну з глухівських пожеж з втратами міської забудови, в тому числі і про згорілу парафіяльну церкву св. Іллі: *«Понеже допущеним Божиим в сем 1726 году июля 2 числа град наш Глухов, двократним пожаром мало не увес вигорів, в том числі й церков того пророка Ілії, в граді стоячая, згоріла»*. Географічно поки що не з'ясовано, де саме знаходився цей храм, але документ вказує не те, що усередині фортеці – *«в граді стоячая»* [22, с. 6].

На основі викладеного можна зробити висновок, що Глухів після майже повного запустіння, спричиненого епідемією 1352 р., починає відроджуватися на початку XVII ст. Аналізуючи джерела описово-статистичного та картографічного характеру, автором встановлено місце розташування і зроблено опис культових споруд Глухова ранньомодерного часу, які за різних обставин були зруйновані або розібрані на будівельний матеріал. Також у статті стисло охарактеризовані існуючі православні храми міста, збудовані за доби пізнього середньовіччя.

Список використаних джерел та літератури

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. X. (Доп. К III Т.). СПб.: Тип. бр. Пантелеевых, 1878. 838 с.
2. Бартош А. Є. Відкриття унікального живопису останніх років Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / ред. кол.: О. М. Титова та ін. К., 2011. Вип. 17. Ч. 1. С. 257–261.
3. Бартош А. Є., Марампольська В. А. Унікальна знахідка 2008 року // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / ред. кол.: С. А. Слесарев та ін. К.-Глухів: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2010. Вип. 3. С. 19–21.
4. Белашов В. І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. Глухів: Глухівська районна типографія, 1996. 145 с.
5. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.)). Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.
6. Вечерський В. В. Глухівська старовина // Пам'ятки України. 1994. № 3–6. С. 57–62.
7. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К.: Видавничий дім А. С. С., 2005. 586 с.
8. Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 221. 5 арк.
9. Дневныя записки российского подскарбия генерального Якова Марковича. Издание Александра Марковича. М.: В типографии В. Готье, 1859. Ч. 1. 268 с.
10. Древности. Труды археографической комиссии императорского московского археологического общества / под ред. М. В. Довнар-Запольского. Приложение. М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1899. С. 32. Т. 1. Вип. 3. 782 с.
11. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Чернигов: Губернская типография, 1873. Кн. 7. 436 с.
12. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). К.: Темпора, 2006. 496 с.

13. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский. К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. Т. 2. 560 с.
14. Недяк В. В. Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. (каталог виставки 21.06 – 24.08.2003 р. м. Львів). К.: ПП «ЕММА», 2003. 64 с.
15. Оснадцатый век. Исторический сборник издаваемый П. Бартеневым. М.: Типография Т. Рис, Кн. 2. 1869. 711 с.
16. Павленко С. О. Доба І. Мазепи у житті Глухова // Історико-культурні надбаня Сіверщини у контексті історії України / ред. кол.: С. А. Слесарев та ін. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. С. 64–66.
17. Пуцко В. Г. Николаевская церковь в Глухове (1693–1695) // Филевские чтения / ред. кол. Н. И. Комашко и др. М., 2003. Вып. X. С. 249–262.
18. Пуцко В. Г. Память былого. Об одной утраченной церковно-исторической традиции // Глухів і округа / ред. кол. О. І. Дятленко та ін. Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. Вип. 1. С. 63–75.
19. Пуцко В. Г. Троицкий собор в Глухове // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Матеріали сьомої науково-практичної конференції 23–24 жовтня 2008 р. / ред. кол.: С. А. Слесарев та ін. Суми: ТОВ ВПП «АС–Поліграф», 2008. С. 79–87.
20. Пуцко В. Г. Церковна топографія Глухова XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Матеріали восьмої науково-практичної конференції 15–16 жовтня 2009 р. / ред. кол.: С. А. Слесарев та ін. К.-Глухів: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2009. Вип. 2. С. 90–96.
21. Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. 864 с.
22. Тарасенко І. Ю. Цікавий документ з історії Глухова XVIII ст. // Соборний майдан. Глухів, 2014. № 3 (63). С. 6.
23. Ханенко Н. Д. Диариуш или журнал, то есть, повседневная записка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan07.htm>.
24. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / М. П. Цапенко. М.: Стройиздат, 1967. 235 с.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 708. 3 арк.
26. ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 3251. 43 арк.
27. Шишкіна Ю. А. Діяльність архітектора А. В. Квасова у Глухові // Сіверщина в історії України. К.-Глухів, 2016. Вип. 9. С. 263–266.

СЕКЦІЯ 6

ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ

Артюх В'ячеслав Олексійович

кандидат філософських наук, доцент, незалежний дослідник (м. Суми)

СУМСЬКА «ПРОСВІТА» В 1917-1918 рр.

У структурі формотворчих чинників нації важливу роль відіграють культурницькі організації, через діяльність яких національно свідомо еліта (найчастіше – інтелігенція) мобілізує народ на створення своєї справді національної культури й держави. Першими організаціями такого типу в Україні були товариства «Громади» (у Києві, Петербурзі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі). Після них, починаючи з 1860-х років і до початку ХХ ст., і в Західній Україні, і на Наддніпрянщині виникає ще ціла низка подібних товариств: «Січі», «Соколи», Українські клуби, наукові товариства, сільські драматичні гуртки. Типологічно до таких організацій належить і товариство «Просвіта». «Просвіта» – одна з найстаріших національно-просвітницьких організацій в Україні. Це товариство заснувала 8 грудня 1868 р. у Львові група молодих людей народовського (українського) спрямування. Товариство ставило своїм завданням піднесення національно-культурного та освітнього рівня всіх українців краю. Але крім виконання функцій, що випливають з їх статутних завдань всі ці національно-культурні організації об'єктивно виконували ще одне фундаментальне завдання: вони сприяли вихованню національної самосвідомості широких народних мас, привносячи туди українську ідею та укріплювали цим самим етнічний фундамент української нації.

Лютнева революція 1917 р. підняла на новий рівень процеси національного самоусвідомлення й на території сучасної Сумщини. Тут осередки «Просвіт» були головними «українізаторами» малоросійського народного середовища через систему освіти, бібліотек, театральної і хорової діяльності, курсів українознавства та читання лекцій. Фактично, в цей час «Просвіти» у містах, селах і хуторах були представниками і провідниками волі національного революційного парламенту – Української Центральної Ради.

За інформацією представника Української Центральної Ради в Сумах

Бориса Штейнгеля відразу після Лютневої революції в місті склався гурток свідомих українців, який оголосив себе *«тимчасовим організаційним українським комітетом м. Сумів та повіту»*. Саме на зборах цього гуртка було вирішено *«скликати, якомога швидче установчі збори майбутньої Сумської повітової «Просвіти», котра була б осередком просвітної економічної й політичної діяльності українського громадянства Сумів»* [29, с. 4]. В результаті осередок культурно-освітнього Товариства *«Просвіта»* в Сумах був створений 9 квітня (за ст. ст.) 1917 р. [6, арк. 31]. Його установчі збори проходили в залі земської управи. За основу своєї діяльності Товариством був узятий статут колишньої Одеської *«Просвіти»*, а почесними членами обрані голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський та куратор Київського шкільного округу Микола Василенко. У статуті Сумської *«Просвіти»* зазначалося: *«Наша ціль – просвітницька робота серед темного нашого найменшого брата, знайомити люд український з його рідною історією, літературою і музикою, а також найбільш зрозумілим способом поширювати поміж нього всякі агрономічні і сільськогосподарські відомості»* [6, арк. 31]. При *«Просвіті»* були утворені комісії: фінансова, господарська, театральномузична, лекційна та агітаційна. До Товариства записалося більше 200 чоловік, а в його Раду було обрано 28 чоловік. Очолив просвітянський осередок працівник міської управи Василь Покровський (1864–?). Уже 16 квітня на першому Губернському з'їзді представників Українського народу в Харкові він звітував про заснування та початки діяльності цієї організації [4, с. 2]. Проіснувала Сумська *«Просвіта»* до початку січня 1919 р. Після захоплення влади в місті 5 січня 1919 р. більшовиками вона свою діяльність вже не відновлювала.

Сумська *«Просвіта»* вперше голосно заявила про себе під час свята Національного відродження 21 травня (за ст. ст.) 1917 р. [19, с. 2]. Загальною метою цих урочистостей було пробудження української національної свідомості серед жителів міста [13, арк. 27]. Тоді тут пройшла багатотисячна маніфестація, яку біля міської думи вітали виконуючий обов'язки голови міської думи Микола Крамаренко та повітовий комісар Олександр Мещанінов. На Покровській площі була відправлена, влаштована *«Просвітою»*, урочиста панахида за Тарасом Шевченком. А ввечері Товариство провело у помешканні громадського зібрання український вечір, де продавалися українські книжки й листівки. Вся виручка від цього вечора пішла на користь Національного Українського фонду [15, с. 3–4]. Тоді ж, за результатами мітингу, *«Просвіта»* внесла до міської думи пропозицію назвати одну із центральних вулиць іменем

Тараса Шевченка, надати його ім'я одній із шкіл, а також поставити йому пам'ятник. Цікаво, як просвітяни обґрунтовували необхідність присутності імені Шевченка в сумському культурному ландшафті. На їхню думку, так, як це місто було засноване в 1655 р. вихідцями з Київщини, а Шевченко також народився на півдні Київщини, у тодішньому Канівському повіті, то звідсіля робився висновок, що теперішні сумські обивателі «*кровоно*» пов'язані з батьківщиною поета [13, арк. 27 зв.]. Цю свою пропозицію до міської думи Сумська «*Просвіта*» повторила наступного, 1918 р., 28 травня, додавши до Шевченка ще й ім'я письменника та педагога Бориса Грінченка (1863–1910), запропонувавши назвати його іменем двокласну жіночу («*червону*») школу [9, арк. 33]. Тоді «*Просвіта*» також прохала «*Думу Соборну вул. переіменовать у вулицю Тараса Шевченка*» і «*поставити бюст Т.Г. Шевченка у м. Сумах проти 1-ї жіночої гимназії*» [9, арк. 33]. Таким чином, на символічній карті Сум було започатковано формування шару української національної топонімії. Правда, зреалізовувати ці побажання просвітян прийшлося вже більшовицькій владі. Рішенням своєї президії повітового ревкому від 5 липня 1920 р. більшовики це прохання проводять в життя і перейменовують саме вул. Соборну на вул. Шавченка [10, арк. 11], а трохи пізніше, у 1926 р., на місці, запропонованому «*Просвітою*», встановлюють йому й пам'ятник роботи І. Кавалерідзе.

Вже в перший рік свого існування просвітянський осередок м. Суми намагався брати участь у місцевому політичному житті. Так, у союзі з Українським технічним та агрономічним товариством «*Праця*» Сумська «*Просвіта*» взяла участь у виборах 30 липня 1917 р. до міської думи. Набрав цей блок при цьому, правда, найменше голосів: із 9882 виборців Сум за нього проголосувало лише 112 [12, арк. 62]. Взагалі, просвітян дуже турбував низький рівень національної свідомості населення Сумського повіту та їх політична пасивність, а також небажання йти у владу, щоб відстоювати свої національні права. Про це йшлося у статті писаря «*Просвіти*» І. Берестовського в «*Сумском вестнике*». «*Що діяти? Що робити? – запитував цей активіст-просвітянин, бо – «взагалі, селяне-хлібороби по всьому Сумському повіту не знають, що таке Україна?, що таке автономія?, що таке федерація? і таке інше – для цього треба великої організації: скрізь їздить по селах і пробужує, нагадує про колишню славу України і про її права і вільності, котрі зломані були московськими царями. Певно, що пробувши в кайданах 268 роки, українці деякі забули свою мову і про те, якого батька вони діти*» [1, с. 4].

4 серпня 1917 р. російський Тимчасовий уряд видав «*Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду*», за якою

обмежувалася дія повноважень цього виконавчого органу Української Центральної Ради Генерального Секретаріату територіями Волинської, Київської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній. Таким чином, Харківська губернія була виведена з-під юрисдикції Генерального секретаріату, що спричинило вибух невдоволення серед національно свідомих сил Слобожанщини. З приводу таких зазіхань на українські етнографічні межі Сумська «Просвіта» надіслала до Центральної Ради листа, де вказала: *«Загальні збори сумського товариства «Просвіта», протестуючи проти відокремлення Харківщини від Автономної України, сподіваються, що Центральна Рада, як оборонець народних прав, вживе всіх заходів для об'єднання вилучених частин української території в єдину Автономну Україну»* [21, с. 3].

20–23 вересня 1917 р. у Києві проходив Перший Всеукраїнський з'їзд Товариства «Просвіта», рішення якого мали важливе значення для розгортання просвітянського руху в Україні. Від Сумської «Просвіти» на нього був делегований Василь Покровський. У своїй доповіді він говорив про гальмування роботи товариства в Сумах через перешкоди з боку *«ворожих елементів»*, а також про брак свідомих українців у краї [20, с. 3]. Далі Покровський ще раз нагадав, що Сумською *«Просвітою було вжито всіх заходів, щоб Харківщину було прилучено до України»* [26, арк. 35зв.].

Відразу зазначимо, що на Другому Всеукраїнському з'їзді «Просвіт», який відбувся вже наступного, 1918 р., 3–5 листопада, Сумську «Просвіту» представляв письменник Яків Мамонтов (1888–1940) (уродженець с. Шапошникове, що біля Сум).

З кінця 1917 р. новим очільником Сумської «Просвіти» став Євген Колодяжний (? – 1958). У 1918 р. він працював юристом (на посаді податкового інспектора). Належав до партії українських соціалістів-революціонерів і вважався *«старим революційним робітником»* [8, арк. 26–27]. У квітні 1918 р. з ініціативи «Просвіти» був затверджений урядом УНР комісаром Сумського повіту. За Директорії 21 грудня 1918 р. Сумськими земськими повітовими зборами знову був обраний комісаром повіту і 26 грудня затверджений на цій посаді Харківським губернським комісаром¹.

В часи Української Держави Гетьмана Скоропадського (квітень –

¹ Далі, після відступу військ Директорії з Сум, Є. Колодяжний восени 1919 р. очолював Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ УНР. А 10 березня 1920 р. він був призначений губернським комісаром Поділля. З 15 липня 1920 р. Колодяжний був звільнений з цієї посади і відряджений до Адміністративного департаменту Міністерства внутрішніх справ. У 1920 р. емігрував. Проживав на Західній Волині, що у 1919–1939 рр. перебувала в складі Польщі, у м. Рівне. Працював у магістраті, керував книгарнею «Наша культура». Брав участь у заснуванні осередків культурно-освітніх об'єднань у м. Рівне: «Літературно-мистецького товариства ім. Лесі Українки» у 1927 р. і «Рідна хата» у 1931 р. Після Другої світової війни жив у м. Ульм (ФРН), де й помер 30 січня 1958-го р. [16, с. 351-352]

грудень 1918 р.) розвиток просвітянського руху зіштовхнувся з великими труднощами. Безпосереднє оточення Гетьмана, що складалося переважно зі зрусифікованих українців в цілому доброзичливо ставилося до національно-культурних потреб українського народу, але на місцях багато повітових старост були управлінцями зі старим імперським мисленням і російським шовіністичним світоглядом. Їх ставлення до «*Просвіти*» було негативне і тому діяльність цих організацій ними контролювалася й обмежувалася. Але в Сумах можна було спостерігати в цілому лояльне ставлення до місцевої «*Просвіти*» з боку старости Сумського повіту російського генерал-майора Сергія Гребенщикова («*общеросса*» за політичним світоглядом). У своїх спогадах він згадував, що «*не видя в деятельности украинской «Просвиты» ничего противоречащего Гетманской власти, я, ценя корректное отношение её членов к себе как к её представителю, в свою очередь, относился с уважением ко всем их интересам и желанию поддержать украинское, хотя и искусственное, национальное чувство, которое так упало в Великороссии*» [2, с. 175].

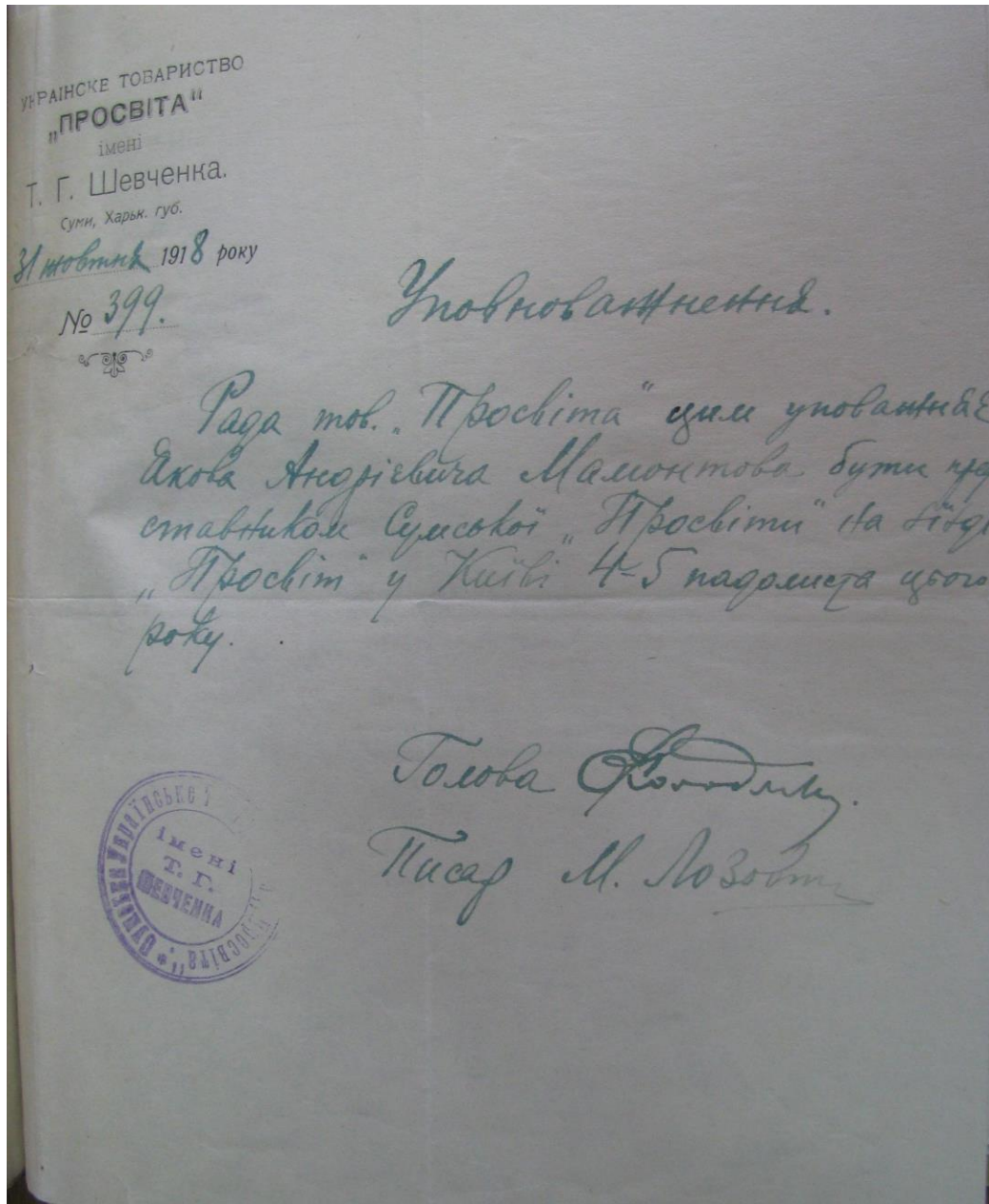
В цей час для «*Просвіти*» гостро стояло питання наявності свого приміщення для проведення просвітницької роботи. 11 січня 1918 р. Сумська повітова земська управа надала «*Просвіті*» для репетицій хору та театральної трупи приміщення в двокласному жіночому земському училищі (саме цьому училищу «*Просвіта*» запропонує присвоїти ім'я Бориса Грінченка) [7, арк. 8 зв.–9.]. А 14 червня «*Просвіта*» уклала договір з Сумською земською повітовою управою про передачу їй у найм двох кімнат в будинку Бережного терміном з 5 червня 1918 р. і до 1 серпня 1919 р. з місячною оплатою 60 руб. [7, арк. 154 зв.–155зв.]¹.

За влади гетьмана П. Скоропадського Сумська «*Просвіта*» прийняла активну участь в українізації державного управлінського апарату Влітку при «*Просвіті*» були відкриті курси з українознавства та з української мови для державних службовців, вчителів і всіх бажаючих. На курси українознавства імені І. Стешенка записалося 70 чоловік і на курси української мови теж близько 70 чоловік [25, арк. 5]. А прохання створити такі курси Сумська «*Просвіта*» подала до повітових земських зборів ще наприкінці 1917 р. [11, арк. 20].

У жовтні 1918 р. під час розгортання дискусії про впровадження в Україні двох державних мов – української й російської з'їзд товариств

¹ Будинок Бережного – зараз це будинок на площі Покровській, 11. У ньому до революції знаходився готель «*Версаль*» і до 1913 р. тут арендувало собі кілька кімнат Малоросійське драматичне товариство, а в 1942 р. в будинку розташовувались українські організації й під прикриттям «*Просвіти*» діяло підпілля революційної ОУН на чолі з Семеном Сапуном.

«Просвіти» Сумського повіту однозначно висловилися за українську мову як єдину державну і резолюція з цього приводу була направлена гетьманові П. Скоропадському. З'їзд постановив: «... 2) Українська мова в Українській державі повинна бути Державною. 3) Українська мова повинна бути обов'язковою по всіх урядових та громадських публично-правових інституціях... 5) Ворожі виступи, навіть урядовців, проти української мови, яко мови Державної вважаємо за виступ проти України» [22, с. 4].



Посвідчення письменника Якова Мамонтова (1888-1940), делегата від Сумської «Просвіти» на Другому Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» у Києві 3-5 листопада 1918 р.

Крім того, «Просвіта» постійно організовувала проведення літературних вечірок, читання лекцій та концертів, найчастіше у своєму приміщенні. Так, лекції з національної проблематики у 1918 р. читали письменник Яків Мамонтов, В. Коломієць, Микола Юхновський. А відомий

літератор Гнат Хоткевич тут свої лекції з історії України читав, починаючи з 15 жовтня 1918 р. На 3 жовтня цього ж року у приміщенні «*Просвіти*» був запланований концерт відомого кобзаря Слобожанщини Івана Кучугури-Кучеренка [28, с. 4]. До всього ж, як повідомляє у своїх спогадах учасник революційного руху на боці більшовиків Василь Обозний приміщення Сумської «*Просвіти*» восени 1918 р. було ще й тим легальним місцем, де збиралися незадоволені владою Гетьмана та німців [14, арк. 92].

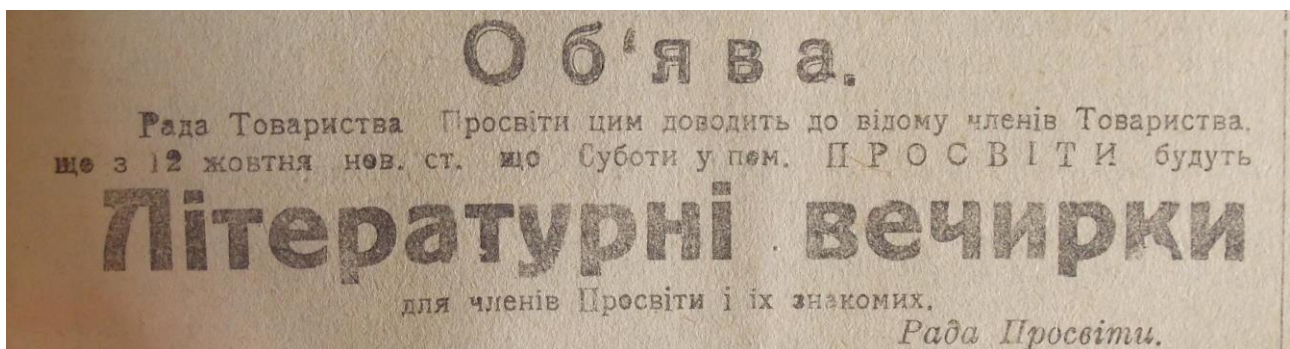
Фінансово Сумська «*Просвіта*» була небагатою організацією. Фактично, єдиними джерелами грошових надходжень були членські внески та ще кошти, виручені від продажу квитків на спектаклі. Тому просвітяни постійно зверталися за допомогою до органів місцевого самоврядування. Так, Рада «*Просвіти*» на своєму засіданні 11 листопада 1917 р. постановила прохати Сумське повітове земство про грошову допомогу у розмірі 5000 руб. (3000 – на закупівлю книг для бібліотеки-читальні і 2000 – на утворення спеціального капіталу на купівлю книжок для продажу). Можливість такого прохання просвітяни обумовили тим фактом, що їхнє товариство виконує ту ж саму роботу, що й відділ позашкільної освіти при Сумському земстві [6, арк. 31]. В результаті Сумська повітова народна управа заклала у видатки на 1918 р. одноразову допомогу «*Просвіті*» (на книгозбірню) у розмірі 1000 карбованців [24, арк. 5]. 29 червня 1918 р. Рада «*Просвіти*» прохає Сумську міську управу дати їй субсидію у розмірі 2000 руб. [9, арк. 30]. А 11 липня 1918 р. фінансова комісія Сумської міської думи розглянула клопотання «*Жіночої спілки*» при «*Просвіті*» про субсидію на утримання дитячої площадки на Холодній горі та самої «*Просвіти*» на покращення її бібліотеки і постановила видати їм такі субсидії («в самых скромных размерах») по 500 руб. [9, арк. 31].

Театральна справа залишалася одним з головних напрямків діяльності «*Просвіти*». Сумські просвітяни постійно ставили українські спектаклі як своїми власними силами, так і організували виступи українських труп в орендованому ними театрі Корепанова [9, арк. 23]. При «*Просвіті*» діяв також український хор. Певне уявлення про театральну діяльність Товариства дає їхній фінансовий звіт міській управі за першу половину вересня місяця 1918 р. Отже, Сумською «*Просвітою*» в театрі Корепанова 3 вересня був поставлений спектакль за п'єсою І. Карпенка-Карого «*Бондарівна*», квитки було продано 349 глядачам і виручено за них 606 руб. 05 коп., 5 вересня – вистава за баладою Тараса Шевченка «*Така її доля*», на якій була присутня 291 особа, прибуток – 470 руб. 57 коп., 8 вересня ставилася п'єса І. Тогобочного «*Жидівка вихрестка*», на ній були присутні 746 глядачів і виручено 1504 руб. 54 коп., 12 вересня комедію

Г. Грушевського «Розбиті надії» переглянуло 487 осіб, за квитки виторгувано 844 руб. 13 коп., 14 вересня на спектаклях «Така її доля» та С. Васильченка «На перші гулі» побувало 409 глядачів, прибуток – 810 руб. 48 коп., 15 вересня ставилася п'єса за однойменним твором Тараса Шевченка «Мати-наймичка», на якій були присутні 677 осіб, виручка – 1488 руб. 34 коп. З урахуванням дефіциту весь прибуток від зіграних у першій половині вересня спектаклів становив 6499 руб. 69 коп. [9, арк. 35]. У відповідь на прохання «Просвіти» звільнити грошові надходження за ці спектаклі від внесення благодійного збору у міську казну Сумська управа, у свою чергу, попрохала її все таки внести в касу 748 руб. 65 коп., а коли міська дума задовольнить клопотання «Просвіти», то кошти їй будуть повернені [9, арк. 28].

Найбільш значущим у діяльності Сумської «Просвіти» часів Української Держави гетьмана Скоропадського було відкриття за її ініціативи і її зусиллями українських гімназій. Гімназії були започатковані в Сумах та селах Верхня Сироватка [3] й Юнаківка ¹. У Сумах українська мішана гімназія повинна була мати підготовчий, а також перший та другий класи. Плата за навчання у підготовчому класі – 150 руб., у першому та другому класах – 200 руб. [17, с. 1]. Гімназія у Верхній Сироватці повинна була мати три перших класи. Плата за навчання одного учня – 250 руб. за рік [3].

Крім того, як уже зазначалося, Сумське товариство в 1918 р. організувало курси української мови та курси українознавства, проводило лекції з історії української культури, орендувало приміщення театру Корепанова для проведення своїх вистав, організувало національний хор, намагалося відкрити історико-філологічний факультет в Сумському народному університеті імені Т. Г. Шевченка та книжковий кооператив. Така активна діяльність сумських просвітян була відзначена на четвертому з'їзді спілки «Просвіт» Слобожанщини, що проходив 13 жовтня у Харкові [5, с. 3].



¹ Міністерство освіти дало згоду на відкриття в Юнаківці української державної мішаної гімназії 5 серпня 1917 р. [23, арк. 1].

Оголошення в газеті «Сумской вестник» про проведення «Просвітою» літературних вечірок, жовтень 1918 р.



Будинок Бережного на Покровській площі в Сумах, де в 1918 р. розташовувалася місцева «Просвіта». Фото 1928 р.



*Члени Сумського Товариства «Просвіта».
В центрі її керівник – Василь Покровський, 1917 р.*



Оголошення в сумській газеті «Луч» про відкриття «Просвітою» курсів української історії, жовтень 1918 р.

Ну, а всього у Сумському повіті 1917–1918 рр. діяло шість осередків Товариства: в Сумах, Білопідлі, Стецьківці, Юнаківці, Нижній та Верхній Сироватці. Найдовше з них проіснувала Юнаківська «Просвіта» – до 1921 р.

Отже, в часи Української революції (1917–1921) в Сумах осередок «Просвіти» забезпечував те культурне піднесення, яке супроводжувало ці національно-визвольні змагання, а просвітянський рух став основною організаційною формою залучення широких верств населення до активної участі у цих процесах. «Просвіта» виступила активним пропагандистом і популяризатором національних, культурних і духовних цінностей, докладала певних зусиль для формування української національної ідентичності місцевого населення.

Список використаних джерел та літератури

1. Берестовський І. До українців // Сумской вестник. 1917, 22 августа.
2. Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова / сост. Ю. Арбатская. Симферополь: Н. Орианда, 2009. 344 с.
3. Гимназия в Вер. Сыроватке // Земские известия. 1918, 12 сентября.
4. Губернський український з'їзд в Харькові // Рідне слово. 1917, 22 квітня.
5. Даниленко К. Четвертий з'їзд Спілки «Просвіт» Слобожанщини в м. Харькові // Земське діло. 1918. № 345, 28 жовтня.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 34. – 35 арк.
7. ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 35. 204 арк.
8. ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 36. 31. арк.
9. ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56. 48 арк.
10. ДАСО. Ф. 2340. Оп. 2. Спр. 8. 169 арк.
11. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 23.
12. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 29. 95 арк.
13. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 20. Спр. 1. 147 арк.
14. ДАСО. Ф. П-9. Оп. 2. Спр. 9. 294 арк.
15. З життя «Просвіт». В Сумах (Харківщина) // Вістник товариства «Просвіта» у

- Катеринославі. Катеринослав, 1917. № 14.
16. Кравчук О. М. Подільські губернські комісари доби Директорії УНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. / редкол.: О. О. Заремба (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. Т. 3. С. 339–353.
 17. Об'ява // Луч. 1918, 14 августа.
 18. Покровський В. Суми, 21-го травня // Сумской вестник. 1917. № 109, 21 мая.
 19. Порядок українскго праздника // Сумской вестник. 1917. № 109, 21 мая.
 20. Просвітянськаий з'їзд // Нова Рада. 1917. № 143, 22 вересня.
 21. Протест проти відокремлення Харківщини // Нова Рада. 1917. № 134, 10 вересня.
 22. Съезд просвит // Луч. 1918. № 96, 9 октября.
 23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2201с. Оп. 1. Спр. 631. 2 арк.
 24. ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 362.
 25. ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 374.
 26. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 157.
 27. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині. Т. 1. / автор-упорядник Г. М. Іванущенко. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. 280 с.
 28. Українській концерт // Луч. 1918. № 91, 3 октября.
 29. Штейнгель Б. Лист із Сумів // Нова Рада. 1917. № 18, 20 квітня.

Фісун Валерій Пилипович

*керівник політологічних та гуманітарних програм Центру суспільного розвитку
«Інтер-Акція» (м. Київ)*

ГРОШОВА СИСТЕМА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ ХІХ СТ.

Унаслідок тривалих московсько-литовських протистоянь XV–XVI ст. входження значної частини Чернігово-Сіверщини до складу Московського царства обумовило використання тут російських копійок уже з 1503 року. Після утворення української держави та укладання військово-політичного союзу між Військом Запорозьким і Московією, головним засобом грошового обігу на території Лівобережжя стали російські монети, саме вони становлять абсолютну більшість серед українських скарбів XVII – початку XVIII століть.

На Правобережжі України, що залишалося у складі Речі Посполитої до 1795 року, у XVIII ст. паралельно існували польська та литовська грошово-лічильні системи. Одиницею польського обліку був злотий, що дорівнював 30 грошам, або третині талера, копійка коштувала півтора польських гроша, а злотий прирівнювався до російської монети в 20 копійок, яку пізніше зумисне почали карбувати для українського ринка. Одиницею литовського обліку була копа, що мала 60 грошей, або 5/6 талера, литовський гріш був дорожчим за польський і коштував 5/6 копійки,

відповідно копа дорівнювала 50 копійкам.

Московська держава до грошової реформи мала одну з найвідсталіших монетних систем в Європі, основним номіналом якої була срібна копійка вагою 0,38 грам зі ще дрібнішими її фракціями – денгою і полушкою. Для інтенсивно зростаючої економіки, утримання чисельної армії, розвитку промисловості та торгівлі, новій Російській імперії необхідно було провести радикальні реформи фінансів. Протягом 1700–1718 років Петру I вдалося перебудувати російську грошову систему, нові основні номінали стали конкурентоспроможними до західноєвропейських. В обіг поступово були введені золотий і срібний рублі, срібні полтина, півполтина, гривня, десять денег, алтин, мідні деньга, полушка, півполушка. У 1704 році були викарбувані основні номінали нової системи грошового обігу в країні. Починаючи з XVIII ст. і протягом наступних сторіч елементи російської грошової системи: золоті червінці, срібні карбованці, мідна копійки та їх фракції стають широкоживаними грошовими засобами в Україні.

Мета нашого дослідження полягає у вивченні історичної пам'яті народу, що зберіг у своїй уснопоетичній творчості описані вище економічні процеси, пов'язані з монетною політикою держави. Для цього пропонуємо розглянути широкий пласт українських паремій як жанру афористичної малої прози, до якої відносяться прислів'я та приказки. Вони віддзеркалюють історичний досвід нації, її традиції, звичаї, соціально-побутове життя, менталітет тощо. Прислів'я за допомогою завуальованих художніх засобів виражають повну закінчену думку та дидактичний зміст, вони є стійкими висловами, що в прямому чи переносному значенні містять породжені усною народною творчістю повчальні елементи та оціночні судження щодо кожної монети. Приказки не мають якогось висновку чи повноти думки, не містять в собі синтезу та моралі, натомість є лише стислими алегоричними висловами часто іронічного чи повчального характеру на якісно-емоційне означення монети.

У тексті курсивом подаються приклади паремій, виписаних із трьох упорядкованих науковцями ІМФЕ НАНУ основних академічних збірників прислів'їв та приказок у записах відомих фольклористів XIX – початку XX ст.

* * *

Найдрібніша мідна монета з написом «*полушка*» карбувалася з 1700 по 1810 роки, а в 1839 році з'явилися відповідні монети в 1/4 копійки, які в народі продовжували називатися **полушками**.

За морем телушка полушка, а перевіз дорогий [1, с. 119]. *За морем теплушка полушка, та руб перевозу* [2, с. 469]. *За полушку – ні в борщ, ні*

в юшку [2, с. 469]. Положили полушку, як на сміх [2, с. 490]. Хоч за полушку, та поживеш душку, а в селі хоч п'ятак, то сиди так [2, с. 465].

У період 1700–1828 років карбувалися мідні монети з написом «денга» вартістю півкопійки, у 1849–1867 років – «денежка», а далі – із зображенням номіналу в 1/2 копійки, які тривалий час називалися **деньгами**.

Засмієсь, Терешку, дам денежку [2, с. 555]. Хоч денежка в каптані, та на сто рублів чвані [2, с. 145]. Як за денежку пістоль [2, с. 342].

У XVIII – на початку XIX ст. монета в 2 копійки називалася **гріш**. Але після фінансової реформи Миколи I грошем стали називати деньгу, бо на двомовних російсько-польських монетах 1 гріш прирівнювався до 1/2 копійки.

Багато, як за гріш маку [2, с. 348]. Бариша ні гроша, аби слово хороше [3, с. 352]. Без гроша дурна і наймудріша голова [1, с. 108]. Без лічби і гроша нема [3, с. 347]. Бідна душа без гроша [3, с. 16]. Він би за гріш триденну козу лупив [1, с. 108]. В кого віл та коса, в того досить гроша [1, с. 109]. Годі за гріш танцювати [2, с. 255]. Господарі – за гріш по парі [3, с. 85]. Гріш копи стереже [2, с. 441]. Гріш круглий – розкотиться [2, с. 442]. Гріш ціна в базарний день [1, с. 129]. Де не дав гроша, так не пхай носа [2, с. 229]. Жінка хороша – згуба для гроша [3, с. 181]. За мій же грош та я же нехорош [1, с. 111]. За свій грош усюди хорош [2, с. 429]. З кошиком та з грошиком [2, с. 465]. І ти своїх два гроші [1, с. 111]. Йому в базарний день гріш ціна [3, с. 260]. Коли в кого грош, то всюди хорош [3, с. 348]. Ламаного гроша не вартий [3, с. 260]. Лихий грош не загине [1, с. 112]. Лихого гроша ніхто не украде [2, с. 254]. Ліпший гріш у жмені, як два в чужій кишені [3, с. 348]. На гріш амуніції, на десять амбіції [1, с. 112]. На й мої п'ять грошей до складки, щоб було десять [2, с. 303]. Натє й мій гріш на ладан, щоб і моє перед Богом курилось [2, с. 299]. Натє й мій гріш, та купите дьогтю, бо й у мене паршива голова [2, с. 300]. На тобі гріш, купи рака, звари юшку там з'їж, рака продай, а мені гроші віддай [3, с. 350]. Не кидай свого гроша до чужого коша [1, с. 112]. Не чорт, не біс, а тягне з людини послідній гріш [1, с. 112]. Нехай тобі болячка з грішми, окрім хреста [2, с. 592]. Ні за те, ні за се, та й дай гріш [2, с. 467]. Отця причепа за три гроші [2, с. 466]. Оце глянув, як грош дав [2, с. 181]. Подивився, як три гроші дав [2, с. 181]. Пропив би світ за три гроші [3, с. 321]. Сам хорош, а розуму ні на грош [3, с. 245]. Скупому душа дешевше гроша [3, с. 298]. Така хороша, що не варт і гроша [3, с. 158]. Такий скупий, що за гріш повіситься [3, с. 298]. Танцювала Романиха з Романом, загубила чотири гроші з гаманом [2, с. 549]. Тільки душа, а в кармані ні гроша [1, с. 113]. Тинди-ринди за три

гроші [2, с. 300]. То й зломаного гроша не варто [1, с. 113]. Хоч за гріш, та по-панськи [3, с. 28]. Хоч немає ні гроша, та походка хороша [3, с. 349]. Хто за грош не стоїть, той сам гроша не варт [2, с. 441]. Цим пирогам і під торговий базар грош ціна [1, с. 130]. Чого за гріш повна хата? (Світла) [2, с. 654]. Щербатого гроша не вартий [3, с. 260]. Якби той гріш потиснув, то з нього кров потекла б [3, с. 29].

Копійка як базова одиниця грошової системи Російської імперії до 1718 року карбувалася в сріблі, а потім стала мідною монетою. У XIX ст. копійками стали називатися усі дрібні розмінні монети.

Ат, так собі копійка за душею єсть [2, с. 101]. Бережи копійку, бо мільйон складається з копійок [1, с. 118]. В баришника завжди свіжа копійка [1, с. 128]. В глині копійка не гине [1, с. 118]. Відкладай копійку на чорну годину [3, с. 350]. Господи прости, був я на страсті, купив свічечку за копієчку, понюхав – медом пахне, та я й ззів [2, с. 563]. Держи копієчку про чорний день [2, с. 442]. Держи копійку про чорний рік [1, с. 118]. За копійку аж труситься [1, с. 118]. Заплач, Матвійку, дам копійку [2, с. 139]. Засмієсь, Андрійку, дам тобі копійку [3, с. 258]. І дві копійки – гроші [3, с. 350]. І на копійку ноги не зоб'єш [1, с. 118]. Копійка вашому батькові [2, с. 176]. Копійка і та стирається [1, с. 118]. Копійка любить, щоб її щитали [2, с. 442]. Копійка на чорний день [2, с. 442]. Колись і моя копійка не щербата буде [2, с. 239]. Кривава наша копійка [2, с. 469]. Лата на лату сади, а копійку на горілку держи [2, с. 515]. Манною вродиться, а доброго ні в копійку [2, с. 589]. Мітко стріляє у світ, як у копійку [3, с. 102]. На копійку ноги не зоб'єш [2, с. 607]. Нехай і моя копійка не буде щербата [2, с. 477]. Нічого не втратив, аби свіжа копійка [1, с. 118]. Одмінила свічечку за копієчку, сіла під тинном, понюхала – пахне медом – і зїла [2, с. 563]. Оттака новина, бруньки три копійки решето [2, с. 631]. Оттакої пресвятої – солі за копійку [2, с. 297]. Оце глянув, як сто копійок дав [2, с. 181]. Подивився, як копійку дав [2, с. 181]. Положи копійку, то й бублик купиш [2, с. 343]. Пропадеш ні за копійку [2, с. 216]. Пропала копійка! Нащо я тебе з дому брав [1, с. 99]. Сліпий і над копійкою труситься [3, с. 297]. Сліпому Омелькові все копійки [2, с. 240]. Старцеві й копійка дорога [3, с. 23]. Та він такий, що й за копійкою труситься [2, с. 230]. Трудова копійка завжди міцна [1, с. 119]. Трудяща копійка годує довіка [2, с. 442]. У баришника завжди свіжа копійка [3, с. 352]. Хочеш ти в старця копійку однять [2, с. 235]. Хто копійки не береже, той сам її не варт [3, с. 350]. Хоч у кишені ні копійки, зате душа як дзеркало [1, с. 121]. Щедрий: за копійкою аж труситься [3, с. 297]. Що наша копійка, кров'ю обкипіла [2, с. 469].

Шаг – українська назва поширеного у XVIII ст. на Правобережжі України польського потрійного гроша (тройка), що оцінювався на Лівобережжі у 2 московські копійки. З 1750 року російська імперія зумисне для України, населення якої звикло до шагів, вводить в обіг монету номіналом 2 копійки, яка в народі продовжує так і називатися. Після наступних кількох грошових реформ вартість шага упала до однієї копійки, а пізніше – до півкопійки.

Багацько, як за шаг часнику [2, с. 348]. Був шаг, та в кишені розтерся [3, с. 350]. Верніця та найміця – до вечора шаг заробите [2, с. 557]. Дождусь і я тії години, що будуть по шагу дині [2, с. 239]. Дорогий шаг до сповіддя, а після сповіддя не вельми [2, с. 351]. За шага хтось уші нашмага [2, с. 621]. За шаг казки [2, с. 348]. І шаг пропав, і дитина дурна [2, с. 343]. Користі від його на два шаги, та й ті щербаті [1, с. 92]. Куди тобі, грішному, за шаг танцювати [2, с. 260]. Латку на латці ношу, а шаг на горілку держу [3, с. 325]. Нападись на кого багатшого, то й шаг дасть. Надпади на кого багатшого, чи не дасть хто копійки, або шага [2, с. 158]. Назад, Дорош, з копійкою, нехай мати шаг дасть [2, с. 560]. Ні за те, ні за се, та й дай шаг [2, с. 467]. Ніхто шага не підкине, щоб на нозі ніготь збив [2, с. 607]. Одчепись без шага [2, с. 157]. Подивився, як шага дав [2, с. 181]. Приложи шаг, то й бублик купиш [3, с. 350]. Уже купив за шаг – ледве пре [2, с. 595]. У мене, бідного, проти тебе, багатого, шаг – та рубом [2, с. 442]. Утяв за шаг Бога [2, с. 343]. Хто за копійку, та на тарілку, а за шаг та у відро [3, с. 350]. Хто шага не береже, той не варт і копійки [3, с. 350]. Шаг був один – і той пропав [2, с. 18]. Шаг заощаджений – шаг зароблений [1, с. 119]. Шаг? Щоб він тобі рубом став [2, с. 466].

Гривенний – народна назва мідної монети в 3 копійки, яку вона отримала після грошової реформи Миколи I, бо за цінністю дорівнювала десяти мідним копійкам попередніх років. Українці її називали гривнею, а монету в 20 копійок – **семигривеником**.

Бабина гривна всім людям дивна [2, с. 236]. Гляньте на його уроду, чого він стоє: сім гривень таких сотня [2, с. 380]. Дав мені батько сім гривень на підшову та на дратву, а я попав у тیاتру [1, с. 117]. До багатого ідуть гривні, а до бідного – злидні [3, с. 24]. Моя гривна усім дивна [3, с. 349]. На гривні вчений [2, с. 285]. Ніс, як за сім гривень сокира [3, с. 160]. Отця причепа – три гривні [2, с. 466]. Противна, як старцеві гривня [2, с. 244]. Сказав на гривню правди [2, с. 319]. Що козак, то п'ятак, а із баби – гривня [2, с. 606].

Алтин – срібна монета, що дорівнювала 6 денгам, карбувалася з 1698 по 1718 роки, потім була замінена мідною монетою в 3 копійки, яку на Лівобережжі продовжували називати алтинником, а монету в 15 копійок – **п'ятиалтинником**.

Добрий Мартин, коли є алтин [3, с. 349].

П'ятак – велика мідна монета в 5 копійок, паралельно з якою карбувалася найменша срібна монета з таким же номіналом. Її поява пов'язана зі спробою витіснити з обігу срібні монети, замінивши їх на мідні. Але населення України користувалося п'ятаками неохоче через їх надмірні вагу та розмір.

За Тетяну сто кіп дав, бо Тетяну сподобав; за Марусю п'ятака, бо вона вже не така [2, с. 549]. *Кудкудак за п'ятак, кукуріку за копійку* [2, с. 456]. *Кому так, кому на п'ятак, а кому даром* [3, с. 350]. *Лучче п'ятак передачі, аби до вдачі* [1, с. 122]. *Нате вам п'ятака, прийміте мене штурпака* [2, с. 300]. *Пішов би та й п'ятака піймав* [2, с. 308]. *Побачить п'ятака, так схоче й не така* [2, с. 255]. *Побачить п'ятака, то пригорне й не така* [1, с. 119]. *П'ятака найшов* [2, с. 308]. *Подивився, як п'ятака дав* [2, с. 181]. *Стук-грюк, та й п'ятак* [2, с. 463]. *Це така, що не вступить нікому й п'ятака* [3, с. 350].

Дрібна срібна монета з написом «*гривеник*» та десятьма випуклими крапками перебувала в обігу з 1701 по 1796 роки, назва в народі прижилася, тому українці **гривениками** називали всі монети в 10 копійок.

Зробив на п'ятак, а зіпсував на гривеник [3, с. 110]. *На гривеник покупки, а на карбованець крику* [1, с. 117].

Велику срібну монету вартістю 1/2 рубля із написом „полтина” вперше почали карбувати з 1699 року, із середини XIX ст. за монетою в 50 копійок збереглася народна назва **полтинник**. Також існував півполтинник, або **четвертак** (1/4 рубля) на означення монети в 25 копійок.

А в хазяйки сім полтин, і то лежать за святим [2, с. 210]. *Дайте булку на п'ятак, та ще й здачі четвертак* [2, с. 174]. *Продав за карбованець, пропив за полтинник, прогуляв і другий, тільки й бариша, що болить голова* [3, с. 321].

Копа – давня слов'янська грошово-лічильна одиниця на означення 60 литовських грошей, або 40 півтораків, які через значний вміст срібла цінувалися трішки дорожче за копійку, тобто, литовська копа оцінювалася в 50 копійок, а сама монета почала називатися коповиком або копою.

Добрий коповик, гарні й дві копійки [3, с. 185]. *За городом левада, де зібралась громада: жінка мужа продавала за три копи без шага* [2, с. 402]. *За копу, як би доброму хлопцу* [2, с. 610]. *Коли маєш сто кіп, то будеш піп*

[2, с. 46]. *Копа для попа, а дякові буде й по мідякові* [3, с. 357]. *Копа камінь довбає* [3, с. 350]. *Копа переможе й попа* [1, с. 118]. *Не май сто кіп, як сто друзів* [2, с. 422]. *Не сто кіп за петрушку* [2, с. 251]. *Не сто кіп за рибку* [1, с. 118]. *Побратався, копу видячи* [2, с. 422]. *Похожий ведмідь на копичника* [2, с. 603]. *Сто кіп за рибу, не сто кіп утрати* [2, с. 263]. *Сто кіп не гроші, а мужик не пан* [2, с. 97]. *У Попівці люде по копійці, а в Конотопі – по копі* [2, с. 73]. *У Попівці хліб по копійці, а в Перекопі хліб по копі* [3, с. 362]. *Чи був на базарі? Був. Що ж ти купив? Козу. Що дав? Сім кіп. А за що продав? За п'ять кіп. На що ж так багато втратився? Нічого, що багато втратився, аби свіжа копійка* [2, с. 469]. *Що ступа, то копа* [1, с. 118]. *Як на копу звона* [2, с. 342]. *Я коза ярая, півбока драная, півбока луплена, за три копи куплена* [2, с. 410]. *Як сто кіп, так і піп* [2, с. 46].

Рубль – велика срібна монета вагою в один талер, що дорівнювала 100 копійкам, з 1704 року – базова одиниця грошової системи Російської імперії.

Більш копи лиха не буде, а рублем чорт його не відбуде [2, с. 252]. *За морем возк три гроші, та руб перевозу* [2, с. 469]. *За руб свічку бере, а з бідного останню шкуру дере* [1, с. 100]. *Із копійки рублі роблять* [2, с. 442]. *Копійка руб береже* [2, с. 441]. *Куліш – не каша, п'ять рублів – не гроші* [1, с. 112]. *Не гонися за довгим рублем, бо й короткий загубиш* [1, с. 118]. *Не май сто рублів, але май сто друзів* [2, с. 422]. *Не май сто рублів, як одного друга* [1, с. 23]. *Не хвастай, що в тебе сто рублів є* [2, с. 495]. *Один рубль – один ум, два рубля – два ума: скільки рублів – стільки ґріхів* [2, с. 102]. *Руб руб кличе* [2, с. 107]. *Сюди-туди руб, сяк-так два; за копу теля, за три копи сіна – і гроші усі* [2, с. 562]. *У людей шаг скаче, а в скупого руб плаче* [2, с. 230]. *Хоч копійка у каптані, та на сто рублів чвані* [1, с. 119]. *Хто шага не береже, того й руб не стереже* [1, с. 119].

Карбованець – українська народна назва рубля, що з'явилася у другій половині XVIII ст., коли на гурт монети почали наносити косі нарізи (карби).

Діла на копійку, а балачок на карбованець [3, с. 350]. *Зароблена копійка краща краденого карбованця* [3, с. 350]. *Копійка карбованець береже* [3, с. 350]. *Матері твоїй – сто карбованців* [2, с. 176]. *Не було ні копійки, а тут тобі цілий карбованець* [3, с. 350]. *Нема грошей – розміняй карбованця* [1, с. 112]. *Покупки на копійку, а на карбованець крику* [1, с. 118]. *Пропав карбованець ні за копійку* [1, с. 99]. *Святі отці карбованці, моліть Бога за нас, ґрішних* [2, с. 697]. *Старайся за копійку, карбованець за себе вже сам постарасться* [3, с. 350]. *Так не візьме, як старий карбованця* [1, с. 83]. *Хлопець і тепер карбованця варт, а як йому боки намнуть, то й два дадуть* [3, с. 154]. *Хто не береже копійки, той*

сам не вартий карбованця [1, с. 119]. Шануй копійку, карбованець з копійок складається [1, с. 119]. Якби я був царем, то вкрав би сто карбованців та й втік би [2, с. 542].

Червінець – народна побутова назва всіх золотих монет як іноземного, так і російського карбування. У 1755 році при Єлизаветі була запроваджена монета **імперіал** як золотий стандарт грошової системи Російської імперії ціною в 10 рублів та півімперіал (5 рублів золотом).

А п'ятак не такий, дайте рубель золотий [1, с. 68]. Боже святий, пропав мій золотий; дав за службу Божу, як у болото вкинув [3, с. 355]. Дали моркву на тарілці, а він думає, що червінці [2, с. 244]. Золотий карбованець дорожчий за срібного [1, с. 115]. Не знаю ні аз, ні буки, дайте мені червінчика в руки [2, с. 259]. Хоч тряси, хоч не тряси – червоного віддаси [2, с. 375]. Червінець маленький, а важенький [3, с. 32]. Червонець хоч маленький, але важенький [1, с. 119].

Аналізуючи на матеріалі записів народної уснопоетичної творчості стан грошового обігу від давнини до сьогодення і враховуючи при цьому такі чинники, як суспільно-політичний лад, історичні процеси, культурні взаємозв'язки, торгівельно-економічні відносини, нумізматичні фактори девальвації та інфляції, можна спробувати датувати певні фольклорні одиниці, зокрема, логічно установити приблизний час створення наведених вище паремій, у яких згадуються монети.

Список використаних джерел та літератури

1. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упорядкував М. Пазяк. К.: «Наукова думка», 1991. 436 с.
2. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис, упорядкував М. Пазяк. К.: «Либідь», 1993. 764 с.
3. Українські прислів'я та приказки / Упорядкували С. Мишанич, М. Пазяк. К.: «Дніпро», 1984. 390 с.

Оліцький В'ячеслав Олександрович

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (м. Суми)

УШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО НА РОМЕНЩИНІ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

Виславши Петра Калнишевського на вічне заслання до Соловецького монастиря, Катерина II та імперська влада сподівалися, що про нього назавжди забудуть серед козацтва та населення Гетьманщини. Але про останнього кошового пам'ятали не лише на теренах Запорозжя, але й на

теренах Гетьманщини та Правобережжя і навіть далеко за їхніми межами. Всюди, куди потрапляла українська душа, разом із нею приходила пам'ять про цього славного козака. Безумовно, що в часи Російської імперії неможливо було проводити офіційні заходи щодо його вшанування, така тенденція продовжилася і в роки радянської влади.

У монографії автора даної публікації аналізується процес встановлення вшанування пам'яті кошового, визначається основні форми вшанування, формування історичної пам'яті про кошового, відродження місць пам'яті та аналізуються головні проблеми та здобутки даних процесів [5, с. 199–210]. Проте існує необхідність зосередитися на даних процесах саме на початку 1990-х років, адже тоді було закладено основні наративи та форми вшанування, які визначають політику пам'яті про кошового і в сьогоденні.

Уперше офіційне вшанування пам'яті Петра Калнишевського відбулося на зорі незалежності України в 1990 р. на його батьківщині в Роменському районі Сумської області; багато в чому завдяки Іванові Рішняку та Дмитру Кулиняку [6, с. 46–54]. Районною владою було поєднано святкування двох ювілеїв: 500-річчя українського козацтва та 300-річчя від дня народження Петра Калнишевського. У ході підготовки до урочистостей, які планувалися на вересень, було розроблено план заходів, який передбачав створити на малій батьківщині кошового у с. Пустовійтівці музей козацької слави, благоустроїти територію навколо залишків побудованої ним Троїцької церкви, встановити пам'ятний знак, перейменувати вулицю села Болотну на вулицю Петра Калнишевського, порушити питання про присвоєння його імені одному із кораблів Чорноморського флоту, а на трасі Ромни–Суми на в'їзді до с. Пустовійтівки встановити трикутний стовп із зазначенням відстаней (до Пустовійтівки – 1,5 км, до Запорозької Січі (о. Хортиця) – 650 км, до Соловецьких островів – 2,5 тис. км) та провести в селі «*Свято козацької слави*» [1, с. 2; 8, с. 2].

Тоді ж було порушено питання і щодо самої Троїцької церкви. Розглядалися різні варіанти вирішення проблеми, зокрема і щодо можливості перевезення залишків храму на острів Хортиця. Але кардинально проти такого рішення виступила громадськість. Тому як компроміс вирішено було капітально відремонтувати фундамент, а фрагмент надземної частини законсервувати із можливим накриттям прозорим куполом.

Усі заплановані заходи стикалися з однією великою проблемою – відсутністю коштів. За таких умов голова виконкому Роменської районної Ради і один із організаторів святкування І. Рішняк звернувся до громадян і організацій із проханням матеріальної допомоги. Для цієї мети було

відкрито спеціальний рахунок. На це звернення відреагувала не лише Сумщина, але і вся Україна. Наприклад, П. Матусевич із Києва надіслав 35 руб., колектив аптеки № 131 Жидачівського району Львівської області – 20 руб., колектив одного із «Промбудів» м. Києва – 90 руб. тощо [1, с. 2; 8, с. 2].

На початку серпня 1990 р. у м. Ромни відбулося свято козацької слави, присвячене 500-річчю Запорозької Січі та 300-річчю від дня народження Петра Калнишевського. Воно розпочалося вранці із панахиди за останнім кошовим біля Соборно-Василівської церкви міста, потім присутні хресним ходом вирушили до Покровської гори, де пройшов молебень і освячення пам'ятного знаку на честь Петра Калнишевського. Його встановили на в'їзді до міста, на місці, де стояла збудована коштом кошового Покровська церква. Автором скульптурної роботи був художник-оформлювач роменського заводу «Поліграфмаш» Микола Колесов. У роботі над барельєфом він спирався на зображення кошового на січовій іконі. У спеціально виготовлені ядра пам'ятника засипано землю із місць, пов'язаних із основними віхами життя кошового – рідної Пустовійтівки, славної Запорозької Січі, далеких Соловків. Після урочистої частини святкування продовжилися на міському стадіоні «Електрон», де відбулося театралізоване дійство, виступи учасників художньої самодіяльності, виставка майстрів народних промислів області, частування тощо [3, с. 4]. Не все із амбітних планів вдалося виконати, але зроблено найголовніше – започатковано традицію вшанування пам'яті Петра Калнишевського.

Пам'ятні заходи відбулися не лише на Роменщині. Із нагоди 500-річчя запорозького козацтва сесія Запорізького міськвиконкому прийняла рішення про перейменування однієї із вулиць міста на честь Петра Калнишевського [9, с. 8].

У ході продовження відзначення 300-літнього ювілею від дня народження, у 1991 р. відбулися урочистості в с. Пустовійтівка, в ході яких було встановлено бронзовий пам'ятник (автори Василь Бородай та Ростислав Сенько) [7, с. 40].

Якщо пам'ятний знак 1990 р. не викликає жодних суперечностей, адже він встановлений на пам'ятному місці – місці колишньої Покровської церкви зведеної коштом кошового, а барельєф відповідає зображенню П. Калнишевського на січовій іконі, то із пам'ятником у с. Пустовійтівка ситуація дещо інакша. Дискусію викликає його місце встановлення. Він улаштований на окраїні с. Пустовійтівка. Але ця частина села ввійшла до складу Пустовійтівки лише після Другої світової війни; раніше це було окреме село Оксютенці, розташоване від Пустовійтівки приблизно за

кілометр. Відповідно, це місце немає відношення до кошового й формування там місця пам'яті виглядає дещо помилковим. Друга частина проблеми полягає в тому, що монумент встановили на місці старого цвинтаря. Під час проведення біля скульптури урочистостей або святкувань сьогодні, з огляду на місце його розташування, варто задуматися над етичною стороною питання.

За ініціативи Роменської козацької сотні із 1996 р. у Пустовійтівці започатковане щорічне урочисте відзначення дня народження Петра Калнишевського – свято «*Калнишева рада*», яке відбувається в день пам'яті апостолів Петра і Павла 12 липня [4, с. 96]. У 2001 р. 15 липня вже традиційно, у Пустовійтівці біля пам'ятника Петру Калнишевському відбулося святкування 310-річниці з дня його народження. Участь у заходах взяли козацькі організації, фермери. Як завжди відбувся молебень, урочиста хода, посвята в козаки. У центрі села проходили козацькі змагання, виступи колективів самодіяльності, виставки, забави [1, с. 4]. Значна частина урочистостей влаштовувалася біля пам'ятника кошовому Петру Калнишевського в Оксютенцях, у тому числі масові гуляння. Дана тенденція зберігається і сьогодні, хоча після відбудови Троїцької церкви у с. Пустовійтівка, вона стала ще одним топосом пам'яті пов'язаним із ім'ям кошового. У церкві здебільшого відбуваються урочисті богослужіння, після яких хода вирушає до пам'ятника. З огляду на це, варто запропонувати перенести пам'ятник кошовому П. Калнишевському до с. Пустовійтівки, а на його місці в Оксютенцях насипати символічний курган, який слугуватиме місцем пам'яті померлих похоронених на знесеному цвинтарі та місцем пам'яті померлих і полеглих козаків, адже значна частина населення цих сіл належала до козацького стану та частково була запорожцями.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрійченко М. Кошовий у пам'яті народу // *Голос Посулля*. 2001, 29 серпня. С. 4.
2. Гриценко К. Підготовка до 300-літнього ювілею П. І. Калнишевського // *Комуністичним шляхом*. 1990, 1 червня. С. 2.
3. Даниленко Н. Козацькому роду нема переводу // *Ленінська правда*. 1990, 8 серпня. С. 4.
4. Іващенко О. Відродження пам'яті про кошового П. Калнишевського в заповіднику «Посулля» // *Часопис української історії*. 2016. Спецвипуск 34. С. 95–99.
5. Оліцький В. О. Калнишева слава не вмере, не загине: монографія. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2020. 244 с.
6. Оліцький В. Вшанування пам'яті Петра Калнишевського в Україні // *Сумська старовина*. 2019. № LIV. С. 46–54.
7. Панченко В. В., Іващенко О. В. Роменщина – батьківщина Петра Калнишевського. Ілюстрований краєзнавчий нарис. Суми: ВПП «Мрія-1», 2003. 40 с.
8. Увічнимо ім'я П. І. Калнишевського // *Панорама Сумщини*. 1990, 19 липня. С. 2.
9. Яковенко Г. Імені Калнишевського // *Панорама Сумщини*. 1990, 13 грудня. С. 8.

Букіна Ірина Василівна

кандидат історичних наук, викладач-методист, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський фаховий коледж мистецтв і культури ім. Д. С. Бортнянського» (м. Суми)

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОСНИХ ГРОМАДСЬКИХ КОМІТЕТІВ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ

З моменту створення громадських комітетів на них покладалася важка задача в примиренні всіх верств сільського населення. На місцях ці процеси повинні були контролювати губернські та повітові громадські комітети. При них створювалися спеціальні земельні комісії. Їхні повноваження зводилися до посередницьких функцій між землевласниками та селянами. Головним завданням комітетів, на думку Тимчасового уряду, було забезпечення армії продовольством та наведення порядку в губерніях.

В той же час Тимчасовий уряд не зміг зупинити стрімкий процес організації селянського самоуправління. Тому, щоб взяти під свій контроль створення низових організацій, влада постановою від 19 березня 1917 р. визнала волосні комітети і визначила термін їхньої діяльності. Вони повинні були існувати до проведення виборів до волосних земських зібрань. Щодо сільських комітетів, то їхня діяльність визнавалася незаконною.

Таким чином, волосні комітети були включені до системи місцевого самоуправління, але правила та норми функціонування розроблялися громадськими комітетами та радами самостійно. На губернських комісарів покладалася обов'язок організувати контроль з боку повітових комісарів за їхньою діяльністю. Міністерство внутрішніх справ розіслало інструкції, згідно з якими волосні комітети були зобов'язані погоджувати свою діяльність з розпорядженнями губернських комісарів Тимчасового уряду та постановами губернських та повітових комітетів. При цьому жодних змін низові комітети не могли запроваджувати у волосному управлінні.

Якщо губернські та повітові комітети намагалися підтримувати політику Тимчасового уряду, то волосні й сільські комітети з часом переходять на більш радикальні позиції, все частіше підтримуючи селянство.

3 березня 1917 р. на території Лівобережної України розпочинаються селянські виступи, що спрямовувалися на ліквідацію поміщицького землеволодіння. Виступи селян починалися в тих районах, де гостро відчувався поміщицький гніт, де більше було малоземельних та безземельних селян. Тому діяльність громадських комітетів постійно перепліталася з селянським рухом. На початку березня 1917 р. ця

боротьба носила мирний характер. Селяни намагалися одержати землю законним шляхом, якщо ж поміщики відмовляли селянам в оренді землі, вони зверталися за допомогою до громадських комітетів різних рівнів.

Займаючи проурядову позицію з вирішення аграрного питання, губернські громадські комітети випускали різні відозви до селян з проханням зачекати Установчих зборів. Повітові громадські комітети займали більш демократичну позицію і розуміли необхідність проведення реформи для зняття напруги у волостях. З моменту свого створення повітові та волосні громадські комітети разом з представниками рад та комісарами їздили у відрядження по волостях намагаючись вирішити аграрні проблеми мирним шляхом. Вони дозволяли селянам забирати податок з проданої землі, пропонували створити у волостях та селищах добровільне самообкладання, через земські управи надсилали військовополонених для допомоги селянам у збиранні врожаю.

Але з радикалізацією волосних громадських комітетів, що вважали себе вищою владою на місцях все складніше було досягнути компромісу у вирішенні аграрних питань. В ряді випадків виконавчі комітети намагалися мирно домовитися з землевласниками. Так, на засіданні Штепівського волосного комітету Лебединського повіту були заслухані прохання селян про те, що вони мають потребу в річній оренді землі, але землевласники відмовилися їм її надати. У відповідь волосний комітет запропонував землевласникам надати землі в оренду за для спокою в повіті [12, с. 2].

Але частіше за все волосні комітети приймали остаточні рішення про конфіскацію поміщицьких, церковних та казенних земель. В Лебединському повіті Харківської губернії поміщик Кенінг під тиском волосного комітету здав в оренду селянську частину землі. Організацію посівів взяли на себе волосні комітети, які постачали насіння та земельне знаряддя населенню. Охтирський повітовий громадський комітет постановив, усі незасіяні поміщицькі та селянські землі засіяти хлібом без сплати оренди, а витрати на обробку полів поклав на громадські виконавчі комітети [14, с. 5]. Таким чином виступаючи як місцева влада, громадські комітети намагалися врегулювати питання перерозподілу земельних наділів на користь селянства.

З загостренням аграрного питання між землевласниками та селянами виникають сутички пов'язані з орендою земель. Боротьба за зниження орендної плати тривала протягом березня – жовтня 1917 р. До Лютневої революції орендна плата складала 20–25 руб. за десятину. Часто комітети встановлювали символічну плату, рівну сумі державних, земських та волосних зборів з землі. До того ж у багатьох волостях за рішеннями

комітетів селяни отримували право вносити орендну плату не одразу після укладання угод, а після збору врожаю та з врахуванням врожайності. Зокрема, в Лебединському повіті середня орендна плата була знижена до 10 руб. [5, с. 66–77].

Таким чином, громадські комітети змогли знизити орендні ціни в 2–3 рази проти тих, що існували до Лютневої революції. Але навіть таку низьку орендну плату селяни відмовлялися виплачувати поміщикам, віддаючи перевагу повітовим та волосним громадським комітетам. Отримані кошти комітети витрачали на утримання шкіл, будівництво доріг, суспільні потреби, на допомогу бідним селянам та армії.

Така політика громадських комітетів не могла забезпечити нормального функціонування приватних володінь, які з часом змушені були збанкрутувати. Тому поміщики сприймали рішення громадських комітетів негативно. Вони надсилали скарги до повітових та губернських громадських комітетів і, навіть, до Тимчасового уряду. Захищаючи землевласників, Тимчасовий уряд кваліфікував дії волосних та сільських комітетів як самоуправство і наказував відмінити їхні постанови. Не дивлячись на перепони з боку Тимчасового уряду та губернських комітетів, волосні та сільські комітети продовжували працювати у визначеному ними напрямку, з часом ще рішучіше проводячи політику дезорганізації поміщицьких господарств.

З квітня 1917 р. у багатьох повітах спостерігався самочинний процес захоплення земель з боку селян. В цих умовах волосні комітети ставали центрами боротьби селян за землю, вносили в неї організованість та підвищували розмах. Вони вимагали ліквідувати приватну власність, поміщицьке землеволодіння та віддати землю селянам без викупу [6, с. 3]. Такі випадки були зафіксовані в Лебединському, Сумському повітах Харківської губернії [11, с. 4], Глухівському повіті Чернігівської губернії. На засіданні Сумського повітового комітету була заслухана скарга про те, що Юнаківський громадський комітет дозволив захоплення селянами земель. В Єкатеринівській економії міністр іноземних справ Терещенко, відмовився дати селянам землі, між тим в економії ніхто не жив, а всі будинки згоріли в 1916 р. і не були відбудовані. При економії були 37 1/2 десятин землі, які селяни просили в оренду. Громадський комітет постановив здати всю землю селянам під озимий посів та довести цю постанову Терещенку.

Особливо частими були непорозуміння з духівництвом, яке намагалося зберегти старі порядки та відновити монархію. До Сумського комітету була надіслана скарга священика Нижньої Сироватки про те, що 5 1/4 десятин церковної землі Нижньо-Сироватський волосний комітет

постановив розділити по 1 десятині – священику і по 2 десятині – роздати солдаткам. Щоб не торкатися релігійних питань, голова Сумського повітового комітету Мещанінов, вирішив передати це питання на розгляд волосного земельного комітету разом з прихожанами [6, с. 24–27]. Впертість священиків змушувала населення відкрито виступати проти них та просити допомоги у губернських та повітових органів самоуправління. У червні 1917 р. в с. Хлопкове Глухівського повіту Чернігівської губернії селянський сход постановив вигнати за межі села священика Доброманського, який виступав проти революційних перетворень в країні [7, с. 2].

Отже, сільське духівництво являло собою дрібних та середніх землевласників, які розуміли, що без царського режиму землі їм не втримати. Тому користуючись своїм монопольним впливом на духовне життя населення повітів та волостей, вони намагалися вирішити хід боротьби на користь монархії.

У випадках, коли поміщики чинили опір, селяни відбирали у них зброю, власність, передаючи справи на розгляд повітових та волосних комітетів. На хуторі Дубов'язівка Конотопського повіту селяни за згодою селянського громадського комітету відібрали у землевласника Зороховича озиму пшеницю. Цікавим є той факт, що представник Конотопської земельної управи, командирований розібратися у цій справі підтримав мешканців хутору. [9, с. 3].

Волосні та сільські громадські комітети, не дивлячись на погрози влади, продовжували перерозподіл земельних наділів, використовуючи для цього різні методи. В одних випадках землі кинуті землевласниками, переходили у розпорядження комітетів без сутичок та конфліктів. В інших – комітети залишали поміщикам частину земель, яку вони могли обробити власними силами, а всі інші розподілялися між селянами.

Для вирішення цих питань громадські комітети створювали спеціальні комісії, до обов'язків яких входило обстеження всіх приватновласницьких земель у волості, можливостей поміщиків щодо обробки земельних наділів. Після цього складався акт з вказівкою, яка земля забирається у ведення громадського комітету. Роменський повітовий громадський комітет 19 травня 1917 р. розглянув скаргу Борзенківського селянського комітету с. Процівки, в якій йшла мова про те, що Шахов-Корчинським погано обробляється земля. Після обстеження землі під назвою «Зайчики» площею в 25 десятин, повітовий комітет постановив, якщо Корчинський не встигне до 5 червня вдруге сплахати і засіяти дільницю, то передати її у розпорядження Роменського повітового комітету для оренди селянами [3, с. 4–8].

Іноді громадські комітети зосереджували в своїх руках не тільки виконавчу та законодавчу владу, але й судову. Зокрема, вони здійснювали контроль за використанням земельних наділів, лісів, а також проводили місцеві суди. На засіданні голів волосних громадських комітетів Роменського повіту було розглянуто скаргу Савойського, який орендував землі у землевласника Бурби, на частину цієї ж орендної землі претендували і мешканці с. Попівка. Засідання постановило передати справу Бобринському волосному комітету, який повинен був вирішити питання справедливо і це рішення ставало обов'язкове до виконання.

З законодавчої точки зору така діяльність волосних комітетів відповідала постанові Тимчасового від 11 квітня 1917 р. «Про охорону посівів», згідно з якою вся незасіяна земля повинна була передаватися у розпорядження місцевих комітетів [10, с. 344]. Але в реальному житті ця діяльність викликала невдоволення з боку поміщиків, які вважали, що громадські комітети порушують існуючі закони та дозволяють нелегальне захоплення земель. Приватні власники надсилали телеграми та скарги до комісарів Тимчасового уряду та інших органів самоуправління. Тимчасовий уряд вимагав припинити самоуправну діяльність комітетів, але ніякі погрози з боку верховної влади не змогли зупинити розпочатий процес.

Велику роботу проводили громадські комітети щодо збереження лісів. За їхнім переконанням ліси повинні були стати народною власністю, і тому в багатьох селах громадські комітети та сільські сходи приймали рішення про охорону лісів від хижацького знищення. У телеграмі Харківського союзу лісопромисловців і лісоторговців говорилося, що в губернії майже повсюдно волосні та селянські комітети заборонили не тільки нову вирубку лісу, але навіть вивіз заготовлених в лісах дров, а також відвантаження вже вивезених на станцію дров та матеріалів [13, с. 63].

Велику допомогу у збиранні врожаю покладали селяни на військово-полонених, більшість яких знаходилася у поміщицьких маєтках. Громадські комітети забирали військовополонених у поміщиків та розподіляли їх по селянських господарствах найбільш бідніших селян. Охтирський повіт надавав допомогу солдатським господарствам за такою схемою: 1 полонений на

40 десятин, а також відбирав полонених у тих хто не займався сільським господарством [14, с. 3]. Для більш ефективної роботи волосні комітети відбирали у поміщиків машини, знаряддя праці [14, с. 5].

Іноді волосні комітети намагалися вирішити питання розподілу військовополонених мирним шляхом та йшли на поступки земським управам та губернським комітетам, але такі випадки були поодинокі.

Становище поміщиків ускладнювалося і тим, що волосні та сільські комітети обмежували їхні можливості по найму робітників та контролювали ціни на робочі руки. Щоб забезпечити селянам кращій заробіток, в деяких волостях громадські комітети вирішили не допускати збирання врожаю сільськогосподарськими машинами та технікою, а весь врожай збирати вручну. Забрані знаряддя праці передавалися в господарства незаможних селян. Жителі слободи Юнаківка Сумського повіту привели у дію постанову Юнаківського волосного громадського комітету про захоплення рухомого та нерухомого майна, що належало М. М. Лещинській і передали його у розпорядження громадського комітету. Селянами було захоплено все майно, запаси хлібу, біля 50 тис. пудів, запаси продуктів та кормів [15, с. 6]. Головне управління у справах міліції повідомляло, що селяни с. Боярські Лежачі Путивльського повіту з дозволу сільського комітету відбирали у поміщиків інвентар [2, с. 46].

У той самий час деякі повітові та губернські комітети намагалися захистити та зберегти приватне поміщицьке землеволодіння. Зокрема, Сумський повітовий громадський комітет 17 квітня 1917 р. видав постанову, згідно з якою були встановлені максимальні ціни на робочі руки. В інтересах охорони громадського спокою та безпеки заборонялося пропагувати промови з закликами до погрому та пошкодження чужого майна. За порушення цієї постанови вводилося покарання у розмірі 300 крб. або арешт до 3 місяців. До того ж громадський комітет проголосив, що за невиконання оприлюднених постанов накладається штраф до 300 руб. або арешт до 6 місяців [7, с. 3].

Отже, діяльність волосних та сільських комітетів в аграрній сфері була дуже строкатою. Захищаючи інтереси бідняцько-середняцьких верств населення представлені органи самоуправління спиралися не на законні постанови Тимчасового уряду, а виходили з інтересів та потреб місцевого населення. Тому політика громадських комітетів нижчих рівнів носила демократичний характер і була спрямована на ліквідацію поміщицького землеволодіння. Весною 1917 р. ця політика мала мирний характер і була зосереджена на конфіскації поміщицьких земель та їх розподілі між незаможними селянами за мінімальну орендну плату. Їм вдалося знизити орендні ціни, ввести податки на землі поміщиків, встановити норми оплати робочої сили в сільському господарстві та розподілити військовополонених між селянськими господарствами. Волосні та сільські громадські комітети встановлювали контроль над лісами та організували їхню охорону, навіть траплялися випадки, коли поміщикам або лісопромисловцям заборонялося вирубувати власні ліси. В деяких повітах та волостях

громадські комітети відбирали у приватних власників надлишки продуктів харчування, конфісковували знаряддя праці та передавали їх селянам за державними цінами. Радикалізація поглядів низових громадських комітетів була пов'язана з розчаруванням селян політикою Тимчасового уряду, особливо у невирішеності аграрного питання та початку проведення літніх сільськогосподарських робіт. Волосні та сільські комітети вийшли з-під контролю уряду та приєдналися до селянського руху, перевищуючі свої владні повноваження на місцях. Звісно, що така політика низових громадських комітетів викликала негативну реакцію та відповідні заходи з боку Тимчасового уряду. Кожен раз, коли волосні або сільські громадські комітети намагалися вирішити будь-які питання самостійно, Тимчасовий уряд видавав роз'яснення про незаконність дій і вимагав відмінити постанови, щоб не порушувати прав приватної власності.

З часом центральна влада переконалася, що громадські комітети не перетворюються в низову ланку державного апарату. Тому, щоб стабілізувати ситуацію у волостях та селах Тимчасовий уряд звернувся до всіх губернських комісарів з вимогою навести порядок на місцях будь-якими методами та створити примирительні камери з землевласників та селян при волосних та повітових комітетах. Відповідальність за їх створення покладалась на комісарів та громадські виконавчі комітети губернських та повітових рівнів [1, с. 112–123].

Список використаних джерел та літератури

1. Андреев А. М. Местные советы и органы буржуазной власти (1917 г.). М.: Наука, 1983. 334 с.
2. Борьба за установление и упрочнение советской власти в Курской губернии / Отв. Литвиненко А. Н. Курск: Курское книжное изд-во, 1957. 511 с.
3. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 120 / 177. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4–8.
4. ДАСО. Ф. 3052. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 24–27.
5. Жолдак И. А. Борьба за установление советской власти в деревне // Харьков в 1917 году. Харьков, 1957. С. 66–77.
6. В волосных общественных комитетах // Земля и воля. Орган Харьковского комитета социалистов-революционеров. 1917, 25 апреля. С. 3.
7. В Сумах // Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917, 4 мая. С. 3.
8. Местная хроника // Известия Черниговского губернского общественного комитета. 1917, 14 июня. С. 2.
9. По губернии // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. 1917, 3 августа. С. 3.
10. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция: Продовольственный вопрос в России. 1914 октябрь 1917 г. Л.: Наука, 1985. 344 с.
11. От редакции // Лебединские известия. 1917. 30 апреля. С. 4.
12. Заседание Штеповского волосного комитета // Лебединские известия. 1917, 31 мая. С. 2.
13. Решодько П. Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.). Харьков: Госиздат Украины, 1972. С. 63.

14. Харьковский губернский общественный комитет // Южный край. 1917, 11 апреля. С. 12.
15. Провинция. Сумы // Южный край. 1917, 9 ноября. С. 6.

Онопрієнко Олена Володимирівна

*в. о. директора Комунального закладу «Глухівський міський краєзнавчий музей»
(м. Глухів)*

ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ НА СУМЩИНІ, 1944 – 1947 рр.

Сучасна українська та польська історіографія має публікації, які висвітлюють трагічні сторінки примусового виселення українського населення з його територій проживання на теренах Польщі до та в ході операції «Вісла». Цій темі присвячені дослідження Є. Сінкевича, В. Сергійчука, І. Красовського та ін. Маловивченою залишається проблема переселення українського населення з території Польщі на Східну Україну, в тому числі на Сумщину. Метою даної статті є розкриття маловідомих фактів переселення українців у тому числі і лемків на Сумщину і Глухівщину в результаті домовленостей між УРСР та ПНР у 1940-х роках.

9 вересня 1944 року в Люблені Голова Ради Народних Комісарів УРСР Микита Хрущов і керівник Польського Комітету Національного визволення Едвард Осубка-Моравський підписали Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громад з території України. Дана акція, охоплювала землі Ряшівського, Люблінського і Краківського воєводств. За названою угодою переселення повинно було здійснюватися виключно на добровільних засадах. На жаль цей пункт угоди був порушений і часто переселення мало насильницький характер, а подекуди супроводжувалось навіть терором та спричинило численні людські жертви.

Етапів переселення було чотири. Якщо на першому етапі з 15 жовтня по 31 грудня 1944 року акція переселення мала відбиток добровільності, то другий етап з 1 січня по 31 серпня 1945 року характеризувався адміністративним тиском на українське населення, третій – з 1 вересня по 31 грудня 1945 року розпочався введенням військ і по праву вважається повністю примусовим, четвертий завершальний етап депортації з 1 січня по 15 червня 1946 р. був класичною формою етнічної чистки, що включала в себе пацифікацію і палення сіл, терор проти мирних мешканців, повальну екзекуцію силами регулярних підрозділів Війська Польського.

6 травня 1947 року уряди ПНР і УРСР оголосили спільну заяву про закінчення переселення поляків з території УРСР до Польщі і українського

населення з Польщі до УРСР. У Заключному звіті Головного Уповноваженого УРСР з евакуації українського населення з території Польщі про виконання Угоди від 9 вересня 1944 року між Урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР зазначалось, що станом на 20 листопада 1946 року було переселено 122622 родин, або 482880 осіб. Більша кількість евакуйованих, а саме 67,02% направлені згідно їх бажання в західні області УРСР і тільки 32,91% направлені у східні області УРСР [10, арк. 79].

Переселенці розміщалися в таких областях: Ворошиловградська (Луганська), Дніпропетровська, Запоріжська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сталінська (Донецька), Сумська, Харківська, Херсонська, Волинська, Львівська, Ровенська, Івано-Франківська, Тернопільська. У західних областях переселенці розселялися в населених пунктах, звільнених у зв'язку з евакуацією польських громадян на територію Польщі. На території східних областей вони розселялися в порядку підселення до існуючих колгоспів, або на територіях колишніх німецьких колоній шляхом організації нових колгоспів.

По плану в Сумській області повинно було бути розселено 2714 сімей, а фактично було розселено 548. Усі переселенці, за невеликим винятком, розміщені по колгоспам в 8 районах невеликими групами по 1-2-5 сімей в одному колгоспі. По Сумському району з 15 родин розміщені: 8 родин в 8 колгоспах, 7 родин поза колгоспом. В Глинському районі 61 родина розміщена в 25 колгоспах. У Глухівському районі із 83 сімей 7 сімей розміщені поза колгоспом, а інші 76 розміщені в колгоспах невеликими групами й тільки в колгоспі ім. Чапаєва (с. Слоут) – 15 сімей, в колгоспі – ім. Карла Маркса (с. Дубовичі) – 10 сімей [9, арк. 101].

За офіційними даними, прибуття переселенців до Сумської області у серпні 1945 року завершилось. Хоча за спогадами старожилів до Глухівського району вони прибували ще й у 1947 році [1; 2; 3].

До Глухівського району переселенці прибули влітку 1945 року двома групами. Перша група – етнічні лемки і майже всі з одного села Верхомля Малая Ново-Сончського повіту Краківського воєводства, а друга – вихідці з села Волиця Грубешівського району Любленського воєводства Польщі.

За спогадами Стровського Івана Матвійовича, 1942 року народження, до міста Глухова та району були переселені такі лемківські сім'ї: Стровські, Овсінські, Гурко, Трощак, Барновські, Кикляк, Гурей. Вони були розміщені у колгоспах ім. Ворошилова, «*Нове життя*», «*Велетень*». Частина з них залишилася, а частина виїхала на Західну Україну. До Тернопільської області виїхали: Стровський Михайло Андрійович із сім'єю, яка налічувала

7 чоловік та Гурей Теодор (5 чоловік сім'ї). Залишились Овсінський Микола Андрійович, Трощак Іван і Катерина, Гурко Андрій Йосипович та Катерина Семенівна, Барновська Марія, Стровський Матвій Андрійович і Анна Теодорівна [5, арк. 1]. На даний час у Глухові проживає вже третє покоління лемків.

За свідченнями Скоропадської (Дацюк) Софії Миколаївни, 1931 року народження, її сім'я, яка налічувала п'ять членів родини, прибула до Глухова влітку 1945 року з с. Волиця Грубешівського району Любленського воєводства. Разом з ними приїхало ще сім родин: Поколюки, Кукелки, Манюк, Киричук, Кагора, Волошин, Русаняк. Не всі родини залишились у Глухові. Дві з них Киричук і Кагора виїхали на Західну Україну. Ця група переселенців в основному була розміщена у місті. Працювали на залізничній станції та млині, обозному заводі. Вона розповідає також і про те, що всі родини села фактично були виселені, крім однієї – Шульгачів, яких виселили пізніше за 24 години (операція «Вісла»).

Манюк Володимир Семенович, 1928 року народження (нині проживає у м. Москва), згадує, що частина їх односельців потрапила до Запорізької області, а частина до Сумської, зокрема, у Глухів. Приїхали в червні 1945 р. Коли приїхали час був дуже важкий, виживали за рахунок домашнього господарства, що привезли з собою [6, арк. 1]. Зараз у м. Глухів проживає чотири родини нащадків українських переселенців з цієї території Польщі.

Сбитний Ігор Іванович, 1927 року народження (житель м. Глухів), згадує про приїзд переселенців до Глухова, підкреслюючи, що вони приїхали влітку зі своїм домашнім господарством, жили спочатку прямо на пероні вокзалу потім були розселені по місту. У Глухові залишились Кукелки Марія, Юзеф, Владислав, Манюк Семен Федорович та Анна Іванівна їх діти Володимир та Раїса та інші [4, арк. 1]. Всі вони старалися при звичаїтися до нових умов, але не все виходило. Цьому сприяли як об'єктивні так і суб'єктивні причини.

За даними перевірки Управління в справах евакуації при РНК УРСР, що відбулася у лютому 1946 року, більшість переселенців, які прибули на Глухівщину, виявились невлаштованими: *«Значна частина переселенців налаштована недобррозичливо і прагнуть виїхати з області, а в даному випадку з району. Нарікають на важкі кліматичні умови, на грубе ставлення (називають їх поляками, бандерівцями і т. п.), невлаштованість у побуті, розкиданість малими групами по різних колгоспам, а у Польщі вони жили у одному селі. Наприклад, переселенці, що прибули до Глухівського району майже всі з одного села Верхомля Малая, де вони*

проживали разом досить довго, зараз вони проживають в різних місцях. Багато переселенців хочуть, щоб їх розселили всіх в одному селі». Хоча за цими ж даними у колгоспі ім. Ворошилова та «Радянський сіяч» Глухівського району голови колгоспів Гаврильчук та Толкачев виявили до переселенців турботу і уважно відносились до їх проблем. По інших районах області Тростянецькому, Глинському, Охтирському, Лебединському переселенці також нарікають на важкі умови проживання і прагнуть виїхати за межі області. На 1 січня 1946 року із області самовільно виїхала 21 родина [9, арк. 102].

На нових землях переселенцям довелося зіткнутися з матеріальними і культурними проблемами. Про це засвідчує жителька с. Слоут Шакотько Валентина Семенівна, 1936 року народження: *«У важкий післявоєнний час в нашому селі жили жителі з Західної України. Скільки сімей було я не пам'ятаю. Жили вони в бригадних хатах. Люди із Західної України відрізнялися від слоутчан – ходили у вишитих українських сорочках, їздили по селу на возах (арбах), в які були впряжені два воли, дивними були їхні дерев'яні лопати. Люди з цих сімей часто ходили до церкви. Це був важкий голодний 1946 рік. Не знаю хто їх кормив, що вони їли, адже зерна в селі не було. Також дуже скоро вони виїхали. Чому і куди ніхто не знав» [7, арк. 1].*

Свідчення інших очевидців тих подій підтверджують також той факт, що переселенці розмовляли на своєму діалекті, дотримувались своїх традицій.

Місцеве населення приймало їх неоднозначно. Та й самим горянам було важко звикнути до умов нового життя. Багато з них при нагоді повертались на батьківщину або переїздили в Західну Україну, в основному в Тернопільську та Івано-Франківську області. Ті ж, що залишились, як правило, були гарними господарями, побудували для своїх сімей нові будинки, облаштували своє життя, дали освіту своїм дітям.

Цікавим є той факт, що місцева преса того часу не приділяла уваги проблемам переселенців. Наприклад, переглянувши підшивки районних газет, було знайдено тільки одну невелику замітку про переселенців із Польщі. Факти переселення поляків також поодинокі. Вдалося знайти єдиний документ - наказ по Всесоюзному науково – дослідному інституту луб'яних культур датований серпнем 1945 року про відрядження в м. Суми С. Ф. Борстена до обласного НКВС за отриманням польського паспорта. Вірогідно родина переселялася згідно угоди 9 вересня 1944 року до Польщі.

Дослідження даної теми розкриває сторінки історії українських

переселенців з території Польщі, зокрема лемків, пов'язане з їх переселенням з рідних земель, адаптацію на новій території, їхньої долі. Дана інформація не є вичерпною. У перспективі вивчення ситуації з переселенцями в інших районах Сумської області.

Список використаних джерел та літератури

1. Спогади Захарченко Євгенії Ілларіонівни, 1937 р. н. с. Полошки Глухівського р-ну, Сумської обл.
2. Спогади Лук'яненко Лідії Єгорівни, 1937 р. н. с. Полошки Глухівського р-ну, Сумської обл.
3. Спогади Мухи Лідії Лукінішни 1935 р. н. с. Полошки Глухівського р-ну Сумської обл.
4. Спогади Сбитного Ігора Івановича 1927 р. н. м. Глухів Сумської обл.
5. Спогади Стровського Івана Матвійовича, 1942 р. н. м. Глухів Сумської обл.
6. Спогади Скоропадської Софії Миколаївни 1931 р. н. м. Глухів Сумської обл.
7. Спогади Шакотько Валентини Семенівни, 1936 р. н. с. Слоут Глухівського р-ну, Сумської обл.
8. ЦДАВЩВУ. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 100–110.
9. ЦДАВЩВУ. Ф. 4626. Оп. 1, Спр. 28. Арк. 100–110.
10. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4356. Арк. 5–80.

Баглай Анатолій Володимирович

оператор ПрАТ Монделіс Україна (м. Тростянець)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ НА ТРОСТЯНЕЧЧИНІ

Дослідження історії бібліотечної справи на Тростянеччині кінця XIX – початку XX століття складається з трьох частин. Перша частина присвячена історії народних бібліотек, друга історії бібліотеки службовців Тростянецького маєтку фірми «Л. Є. Кеніг-Нащадки» і третя історії Тростянецьких читань для народу.

Частина I.

Народні бібліотеки.

«Земство, що прагне до освіти, знає що самий дешевий, отже і самий доступний шлях до освіти є бібліотека».

Першим етапом розвитку бібліотечної справи на Тростянеччині можна вважати відкриття народних публічних бібліотек в народних училищах.

В 1894 році на кошти земства та меценатів в Боромлянському двокласному та Білчанському начальному училищі за дозволом міністерства народної просвіти були відкриті народні публічні бібліотеки. Уже через місяць у Боромлянській бібліотеці було чотириста підписників різного віку від школярів до сидих стариків. Місцева училищна рада Охтирського повіту на своєму засіданні 19 березня 1895 року заслухала

доповідь про відкриття в Боромлянському, Тростянецькому, Кам'янському, та Кіріковському сільських товариствах училищні безоплатні публічні бібліотеки, та постановила виділити кошти в розмірі 430 руб. на потреби бібліотек. Але за браком коштів на проєкт, в цьому році вони виділені не були [1]. Кошти земство знайшло в 1896 році, 100 руб. з земського повітового збору, а 331 руб. коштом спеціальних надходжень (від учнів які не належать до місцевих сільських громад, оплата за навчання) [2]. У 1903 році на шкільні бібліотеки земством було виділено 551 руб. [3]. А вже кінець 1907 року в Охтирському повіті земські народні бібліотеки налічувались у 26 шкільних училищах. В цих бібліотеках налічувалось 18000 назв книг та близько 4000 підписників.

Відкриття безоплатних народних бібліотек, забезпеченими гарним підбором книг вважалось одним з кращих засобів приблизити книгу до народу, дати йому можливість здобути знання. Всі народні бібліотеки Охтирського земства були безоплатні. Організовані вони були в більшості в 1906 році [4]. Перша народна бібліотека в Тростянці знаходилася в сторожці при Благовіщенській церкві, а завідувачем був священник В. Федоров. В журналі Охтирського повітового земства за 1911 рік наголошується, що наявні на цей період народні бібліотеки в Тростянці та Білці мають обмежені у своїй кількості книги, що не можуть задовольнити запити читачів. Вже давно відчувається потреба в бібліотеках читальнях на більш широких засадах. Мешканці цих селищ вже давно клопочуть про відкриття в селах бібліотек-читалень, які так необхідні для народу. Тростянець і Білка стоять в цьому відношенні на першому місці, тому, що це найбільш культурні осередки Охтирського повіту. Щоправда, в Тростянці існує Економічна бібліотека, але підписниками є окремі особи з платою 6 руб. на рік. Та й за характером книги там більш серйозні які не зовсім підходять для народу. Так що багатьом селянам стати підписками цієї бібліотеки не складає інтересу та і в матеріальному плані представляється неможливим. Охтирська земська управа подає клопотання до чергових земських повітових зборів відкрити в цих поселення бібліотеки читальні та виділити на це кошти губернським земством: 50-руб. на книги; 100 руб. асигнувати на відкриття бібліотек читалень; 120 руб. – для оренди приміщення; на придбання шафи для книг – 30 руб.; 120 руб. на зарплатню завідувачу, та внести ці кошти в кошторис земства [5].

В березні місяці 1911 року завідувач Тростянецькою народною бібліотекою священник Федоров сповістив земське керівництво, що Микола Карпович Метциг завідувач головною конторою фірми «Л. Є. Кеніг – Нащадки» виявив бажання щорічно жертвувати для Тростянецької

народної бібліотеки на поповнення книг суму в 60 руб. За що земська управа висловила йому щире подяку [6]. Наступним кроком в розвитку бібліотечної справи розглядається питання про відкриття в Тростянці та Боромлі районних бібліотек читалень, про це сповіщається в журналі земства за 1913 рік. При цьому бібліотека в селі Боромля знаходилась в школі. Для цього в 1913 році земство планує асигнувати 925 руб. Також планується розвивати бібліотечну мережу у всьому Охтирському повіту. В поточному 1913 році вирішено відкрити бібліотеки в Полянному, Ницасі, Печинах, Кам'янецькому, Люджі, Верхо-Люджі, Криничному, Боголюбове та асигнувати на цей проєкт 2736 руб. Понад цих асигнувань земство просить ще додати 50 руб. для введення карткової системи звітності, щоб легше було вести статистику.



Будівля в с.Тростянець Охтирського повіту в якій знаходилась Економічна бібліотека



Об'ява про початок читань



С М Селегень голова правління товариства утримання бібліотеки для службовців Тростянецькогомаєтку



Тростянецькі читання для народу 1912 рік

Харківські губернські збори постановили, що Харківська бібліотечна мережа повинна складатися:

1. З мережі шкільних бібліотек які повинні бути в кожному шкільному окрузі, (під шкільним округом розуміється територія округою три версти, де знаходиться одна або декілька шкіл).

2. З мережі бібліотек підвищеного типу, районних бібліотек які являтимуться доповненням та розвитком діяльності бібліотечної системи. Районна бібліотека читальня являється вищою ланкою в бібліотечній

мережі. Задача районної бібліотеки обслуговувати той населений пункт де знаходиться бібліотека, постачати в народні бібліотеки книги більш серйозного характеру, для більш освіченого населення в районі, які потребують більш підвищеного рівня які є у звичайних бібліотеках. Служити центром об'єднання, організації просвіти місцевого населення. Для правильної організації бібліотечної справи губернське земство запропонувало в районних бібліотеках ввести посаду завідувача. Завідувач повинен мати освіту не нижче учительської семінарії, бути ознайомлений з бібліотечною справою, науково-популярною та народною літературою. Повинен більшою мірою стати керівником в бібліотеці, помічником читачів. Завідувачу необхідно виділити зарплатню не нижче вчителя з всіма правами земських штатних служащих. Та квартирне забезпечення грішми або натурою. Тільки після надання всіх вимог можна пред'явити завідувачу підвищені вимоги. 3. Відкривати бібліотеки в найбільш сприятливий час для народу. Також і народні бібліотеки. 4. Допомогати особисто завідувачам сільських народних бібліотек вказівками. Порадами в веденні бібліотечної справи. 5. Залучати населення до бібліотек, та різними заходами сприяти розвитку їх діяльності. 6. Сприяти організації районних нарад бібліотекарів для встановлення кращих способів обміну та видачі книг заради задоволення потреб читачів. Окрім цього такого бібліотекаря можна залучити до завідування музеєм, до організації та обслуговування різних видів позашкільної освіти [7].

Правила. Про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства міністерства народної просвіти.

1. Народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах можуть організовуватись на місцях, шкільними та народними піклуваннями, а також приватними товариствами та людьми. 2. Народні бібліотеки відкриваються з дозволу власників навчальних закладів та дозволу училищних рад. 3. Засновані таким чином народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах надходять в розпорядженні цих закладів. 4. Поповнення бібліотек книгами та періодичними виданнями понад норм які потребують навчальні заклади та на кошти учбового відомства допускаються тільки шляхом пожертвування товариствами та людьми, не інакше як по особливо підписаному дарувальником книг та періодичних видань після перегляду інспектора народних училищ. 5. Народні бібліотеки складаються з книг та періодичних видань допущених навчальним комітетом при міністерстві народної просвіти (або училищною радою при Св. Синоді). В кожную народну бібліотеку доставляються видані міністерством народної просвіти списки книг допущених або рекомендованих

училищною радою. 6. Відповідальність за дотримання правил викладених в попередньому пункті покладається на завідувача бібліотеки, а контроль здійснює директор училища або інспектор (вилучені з бібліотеки книги які признані неприродні для використання, повертаються дарувальнику). 7. Завідувачем бібліотеки при навчальних закладахзначається інспектором народних училищ, викладач цього училища або на іншу особу з дозволу директора цього училища. 8. Завідувачу видається повний список книг та періодичних видань з позначенням повної назви, ім'я автора, року випуску, видавництва, а також з відміткою з дозволом користування для народних бібліотек. 9. Порядок видачі книг визначає завідувач бібліотеки з дозволу інспектора народних училищ. 10. Користування книгами в народних бібліотеках безоплатно. 11. Загальний нагляд над усіма бібліотеками при народних училищах покладається на директорів інспекторів народних училищ на повітові училищні ради. Їм же надається право на ревізії та в випадку потреби прийняття заходів при невиконаних вищевикладених правил. 3 липня 1912 р. Директор департаменту народної освіти І.Воронцовський. (підпис) [8].

В статистичному звіті Охтирського земства за 1915 рік повідомлялося, що в Охтирському повіті на кінець 1915 року працювало 30 публічних народних училищних бібліотек. З них вісім були в окремих будівлях, на Тростянетчині це в Більці, Дерновій, Жигайлівці, Кам'янці, Криничному. В решті бібліотеки знаходились в училищах. По доповідях представленими завідувачем бібліотек за 1915 рік, в бібліотеках налічується 23704 книги різного змісту, бібліотеки відвідали 5132 читачі, їм було видано 35166 книг [9].

Частина II

Бібліотека службовців Тростянецького маєтку

Після придбання Тростянецьких земель Леопольдом Єгоровичем. Кенігом в 1874 році, розпочалася розбудова всього придбаного господарства по прогресивній на той час технології. Для ефективного господарювання потрібні були висококваліфіковані спеціалісти. У зв'язку з цим було залучено багато іноземних спеціалістів, зокрема німців. Упродовж двох десятиліть з захаяного господарства князя Голіцина утворилося могутня в економічному плані латифундія з великою кількістю досвідчених керівників та працівників які самі навчалися, та своїм прикладом спонукали та допомагали місцевим мешканцям самоосвітою. Так в 1889 році при Головній конторі було організовано приватну бібліотеку для службовців Тростянецького маєтку. Бібліотека налічувала 1000 томів книг згідно з каталогом виданого в 1899 році. А 28 листопада 1904 року

відбулося перше засідання ново створеного «Товариства утримання бібліотеки службовців Тростянецького маєтку». Засновники товариства скликали повістками на перші загальні збори, які були проведені в манежі панів «Л.Є.Кеніг - Нащадки». На цих зборах були вибрані члени правління товариства: Селегень С. М, Метциг М. К., Ф. Х. Бейнрот, Гуле І.Є, кандидати до них: Кібах Б. Г. і Мітюшин Б.А. а також ревізійна комісія в складі Баум А. Г., Ганке Г. А Соколов Ф. М. На першому засіданні головою правління «Товариства утримання бібліотеки службовців Тростянецького маєтку» одногосно було обрано С. М. Селегень, який по представленню правління був затверджений на цій посаді Харківським губернатором. На своїх засіданнях правління розглядало питання про виписку нових книг до бібліотеки та прийняття нових читачів з-поміж службовців Тростянецького маєтку в підписники бібліотеки. З вісімнадцяти заяв поданих з цією метою сімнадцять було прийнято, а одна відхилена. Все книжне майно з приватної бібліотеки Тростянецьких службовців, а саме 6500 книг перейшло в розпорядження товариства, а також кошти в розмірі 77,91 руб. І з першого січня 1905 року бібліотека відкрила свої двері для відвідувачів. Знаходилась вона в маленькому приміщенні Круглого двору, спочатку були доступні до читачів 1000 книг, з періодичних видань видавались тільки поточні попередніх років, а з першого травня правління нашло змогу розмістити туди ще 1900 екземплярів книг. В січні 1905 р. посаду бібліотекаря тимчасово займав І. Є. Гуле. А з першого лютого бібліотекарем стала С. М. Іваницька з зарплатою 10 руб. Книги видавали за графіком: вівторок з 10-00 до 12-00; щосереді, по четвергам та суботам з 15-30 до 18-30 годин. Правління подбало печатати та розіслати всім членам та підписникам устав товариства та правила використання книг та журналів, затверджене Харківським губернатором. На 1905 рік в бібліотеці службовців кількість абонентів складала 62 підписники. Внески за користування бібліотекою становили 6 руб. на рік, платню потрібно було оплатити не менше чим за пів року. Упродовж року правління товариства шість разів проводили засідання, на яких вирішували фінансові, організаційні питання придбання нових книг та підписку журналів. А в кінці грудня 1905 року бібліотека переїхала в нове спеціально збудоване чудове приміщення з електричним освітленням, центральним опаленням та з багатьма другими зручностями, а головне з великою і просторою читальною залю [10].

Другі загальні збори «Товариства утримання бібліотеки службовців Тростянецького маєтку» відбулися 5 березня 1906 року в читальному залі бібліотеки. Члени правління товариства залишились всі попередні,

також одноголосно було знову обрано С. М. Селегеня головою правління товариства. Правління протягом 1906 року здійснило шість засідань. Виконуючи постанову загальних зборів товариства, 20 серпня звернулися з листом до співвласника фірми Л. Є. Кеніг-Нащадки, Федора Леопольдовича Кеніг. В листі наголошувалось, що товариство приносить глибоку подяку за турботу до службовців фірми, за прекрасне мебльоване приміщення книгосховища та читального залу. Де службовці зможуть проводити своє дозвілля та знайомитись з новими книгами кращих письменників та свіжими періодичними виданнями. Щиро дякували Федора Леопольдовича про піклування, не тільки матеріальне, а й духовне і запропонували йому стати почесним членом товариства, а також надіслали в подарунок фотознімки зовнішнього та внутрішнього виду бібліотеки, книгосховища, читального залу та фото членів загальних зборів. На що Ф. Л. Кеніг відповів одному з членів правління подякую за виявлену увагу та запевнив що буде сприяти процвітанню товариства. На своїх засіданнях правління розглядало питання про випуску тих чи інших періодичних видань, випуску нових книг, часи роботи бібліотеки та читального залу, про прийняття в підписники бібліотеки членів не службовців Тростянецького маєтку збільшення коштів товариства. 23 липня 1906 року стараннями правління був організований концерт в читальному залі бібліотеки на підтримку товариства на якому зібрали 191 руб. 60 коп. Ці кошти передали на користь бідних Тростянчан. 1906 рік був сприятливий для бібліотеки у відношенні пожертвування книгами (за цей рік пожертвували 226 томів). 193 тому надійшло від Харківської суспільної бібліотеки; від Головної контори п. Кеніга – 13 т.; від Харківського медичного товариства – 7 т.; І. Є. Гуле – 5 т.; С. М. Іваницької – 2 т.; С. М. Селегеня – 2 т.; К. Г. Грунау – 1 т.; Одеської міської бібліотеки – 1 т.; Томської міської бібліотеки – 1 т.; Тростянецького товариства любителів хорового співу – 1 т. Закупка книг проводилась в магазині А. Дредера в м. Харків; він робив знижки 10% на всі книги та періодичні видання російською мовою. Видання німецькою мовою частково виписувались через це видання і через газетну експедицію Харківської поштової контори. Окрім цього книги купувалися через Одеську контору видавництва Брокгауза і Ефрона та Метциг Ф. К з Петербурга 83 томи класиків німецькою мовою. Всього придбано в 1906 році 332 томи; разом з дарованими, бібліотека поповнилась 558 томами. Серед них найцікавіші – Афанасьєв «*Реальна енциклопедія медичних наук*» (23 т); «*Історія Європи*» (12 т); «*Бібліотека природознавства*» (10 т); видання Байрона, Шиллера, Шекспіра; Олеарій-Подорож в Московію; Корб-Щоденник подожі в Московію; Щоголів-Грибоедов і декабристи; збірки

творів Ібсена. Ренана. Тана, Чернишевського. Як чудовий навчальний посібник був придбаний в читальний зал величезний глобус діаметром пів аршина (35,5 см). Для виконання бібліотерських обов'язків окрім С. М. Іваницької була запрошена Л. А. Селегенева. Все бібліотечне майно від пожежі було застраховано в страховому агентстві «Росія» на суму 3600 руб. На кінець 1906 рік в бібліотеці службовців кількість абонентів складала 83 підписники. Попри те що правління чітко дотримувались кошторису, дефіцит коштів на кінець року склав 300 руб. На одному з останніх зборів правління від Г. Гафнера надійшла пропозиція для залучення до бібліотеки службовців які отримують мінімальну зарплатню, зменшити абонентну плату. Але після засідання члени правління дійшли згоди абонентну плату платити не за пів року, а щомісячно [11].

Треті загальні збори «Товариства утримання бібліотеки службовців Тростянецького маєтку» відбулися 1 квітня 1907 року в читальному залі бібліотеки. Члени правління товариства залишились без змін, також одногосно втретє обрано С. М. Селегеня головою правління товариства. В лютому 1907 року «Товариству утримання бібліотеки службовців Тростянецького маєтку» прийшло запрошення від Одеської міської публічної бібліотеки на свято на честь 75-річчя її утворення. Але за браком коштів правління вирішило не відвідувати ці урочистості. Для покриття дефіциту бюджету в 1907 році було вирішено залишити одну бібліотекарку. З першого грудня бібліотекарку Л. А. Селегєневу замінила на цій посаді М. М. Перекислова. Допомогу в розмірі 100 руб. надав бібліотеці Ю. Л. Кеніг, яка певною мірою поповнила бюджет. У зв'язку с браком коштів поповнення книг в бібліотеці становило 39 томів. Пожертвування в цьому році в бібліотеку становило 27 томів. Від Тростянецької контори п.Кеніга – 14 т; М. К. Метциг – 7 т; С. М. Селегеня – 4 т; Харківської суспільної бібліотеки – 1 т; типографії Расторгуєва – 1 т. Серед нових книг закуплені твори М. Арцибашева, С. Сергєєва-Ценского, В. Муйжеля, альманахи видавництва «Шипшина». У читальному залі бібліотеки в 1907 році було проведено декілька весільних балів та сімейно-танцювальних вечорів. Там же лікар Рубісов у жовтні прочитав лекцію про захворювання на холеру, ознайомив слухачів з її симптомами та профілактичними заходами проти неї. Кількість абонентів в 1907 році склала 82 читачі. За кожний рік правління бібліотеки друкували детальний звіт та розсилали його всім підписникам. Вівся чіткий не тільки фінансовий, а й статистичний звіт стосовно кількості відвідувачів щомісячно, кількості виданих книг та журналів, а також статистику творів авторів. Явним лідером серед авторів був Л. М. Толстой за ним найбільше читали Ж. Верна, А. В. Круглов.

збірники т. «Знання», Чехов, Немирович-Данченко, Золя, Майн-Рід. Енциклопедія Ефрона та Брокгауза [12]. В одній з брошур звіту було наголошено: *«На думку правління, виходячи зі статистичних звітів бібліотека наносить дієву користь службовцям та їх сім'ям в Тростянецького маєтку. Сотні томів, а може й тисячу виданих в даному році з бібліотеки книг та журналів, втілились в десятки тисяч високих думок, не могли не надихнути читачів на моральні цінності, розумовий розвиток та розширення світогляду. Ступінь цього впливу важко оцінити, але в його існуванні сумніватися марно».*

Частина III

Гурток народних читань.

За ініціативи адміністратора Тростянецького маєтку Едуарда Едуардовича Пампель та його дружини Марти Володимирівни восени 1911 року утворився гурток людей які переймалися долею народної освіти, і задалися прагненням сприяти підняттю культурного рівня та художньо-літературного розвитку місцевої громади за допомогою читання та ілюстрації картин за допомогою проєкційного ліхтаря. В склад гуртка окрім подружжя Пампель, увійшли вчителі Тростянецького міністерського двокласного училища Петро Іванович Вахничеко та Олександр Микитович Кривомаз, бухгалтер контори Тростянецького маєтку Сергій Михайлович Селегень, лікар економічної лікарні Михайло Ісаакович Лікстранов. Ідея створити такий гурток була не нова. В 1904 році за почином місцевої інтелігенції утворився гурток читання для народу. Збори гуртка проводили в залі двокласного училища. Велися вони не регулярно і тому проіснували всього один сезон. Невдача першої спроби пояснювалась поганою підготовкою та бурхливими політичними подіями 1905 року. З того часу до 1911 року гурток не працював. В листопаді 1911 року був отриманий дозвіл від Харківського губернатора на роботу гуртка. Відповідальною особою було призначено Е. Е. Пампеля, а лекторами пані Пампель, п. Вахніченко. Кривомаз, Селегеня. Пізніше до них долучився лікар Лікстанов. Першочерговою задачею гуртка було знайти підхоже приміщення для роботи гуртка. Залу двокласного училища яке використовували в 1905 році було перегороджено на дві класні кімнати, а іншого за розміром приміщення в селі Тростянці не знайшлося. Тому було прийнято рішення проводити читання в казармі при цукровому заводі. На що дав згоду Ю. Л. Кеніг. Сам Юлій Леопольдович позитивно поставився до такої ініціативи місцевої інтелігенції, окрім наданих приміщень з освітленням обіцяв виділяти 100 руб. щорічно на потреби гуртка народних читань. Перші три читання проводилися в їдальні для працівників на першому поверсі казарми, слідуючи

читання з четвертого і далі, в спальних кімнатах на другому поверсі казарми. Для читань використовували проєктор з об'єктивом для діапозитивів розміром 8.5x8.5 см, придбаний за клопотанням попередніми організаторами гуртка в 1904 році, на кошти Федора Леопольдовича Кеніга. Екраном служило велику біле полотнище розміром 4x4 аршина натягнуте на дерев'яну раму, причому перед демонстрацією картин полотно змочували водою для кращої видимості. Для цього була зроблена невелика естрада на якій поміщався проєктор та столик лектора. Картини для читання з текстом отримували від Харківської комісії народних читань та від Гутянського двокласного училища. На кожне читання завчасно отримували дозвіл в місцевої поліції при чому повідомлялося де й коли буде відбуватися читання, що читатимуть і хто лектор. Читання велися регулярно кожну неділю з 4 грудня 1911 року. Про читання повідомляли рекламними листками які розклеювали в головній конторі на цукровому заводі, вальцьовому млину, паркетній фабриці, громадській бібліотеці та деяких магазинах Тростянця. У першому сезоні відбулося двадцяти читань, які закінчились у квітні 1912 року у зв'язку з початком робочого сезону [13].

Другий сезон читань почався з 7 жовтня 1912 року. Склад гуртка не змінився всього за другий сезон відбулося 28 читань. З них 17 читань були проведені в їдальні казарми, а останні одинадцять в спальному приміщенні. Для читань за кошти фірми Л.Є.Кеніг-Нащадки за 56 руб. придбали нову лампу більшої потужності в проєктор, завдяки цьому було видно найдрібніші деталі картинок на екрані. Картини для читань також отримувались від попередніх постачальників. А дві ювілейні на честь сторіччя війни 1812 року та трьохсот річчю дому Романових були придбані за кошти фірми Л. Є. Кеніг-Нащадки. Як першому та і в другому сезоні велась реєстрація відвідувачів, їм видавалися талончики при цьому чоловікам білого кольору, а жінкам кольорові. Дуже багато читань відвідували діти, вони складали майже половину аудиторії залу. Таким чином за два сезони читань кількість присутніх на читаннях склала 6369 відвідувачів, з них 4342 чоловіків та 2027 жінок [14].

Читання по черзі починали лектори п. Вахниченко, Ченомаз, Селегень, перед початком інформували що буде прочитано і хто автор твору., потім на екран показували портрет автора (були показані портрети Толстого, Пушкіна, Гоголя, Квітки-Основ'яненко) і починалось читання. За знаком лектора в залі тушилося світло і на екрані з'являлася картинка яку пояснював лектор, далі знову продовжувалось читання. Число картин в читанні було різним в середньому дванадцять картин за читання. Тривалість читань становила від одної до двох годин [15]. Гурток на свій

розсуд не мав можливості вибирати матеріал для читань. Оскільки не мав бюджету для придбання картин, тому читали те що пропонувала Харківська спільнота грамотності. З 28 читань п'ятнадцять були присвячені літературі, чотири медицині, чотири історії, три природознавству та два географії. На честь сторіччя вітчизняної війни 1812 року, другий сезон розпочали з читання присвячений цій події. Читання українською мовою сприймалися з великим інтересом [16]. При коротких читаннях присутнім показували картинки діапозитивів з видами Тростянця сфотографовані Е. Е. Пампелем, види Середньої Азії закуплені гуртком. Щоб ознайомити з цілями гуртка за дорученням членів С. М. Селегень склав звіти про роботу гуртка, які надруковали в типографії та роздавали відвідувачам читань. Велику допомогу надавав гуртку директор цукрового заводу Ф. Х. Бейнрот а також учасник всіх двадцяти восьми читань електротехнік І. М. Кононенко [17]. З двох річного досвіду відомого існування гуртка народних читань, керівництво та члени гуртка переконались в потребі існування гуртка для Тростянчан. Гурток надавав сприятливий вплив на мешканців села які мають можливість відвідувати читання.

Список використаних джерел та літератури

1. Журнал Ахтырского XXXI очередного уездного земского собрания 1895 год. Ахтырка: тип. В. С. Заікіна, 1896. 216 с.
2. Журнал Ахтырского XXXVII очередного уездного земского собрания 1902 год. Ахтырка: б. и., 1903. 366 с.
3. Сметы и раскладки денежных и натуральных земских повинностей Ахтырского уезда за 1903 г. Ахтырка: тип. И. Е. Певзнера, 1903.
4. Доклады Ахтырскому Чрезвычайному Уездному Земскому Собранию 15 мая 1913 года. По школьному отделу. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1913. 22 с.
5. Доклады Ахтырскому 47 очередному Уездному Земскому Собранию 1911 года. По школьному отделу. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1911. 40 с.
6. Доклады Ахтырскому 47 очередному Уездному Земскому Собранию 1911 года. По школьному отделу. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1911. 40 с.
7. Журнал Ахтырского 49 очередного уездного земского собрания 1913 год. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1914. 94 с.
8. Державний архів Сумської області. Ф. 759. Оп 2. Спр. 821. Арк. 225–226.
9. Отчет о состоянии низших учебных заведений в Ахтырском уезде за 1915 год Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1916. 35 с.
10. Отчет библиотеки служащих Тростянецкого имения 1905 год. Харьков: тип. Адольфа Дарре, 1906.
11. Отчет библиотеки служащих Тростянецкого имения 1906 год. Харьков: тип. Адольфа Дарре, 1907.
12. Отчет библиотеки служащих Тростянецкого имения 1907 год. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1908.
13. Отчет библиотеки служащих Тростянецкого имения 1907 год. Ахтырка: тип. И. А. Расроторгуева, 1908.
14. Отчет по устояству чтений для народа происходивших в с. Тростянец Ахтырского уезда. 1911/1912 год. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1913.
15. Отчет по устояству чтений для народа происходивших в с.Тростянец Ахтырского

- уезда 1911/1912 год. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1912.
16. Отчет по устоявству чтений для народа происходивших в с. Тростянец Ахтырского уезда 1911/1912 год. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1913.
 17. Отчет по устоявству чтений для народа происходивших в с. Тростянец Ахтырского уезда 1911/1912 год. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1912.
 18. Отчет по устоявству чтений для народа происходивших в с. Тростянец Ахтырского уезда 1911/1912 год. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1913.
 19. Отчет по устоявству чтений для народа происходивших в с. Тростянец Ахтырского уезда 1911/1912 год. Ахтырка: тип. А. П. Расроторгуевой, 1913.

Семешин Едуард Володимирович

магістрант Навчально-наукового інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (м. Суми)

УЧАСТЬ ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ В ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЯХ 1930-х рр. (НА ПРИКЛАДІ СПРАВИ С. І. ПАНЧЕНКО)

Вільний доступ до архівів дав можливість науковцям для наукового дослідження і вивчення політичних репресій сталінського режиму 1930-х років. У той же момент переважна більшість справ репресованих залишається недослідженою, джерельна база занадто вузькою, так як багато документів було втрачено або свідомо знищено. При цьому наукові дослідження часом ведуться лише за рахунок поверхневого вивчення справ репресованих, а не детального їх аналізу. Предметом наукового дослідження найчастіше стають жертви політичних репресій, в той момент як виконавці (співробітники НКВС) і учасники (інформатори) репресій вкрай рідко потрапляють в поле зору науковців. Становище студентського та викладацького складу закладів вищої освіти, а також політичні репресії в навчальних закладах Сумщини були висвітлені в працях О. Вовка, О. Комарніцького [19], Л. Корж [20], І. Мошик [21] та ін.

Мета статті – на основі деталізованого аналізу архівних матеріалів Сумського ЗВО (у 1930 році – Сумський інститут соціального виховання; СІСВ), із 1933 року – Сумський педінститут (СПІ) з'ясувати ступінь і характер участі викладачів у проведенні політичних чисток (на прикладі діяльності викладача М. В. Бутко в справі репресованого педагога С. І. Панченко).

Центральне місце в даній науковій розвідці займає діяльність викладача Сумського ЗВО М. В. Бутко в межах навчального закладу та його показання в справі репресованого педагога С. І. Панченко. Для початку познайомимся із нашим героєм. Микола Васильович Бутко народився 4 грудня 1904 року в с. Першо-Приморське Приморського

району Запорізької області. Коли йому було два роки, сім'я переїхала в м. Миколаїв (саме Миколаїв він вказував як місце народження в багатьох анкетах того часу) [18, арк. 58]. Член ВКП(б) із 1927 року. Мав дружину та доньку 1926 року народження [18, арк. 33]. Закінчив Харківський інститут в 1930 році і був направлений на роботу в Харківський механічний технікум, а звідки переведений до СІСВ [16, арк. 82].

У грудні 1931 р. в СІСВ було прийняте рішення реорганізувати кафедру суспільствознавчих дисциплін, замість якої були утворені кафедра історії та кафедра діалектичного матеріалізму. М. В. Бутко був призначений керівником кафедри діалектичного матеріалізму і працював викладачем діалектичного та історичного матеріалізму на цій же кафедрі. На цій же кафедрі трудився й тодішній директор СІСВ П. В. Гудзенко, котрий викладав ленінізм та історію ВКП(б) [9, арк. 7–7 зв.]. У подальші роки на основі цього відділу була утворена кафедра марксизму-ленінізму, керівниками котрої зазвичай були директора Сумського ЗВО. Лише в липні 1940 року М. В. Бутко був призначений в якості керівника кафедри марксизму-ленінізму, тоді як директором навчального закладу став Д. Є. Нукалов. Однак дане призначення, вірогідно, було не випадковим, адже керівниками ЗВО зазвичай призналися особи, котрі не мали відношення до цих навчальних закладів в минулому. В роки сталінізму Д. Є. Нукалов був єдиним виключенням в Сумському ЗВО, так як він був випускником СПІ. Працюючи в СІСВ, М. В. Бутко із 1931 по 1937 рік був секретарем парторганізації навчального закладу [18, арк. 56 зв.]¹.

У навчальному закладі М. В. Бутко працював до 26 серпня 1941 р., коли був мобілізований до лав Червоної армії. Перебував у діючій армії до грудня 1941 р., після чого перейшов на роботу в якості старшого викладача на кафедру марксизму-ленінізму у Вищій Військово-педагогічний інститут, котрий під час Німецько-радянської війни готував по короткочасній програмі політробітників. Вірогідно, на даній посаді він працював усі роки війни, проте відомостей про цей його період життя небагато. Він мав

¹ Парторганізації навчальних закладів ставали центрами більшовицького впливу і керували політичними чистками в інститутах. В умовах радянської вищої школи більшовицький режим відкривав дорогу студентам для вступу в партію, але лише за умови, що останні зможуть довести свою відданість партії. Лише в 1931 р. бажання про вступ до лав партії висловили 28 комсомольці СІСВ [19, с. 152]. Перетворюючись на партійних активістів, студенти ставали інформаторами та подавали відомості про «вороже» налаштованих осіб. Найбільш віддані з них поповнювали ряди викладацького складу. Так, студент історичного факультету П. С. Шуменко, член партії із 1932 року, ветеран Громадянської війни в Росії, котрий, за його автобіографією, «*брав участь в боротьбі проти Петлюри, гетьманців, білополяків і банд Махно*» [6, арк. 59]. Після закінчення навчання він працював завідуючим денним Робітфаком, читав на ньому лекції по історії партії, а також був керівником партшколи при парторганізації Сумського відділу НКВС [6, арк. 58]. В інституті він працював до березня 1936 р., поки не було знято з навчального плану історію ВКП(б) і КП(б)У [12, арк. 104]. Потім перебував на посаді завідуючого районо Сумського району, а в серпні 1940 р. переведений на роботу до Західної України [4, арк. 29].

чисельні нагороди за військову службу, проте більшість із них отримав уже після війни. На момент повторних свідчень у справі С. І. Панченко (1963 р.) він посідав посаду викладача на кафедрі марксизму-ленінізму в Ленінградському електротехнічному інституті зв'язку ім. М. А. Бонч-Бруєвича. Помер 4 грудня 1986 р. в Ленінграді [23].

Перебуваючи на всіх згаданих посадах в Сумському ЗВО, М. В. Бутко повинен був бути в курсі всіх політичних чисток в даному навчальному закладі. Про чистки початку 1930-х років інформацій вкрай суперечлива. Після утворення кафедри історії її першим керівником став професор Ф. Усик, котрий викладав історію України [9, арк. 7–7 зв.]. Із 1 січня 1932 р. на посаду доцента нацполітики був призначений П. М. Арфа [9, арк. 89 зв.], котрий невдовзі змінив Ф. Усика і на посаді керівника кафедри історії. Обставини звільнення Ф. Усика з роботи залишаються невідомими. Постановою Колегії НКО від 21 травня 1932 р. *«Про надання різним навчальним закладам та установам НКО імені М. О. Скрипника у зв'язку з його 60-річним ювілеєм»* Сумському ІСВ надано ім'я М. О. Скрипника [1, с. 165].

У документах прямо не простежується взаємозв'язок між присвоєнням навчальному закладі ім'я Скрипника і політичними чистками в ньому. Однак у Глухівському інституті соціального виховання (ГІСВ) відповідальність за присвоєння інституту ім'я М. О. Скрипника було покладене на директора інституту Ю. Я. Рожкова (у дійсності, рішення було колективним), котрий був звинувачений в українському націоналізмі, не зважаючи на російське походження, та знятий із роботи. Йому також приписувалася заборона розмовляти на території навчального закладу російською мовою [21, с. 402]. Звільнення Ю. Я. Рожкова із роботи директора педінституту стало заслугою викладачки Х. В. Лопатень, яка стала головним обвинуваченим. У більшовицькій пресі їй була дана характеристика, як одному із *«найкращих комуністів інституту,... що не лише підмічає недоліки в роботі товаришів, а й дає конкретні вказівки, як їх виправити»* [21, с. 402]. Натомість Ю. Я. Овчаренко, який у той час був студентом Глухівського ЗВО, в своїх мемуарах стверджував, що Х. В. Лопатень була однією із *«найгірших і бездарніших викладачів»* [22, с. 42]. Її участь у політичних чистках підтверджують протоколи закритого засідання парторганізації Глухівського ЗВО від 22 серпня 1935 р., на якому Х. В. Лопатень назвала *«ворожою діяльністю»* недоліки в методичній роботі викладача С. К. Сахариленко [17, арк. 33]. Останній був заарештований 19 серпня 1935 р. і засуджений до трьох років таборів. Під час додаткового розслідування в 1956 р. Х. В. Лопатень охарактеризувала С. К. Сахариленко з позитивної сторони і показала, що їй нічого не відомо про його антирадянську

діяльність [17, арк. 123 зв.]. Цей відступ показує особливості боротьби із «ворогами народу» з боку інших викладачів. У випадку Х. В. Лопатень існують прямі підтвердження її діяльності у викритті інших викладачів.

Урядова постанова від 14 грудня 1932 р., котра вимагала «*вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри*» [27, с. 577] та ряд інших актів стали своєрідними інструкціями для осередків партії в навчальних закладах. 13 травня 1933 р. директор СІСВ П. Гудзенко віддав наказ провести обстеження роботи кафедри історії, котре було доручене спеціальній бригаді на чолі із М. В. Бутко. Серед членів комісії був також С. М. Гажієнко (загинув під час Німецько-радянської війни 1941–1945 рр.), котрий пізніше давав показання в справі С. І. Панченко. Перед керівником бригади П. Гудзенко поставив задачу «*перевірити наскільки обґрунтовані скарги [тобто, наклепи – авт.] на недостатню методичну підготовку до навчання*» та порушення дисципліни, як-то «*наявність прогулів в роботі*» завідувача кафедри історії, доцента історії України П. М. Арфи та викладача О. М. Файта, нарешті, звернути увагу на дисципліну в роботі викладачів, зокрема перевірити наявність прогулів у роботі викладачів щоб усунути їх надалі [10, арк. 4].

На обговорення секретаріату МПК (17 серпня 1933 р.) було винесене питання про засміченість «*соціально-ворожими та націоналістичними елементами кадрів викладачів*» в СІСВ і запропоновано зняти із посади директора навчального закладу П. Гудзенко «*за незабезпечення більшовицьким керівництвом в педінституті і просити обком негайно надіслати відповідну кандидатуру*» та «*негайно замінити керівників кафедр історії і мовознавства й дати керівників кафедр педології і літератури. Просити обком КП(б)У на всі ці посади надіслати відповідних товаришів*» [3, арк. 11, 12]. П. Гудзенко викликали в Харків, а після свого повернення першою ж справою він видав ряд указів про звільнення багатьох викладачів із роботи в СІСВ за різноманітні «*націоналістичні збочення*» [20; 25]. Серед них був і згаданий вище П. М. Арфа, який був звільнений 26 серпня 1933 р. за «*буржуазно-націоналістичне тлумачення Центральної Ради, що призводило до розуміння її небуржуазності*» та з ряду інших причин [10, арк. 23–23 зв.]. На його місце в якості керівника кафедри історії був поставлений член КП(б)У Д. Н. Малінкович [10, арк. 88]. Після ліквідації історичного факультету в складі СПІ він залишався в навчальному закладі в якості викладача історії партії та був звільнений у серпні 1935 р. в зв'язку із зняттям даної дисципліни із навчального плану [12, арк. 104]. За словами М. Бутко, Малінкович брав участь у війні із

Німеччиною, а після демобілізації проживав в Києві, де зрештою й вийшов на пенсію [18, арк. 57]. Згаданого вище О. М. Файт звільнили з роботи в СПІ 1 вересня 1934 р. у зв'язку з ліквідацією історичного факультету в навчальному закладі [5, арк. 15], а вже 14 вересня 1934 р. він був призначений завкафедрою історії Ніжинського педінституту [24, с. 259]. У 1937 р. його репресували органи НКВС.

Відповідно до розпорядження НКО УСРР навчання в СПІ стало вестися за двома мовними секторами: українським (завідувач С. Панченко) і російським (завідуюча – А. Алмашина). Доля керівника українського сектору С. І. Панченко стала найтрагічнішою. 20 лютого 1935 р. він був знятий із роботи в СПІ через те, що *«в 1934/35 н. р., коли було виявлено групу лекторів націоналістів, контрреволюціонерів - Панченко всебічно прикривав їх і сприяв їх ворожій діяльності»* [18, арк. 10], а 17 вересня 1937 р. він заарештований як учасник антирадянської організації і засуджений до розстрілу.

С. І. Панченко працював в СПІ в роки після тяжкого голоду в українському селі. Як відзначає історик О. Комарніцький, в СІСВ у 1932 р. за декілька тижнів до закінчення вступної кампанії від абітурієнтів надійшла лише 121 заява на 210 місць. Ще більше проблема із набором абітурієнтів загострилася в наступному році. Станом на 8 серпня 1933 р. в СПІ на 240 місць абітурієнтів було подано лише 10 заяв [19, с. 151]. У 1934/35 навчальному році план навчального набору був доведений до 270 студентів [10, арк. 82]. Під час керівництва С. І. Панченко українським сектором 98% заяв від абітурієнтів були подані саме на цей мовний відділ, і в СПІ були укомплектовані п'ять груп замість передбачуваних трьох, а в групи даного сектору прийнято 170 студентів замість запланованих 150, тоді як по російському сектору зберігався недобір студентів (108 чоловік замість 120) [20, с. 42]. За словами М. В. Бутко, С. І. Панченко *«работал в Сумском пединституте руководителем студенческой практике. Работа эта не была преподавательской, педагогической, а являлась чисто организационным делом, т. е. в его задачи входило распределить студентов по школам города и области, договориться со школами о проведении практики студентов и т. п. Кроме того, Панченко было поручено организовать социалистическое соревнование студентов...»* У показаннях М. В. Бутко є певні протиріччя. В одному місці він показав, що ніяких претензій до роботи С. І. Панченко не було, а в іншому стверджував, що останній займався *«очковтирательством»* [18, арк. 54 зв. – 55].

За час перебування С. І. Панченко на роботі в СПІ змінилося керівництво навчального закладу – крісло директора П. Гудзенко посів

Л. Т. Кошко, який, щоправда, також недовго протримався на своїй посаді і подав заяву про переведення його на іншу роботу. 15 квітня 1934 р. директором СПІ був призначений росіянин Іван Дмитрович Семенов [10, арк. 86]. Уродженець с. Лопатіно (Самарська губернія), він закінчив робітфак при Харківському медичному інституті, а в 1930 р. – торгівельно-економічний факультет Планово-економічного інституту, де працював до його переведення в СПІ [2, с. 267]. Одним із перших його указів став наказ про звільнення викладача педології Й. Й. Рожковського з наступної причини: *«У той час, коли кафедра педагогіки вела рішучу боротьбу за очищення педагогічного фронту від контрреволюційного фашизму – тов. Рожковський відмовився від пропозиції дати розгорнуту критику фашистських позицій Залужского в його підручниках з педології (протокол кафедри від 25 лютого 1934 р.)»* [7, арк. 87]. На думку автора статті, звільнення Л. Т. Кошко могло бути пов'язане з небажанням останнього брати участь в політичних чистках, а кандидатура Й. Рожковського на звільнення могла бути підказана новому директору лише з боку інших викладачів, так як новопризначений керівник був недостатньо ознайомлений зі справами в ЗВО.

30 квітня 1934 р. І. Д. Семенов видав наказ про відзначення активістів інституту. За цим наказом до червоної книги інституту були занесені С. І. Панченко, М. В. Бутко, С. М. Гажієнко, А. Є. Алмашина та ряд студентів як найкращі ударники (у т. ч. П. С. Шуменко та Д. Є. Нукалов) [10, арк. 87, 87 зв.]. Однак невдовзі С. І. Панченко був виключений із партії як колишній член УКП (цей факт він ніколи не приховував і вказував його в анкетах). За словами М. В. Бутко, він *«действительно отклонялся от выступлений с докладами, с критикой националистических извращений и т. п., когда я как секретарь парторганизации пытался поручить ему такие выступления перед преподавательским составом института»* [18, арк. 59]. В якості факту його політичної пасивності приводилося те, що *«під час обговорення контрреволюційного вчинку подонків троцькістсько-зіновівського охвістя – вбивства тов. Кірова [1 грудня 1934 р. – авт.], як на закритих, так і на відкритих зборах виявив абсолютну пасивність... нічого не зробив щодо обговорення цих подій, щодо активізації педагогів вищої школи на боротьбу із контрреволюцією»* [18, арк. 60].

Матеріали проти нього під час арешту базувалися в основному на його власному зізнанні, очевидно, отриманого під тортурами, та показаннями свідків М. В. Бутко, С. М. Гажієнко і студента СПІ Я. М. Михайлова. М. В. Бутко в листопаді 1937 р., згідно протоколу допиту, давав наступні показання: *«Мне известно, что в прошлом в 1921–1922 году он состоял*

на руководящей работе в УКП. Будучи в Киевском губкоме УКП он исполнял обязанности секретаря... В 1930 или 1931 году точно не помню, Панченко принимал активное участие в редакции книги «1905 год на Сумщине», где восхвалялись эсеры, меньшевики, трудовики и другие антисоветские партии и там же сознательно фальсифицировалась действительная история / борьба рабочего класса за советскую власть. В 1932–33 году Панченко, будучи заместителем директора по учебной части машиностроительного института извращал национальную политику... издавал приказы о запрещении разговаривать на русском языке всем студентам института, а также и всем работникам. Специально вывешивал объявления о запрете разговора на русском языке, то есть проводил насильственную украинизацию» [18, арк. 34].

При повторному допиті М. В. Бутко вже давав цілком протилежні показання, говорячи, що С. І. Панченко не мав націоналістичних поглядів і йому невідомі факти його антирадянської діяльності. Він підтвердив, що ніякого тиску з боку співробітника НКВС на нього не було, проте своїх показань він не пам'ятав. За його словами, *«откуда появились в протоколе данные о его работе секретарем Киевского губкома УКП, я сейчас не могу ничего сказать, т. к. таких подробностей не помню [при повторному розслідуванні ніяких доказів цього факту слідством виявлено не було – авт.]. В отношении участия Панченко в сборнике «1905 год на Сумщине», могу пояснить, что такой сборник действительно был издан и получил в то время оценку партийных органов, указанную в моем показании на допросе. Я помню, что Панченко участвовал в сборе материалов для той книжки и, кажется, входил в состав редколлегии, хотя редактором сборника официально был Потимков – зав. отделом пропаганды Горкома партии, редактор местной газеты» [18, арк. 57, 58 зв.].* Згадуваний збірник, до складу редколегії якого входив С. І. Панченко, був виданий в 1930 році [28]. Однак до редколегії входили також викладач історії всесвіту¹ СІСВ В. Чередніченко (звільнений із навчального закладу у зв'язку із відрядженням на педкурси для вступу до ЗВО [9, арк. 89 зв.]) та лектор мови і літератури О. С. Кудлай, котрий працював в СІСВ в 1931–1932 рр. і був звільнений у зв'язку із переходом на службу до Червоної армії [8, арк. 8]. Ніяких фактів про репресії проти них не виявлено. Єдиним педагогом, котрий постраждав за цей збірник, був викладач Н. Онацький, котрий був названий *«ідеологом есерівщини»*, що нібито виходило із його статті про селянський рух на Сумщині,

¹ Так указано в автора – Ред.

опублікованій в даному збірнику [10, арк. 22 зв.].

М. В. Бутко, даючи показання в 1963 році, заперечував свої попередні показання і стверджував, що йому не було нічого відомо про діяльність С. І. Панченко в Сумському машинобудівельному інституті. Однак, пояснюючі такі записи в протоколі допиту від 1937 р., він дав неоднозначну відповідь. За його словами, такі відомості він міг отримати від співробітника НКВС, або ж почути при обговоренні питання про виключення С. І. Панченко із партії [18, арк. 58 зв.]. Цей факт приводиться в показаннях усіх трьох свідків, а сам текст у всіх випадках практично ідентичний, що нашттовхує на думку про його штучність, тобто він міг бути написаний співробітником НКВС.

Під час допиту сам С. І. Панченко показав, що він був учасником антирадянської організації, куди його завербував колишній секретар Сумського міськпарткому Дитюк. Працюючи в педінституті, він нібито проводив антирадянську агітацію в націоналістичному дусі, зорієнтовану на відрив України від СРСР. Взявши на ідейне озброєння расову теорію нацизму, С. Панченко нібито разом із А. Алмашиною включили ці матеріали в лекцію про М. Скрипника і, таким чином, займалися *«фашистською пропагандою»*. Також він нібито саботував рішення однієї із педагогічних нарад про складення списків із студентів-націоналістів, яких мали відрахувати із навчального закладу, намагався завербувати студентів до антирадянської організації [18, арк. 20]. С. І. Панченко свідчив, що *«зная наличие контрреволюционно настроенной группы в лице меня, Куриленко, Алмашиной и укрывателя Малинковича я не проявил необходимой настойчивости перед парторганизацией о их вскрытии, используя наличие стоявшего в то время в голове партруководства института Бутко Николая Васильевича»* [18, арк. 13 зв.]. Відзначимо, що А. Є. Алмашина під час додаткового розслідування показала, що органи НКВС ніколи не допитували її про участь в антирадянській організації [18, арк. 86 зв.] – пряме підтвердження того, що такої організації не існувало. Підставою для таких показань проти неї послужив той факт, що Алмашина захищала Панченко під час обговорення питання про його виключення із партії. Вона працювала в Сумському ЗВО до війни, а потім знову повернулася на роботу в навчальний заклад в повоєнні роки. Репресованою не була.

Викладач історії всесвітньої літератури Й. М. Куриленко в серпні 1933 р. отримав догану за те, що *«не сигналізував про наявність націобуржуазних настроїв з боку Абрамовича, Вишневської, Арфи та недбайливо поставився до виконання своїх обов'язків»* [10, арк. 23]. Він

працював в СІСВ із 6 березня по 15 грудня 1932 р., потім був відкликаний для роботи в культпромі МПК і знову повернувся до роботи в СПІ. У характеристиці на Й. Куриленко від 24 лютого 1934 р. вказувалося що він *«провадив активну боротьбу в розкритті буржуазно-націоналістичної контрпропаганди, що мало місце минулого навчального року»* [10, арк. 46, 47]. За даними історика СумДПУ ім. А. С. Макаренка Л. В. Корж, він зрештою був звільнений із роботи саме *«за зв'язок з куркульським елементом та недостатню активність у боротьбі з націоналізмом, що виявилось під час чистки партії»* [20, с. 34].

С. І. Панченко також давав показання і проти М. В. Бутко, однак в даному випадку в репресованого педагога могли бути підстави вважати М. В. Бутко винуватцем свого арешту. Наказом М. І. Шевченко від 5 вересня 1936 року М. В. Бутко був звільнений із посади лектора діамату та істмату та декана вечірнього факультету інституту з причини виключення із партії за дворушництво [13, арк. 33]. Шевченко виконував обов'язки директора педінституту за відсутності І. Д. Семенова, котрий, після повернення до роботи 1 жовтня того ж року видав наказ про відновлення М. В. Бутко на роботі в СПІ [13, арк. 58]. 29 жовтня 1936 року І. Д. Семенов за розпорядженням наркомату освіти був призначений на посаду директора іншого ЗВО та передав керівництво СПІ своєму заміснику М. І. Шевченко [13, арк. 122], який, утім, 28 лютого 1937 р. був знятий із роботи *«за щільний зв'язок і захист ворогів народу, контрреволюціонерів»* [14, арк. 60]. М. В. Бутко перейшов на роботу завідуючого робітфаком, перебуваючи на цій посаді до ліквідації останнього в 1939 році [15, арк. 15].

І. Д. Семенов під час Німецько-радянської війни 1941–1945 рр. був мобілізований на фронт та призначений заступником начальника шпиталю з політчастини. Після демобілізації у вересні 1945 року Міністерством освіти УРСР він був направлений на роботу директором Херсонського педінституту, успішно захистив дисертацію, котра стала на той час стала першою науковою роботою, де висвітлювався партизанський і підпільний рух на Херсонщині [26]. За активну роботу на відбудові інституту І. Д. Семенов був відзначений нагородою Міністерства освіти УРСР *«Знак пошани»*. У вересні 1950 року призначений директором Томського педінституту, а в серпні 1953 року переведений на роботу до м. Загорська [2, с. 267, 268].

Таким чином, вся історія С. І. Панченко насичена чисельними протиріччями. Об'єктивно оцінити роль секретаря парторганізації Сумського ЗВО М. В. Бутко в справі С. І. Панченко вкрай складно у зв'язку

із відсутністю достатніх документальних джерел. Справа С. І. Панченко була сфальсифікована органами НКВС, про що вказують матеріали справи. Однак важливу роль в його справі також зіграли показання свідків, в тому числі М. В. Бутко. Відсутні достовірні матеріали і про взаємовідносини свідка М. В. Бутко та репресованого С. І. Панченко за час їх роботи в Сумському ЗВО. Перспектива подальших досліджень вимагає пошуку необхідних матеріалів в цій справі і конкретизації питання про політичні репресії в Сумському ЗВО.

Список використаних джерел та літератури

1. Башкір О. І. Науково-педагогічна діяльність кафедр педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах України (початок ХХ – початок ХХІ століття): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01. Харків, 2019. 566 с.
2. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Херсонська область / Ред. Ю. І. Беляєв та ін. К.: Знання України, 2010. 447 с.
3. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. П-1. Оп. 1, Спр. 27.
4. ДАСО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 46.
5. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229.
6. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 230.
7. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232.
8. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 233.
9. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234.
10. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235.
11. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 238.
12. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 239.
13. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 241.
14. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 242.
15. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 251.
16. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 268.
17. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 907.
18. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 3. Спр. 513.
19. Комарніцький О. Б., Комарніцька Л. М. Студентство Сумського педагогічного вишу у 20–30-ті роки ХХ ст. // Історичні студії суспільного прогресу: електронний науковий журнал / [редкол.: Курок О. І. (гол.) та ін. Випуск VII. Глухів, 2019. С. 150–157.
20. Корж Л. В. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: СДПУ ім. А. С. Макаренка, 1999. 88 с.
21. Мошик І. В. Політичні репресії викладацького складу вишів Чернігівщини у 30-ті роки ХХ ст. // Сіверщина в історії України. Київ; Глухів, 2011. Вип. 4. С. 401–406.
22. Овчаренко Ф. Д. Спогади / Уклад. В. Г. Буткевич. К.: Оріяни, 2000. 456 с.
23. Память народа / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://pamyat-naroda.ru/>.
24. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2005. 420 с.
25. Семешин Е. В. Репресії проти студентів і викладачів Сумського державного педагогічного інституту в 1930-х рр. // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Хмельницький, 2018. Вип. 3. С. 164–167.
26. Семенов І. Д. Борьба трудящихся Херсонщины против немецко-фашистских оккупантов (1941–1944 гг.): дис. ... канд. ист. наук. Херсон: Херсон. пед. ин-т, 1949. 297 с.

27. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: в 5 т / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: РОССПЭН, 1999. Т. 3. Конец 1930–1933. 1008 с.
28. 1905 рік на Сумщині / заг. ред. С. П. Потімков. Суми: б. в., 1930. 146 с.

Василишина Галина Володимирівна

*заступник директора з освітньої роботи, вчитель історії вищої категорії,
Комунальний заклад Сумська загальноосвітня школа I-III ступенів № 18
Сумської міської ради (м. Суми)*

КОНОТОПСЬКА БИТВА В ПАМ'ЯТІ НАРОДУ

В історії кожного народу є події, які символізують військову доблесть і звитягу. Серед славетних сторінок історії нашого народу таке місце посідає Конотопська битва 1659 року. Довгий час будь-який спогад про ці події був забороненою темою в радянській та російській історіографії, бо правда розвінчувала багато великодержавних міфів, особливо, про «*споконвічне прагнення українців до союзу з Росією*». Дослідження її саме зараз становить інтерес насамперед тому, що і сьогодні Україна стоїть перед украй принциповим вибором геополітичного курсу свого розвитку та проблемою пошуку і самоусвідомлення власного статусу і місця на європейському континенті.

Мета статті – розгляд перебігу подій під Конотопом на основі узагальнення доступних джерел та наукових публікацій, спробі визначити її місце у системі тогочасних українсько-російських та європейських відносин та вшануванні героїзму українського народу XVII ст. у сучасній Україні.

Перш ніж говорити безпосередньо про Конотопську битву, треба стисло охарактеризувати ті історичні умови, в яких вона відбулася. Це сталося невдовзі після смерті Б. Хмельницького, коли царизм розгорнув наступ на права і вольності українського народу. У цих важких умовах розпочалося гетьманування І. Виговського. Та найгірше було те, що і власні сили були слабкі та роз'єднані. У зв'язку з цим І. Виговський взяв орієнтацію на Польщу і у вересні 1658 року уклав з нею таємну Гадяцьку угоду. Поки серед старшинської верхівки точилася боротьба за владу та політичну орієнтацію, український народ потерпав від російських і польських загонів, ординців, які безчинствували в Україні. Українська армія веде боротьбу проти загарбників. На Лівобережжі вів оборонні бої полковник Г. Гуляницький. Сам І. Виговський на чолі найкращої частини війська перейшов кордон і на Сумщині обложив Кам'яне і Олешню, а союзні йому татари вчинили наскоки на Недригайлів та Царевоборисів.

У цих умовах з Москви у січні 1659 р. вирушило нове військо на чолі з князем Трубецьким, яке йшло у Посулля. Але стратегічне розташування Конотопа з півночі загрожувало ударом проти московського війська з двох напрямків, і тому московські війська приступили до облоги Конотопа. Недалеко від міста їх намагався зупинити Г. Гуляницький, але не втримався, відступив і зачинився в Конотопі. Почалась боротьба за місто.

Г. Гуляницький несподівано зробив напад на московський табір, який тягнувся за військом без належної охорони. *«Дві сотні козаків вийшли з міста і зненацька вдарили на ворога. Атаку повели так несподівано, що московські шильдвахи впізнали козаків аж під самим табором. По півночі обі сотні вернулися до міста, полонивши сотню теліг, навантажених зброєю, військовою амуніцією і харчами»* – так писав колишній студент київської академії на ім'я Павло, який був писарем конотопського купця Борсука Матвія [2, с. 73]. Приступ тривав 5,5 годин. Захисники Конотопа чинили запеклий опір царським військам, які зазнали відчутних втрат. Усього в московських полках втрати загалом становили: пораненими – 2594 чоловіки, покаліченими – 386 чоловік, убитими – 514 чоловік. Деякі подробиці штурму повідомляє А.Роде, секретар датського посольства в Росії. За його інформацією, коли нападники увірвалися в фортецю, козаки підірвали зроблені ними міни, завдавши московітам значних втрат [8, с. 3–5].

Успішна оборона Конотопа дала змогу І. Виговському виграти час і зібрати досить велике військо, яке разом з невеликими відділами сербів, молдаван, поляків налічувало близько 60 тисяч. Крім того, І. Виговський уклав угоду з кримським ханом.

Підійшовши до села Соснівка, І. Виговський розташував тут половину козацького війська під команду полковника С. Гуляницького. Татари на чолі з ханом Мехмет-Гіреєм були послані в урочище Пуста Торговиця. Сам же гетьман з загонами козаків і найманців на світанку 27 червня, переправившись через р. Куколку вдарив по московітам з тилу. Самійло Величко стверджує, що у ході цього бою біля с. Шаповалівки козакам вдалося розгромити значні сили московського війська, а потім, на світанку, гетьман вдарив у бік Конотопа. Історик О. Лазаревський заперечує можливість такого удару, хоча це цілком можливо, якщо взяти до уваги позиції сторін – українські і татарські сили знаходилися на лівому березі р. Куколки, а московські – на правому, притому ближче до Конотопа, за 8–9 км на північ. Ця відстань достатня для швидкого кавалерійського рейду з наміром відступу та втягнення противника у перслідування. Цей прийом, відомий кочівникам ще з часів згаданих у *«Слово о полку*

Ігоревім» [12, с. 39].

Перебивши багато людей і захопивши коней, І. Виговський почав відступати. Думаючи, що перед ними все українське військо, Г. Ромодановський, С. Пожарський і С. Львов з 30-тисячним загоном відбірної кінноти стали його переслідувати. Царські воєводи вірили в перемогу. С.Пожарський так розпалився, що почав кричати: *«Давай хамішка, давай Калчу і Нурадина, давай Дзяман-Сайдака і Ширин-бея, всіх їх... вирубаємо і полонимо!»* [7]. Місцевість для бою була обрана вдало. Долина р. Куколки, що є лівою притокою Сейму, в районі Соснівки та Саранівки з'єднується з долиною р. Торговиці, котра справа впадає в р. Ромен. Таким чином, перед українським військом знаходилася широка долина річки, яку добре було видно і ця долина була досить широкою – близько 1,5 км у районі Пустої Торговиці. Саме в цьому місці було розташовано засідку війська кримського хана. Фатальний кінець битви обумовили два нищівних тилових удари. Потужні флангові удари перетворили битву на побоїще, в якому за короткий час полягла значна кількість добірного російського війська. *«Цвет московской конницы, совершивший счастливые походы сгиб в один день; пленных досталось победителям тысяч пять: несчастных вывели на открытое место и резали как баранов»* [7, с. 22].

Коли звістка про Соснівське побоїще досягла Москви, столицю охопила паніка: тут з дня на день чекали татар. Навколо Москви почали терміново зводитись додаткові укріплення, місто було оперезане ровом і валом, на якому спорудили острог. До земляних робіт було залучено майже все населення, часто тут з'являвся і сам цар з боярами та воєводами [11, с. 74].

Результати битви були вражаючими. Літописець С. Величко записав з приводу битви: *«Отак винагороджено було, Бог так зволив, розором і кров'ю війська його власною, невинне промеття крові сріблянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба той, хто мав крилаті коні»* [10, с. 6].

Блискуча перемога над царським військом під Конотопом не дала І. Виговському бажаного результату – звільнення України з під влади Москви. Але дана битва заслуговує на увіковічення її у пам'яті українського народу, бо звістка про перемогу пронеслася по всій Україні. За кордоном були навіть видані спеціальні брошури, де було надруковано листа І. Виговського з розповіддю про Конотопську битву.

Загибель сили людей болем відгукнулася в серцях українців. Гетьман І. Брюховецький в 1667 році вирішив спорудити на спомин полеглих у битві християн «*храм чотирьох десяти мучеників*». Сьогодні на цьому місці знаходиться Конотопський Вознесенський кафедральний собор, який люди за традицією і досі називають Сорокосвятською церквою.

За кордоном завжди пам'ятали про цю подію. Написано декілька віршів, а Григорій Китастих (1907–1984) – композитор, диригент, бандурист для кобзарського репертуару написав музичну поему «*Битва під Конотопом*». Варіант «*Конотопської битви*» для хору з оркестром вперше виконаний Київським професійним хором, і записаний у Києві на компакт-диску та випущений у світ Фондом імені Китастих.

Петро Андрусів (1906–1981) – український художник, живописець, графік, ілюстратор, іконописець, автор історичних полотен, громадський діяч, письменник, педагог. Широко знаний у Західній діаспорі та в світі, маловідомий у нас. Почесне місце займають твори, присвячені козацтву. Одна із його картин «*Конотопська битва*» (1948 р.)

Надія Сомко (1916–1989) – єдина жінка, що бралася відтворювати на холсті батальні сцени. Її предки – козаки, які належала до старого козацького роду та проживали на Конотопщині. Вершиною батальної творчості художниці стала картина «*Бій під Конотопом*» (1962).

Вперше після проголошення незалежності України, цю подію відзначили деякі націоналістичні рухи країни у 1995 р. У 2008 р. було прийнято рішення про більш масштабне відзначення 350-річної роковини Конотопської битви. У лютому того ж року в с. Шаповалівка, на місці битви був встановлений хрест і капличка. Також була відкрита експозиція присвячена битві. 11 травня 2008 р. Президент України Віктор Ющенко підписав указ про заходи стосовно відзначення цієї битви.

Серед інших меморіальних заходів у 2009 році на місці, де точилася битва, вперше в історії нашої країни лунали слова мусульманської молитви. На місці Конотопської битви прозвучало дуа за загиблими у 1659 році кримськотатарськими воїнами, які допомогли виграти бій І. Виговському. Тут були присутні: голова Меджлісу Рефат ага Чубаров, член Меджлісу Риза ага Шевкієв.

Уродженець Конотопа, випускник однієї зі шкіл бізнесмен Євген Сур, який мешкає у США, енергійно згуртував українську діаспору – громаду Чикаго – на благодійну допомогу Конотопу, зокрема й на відродження історичної пам'яті. Саме коштом цієї діаспори збудовано собор Різдва Пресвятої Богородиці, що став частиною Меморіального комплексу на честь Конотопської битви. Біля собору встановлено пам'ятний знак на

честь захисників міста під час облоги Конотопу 1659 року.

У 2015 р. організовано акцію «Пам'ятний знак Конотопської битви – в містах України». У рамках цієї акції по 18 містах України було організовано провезення і презентація нового Пам'ятного знаку Конотопської битви, освяченого Патріархом України Філаретом у Києві.

Ігор Карпович Рачок (1937 р. н.) – представник славної когорти роменських кобзарів. Нащадок давнього козацького роду. Незважаючи на свій похилий вік, виступав на святі Конотопської битви у Соснівці та Шаповалівці. Вихований в національно свідомій українській селянській родині. Непримиренний, коли йдеться про найменший вияв зневаги до українського народу, до України, він завжди залишався і залишається вірним звичаям свого козацького роду й народу, свято оберігає їх.

На жаль, з цієї великої і славної перемоги український народ виніс гіркі уроки. Та все ж ми показали всьому світові, що здатні відстояти свою гідність, здобути незалежність, вибороти право на свободу. Вона засвідчує високий моральний дух і високий рівень військового мистецтва українців. Її досвід ще раз засвідчив, що будь-які воєнні звитяги залишаються безрезультативними, коли відсутня єдність народу, коли загальнонаціональна справа здобуття держави підмінюється боротьбою за інтереси однієї групи, що має своїм наслідком громадянські конфлікти й війни, втрату своєї держави і встановлення влади іноземних колонізаторів.

Список використаних джерел та літератури

1. Волиняк П. Поговоримо відверто. Канада, 1975. 662 с.
2. Дзира Я. Символ козацької зброї. Альманах УНС. Нью-Йорк, 1999. 288 с.
3. Історія Русів. К.: Рад.письменник, 1991. 318 с.
4. Історичний літопис м. Конотоп. Конотопщина: час, події, долі. К., 2005. 230 с.
5. Конотопська битва. Старожитності, 1994. С. 2–5.
6. Конотопська битва: погляд через століття // Матеріали науково-теориточної конференції. Конотоп, 2007. 60 с.
7. Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис історії Сумщини. Вип. 2. Суми: Б. в., 2000. 154 с.
8. Лисий І. Три з половиною століття тому // Конотопський край. 2008, 19 березня. С. 3–5.
9. Літопис Самовидця. К.: Наукова думка, 1971. 26 с.
10. Мицик Ю. Конотопська битва 1659 року // Спеціальний випуск інформаційного бюлетеня Київської та Конотопської організацій УРП. К., 1995. С. 4–7.
11. Сапухіна Л. П. Соснівська битва // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Суми: Б. в., 1994. 174 с.
12. Приймак В. В., Осадчий Є. М. Північний дніпровського Лівобережжя у XVI–XVII ст. Полтава, 2006. 71 с.
13. Шевчук В. О. Національна ідея в Україні. К.: МАУП, 2007. 272 с.

Рогинець Олексій Анатолійович

*магістрант, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
(м. Суми)*

Науковий керівник

Оліцький В'ячеслав Олександрович

*старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного
університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОКУПАЦІЙНИХ ДОПОМІЖНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА СУМЩИНІ У 1941–1943 рр.

16 липня 1941 р. А. Гітлер на нараді верхівки нацистської Німеччини, наказав використовувати всі наявні ресурси для завойовування та знищення місцевого населення на Сході. В Україні почали діяти підрозділи СС, СД, таємної поліції (гестапо), польової жандармерії та Вермахту [1].

На Генріха Гімmlера (рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції) покладалась «охороні поліцейські функції на окупованих територіях» за наказом А. Гітлера від 17 липня 1941 р. Г. Гімmlер. 17 жовтня 1941 р. заявив, що «в Україні будуть створюватися у великій кількості лише охоронні команди». За наказом Г. Гімmlера 6 листопада 1941 р. була створена місцева допоміжна поліція (шуцманшафт або шума – Schutzmannschaft, Schuma). Німецька поліція у 1941 р. була приєднана до СС. До «Поліції безпеки і СД» (Sicherheitspolizei und SD) входили СД, гестапо та кримінальна поліція.

Упродовж вересня – жовтня 1941 р. розпочалося створення поліції міст та сіл України. Шуцмани індивідуальної служби, отримували зарплату, пільги і мінімум обов'язків. Найнижчою ланкою були сільські поліцейські, ділянки яких функціонували при старостаті (до 15 чол.). У містах і райцентрах кількість поліцаїв становило зазвичай 40–50 чоловік, половина з яких залишалася у резерві на випадок непередбачених ситуацій. Райполіція групувалася у взводи та роти. У центрах генеральних округів і великих містах були створені районні відділки (наприклад, в Сумах було 6 відділків), склад від 70 до 250 чоловік. Поліцейськими дільницями керувало німецьке командування. Зазвичай німецькі гарнізони і поліцейські ділянки знаходилися в районних центрах і важливих містах. До весни 1942 р. загальна чисельність поліції в Україні становила 14 452 осіб. Контролювати їх діяльність мали співробітники німецької цивільної жандармерії, дислоковані в райцентрах [4, с. 88–90].

Німецьке вище військове командування дозволило набір в німецькі

частини «добровільних помічників» (Хіві) з числа місцевих жителів і військовополонених. Іноді про приналежність Хіві до Ввермахту свідчила лише нарукавна пов'язка з написом «*Im Dienst der Deutschen Wehrmacht*» (На службі Німецького Вермахту). Жіночий допоміжний персонал Ввермахту мав пов'язки з написом «*Deutsche Wehrmacht*» (Німецькі Збройні Сили). Пов'язка з написом «*На службі військ СС*» – «*Im Dienst der WaffenSS*» – видавалася службовцям-добровольцям Ваффен СС. Кожен «Хіві» отримував повний продовольчий пайок німецького солдата, а після 2 місяців випробувального терміну і зарахування в якості «добровольця допоміжної служби», отримував грошове утримання і додаткове забезпечення. Грошове утримання Хіві виплачувалося за трьома розрядами: 30 марок (375 карбованців) 100% підрозділу, 36 марок (450 карбованців) 20% підрозділу і 42 марки (525 карбованців) 10% підрозділу. Житло було безкоштовним, але окремо від німецьких військових. Їх не ставили на охорону складів з боєприпасами та зброєю. Відпустка до рідних надавалася після перевірки і тільки на окуповану територію. Рота зазвичай складалась з 100 чоловік, з німецьким командуванням. Службова книжка «*Kennbuch*» була посвідченням Хіві. Після 2 місяців випробувального терміну, вони давали клятву на вірність А. Гітлеру та підписували спеціальне зобов'язання в довільній формі. «Хіві» вважався майном, його життя не оберігали [7].

Такі підрозділи само організовувалися чи створювалися за наказом. Це були «*козацькі сотні*», загони самооборони (*Selbstschutz*) чи інші формації. Їх задіявали для охорони тих чи інших сіл, установ, заводів, що відновлювали свою роботу та для каральних операцій [2, с. 28]. Найбільший підрозділ що діяв на теренах області був Козацький загін Панченка, який виконував охороні та контр партизанські функції у ближньому тилу діючої армії [3, с. 28].

На території Сумщини в роки окупації були створені підрозділи допоміжної поліції. Вони забезпечували допомогу в підтриманні правопорядку, охороні функції. Їх також використовували для боротьби проти партизанів. Найбільш відомий підрозділ «*Українська рота*» допоміжної охорони 552-го охоронного батальйону Вермахту що діяла у 1941–1942 рр., була сформована у Шостці в грудні 1941 р. під керівництвом колишнього батальйонного комісара РККА Георгія Смориго (в полоні він назвався майором аби уникнути розстрілу). Її було створено із військовополонених 3-ї та 13-ї армій РККА чисельністю 250 бійців. Протягом весни 1942 р. частина була активно задіяна в боях із радянськими партизанами, а 8 березня 1942 р. разом з німецьким підрозділом спалила хутори Гуту,

Землянку і Тероб'ї (вони впродовж кількох місяців були базою з'єднання Сидора Ковпака), розстрілявши до 180 місцевих жителів. Після цих подій відбулася деморалізація підрозділу, який було розформовано. Командира роти майора Г. Смориго за комісарське минуле розстріляли [3, с. 33].

Наприкінці 1941 – на початку 1942 років у м. Суми та м. Білопіль під патронатом 6-ї польової армії Вермахту з місцевих добровольців та відпущених військовополонених було сформовано «Сумську дивізію». Кількість бійців нараховувала до 10000 чоловік під командуванням німецьких офіцерів. Формування мало 10 батальйонів, які, проте, не мали злагодження. Їх розподіляли по німецьких дивізіях і використовували як охоронні та будівельні формування. Солдати «Сумської дивізії» брали участь у боях за Харків, але більша частина з них загинула разом з 6-ю армією Паулюса в Сталінграді. Решта опинилася в складі відновленої німецької 6-ї армії. На квітень 1943 р. в її складі було три українські батальйони: 6-й та 111-й піхотні, 109-й будівельний, загальною кількістю 2 908 бійців [3, с. 28].

Також на території області були створені та діяли з жовтня 1942 р. частини «Української Національної Армії», які нараховували 15 тис. воїнів у Білопіль, з них багато колишніх міліціонерів, і 9,5 тис. у Ромнах, яких використовували для боротьби проти ковпаківців [5, с. 103].

Також відбувалося вербування підрозділами Абвера здебільшого військовополонених. Найбільшою була Абвергрупа 205. Розташовувалася вона з квітня до вересня 1943 р. в селі Жолдаки Конотопського району, в Конотопі та Глухові. У Конотопі діяла школа диверсантів при АГ-205. Диверсантів відбирали з військовополонених у Києві (Дарницький табір), Конотопі, Ромнах [6].

Отже, основну допоміжну роль відігравали так звані «х'їві» – добровольці на службі окупаційних військ. Через провал блицкригу німецьке командування почало створювати військові підрозділи з жителів окупованих територій та військовополонених. Можна визначити найбільші підрозділи, що діяли на території області:

- українська допоміжна рота № 522 поліції охорони з військовополонених;
- «Сумська дивізія», що складалася з військовополонених;
- частини «Української Національної Армії», що склалися з добровольців;
- загони самооборони, які переросли в козацькі загони, найбільшим серед яких був Козацький загін Панченка;
- диверсанти школи абвера, з числа військовополонених.

Можна виділити ряд причин, що спонукали йти на службу до допоміжних підрозділів радянських військовополонених:

- шанс вижити;
- отримання продуктового пайка;
- краще ставлення до себе з боку німецької адміністрації.

Причинами, що спонукали місцеве населення до служби в окупантів, можна назвати наступні:

- політика перед війною була спрямована на знищення українського народу; у пам'яті народу затаврувалися червоний терор, розкуркулення та голодомор;
- родичів тих, хто працював на німецьку владу, не відправляли до Німеччини на роботи.

Спочатку дані підрозділи виконували тільки допоміжну охоронну функцію, підтримання правопорядку, але з часом все більше їх почали використовувати в каральних операціях проти партизанських загонів та підпільників.

Список використаних джерел та літератури

1. Гітлерівський терор на окупованих українських землях / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/hitler-terror/>.
2. Дерейко І. І. Діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі та Франції в 1942–1944 рр. // Наукові записки НаУКМА: Історичні науки. 2003. Т. 21. С. 28–34.
3. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / наук. ред. О. Г. Бажан. К.: Інститут історії України, 2012. 174 с.
4. Дерейко І. І. Організаційне та матеріальне забезпечення поліцейних структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна // Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 87–106.
5. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина у національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: Історико документальні нариси. Суми, 2001. 192 с.
6. Органи «Абверу», що діяли на радянсько-німецькому фронті. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://istmat.info/node/284374>.
7. Хто такі Хіві. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bykm.ru/uk/olimpiady/kto-takie-hivi-kto-oni-hivi-ili-dobrovolcyvspo-mogatelnoi>.

Надточий Анастасія Михайлівна

студентка І курсу Інституту підготовки кадрів для органів юстиції Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

ПОБУТОВЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАН ЯК ОБ'ЄКТ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ТВОРЧОСТІ П. А. ЧУГУЄВЦЯ

У другій половині ХІХ століття відбулися зміни у розвитку української науки і культури, що багато в чому зумовлювалися початком всебічного

комплексного вивчення традиційно-побутової культури українського народу. Пожвавилася робота над вивченням етнографії, археології, історії, географії, краєзнавства, мови та фольклору. Одним із дослідників етнографії населення Слобожанщини був сум'янин Павло Анастасійович Чугуєвець, літературна спадщина якого доповнює золотий фонд української народознавчої літератури другої половини XIX століття.

Павло Анастасійович Чугуєвець народився 1853 року в сім'ї шановного в Сумах лікаря та письменника, титулярного радника, дворянина Анастасія Васильовича Чугуєвця. Середню освіту П. А. Чугуєвець здобув у Харківській І-й чоловічій гімназії. Вищу освіту – у Харківському університеті. Уже пізніше в своїх працях він виявляв широку ерудицію, цитуючи твори видатних філософів і літераторів. Після закінчення університету під псевдонімом Рахметов П. А. Чугуєвець деякий час працював актором у трупі М. Кропивницького. Інтерес до драми в нього проявився ще під навчання в гімназії, коли він був близьким із Михайлом Бабичем, засновником першого стаціонарного театру в Сумах. Згодом П. А. Чугуєвець цілком присвятив себе літературі та етнографічним дослідженням. У Сумському повіті він записував народні пісні, казки, вірування, легенди та інші пам'ятки усної народної творчості; також фіксував обряди і звичаї місцевого населення.

Головними напрямками наукових інтересів П. А. Чугуєвця було вивчення історії, усної народної творчості та звичаїв Слобожанщини. Глибокий інтерес до повсякденного життя слобожан, народно-духовної культури, побуту, звичаїв, вірувань і фольклору спонукали етнолога до висвітлення їхніх регіональних особливостей, стали цінним джерелом і ґрунтовним матеріалом для публіцистичної та художньої діяльності автора. За його словами, *«безпрестрастное изучение культурных черт народной жизни, в ея чистейших проявлениях, кроме отрезвляющего действия своими идеалами, показывает нам и самую народную жизнь в красках настолько положительного свойства, что по нынешнему она может пролить надлежащий свет на многие вопросы»* [4]¹.

Вивчаючи різні сторони життя слобожан, П. А. Чугуєвець висвітлював їхній світогляд і культуру, побутове життя, акцентуючи увагу здебільшого на мешканцях села, оскільки вважав, що *«в недрах души этой девственной, на вид грубой, массы живёт кое что, чему бы следовало завидывать и носителям «культурно-научного просвещения»* [4]. Він детально описував процеси урбанізації і викликані ними зміни в суспільстві, характеризував і аналізував повсякденне й святкове життя населення. У

¹ Тут і далі цитати подані мовою оригіналу

цікавій публіцистичній або художній формі дослідник описав народні вірування, звичаї, міжособові стосунки селян, кустарні ремесла, особливості ведення господарства, риси характеру та ментальність слобожан, їхні повсякденні турботи тощо. На основі ментальних засад і селянського повсякдення П. А. Чугуєвець виявив розмаїття ознак тяглості селянського буття та життя окремо взятих родин чи особистостей під впливом модернізації (*«Из дневника захолустной жизни»*) [3].

Результати спостережень П. А. Чугуєвця покладені в основу низки робіт, де акцентовано позитивні риси селян – демократизм, висока моральність, розвиненість почуттів, сила родинних відносин, поетичність: *«мужицкая деревня совсем – неоднородная, безформенная масса людей ... Но основа ея всё та же: – т. е. коренное русское, патриархальное крестьянство, с своеобразными обычаями, с своеобразной нравственной физиономией»* [4]. У той же час він засуджував низький громадський потенціал, поширену пиятику, про що, до речі, писав і М. Ф. Сумцов [1; 2], низький розумовий та інтелектуальний рівень селян: *«эта масса поголовно почти отрезалась от благих результатов грамотности. И цель истинных народных печальников должна быть направлена к тому, чтобы путём «грамотности» развеивая мрак девственного невежества этой массы, – зрастить и развить добрые семена зачатки, прозявающие на дне души ея»* [4]. Проте саме у культурі сільської місцевості П. А. Чугуєвець вбачав джерело національної ідеї і збереження соціокультурної ідентичності на противагу *«збоченому»* капіталізмом місту – у 1886 році були зібрані статистичні дані з Харківської губернії, що дали наявні докази *«большей развращенности нравов для городов, чем для деревень»* [4].

Об'єктом окремого дослідження П. А. Чугуєвця стала епідемія холери у Харківській губернії на початку 1870-х років та способи боротьби із нею. Крім традиційного лікування у той час побутували й народні підходи до подолання хвороби – вірування та легенди про засоби захисту від холери. Народна уява зображала холеру як образ *«стихийного богатыря, непобедимого врага человечества»*. Легенду *«о пойманой холере, которой руки скрутили»* він пояснює як *«поэтическое настроение народного духа, какой обычные силы природы представляет, как надприродное существо, заинтересованы человеческой жизнью»* [5]. Водночас із язичницькими дохристиянськими обрядами узгоджувалася щира віра й в Бога. Так, на боротьбу з холерою у Сумському повіті було залучено православні святині з хутору Мала Чернеччина, куди у той час масово збиралися паломники. Тут, на місці колишнього монастиря, у льосі було

явлено Чудотворний Образ Спасителя, який, за переказами, зцілював немічних. Також побутувала віра у цілющі властивості Образу Божої Матері з с. Шпилівки, який на осінньо-зимовий період переносився до Спасо-Преображенського собору м. Суми. За переконанням місцевих п'ятнадцяти мешканців, саме цей Чудотворний образ, пронесений по 240 садибам сіл Шпилівки та Миколаївки протягом трьох днів, а також віра й щире покаяння зупинили захворюваність. Водночас, диво стосувалося далеко не всіх – поза увагою залишилися 17–20 дворів, де мешканці не мали змоги сплатити обов'язкові за це 50 коп. власниці місцевої економії за провезення ікони, – не без іронії помічав сумський дослідник [5].

Чугуєвець констатував різні зміни в укладі народу, що відбувалися під впливом модернізації. Зокрема, він відмічав, що разом з *«шелухой»* народ втрачав свої давні культурні цінності – віками усталені традиції, високоморальні якості патріархального уставу життя; духовність та вірування, притаманні певному часу і місцю. Яскравим прикладом цьому слугував *«один уездный город К.»* (*«Прогресс простонародной жизни»*). *«К»* – це містечко Кочеток, розмежоване на дві частини: Новий і, відповідно, Старий Кочеток. У Новому влітку селяться дачники, то ж селяни не переймаються землеробством, а мають статки зі здачі в оренду дачних приміщень. Водночас з'являлися нові для села заняття, започатковані виключно дачниками: човнярство, підвіз, доставка пошти з Чугуєва, дрібна комерція тощо. Як зазначав дослідник, такі докорінні зміни у щоденному побуті селян вплинули і на світогляд та моральні норми сільського населення: *«возможность... более или менее соприкасаются с городской жизнью разлагающим образом действует не только на чисто внешние проявления их жизни, но и на их нравственность, так как вносят в деревенскую жизнь некоторые элементы той трактирной цивилизации, верхушки которой так легко воспринимаются всегда неразвитыми натурами»* [4]. Результатом подібного впливу стало вживання тюрнюру¹ у жіночому вбранні, що раніше не було характерним для сільської місцевості. Утім, подібні зміни, зазначав П. А. Чугуєвець, були притаманні не лише Харківській губернії, але й іншим регіонам України.

Окремі публікації етнолог присвячував проблемам сімейних відносин, становищу жінки в суспільстві та побуті, морально-етичним нормам поведінки подружжя відносно одне до одного, поширеній на той час практиці *«іти у прийми»*, коли у родину бездітних літніх людей приймали знедолених членів інших сімей на правах рідних дітей (*«Бытовые условия*

¹ Турнюр (від фр. *tourmure* – постава) – модна у 1870–1890-х роках частина жіночого одягу, яка підкладалася під сукню нижче талії ззаду для надання фігурі пишності

положения женщины в крестьянской семье и бытовые песни, как его отражение») [3].

Отже, у своїх етнографічних дослідженнях П. А. Чугуєвець звертав увагу на повсякденне життя селян пореформеного періоду, на зміни в психології сільського населення у різних сферах побуту й особливо виокремлював глибокі зміни світобачення та менталітету слобожан в ході капіталістичної модернізації суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Сумцов М. Ф. Малорусские пьяницкие песни. Киев: Типография А. Давиденко, 1886. 26 с.
2. Сумцов М. Ф. Очерки народного быта: из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. Харьков: Печатное дело, 1902. 57 с.
3. Чугуевец П. А. Малорусские бытовые песни. Очерки из жизни провинциального захолустья. Харьков: Типография «Южного Края», 1889. 82 с.
4. Чугуевец П. А. О русской народной культуре. Харьков: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1889. 141 с.
5. Чугуевец П. А. По селам и хуторам. Очерки и наброски // Южный край. 1892, 26 августа. С. 2–3.

Мурашко Катерина Олександрівна

студент II курсу кафедри історії, Навчально-наукового інститут права, Сумський державний університет (м. Суми)

Науковий керівник

Нестеренко Вадим Анатолійович

*доцент кафедри історії Сумського державного університету,
кандидат історичних наук, доцент*

ПОХІДНІ ГРУПИ ОУН НА СУМЩИНІ

Осередки ОУН на Сумщині утворювалися по-різному. Були або відгалудження похідних груп сусідніх Чернігівщини і Харківщини, або ж родинні зв'язки західних українців з корінним населенням. Насіння, посіяне оунівцями, швидко проросло, адже жителі області ще пам'ятали ночі в очікуванні «чорного воронка», голодомор 1932–1933 років, антицерковну кампанію тощо. Тому дуже швидко виникають осередки ОУН як в місті, так і по області [1].

Подекуди похідні групи знаходили в лісах області рештки організацій, які були популярними ще на початку 1930-х років. Це організації т. зв. «Мужичої партії», яка діяла в Полтаві, Ромнах та Охтирці. Також до похідних груп приєднувалися рештки загонів отамана Пилипа Ващенка [2].

Уже до кінця 1941 року до міста почали надходити рештки похідних груп з Харківщини і вперше закладено осередок, чисельністю 8 осіб.

Пізніше, коли провід у місті зміцнився і укріпився проукраїнськи налаштованими містянами, його ще підсилили групою з Вінниччини. Учасник іще однієї похідної групи, що йшла за маршрутом Київ – Вороніж, Михайло Кудла, також займався організацією націоналістичного підпілля в Сумах. Були направлені для цієї ж роботи учасники північної похідної групи Іван Кошин, Григорій Очуй, Василь Войнарович та деякі інші.

Група Семена Сапуна та її діяльність. Керівником першого проводу ОУН на Сумщині був учитель фізики однієї з шкіл міста Суми Семен Сапун. З початком окупації, використовуючи зв'язки з місцевою інтелігенцією, він організував «*Просвіту*», під опікою якої перебувала школа перекладачів, гімназія, художня школа. Збиралися члени «*Просвіти*» у приміщенні театру ім. Шевченка. Загалом праця Сапуна в царині культури та освіти, себто за межами якої-небудь політичної діяльності, сприяла формуванню до нього лояльного ставлення з боку окупаційної влади. Натомість діяла класична на той час схема «*хто кого використовує*»: під виглядом учбового процесу у перекладацькій школі відбувалася підготовка молоді до підпільної роботи в ОУН.

Одним із важливих напрямків роботи осередку була пропагандистська робота. Широко велося поширення просвітницьких матеріалів. Спочатку ж ініціатори створення похідної групи відкинули можливість друку у місцевій пресі, але згодом з'явилися відозви та просвітницькі статті в легальному органі міської управи та в газеті «*Сумський вісник*». Сам же Семен Сапун наполягав на необхідності друку не в місцевій пресі, а у власній нелегальній націоналістичній газеті.

У публікаціях Сапуна акценти багато в чому розставлені приязно до гітлерівців. Наскільки щирим він був у своїх словах, чи не були вони лише маскуванням його оунівської роботи – стверджувати щось певне важко. Однак з призначенням на посаду заступника бургомістра Сум націоналіста Григорія Сергієнка у газетах з'явилися статті українського національного змісту, але про відродження незалежності не могло бути й мови, адже за цим дивилася німецька комендатура.

Сапун залучав до підпільної роботи і колег із Західних земель. Так, емісари ОУН зі Львівщини Савченко і Чайка по прибутті до Сум влаштувалися на роботу в перекладацьку школу, взявши таким чином участь у підпільній роботі міста. Під прикриттям виконання господарських доручень вони виїжджали до Лебединського, Краснопільського, Конотопського, Хотінського та інших районів області.

Згодом німці якось вийшли на слід сумського осередку і заарештували близько 3000 причетних до діяльності націоналістів. У області заарешто-

вано таких керівників ОУН: заступник Сумського бургомістра Седенко, бургомістр Краснопільського району Мірошніченко і багато інших [3].

Крім Мірошніченка, який загинув, до Краснопільського осередку ОУН належали учителі Чепурний та Волхов. Вони займалися поширенням бандерівських видань «Україна в боротьбі», «За самостійну Україну» і так далі.

Про діяльність ОУН у Конотопському районі є різні дані. Статистика на 5 березня 1944 року: 4 осередки ОУН, заарештовано 18 її членів, виявлено 25 осіб по Сумській області.

На Роменщині член однієї з похідних груп «Остат» також організував підпільну діяльність. Учасниками були Володимир Мазур, Леонід Полтава, Михайло Чигирин та ін.

Завдяки зусиллям обласного проводу підпільні осередки створено і по селах області. Так, в Улянівці Білопільського району групу очолював Олійник. Є також відомості, що на теренах області діяли не тільки структури ОУН, але УПА [4].

Активізувався Рух Опору в 1946–1947 рр., коли на цих територіях був спалах голоду. Кролевецький відділ МВС повідомляє про зростання бандитизму. Група Кобзаря налетіла на колгоспну ферму, розірвала два портрети і залишила контрреволюційну листівку. В місті Охтирка виявлено 5 листівок «контрреволюційного» змісту, в Лебедині таких було аж 25. Органи Лебединського МГБ наводили цифри у 10000 осіб, що мешкали в районі і були так чи інакше пов'язані з ОУН. Проте насправді членами ОУН на Сумщині було всього кількасот осіб. Бої тривали аж до 1948 року [5].

Діяльність УПА на Сумщині, як збройний опір націоналістів. В області діяли не лише загони ОУН, але і УПА. Ряди бійців поповнювалися в лісах сусідньої Чернігівщини. УПА діяла в основному на Кролевеччині, Шосткинському районі, Глухівщині, поодинокі вояки УПА були в селі Успенка Буринського району [6]. На сьогоднішній день невідомо, які організаційні схеми використовували оунівці для переїзду збройних формувань УПА на східноукраїнські землі. Серед цих груп є ті, що воювали на Сумщині в завершальний період війни та після неї:

- Боївки братів Супрунів і братів Лузанів;
- Боївка «Дулі», яка просочилася з Волині і діяла на Глухівщині та Кролевеччині;
- Зовсім невелика групка діяла на Глухівщині, згодом вона розширилася на Путивльський та Шалигинський райони.

Найбільшого розголосу набула діяльність невеликої групи УПА, сформованої у липні 1944 року в Недригайлівському та Роменському

районах. Очільник цієї групи привозив з Рівненщини нормативні акти, відозви, закони та інструкції, мав тісні зв'язки з Головним Командуванням УПА. У Лебедині накопичувалася зброя, в Конотопі випускалася підпільна газета. Завдання цієї «Банди» полягали в проведенні каральних нальотів проти установ та представників радянської влади. Акцент був на тих колгоспних активістах, які були відомими завдяки жорсткому поводженню з мирними мешканцями. Під час вилучення майна колгоспів повстанці проводили роз'яснення своєї роботи. У листопаді 1944 року до Роменського відділу НКВС дійшли скарги на банду, яка має зброю та займається грабежами місцевого, населення та колгоспів, до того ж була перевдягнена у форму енкавеевників. Для пошуку цієї групи створено агентурну справу «Автоматчики» і підіслано одного агента на прізвисько «Гром». Знешкоджено цю боївку було 19 грудня 1944 року через зрадницьку роботу ворожого агента [6].

Боротьба українських націоналістів на цьому не припинилася. Подекуди вона набуває форми т. зв. «партизанщини». Чернігівський дослідник С. Бутко пише, що у травні 1944 р. з Волині до Сумщини та Чернігівщини прибула нова група УПА, яка налічувала близько 20 осіб.

Загалом, протягом 1948–1949 рр. у селах Конотопського району велася справжня боротьба проти радянської влади. Підпільники не обмежувалися тільки терором, а проводили широку пропагандистську діяльність: з'явилися агітки, що закликають до зриву праці в колгоспах та до захисту втікачів-дармоїдів.

У 1946 році на Сумщину із західних земель прибула група Миколи Цуба. Він налічував всього на всього від 14 до 16 осіб і діяв на території Роменського та Недригайлівського районів. Група знищувала партійно-колгоспних активістів, вела роз'яснювальну роботу.

На Глухівщині діяла невеличка група братів Семенцових. У сутичці з міліцією частина повстанців загинула, інша вийшла з оточення. Група остаточно ліквідована у 1948 році.

Найбільший резонанс створила група т. зв. «Дулі», який був активним на Кролевеччині. Здійснював напади на колгоспи, органи самоврядування, опісля ховаючись у ближніх лісах. А під час засідання депутатів сільради у с. Поділки партизани відкрили вогонь, убивши секретаря тамтешньої партії. Про цей випадок дізнався Хрущов, особисто зайнявшись знищенням повсталих [6].

Особливу роль відігравало те, що Сумщина має не лише вигідне географічне положення, але і давні визвольні традиції. Суспільно-політична ситуація в умовах окупації періодично сприяла утворенню

організацій, які бачили політичний ідеал у створенні самостійної України, вистражданої декількома поколіннями борців за свободу.

Останній рейд УПА на Сумщину відбувся у 1949 році. До села Погребки увійшла група з 25 осіб. Місцеве населення здивувалося такому візиту. Переночувавши, загін з тривогою вирушив далі. Дорогою їх перехопили загони внутрішньої міліції (НКВС), повстанці загинули в нерівному бою [8].

Отже, сили ОУН–УПА на Сумщині трималися довше багатьох інших регіонів. Пояснити це можна декількома факторами:

- вигідне географічне положення та лісиста місцевість дозволяли добре маскуватися від ворога;
- «лояльне» ставлення керівника Семена Сапуна до німецької влади та добре продумана, злагоджена тактика;
- широка підпільна та партизанська сітка, підтримка народу;
- підтримка з західноукраїнських земель дозволяла поповнювати криївки харчами, загони живою силою, боротьбу агітаційними листівками та пропагандистськими матеріалами.

Саме тому згадки про ОУН–УПА на Сумщині завершуються 1950-тими роками, в той час як в інших східних областях лави повстанців розбиті ще в 1945–1947 рр.

Список використаних джерел та літератури

1. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: історико-документальні нариси. Суми: Собор, 2001. 189 с.
2. Вахтанг Кіпіані. ОУН–УПА на Сумщині. 89 документів з архівів управлінь СБУ та МВС / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2010/12/2/7318/>.
3. Іванущенко Г. Семен Сапун – керівник підпілля ОУН на Сумщині / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Ivanuschenko_HM/Semen_Sapun_kerivnyk_pidpillia_OUN_na_Sumschyni/.
4. Іванущенко Г. Деякі факти діяльності ОУН–УПА на Сумщині / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Ivanuschenko_HM/Deiaki_fakty_diiialnosti_OUN_i_UPA_na_Sumschyni/.
5. Діяльність ОУН на Сумщині / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://upa.in.ua/book/?p=64&cpage=1>.
6. Діяльність ОУН на Сумщині / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://upa.in.ua/book/?p=64&cpage=1>.
7. Іванущенко Г. Деякі факти діяльності УПА на Сумщині / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://core.ac.uk/display/38392381>.
8. Самотуга Діяльність ОУН-УПА на Сумщині / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/5459/1/Samotuga.pdf>.

Наукове видання

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції

Відповідальний за випуск *Д.В. Кудінов*
Комп'ютерна верстка *С.П. Цьома*

Підп. до друку 30.11.2020.
Формат 60x84/16. Гарнітура Arial.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 22,66.
Ум. фарб.-відб. 22,66. Обл.-вид. арк. 24,46.
Вид. № 66.

Видавець:
ФОП Цьома С.П. 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.
Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, № 5050 від 23.02.2016.